

Н.К.КРУПСЬКА

ПЕДАГОГІЧНІ
ТВОРИ

С. П. ПУШКИН
ИЗДАТЕЛЬСТВО

4

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК РРФСР

Н.К.КРУПСЬКА

ПЕДАГОГІЧНІ
ТВОРИ
В ДЕСЯТИ ТОМАХ

За редакцію

М. К. ГОНЧАРОВА, І. А. КАІРОВА,

М. О. КОНСТАНТИНОВА

ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»

ІНСТИТУТ ТЕОРІЇ І ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ АПН РРФСР

Н.К.КРУПСЬКА

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ
І
ПОЛІТЕХНІЧНА ОСВІТА

КИЇВ — 1964

Текст і примітки підготувала
Ф. С. ОЗЕРСЬКА

Переклад з першого видання
видавництва «Просвещение»
Г. Т. ІВАНОВА

Н. К. Крупська

1917 ~ 1920

ДО КОМІСАРІАТУ ПРАЦІ

(ПРОЕКТ ДЕКРЕТУ)

Відділ позашкільної освіти при Комісаріаті освіти, розглядаючи питання про позашкільну освіту робітничої молоді, прийшов до висновку, що для успішного проведення занять з підлітками, які працюють на фабриках і заводах, потрібні такі заходи:

1. Зобов'язати фабрикантів, заводчиків, власників ремісничих і торгово-промислових закладів надати працюючим у них підліткам обох статей до 18 років можливість дві години щоденно відвідувати заняття в школі за рахунок робочого часу (до тих підприємств, де підлітки працюють лише 6 годин, цей пункт не стосується).

2. Зобов'язати власників великих підприємств влаштувати при них і обладнати школи для підлітків.

3. Зобов'язати фабрикантів, заводчиків, власників ремісничих закладів організувати роботу підлітків таким чином, щоб вона мала не отупляючий, а розвиваючий характер. Для цього необхідно, щоб справа була організована так, щоб підліток переходив поступово з однієї майстерні в іншу і таким чином знайомився з усім виробництвом в цілому. Так поставлено справу на багатьох заводах в Англії, в Німеччині, навіть у нас (наприклад, на заводі Еріксона).

Провести цей захід в життя можуть допомогти заводські комітети і професійні спілки, якщо буде звернено їх увагу на цей бік справи. Для загального ж розвитку молоді це має величезне значення.

4. Необхідно, щоб підліткам обох статей надавалась щороку в літній час відпустка на 1^{1/2} — 2 місяці для участі в сільськогосподарських трудових дружинах, така участь необхідна для всебічного розвитку молоді...¹

30.XI. 1917 р.

---

¹ Кінець проекту декрету не зберігся.— *Прим. автора.*

БУКВА ЗАКОНУ

Фабрики, заводи, промислові і торговельні заклади експлуатують працю підлітків. Закон повинен захистити молоді сили від експлуатації.

Як це зробити?

Можна або видати ряд законів, що захищають працю підлітків, або зовсім заборонити їх працю.

З приводу заборони праці підлітків К. Маркс писав у «Капіталі», що, коли говорять про заборону дитячої праці на фабриках і заводах, треба точно вказувати, до якого віку, бо повна заборона заводської і фабричної праці підлітків при капіталістичному ладі була б *реакційною*.

Чому ж Маркс вважав цю заборону реакційною? Та з тієї ж самої причини, чому він вважав реакційною заборону жіночої заводської праці.

На різних з'їздах добродесні пастори і пани консерватори вимагали в ім'я захисту сімейного вогнища повної заборони заводської праці жінок. Призначення жінки, мовляв,— варити чоловікові обід, латати йому білизну, піклуватись про домашній затишок, нянчити дітей, а не стовбичити цілими днями в майстерні.

Що відповідали їм на це соціалісти?

Вони говорили: «Ваші розмови, служителі церкви і пани поміщики,—цілковите лицемірство. Хіба ви не знаєте, в яких умовах живуть тепер робітники? Хіба ви не бачили сирих підвалів, темних, тісних приміщень, закутків, в яких туляться робітники? Не бачили їх голодних,

блідих дітей? Не знаєте, що їх батько бачить свою сім'ю тільки вночі? Не знаєте, що його дружина, для того щоб підгодувати дітей, змушена брати першу-ліпшу роботу, що їй трапиться: прання, шиття, набивання цигарок, склеювання коробок та ін.— і що, працюючи у себе вдома, вона зазнає не меншої експлуатації, ніж на фабриці і заводі?»

Ми, соціалісти, проти заборони заводської праці жінки, тому що бачимо не тільки погану сторону заводської праці, але й її хорошу сторону. Робота на заводі робить жінку в матеріальному відношенні незалежною від чоловіка і тим звільняє її від сімейного деспотизму; робота на заводі розширяє кругозір жінки, пробуджує в ній почуття солідарності, розуміння завдань робітничого класу. Визволення робітничого класу немислиме без прилучення жінок до фабрично-заводської праці. І тому соціалісти не проти заборони жіночої праці взагалі, а лише за захист жінок від особливо тяжких форм експлуатації (нічна праця, праця в небезпечних для здоров'я галузях виробництва та ін.).

Усе те, що стосується жіночої праці, цілком стосується і праці підлітків. У нас в Росії за час війни заводська праця підлітків зросла в дуже значній мірі. І заводське життя виховувало молодь: воно будило в них віру в свої сили, виховувало в них почуття братерської солідарності. Під час революції вони були в перших рядах. На Марсовому полі клялися вони під своїми червоними прапорами з революційними написами померти в боротьбі з буржуазією, захищати свободу ціною життя. І вони чесно виконали свою клятву. В Жовтневі дні вони переповнили собою ряди Червоної гвардії. Скрізь, де потрібна була самовіддана робота, вони були в перших рядах.

Товариші дорослі робітники! Чим платите ви своїм товаришам-підліткам, які зв'язали себе з вами узами братерської солідарності? Ви проводите заборону праці підлітків до 16 років, і більшість з вас щиро гадає, що ви захищаєте раз назавжди підлітків від експлуатації. Центральна больнична каса прийняла, наприклад, рішення звільнити всіх дівчаток до 16 років, що служать у больничних касах. Товариші, що ви робите? Хіба можна триматися за букву закону, цілком випускаючи з ува-

ги його дух? Адже який дух закону про охорону дитячої праці? Охорона молодих сил. А ваша постанова про скасування праці підлітків веде до чого? До охорони цих сил?

Ви знаєте, не можете не знати, ви кожную хвилину відчуваєте це на собі, який важкий час переживає робітничий клас. Тепер доводиться йому розплачуватися найгірніше за імперіалістичну війну, що зруйнувала всю промисловість країни, пристосувала її цілком до потреб воєнного часу. Товариші, ви зробили страшенно багато для того, щоб покласти край братовбивчій бойні. Але демобілізація промисловості, перехід промисловості на інші рейки в момент загальної розрухи не можуть здійснитися безболісно: вони зв'язані з безробіттям, з тяжкими злигоднями, з різного роду труднощами. Зжити цей важкий період демобілізації робітничий клас може найбільш безболісно лише тоді, коли він виявить чудеса братерської солідарності і організованості, коли його закликом буде не «рятуйся, хто може», а «всі за одного, один за всіх». Ви це чудово знаєте, товариші. І подивіться, що ви робите? Ви в першу чергу звільняєте підлітків, ви даруєте їх заборону праці підлітків. Хіба ви охороняєте цим їх сили? Ні, ви звальюєте на їх незміцнілі, юні плечі весь тягар безробіття, безпритульності.

Позавчора до мене прийшли дівчатка, що їх звільняють з больничних кас, де їх ніхто не експлуатував, і, хвилюючись, запитували, що робити з цією робітничою молоддю, яку викидають на вулицю, поки... їх не порозпихують куди-небудь по притулках. Як залишити дівчаток на вулиці? І від цієї фрази — «куди подіти, доки не порозпихують по притулках» — повіяло таким жахом, що захотілося крикнути: «Товариші, що ви робите? З якого часу робітники стали фарисеями?»

Приходить молодь з Соціалістичної Спілки Молоді і скаржиться, що організація робітничої молоді розпадається, що робітнича молодь тепер не на фабриках, а сидить по трактирах, що серед неї, розсіяної, роз'єднаної, не можна вести більше агітації, що молодь опускається, не ходить на лекції, що кращі елементи — колишня краса Соціалістичної Спілки — йдуть до анархістів... Це все наслідки того, що робітничу молодь звільняють з заводів в першу чергу.

Заборона праці підлітків, нереакційною буде лише тоді, коли держава спроможна буде забезпечити кожному підліткові притулок і харчування не як милостиню, а як право; коли для підлітків буде достатня кількість шкіл; коли буде організована суспільна продуктивна праця підлітків, а поки, скасовуючи фабрично-заводську працю підлітків, ви прирікаєте їх на голод, на безробіття, на найтяжчу експлуатацію, на хуліганство, на проституцію. Більш сильні, охороняйте більш слабких. Діти — наше майбутнє.

1918 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО СКАСУВАННЯ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ

Моя стаття «Буква закону», вміщена в «Правде» від 5 лютого 1918 р., викликала незадоволення деяких товаришів, які заявили, що стаття заважає проводити в життя заборону дитячої праці, оскільки всі на неї посилаються, і вимагали навіть обговорення цього питання в ЦК РСДРП. Я дуже рада, що на це питання вдалося звернути увагу. Правда, у нас в програмі¹ стоїть заборона дитячої праці до 16 років. Але цей пункт помилковий, і даний момент якнайбільше ілюструє його помилковість. Вміщення цього пункту пояснюється недоглядом (він і сформульований не уважно: діти до 16 років називаються дітьми «дошкільного віку»). В усякому разі, цей пункт різко розходиться з точкою зору на це питання Маркса. Ось що пише він з цього приводу в «Критиці Готської програми», пункт — «Заборона дитячої праці»:

«Тут абсолютно необхідно було вказати граничний вік.

Цілковита заборона дитячої праці несполучна з існуванням великої промисловості і тому є пустим благочестивим побажанням. Проведення цього заходу, — коли б воно було можливе, — було б реакційне, тому що, при строгому регулюванні робочого часу відповідно до різного віку і при інших запобіжних заходах для захисту

---

¹ Мова йде про стару програму, прийняту в 1903 р. на II з'їзді партії. Ця програма була змінена в 1919 р. на VIII з'їзді партії.—
Прим. автора.

дітей, ранне сполучення продуктивної праці з навчанням є одним з наймогутніших засобів перебудови сучасного суспільства»¹.

Німецькі професори, а з їх легкої руки і всякого роду опортуністи, беручи за основу ту правильну думку, що в основі суспільного розвитку лежить розвиток виробництва, намагаються зобразити справу так, що суспільний розвиток увесь тільки і зводиться до якогось-то самодостатнього механічного процесу виробництва. На їх думку, люди, їх свідомість, їх боротьба тут зовсім ні до чого, все робиться само собою: виробництво все більше й більше розвивається, дрібні підприємства об'єднуються у дедалі більші, які організуються потім у монополії; коли цей процес розвинеться до того, що все виробництво становитиме, по суті, одно колосальне, чудово організоване підприємство,— це й буде соціалізм. Звичайно, таке зображення справи докорінно помилкове. Це все одно, як би показати сухий, мертвий кістяк і сказати: «Ось це — сповнена життя людина, що палко і пристрасно відчуває, хвилюється тисячами думок, вміє любити і ненавидіти, боротися за щастя і розумне життя».

Маркс був далекий від такого убогого розуміння розвитку суспільства. Він і Енгельс показали, як тісно зв'язана економіка з політикою. Шляхом майстерного аналізу вони показали, як певний ступінь розвитку техніки впливає на форми виробництва, як під їх тиском формуються певні правові і державні норми; показали, як економіка з усіма її юридичними і політичними надбудовами відбивається на психології, на світогляді. Особливо детально показали вони, як умови праці на великих фабриках і заводах перероджують усю психіку колишнього робітника-ремісника, виховуючи в нього почуття класової солідарності, пробуджуючи революційний дух, виховуючи класову самосвідомість.

Маркс весь час підкреслював, що рушійною силою перетворення суспільного ладу є людина. Але людина для Маркса не була чимось незмінним, однаковим в усі часи; він показав, як постійно під впливом умов вироб-

---

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 25.

ництва, що змінюються, і суспільних форм життя перетворюється сама людина. Пролетар первісної епохи розвитку капіталізму — далеко не те, що пролетар пізнішого часу. Неодмінною передумовою соціалізму є людина, здатна здійснити соціалізм.

У нас дуже часто забувають цю сторону справи і розуміють соціалізм занадто механічно, бачачи лише одну сторону справи — економіку — і зовсім випускаючи з уваги іншу сторону справи — підготовку відповідного людського матеріалу. Цю останню сторону справи ніколи не забував Маркс. Ось чому він і надавав такого величезного значення вихованню підрастаючого покоління, так багато приділяв цьому уваги. Він вважав і не раз говорив, що виховання є могутньою підоймою перетворення існуючого ладу.

Але як розумів Маркс виховання? Основу його він бачив у продуктивній праці, в тісному єднанні молоді з робітничим життям, з робітничим рухом, що розвивається. Відірвати підлітка від роботи на заводі і фабриці, де виховується його розуміння життя, його класова самосвідомість, де він проймається почуттям класової солідарності, і кинути його в егоїстичну атмосферу замкненої сім'ї або в затхлі стіни школи, відірваної від життя, — значить загальмувати справу підготовки придатного людського матеріалу. Ось чому Маркс так рішуче висловився проти заборони дитячої праці. Але він хотів, щоб дитяча продуктивна праця була зв'язана з навчанням. Робітникам потрібні знання, оскільки знання — велика сила, і цією силою Маркс хотів озброїти робітничу молодь. Правда, говорячи про небажаність заборони дитячої праці, Маркс не хотів збереження даної форми фабричної праці. Дана форма — нескладна, одноманітна, чисто механічна праця. Така праця пригупляє. Але дитяча фабрична праця мислима і в іншій формі. Так, наприклад, в Англії і Німеччині праця підлітків на деяких підприємствах організована так: кожний підліток протягом кількох років свого заводського учнівства, під час якого він одержує платню за свою працю, робить не одну яку-небудь механічну роботу, а виконує цілий ряд робіт дедалі більшої складності, переходячи при цьому з однієї майстерні в іншу і вивчаючи виробництво в цілому.

Паралельно з цим учні вивчають в школі математику, фізику, механіку, креслення, товаровознавство, комерційну географію, політичну економію. Вивчення практичної роботи тісно зв'язане з теоретичним осмислюванням її. Така заводська робота не притупляє молодь, а надзвичайно її розвиває. Ось чому Маркс в «Комуністичному маніфесті» говорить про скасування фабричної роботи дітей тільки в сучасній її формі.

Ця фраза і дала, очевидно, привід вставити в програму «заборону дитячої праці до 16 років», причому зовсім не звернули уваги на те, що Маркс говорить тут не про заборону дитячої праці (що цілком суперечить його точці зору, найбільш яскраво вираженій у «Критиці Готської програми», але досить ясно розвинутій і в «Капіталі» і в «Женевській резолюції»¹), а лише про сучасну форму її.

Ми в Росії переживаємо період диктатури пролетаріату. Робітники мають повну можливість провести в життя заходи, які б підготували з робітничої молоді людей, здатних здійснити соціалізм.

Які ж заходи треба було запровадити щодо дитячої праці?

Треба було:

1) скоротити робочий день підлітків і запровадити інші заходи охорони їх праці;

2) доцільно організувати працю підлітків;

3) докласти всіх сил до того, щоб негайно ж були влаштовані при заводах школи для підлітків, де навчання було б зв'язане з продуктивною працею.

Шестигодинний робочий день для підлітків уже був запроваджений на багатьох металургійних заводах явочним порядком.

На деяких заводах, наприклад на заводі Еріксона, була вже розумна організація праці підлітків.

Заводські школи вже існували при багатьох заводах, але справа там була поставлена вкрай погано. Треба було ці школи перетворити (на заводі «Феникс», наприклад, була навіть розроблена програма такої нової школи).

---

¹ К. Маркс, Інструкція делегатам тимчасової Центральної ради з окремих питань, К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 16, стор. 189 - 197.

Комісаріатові праці треба було тільки узагальнити всі ці спроби, видати відповідні декрети, так само як і декрет про обов'язкове відвідування шкіл підлітками.

Комісаріат освіти з свого боку ще 30 листопада¹ надіслав у Комісаріат праці потрібні декрети. Прохання це було, однак, залишене без уваги, а тепер підлітків у спішному порядку викидають з фабрик і заводів, посиляючись на необхідність заборони дитячої праці.

Сумне непорозуміння, яке може тяжко відбитися на робітничому русі.

1918 р.

---

¹ Див. стор. 7 цього тома.— *Ред.*

ЗАВДАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Революція черпнула до дна, сколихнула самі низи і в той же час показала цим низам всю безодню темноти, в якій їх тримало самодержавство. Нестримний, стихійний потяг до знань мас — супутник російської революції. Пробуджений робітник, пробуджений селянин побачили, яка сила — знання, і хочуть бути у всеозброєнні цієї сили. Вони хочуть розуміти, що робиться навколо, хочуть, щоб прелите було яскраве світло для них на всі ті складні факти, які поставили догори дном їх існування, але вони хочуть також знати, як будувати життя по-новому, хочуть тих умінь, які допомогли б їм стати господарями життя. Поряд з жадобою загальної освіти — величезний попит і на знання прикладне, на знання професійне. І було б таким же злочином не дати масам тих спеціальних знань, які їм потрібні, яким злочином було б не давати масам знань взагалі. Коли на з'їзді комісарів народної освіти Московської області один з комісарів сказав, що жадоба професійного знання часто не що інше, як кар'єризм, бажання виділитися із свого середовища, то почувлися крики протесту. «Якщо ви вважаєте кар'єризмом, — відповів виступаючому інший комісар, — бажання оволодіти процесом виробництва, щоб вміти налагодити його як слід, щоб стати господарем життя, — я схилиюсь перед таким кар'єризмом».

Як же організувати професійну освіту так, щоб вона дала робітникові і селянинові саме ті знання, які йому потрібні? Тут два питання: як дати професійну освіту

дорослому населенню, що прагне здобути цю освіту якомога скоріше, і як давати її в школі підростаючому поколінню?

У даний момент питання про позашкільну освіту найбільш гостре, найбільш невідкладне, тому що народові потрібні зараз, негайно для налагодження життя ті професійні знання, яких у нього не вистачає.

Як же треба ставити передачу професійних знань?

Досі найбільше в професійній освіті робітників були зацікавлені фабриканти і заводчики. Конкуренція між різними промисловими країнами змушувала капіталістів кожної країни дбати про те, щоб промисловість їх країни стояла на високому ступені розвитку, давала продукти особливо високої якості. А нові удосконалені машини останнього часу вимагають дуже багато кваліфікованих робітників, робітників-спеціалістів. І фабриканти дбають про те, щоб їх була досить велика кількість, бо інакше підприємець потрапить в надто велику залежність від цих кваліфікованих робітників. Досвід Англії, де число кваліфікованих робітників було обмежене і де вони зорганізувалися в тред-юніони, показує, на які поступки змушені були йти заводчики, коли до їх послуг не було великої кількості добре підготовлених робітників. Уряди всіх тих країн, де при кермі правління стоїть буржуазія, дбали дуже старанно про правильну постановку в себе в країні професійної освіти. Особливо велику увагу було звернено на неї починаючи з кінця минулого століття, коли розвиток промисловості пішов у передових в промисловому відношенні країнах гарячковим темпом. З 1900 р. в Німеччині для всіх підлітків і юнаків, що працюють на заводах, було зроблено обов'язковим відвідування додаткових шкіл, які дуже швидко перетворилися в школи професійні. Але не тільки держави, самі заводчики охоче давали гроші на професійні школи у себе при заводах. Навіть у нас, в одній з найбільш відсталих у промисловому відношенні країн, у передових галузях виробництва (головним чином на металургійних заводах) заводчики давали нерідко гроші на професійну освіту.

Але професійна освіта, що її давала робітникам буржуазія, мала на собі особливий відбиток. Для заводчика робітник, навіть кваліфікований, продовжував

лишатися «робочими руками». Підприємцеві потрібні були вмілі руки, але саме «руки». Він дбав саме про підготовку цих рук, дбав тому, що цього вимагав розвиток промисловості, але анітрохи не дбав про розвиток розуміння робітниками потреб своєї галузі промисловості, про набуття ними вміння управляти своїм виробництвом—про управління виробництвом дбали пани фабриканти, а справою робітників було дбати про те, щоб здійснювана ними для заводу робота була добре виконана.

Тепер професійна освіта повинна набути іншого характеру. Змінені умови роблять робітника одночасно і робітником, і господарем у великому виробництві. І тому професійна освіта повинна вчити робітника і того, як працювати, і того, як налагоджувати виробництво, як контролювати його, як вести облік. У даний момент робітникові потрібна не вузька професійна освіта, а профосвіта, поставлена якнайширше. Робітникові треба вміти не тільки точити на токарному верстаті, але й знати, як цей токарний верстат побудований, знати, які інші роди токарних верстатів існують, які для якої роботи потрібні, треба знати, де, за яку ціну можна дістати ці кращі верстати, чи варто їх, чи вигідно буде запровадити, яке мито доведеться платити; треба вміти все розрахувати, все прикинути. Для цього йому треба знати і креслення, треба вміти робити всякі обчислення, знати механіку і її історію, знати комерційну географію. Треба знати йому і властивість оброблюваного заліза, де воно і як добувається, при яких умовах, де і як його доставати і т. п. Треба знати йому, які потреби в залізі в своїй і чужих країнах, на що найбільший попит, треба знати, куди і як збувати вироблені продукти, як розраховувати їх вартість та ін. та ін. А з цим усім тісно зв'язане і розуміння тих умов, при яких робітник може бути в той же час і господарем, треба розуміти суть капіталістичного ладу і суть ладу соціалістичного. Та й багато чого іншого повинен ще знати робітник, якщо він хоче стати господарем виробництва.

У нас народилися вже такі робітничі університети, де викладають і вузькі, чисто механічні навички і в той же час дають робітникові і ті широкі знання, які роблять його господарем виробництва; останнє є важли-

вим особливо в переживаний нами момент будівництва нового життя. Такою саме і повинна бути позашкільна професійна освіта.

Щодо професійного навчання в шкільному віці, то воно не повинно починатися дуже рано. Потрібно, щоб були створені скрізь дуже добрі загальноосвітні школи, але не такі, як тепер, де б дітей навчали не самої книжної мудрості, а навчали також і того, як найкраще братися за всяку роботу, навчали б користуватися всякими інструментами, давали б загальну навичку до праці найрізноманітнішої, розвивали б око і тверду руку, впевнені рухи. В такій школі виявляються нахили дитини, її здібності, і вона зможе після школи взятися за працю, яка їй більше до душі, яка відповідає її силам, її здібностям. Тоді вона професію свою вивчить швидко і легко. В найбільш передових у промисловому відношенні країнах — у Німеччині і Америці — це чудово розуміють, і тому там звернено дуже велику увагу на правильну організацію трудової школи, що дає загальну підготовку. Дитина повинна вісім-дев'ять років провчитися в загальноосвітній школі (це практикується і в Німеччині, і в Швейцарії, і в інших країнах), а потім тільки вже вивчити певну спеціальність, певну професію. Професійна школа не повинна, отже, бути призначена для раннього віку, і раніше 15—16 років приймати туди дітей недоцільно. Професійна школа повинна давати не тільки чисто практичні навички, але й знайомити з професією в найширшому розумінні слова. Це також неможливо в надто ранньому віці. З ранніх дитячих років привчати дитину до тієї чи іншої професії — значить заважати виявленню і розвитку її творчих здібностей і вбивати закладені в ній духовні можливості. Само собою зрозуміло, що професійна школа нового типу повинна бути тісно зв'язана з життям, і частина навчання повинна здійснюватися на самому заводі або фабриці, в тій обстановці, в якій учневі доведеться працювати потім як кваліфікованому робітникові. В кращих професійних школах Німеччини, Англії, Америки це так і робиться. Всяка школа повинна бути зв'язана з життям, а професійна більше, ніж будь-яка інша.

Поряд з технічною освітою, що підготовляє заводських робітників, потрібно поставити і ремісничу під-

готовку. Тепер ремесла навчаються звичайно у якого-небудь майстра, але це «навчання» на три чверті зводиться до використання учня для побіженьок. Набагато краще може проходити навчання ремесла в особливих професійних ремісничих школах. Але влаштувати ці школи потрібно лише для тих галузей виробництва, які не приречені на загибель. Мають шанси вижити лише ті ремесла, які мають художній характер, вимагають від ремісника великої ініціативи і творчої роботи. Школи промислово-художні так само настійно потрібні, як і школи технічні. І ті і другі дуже потрібні робітникам, і потрібні саме тепер. Оскільки професійна освіта становить кровну справу робітників, то організацію цієї справи треба поставити так, щоб вирішальний голос у ній мали робітники.

1918 р.

ПОЄДНАННЯ НАВЧАННЯ З ПРОДУКТИВНОЮ ПРАЦЕЮ В ЄДИНІЙ ТРУДОВІЙ ШКОЛІ

Робітничо-селянський уряд проголосив принцип єдиної трудової школи, яка ґрунтується на поєднанні навчання з продуктивною працею.

Але це питання було мало розроблене і звалилося на більшість учителів як сніг на голову. Кожному вчителю надано було проводити в життя принцип поєднання навчання з продуктивною працею в міру свого розуміння і вміння. Дуже мало говорилося про те, що це навчання і праця повинні бути органічно зв'язані. В результаті в більшості шкіл проводилося зовсім не те, що вимагалось.

Зрозуміли це так, що діти повинні не тільки вчитися, але й працювати. Навчання залишилося старе, але поряд з ним дітей змушували замітати підлогу, мити посуд, носити дрова, розвантажувати вагони, бути на побігеньках.

Школу часто-густо перетворювали в якусь майстерню, де невмілі вчителі навчали дітей стругати, ліпити, кроїти. Недавно мені один знайомий матрос сказав: «У нас в школі перестали вчити читати і писати, а все тільки горшки ліплять...» Мені скажуть на це: «Ваш матрос не розуміє, як важливо поєднати навчання з продуктивною працею». Ні, він це розуміє чудово, але він бачить, що нема ні навчання, ні праці.

Заявляють: «Ми не можемо проводити в школі трудове начало, тому що у нас при школі нема справжніх майстерень»,— і вимагають у Народного Комісаріату

освіти колосальні суми на обладнання майстерень. У цій вимозі влаштовувати при школах майстерні позначається спадщина старого погляду на школу, як на щось відірване від життя, щось самодостатнє.

Школярів відгороджують від життя і хочуть навчити дітей всього в школі, відірваній від життя. З вимог влаштування при школі городів, полів, майстерень виглядає поняття школи-монастиря, хоча її й називають інколи школою-комуною.

Тим часом поняття «поєднання продуктивної праці з навчанням» зовсім не включає в себе ідею, що дитяча праця повинна неодмінно відбуватися на території школи, в стінах її. Для величезної більшості дітей, дітей трудящих, трудове життя починається дуже рано, на селі ще раніше, ніж у місті. Але й у місті на долю дитини припадає не мало діла. Нічого не роблять діти лише заможних класів, та й то це дитяче неробство відходить у минуле. Ось саме цю справжню, звичайнісіньку працю дітей і треба брати за вихідну точку і з нею поєднувати навчання.

Візьмемо сільського хлопчика. Він носить воду, стеже птицю, допомагає батькові в полі, матері по дому, няньчить молодшого братика, служить на побігеньках та ін. Він потрібна людина в домі. Маленьких мужичків достатня кількість у селах. Ось і треба їх сільську працю взяти за вихідну точку, освітити її світлом знання і таким чином прилучити поступово учня до життя людства.

Дитині доводиться возитися з курми. Що треба робити в трудовій школі? Завести курей і примусити дітей доглядати їх? Зовсім ні. Треба скористатися тією роботою по догляду за курми, яку виконують діти вдома, і вкласти в неї цілком новий зміст.

Тут буде і ознайомлення по книгах (Брему та ін.) з різними породами курей і їх життям, що викличе бажання спостерігати за своїми курми. Тут і питання про висиджування яєць, розповіді про штучне висиджування, про фабрики, влаштовувані для цієї мети, і розріз яєця для спостереження росту зародка. Скільки все це викличе розмов у себе вдома, бажань записати почуте і прочитане! Буде розказано про догляд за курми, діти намагатимуться застосовувати те, про що дізналися, до

догляду за своїми власними курми. Потім необхідно в'яснити поживність яйця. А питання про поживність викличе ряд інших питань. Теж саме питання про варіння яйця. А скільки всякого роду завдань, обчислень може бути пов'язано з питанням про курей і яйця! Отже, поєднання праці з навчанням полягатиме в тому, що та робота, яка здійснюється дитиною дома, буде осмислена, зроблена цікавою, викликатиме спостережливість дітей.

Той самий метод застосовується і при вивченні інших тварин. Ознайомившись з їх внутрішніми органами, що особливо важливо, необхідно вивчити будову і життя людського тіла. А потім правила гігієни, матеріал для чого теж береться з дитячого життя.

Обізнаність з городньою і польовою роботою, в якій беруть участь діти, дасть матеріал для ґрунтовної обізнаності з городництвом і землеробством. Для того щоб вивчити все це, нема потреби мати неодмінно при школі городи і поля, на обробіток яких витрачався б час. Вивчення будови сільськогосподарських машин дає обізнаність дітям з початками механіки і може служити вихідним пунктом для обізнаності з історією техніки в зв'язку з культурою і т. д.

Було б помилкою гадати, що школа може навчити продуктивної праці, вона вчить тільки тій праці, яка допомагає в школі вивчати справжню працю (клеєння, столярювання, ліплення, малювання, елементарне шиття та ін.). Справжньої праці навчить тільки життя.

З міськими дітьми набагато важче. Але, по-перше, міські школи, як правило, повинні на літо переїжджати на село. В ранньому віці міські діти звичайно допомагають матері прибирати квартиру, готувати їжу, доглядати молодших дітей.

Тут доведеться за вихідну точку для молодших класів взяти домоводство, приготування їжі, догляд за дитиною, можливо, найдоцільніше зробити центром приготування їжі, що дає багатий матеріал для спостереження фізичних і хімічних процесів. Важливим також є вивчення будови і життя людського тіла, з чого випливає знайомство з гігієною і доглядом за дитиною. Стирання пилу і підмітання підлоги повинно бути зв'язане з розу-

мінням впливу пилю на легені; відкривання вікна — із значенням кисню, з вивченням властивості повітря; утримування постелі в чистоті повинно бути зв'язане з ознайомленням із значенням комах як переносників хвороб; вивчення різних систем опалення — з властивостями різних дров; вивчення тканин — з ознайомленням з принципами ткацтва, з добуванням матеріалу для тканин і т. д.

Для більш дорослих дітей, що працюють на фабриках і заводах або в майстернях, необхідне ознайомлення з усім виробництвом в цілому; необхідно дати їм можливість вивчити свою галузь виробництва в цілому: тут і вивчення товарів, і комерційна географія, і креслення, і механіка, і хімічні процеси, фізика в усьому обсязі, порівняння свого виробництва з іншими виробництвами — взагалі політехнічна освіта в повному розумінні цього слова.

Дивно було б думати, що при школі можна завести зразкові господарства, різноманітні фабрики, заводи, майстерні, і до того ж найдосконалішого типу.

Завести можна маленьке господарство, швейну машину, столярний верстат, палітурні інструменти та ін. — одним словом, те, що охоплює домашнє господарство і майстрування (до того ж найпримітивніше). Все це добре для школи I ступеня, та й то тільки тоді, коли все це служить головним чином для пояснення, а не для роботи. Пригадаємо, як діяв Руссо, бажаючи дати своєму учневі в «Емілі» політехнічну освіту.

Щоб навчитися столярувати, вихователь і вихованець ідуть, наприклад, у майстерню столяра, там працюють вони кілька днів нарівні з столяром, їдять його вбогу їжу і сплять у нього в домі на твердій постелі. Потім вони переходять в кузню, де проводять також кілька днів, і т. д. Руссо розумів, що вивчати ремесло треба в його природній обстановці, яка виховує дитину і в соціальному розумінні. А ми хочемо неодмінно відірвати дитину від природної обстановки її роботи і примусити працювати в задушливих шкільних майстернях, далеко від життя. А найголовніше — вміти органічно зв'язати продуктивну працю дітей поза школою з шкільним викладанням.

Геть замкнуту школу (хоч би вона й називалась школою-комуною) з задушливими шкільними майстернями!

Будемо боротися за школу, яка, беручи за вихідний пункт продуктивну працю дитини, зуміє освітити цю працю світлом знання і приведе таким шляхом до розуміння явищ природи і життя людства.

1919 р.

ПРОЕКТ ШКОЛИ НА БОНДЮЗЬКОМУ ХІМІЧНОМУ ЗАВОДІ

Основним принципом єдиної трудової школи є її тісний зв'язок з життям. Трудову школу не можна побудувати бюрократичним шляхом. Можна завести скільки завгодно найдорожчих майстерень, поставити туди викладачів трудових процесів, але все це буде мертвонародженою справою, якщо продуктивна праця дітей буде відірвана від живого життя і продуктивність цієї праці буде абстрактною. Поясню прикладом: зробити табуретку, взагалі кажучи,— продуктивна праця, але якщо дитина не бачить, що зроблена нею табуретка дійсно потрібна, що її слід було зараз робити, щоб допомогти впорядкуванню домашнього або суспільного життя,— продуктивний характер праці в значній мірі втрачить свої барви.

Живу, життєву школу можливо побудувати тільки в тісному зв'язку з представниками трудового населення, при їх безпосередній участі. Щоб правильно побудувати програму школи II ступеня, треба насамперед звернутися до робітників того заводу, на якому влаштовується школа, і спільно обговорити з ними програму школи.

Візьмемо Бондюзький хімічний завод (Казанської губернії, Слабузького повіту)¹. Як повинна бути там організована школа II ступеня? Безперечно, основним предметом, на якому доведеться особливо докладно спитися при вивченні курсу природознавства, буде хімія. Робітники заводу, очевидно, зуміють зробити так,

---

¹ Тепер це Татарська Республіка.— *Прим. автора.*

щоб заводська лабораторія кілька годин перебувала в розпорядженні школи. Зможуть зробити так, що підлітки II ступеня будуть по черзі пару годин на день працювати в яких-небудь майстернях заводу. Встановлення черги та ін. повинно бути погоджене між школою і заводом.

Оскільки більшість матеріалу добувається в околицях — тільки частина привозиться з Уралу, — то підлітки повинні добре вміти визначати склад ґрунту і знати геологічну будову місцевості, що неможливо без загального знайомства з геологією. Значить, і на цю частину природознавства доведеться звернути особливу увагу.

Учні повинні також знати способи добування речовин, необхідних для роботи на заводі. Дуже добре було б, якби підлітки брали участь в артілях по добуванню сировинних матеріалів для заводу і виконували б там посильну роботу. Якщо є сировина, яка привозиться, наприклад, з Уралу, важливо було б організувати екскурсію учнів на Урал, звичайно, підготувавши її (розподіливши, хто буде зарисовувати бачене, хто — робити записи та ін.). Така поїздка може дуже багато дати. Зв'язати треба її з історією Уралу, яка може стати вихідним пунктом для вивчення російської, а частково і всесвітньої історії. Тут підлітки можуть допомагати в бібліотеці по складанню і малюванню плакатів, що ілюстрували б різні історичні моменти. Історія повинна відмітити і національне питання, що відіграє велику роль в Казанській губернії.

Важлива постановка викладання російської мови для татар і татарської мови для росіян. Вивчення однієї іноземної мови повинно бути обов'язковим для тих і тих.

Потім необхідно звернути увагу на вміння точно фіксувати дійсність: знімання планів, креслення і малюнки, статистичні дослідження. Підліткам II ступеня завод або відділ землеробства можуть доручити необхідні їм статистичні дослідження.

Точно встановлений сучасний стан речей порівнюється з минулим, і тут знову необхідним є повернення до історії людства. Історія останніх років закінчується вивченням Радянської Конституції, вивченням сучасного ладу. Практична робота при Раді допоможе учням II ступеня зрозуміти функції Ради.

Оскільки на Бондюзькому заводі діти живуть в таких умовах, що, з одного боку, вони спостерігають заводське життя, а з другого — сільськогосподарське, то в програму II ступеня треба ввести і вивчення землеробства, теоретичне і практичне. Значить, і в цю сторону треба розширити вивчення природознавства.

Умови, в яких живуть діти на Бондюзькому і на більшості уральських заводів, сприяють якнайкраще постановці політехнічної всебічної освіти.

Вміння говорити, вміння описувати точно і ясно, вміння вибирати найпотрібніше, найістотніше при ділових звітах, вміння образно, картинно описувати подію або місцевість, те чи інше переживання досягається загальною постановкою роботи. Не тільки на уроках російської мови виробляється вміння писати. Воно є результатом всебічного спостереження і перероблення баченого.

Як вивчення мови, так і вивчення математичних співвідношень, математичних законів проводиться не тільки на спеціальних уроках математики, але й проходить червоною ниткою через усі заняття. Статистичні роботи, роботи землемірні, вивчення роботи заводу в усіх її деталях та інше дадуть багатющій матеріал для вивчення математики. Найважливіше — розвинути математичне мислення, і тоді математика буде вивчена порівняно легко.

Нарешті, вивчення анатомії і фізіології людини в зв'язку з гігієною і санітарією дасть можливість учням виконати цілий ряд робіт із санітарії.

ПОЛІТЕХНІЧНА ШКОЛА

1. Чим далі ми підемо по шляху комунізму, тим більше з кожним роком будуть висуватися на перший план питання народного господарства.

2. Комуністичне народне господарство, побудоване на раціоналізації його, на суворому обліку, на застосуванні до виробництва останніх відкриттів науки, потребує широких кадрів політехнічно освічених працівників.

3. Завдання політехнічної школи полягає в підготовці нового покоління людей, які були б і працівниками виробництва і господарями його в повному розумінні цього слова.

4. Програма робіт політехнічної школи повинна бути тісно зв'язана з господарським життям країни взагалі і даної місцевості зокрема.

5. Політехнічна школа повинна давати ряд дуже серйозних знань, практичних і теоретичних, у двох основних сферах виробництва: промисловості і землеробства.

6. Перший ступінь єдиної трудової (політехнічної) школи є в силу вже віку дітей (від 7 до 12 років) лише підготовчим ступенем до свідомої участі у виробництві.

7. Завдання першого ступеня політехнічної школи — дати дітям можливість через книгу прилучатися до думки і життя людства, навчити їх використовувати книгу, вміння писати, математичну і графічну грамотність як знаряддя праці; всіляко шляхом спостереження, вивчення ремесел, вільної творчості розвинути кон-

Політехнічна школа. 20/12 28.4

Тепер даліше ми перейдемо до теми
комунізму та її впливу на культурні
задачі будучі вивчатися на першій
плані питання народної культури

2. Ком. учасніє місце народної
культури постраждало на ро-
зноманітні способи, на строгий уряд
на прихильності к трансформувати
последнія окремі частки тр
будет ширше кадрів пошкоди-
вши освітній розвиток працівників.

3. Задача політехнічної школи
заключатиметься в підготовці
молодого покоління людей котри
будуть місц-ами та працівниками
трансформувати та розвивати
его в ширше та змінене слово

4. Програма роботи по культурі
школи. Дійсно всім
свідомо з культурно-освітній
звідомо справу, вадити та
можливо в частині

Перша сторінка рукопису Н. К. Крупської
«Політехнічна школа» (1920 р.)

структивну здібність дітей; ознайомити їх з життям навколишньої природи, навчити спостерігати, перевіряти свої спостереження досвідом; дати уявлення про природні багатства й життя навколишньої місцевості, дати уявлення про життя всієї країни і всієї земної кулі.

Але найголовніше завдання першого ступеня — це виховання вміння колективно жити і працювати (організація шкільного життя, організація колективної праці, організація ігор). Робота на цьому ступені повинна бути дуже легка (збирання рослин, догляд тварин, рознесення листів, повісток, прибирання приміщень та ін.).

8. Другий ступінь (від 12 до 16 років включно) повинен бути побудований уже на участі у виробництві.

9. Літні місяці повинні бути присвячені роботі у великих господарствах. Перший рік — у господарстві найближчого району, наступних років два — в господарствах різного типу (насінницьких, спеціальних по тваринництву, по культурі промислових рослин і т. п.).

Важливо, з одного боку, щоб підлітки виконували в цих господарствах певну роботу, по-друге, щоб вони вивчали постановку господарства в радгоспі в цілому, по-третє, щоб вивчення цього господарства було зв'язане з теоретичним вивченням агрономії, тваринництва та ін.

Ці роботи і завдання у великих господарствах повинні бути обов'язковими як для підлітків міста, так і для підлітків села.

10. Сфера промисловості розпадається на виробництва хімічні і технічні. Відповідно до цього один рік другого ступеня повинен бути присвячений роботі в хімічних виробництвах, а два — роботі у виробництві технічному. В індустріальній роботі, практичній і теоретичній, повинні брати участь усі підлітки як міста, так і села.

11. Останній рік політехнічної школи присвячується вивченню народного господарства в цілому. Підводяться підсумки пережитого досвіду, робляться узагальнення. Літо присвячується спеціальним поїздкам по вивченню того чи іншого питання господарського життя, для деякого — поїздки за кордон. Зимом практична робота ведеться в галузі обліково-розподільній і організаційній.

12. Програма політехнічної школи в її практичній і теоретичній частині повинна бути розроблена і проведена спільно з агрономами, Комісаріатом землеробства і техніками ВРНГ, і тут же намічений ряд практичних заходів.

13. Певна річ, що основна програма повинна супроводитись вивченням політичної економії, історії культури, історії суспільного життя, історії революцій і т. д. Мистецтву повинно бути відведено також належне місце.

14. Повинно бути звернено увагу і на практичне і теоретичне вивчення мов.

1920 р.

ТЕЗИ ПРО ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ

1. Найближчі десятиріччя будуть роками перебудови всієї промисловості і всього землеробства країни, роками раціоналізації всього виробництва, механізації його, періодом посиленого застосування до виробництва відкриттів науки.

2. Майбутній період революційної перебудови всього виробництва вимагає численних кадрів політехнічно підготовлених працівників, здатних пристосовуватись до мінливих умов, швидко орієнтуватися в них, працівників, що вміють поводитися з новими машинами, і т. д.

3. В силу вищесказаного у нас в Росії в даний період розвиток політехнічної освіти має винятково важливе значення.

4. Політехнічна освіта в 13—17 років має ще й те значення, що вона розвиває в підлітків загальні конструктивні здібності, які полегшують потім вивчення всякої спеціальності. Це з одного боку. З другого боку, політехнічна освіта якнайкраще виявляє фізичні і розумові здібності підлітків і дає можливість їм в 16—17 років обрати вже свідомо спеціальність.

5. Політехнічна освіта повинна припадати головним чином на другий ступінь, який, однак, органічно зв'язаний, з одного боку, з першим ступенем, з другого — з професійною школою.

6. Перший ступінь (7—12 років) дає грамотність загальну, математичну і графічну, навчає, як зробити книгу, математику, малюнок знаряддям праці; навчає спостерігати, робити узагальнення, перевіряти їх досвідом,

дає основні методи самоосвіти, дає елементарне знання навколишньої дійсності (вивчення природи і суспільства). На першому ступені знання даються шляхом трудового методу; праця на першому ступені не зводиться аж ніяк тільки до самообслуговування; праця на першому ступені повинна мати характер колективної участі в елементарних формах суспільної праці і давати елементарні трудові навички.

7. Перший ступінь дає основи, на яких може будуватися другий ступінь.

8. На другому ступені (13—17 років) вивчається виробництво в цілому. Вивчається як теоретично, так і практично. Вивчаються найбільш основні галузі виробництва, причому звертається особлива увага на теоретичне висвітлення практичної діяльності. Паралельно з цим вивчається історія праці, в зв'язку з нею історія класової боротьби, а потім і політична історія, історія релігійних вірувань, історія революцій, революція 1917 року і т. д.

9. Практична робота зимою повинна мати індустріальний характер, тісно бути зв'язана з роботою на великих фабриках і заводах, на електричних станціях і т. п., літом повинна провадитись у великих радгоспах і т. д.

10. Політехнічна школа здійснює лише в тісному зв'язку з роботою економічних комісаріатів (земвідділів, раднаргоспів, відділів праці та ін.), при сприятливих профспілоках і агрономічних і технічних школах.

ПРАКТИЧНІ ЗАХОДИ

11. Необхідно негайно ж розробити програми як шкіл I, так і шкіл II ступеня. Ці програми повинні бути обговорені на спеціальній нараді зі спецами по землеробству, по техніці, з профспілками, повинні бути розроблені варіації програм, залежно від місцевих умов.

12. Необхідно негайно ж влаштувати нараду з відділом радгоспів Наркомзему і з завідуючими дослідними землеробськими станціями, щоб вивчити, як і в яких господарствах можна організувати працю підлітків, де і на скільки чоловік. Послати спеціальних осіб для організації справи.

13. Основними базами повинні бути агрономічні школи, учні яких можуть бути інструкторами підлітків II ступеня. Відносно всього цього треба зв'язатися з агрономічними школами.

14. Роботу підлітків зосередити в зразкових ударних підприємствах; з заводськими комітетами цих підприємств і спецами повинно бути встановлено, які роботи можуть виконувати підлітки та ін. Профспілки повинні виділити спеціальних інструкторів для їх інструктування.

15. Треба повести агітацію за політехнічні школи серед профспілок. Їх участь в організації політехнічних шкіл підростаючого покоління особливо цінна.

16. Покладати політехнічну освіту на вчителів неможливо, тут необхідне залучення спеціалістів усіх сортів і рангів.

17. Через політехнічну школу здійсниться і той зв'язок з трудовим населенням на діловому ґрунті, який виховуватиме і молоде покоління і перевиховає й самих учнів¹.

1920 р.

---

¹ Очевидно, слід читати «учителів».— *Ред.*

1921 ~ 1930

ПРО ЗАВОДСЬКЕ УЧНІВСТВО

Тепер на фабриках і заводах працює дуже багато молоді. Через кілька років ця молодь стане дорослою, і від її умілості, підготовленості, свідомості залежатиме не в малій мірі успіх виробництва. Ця молодь являє собою дуже вдячний матеріал для роботи над нею: психологія у неї пролетарська, жадоба знання величезна, вона бачила пролетарську революцію, вона живе в роки великого перелому, задумується над тим, над чим, наприклад, рідко задумуються учні шкіл II ступеня. На цю молодь треба звернути найсерйознішу увагу. Підготовка її до життя і праці повинна стати найбільш ударним завданням.

Ця молодь працює на фабриці або заводі 4—6 годин на добу. Решта часу у неї вільна; 2—4 години в школі молодь могла б проводити, займаючись розумовою працею.

Буржуазія капіталістичних країн, дбаючи, зрозуміло, тільки про свої інтереси, звертала найбільш посилену увагу на підготовку молоді. Вечірні школи для продовження освіти існують по всій Німеччині, і відвідування їх обов'язкове для всієї зайнятої на виробництві молоді. В Австрії ми бачимо такі ж школи.

В Америці робітнича молодь проходить так звані кооперативні школи, в яких учні один тиждень працюють на заводі, другий — у школі і де шкільні заняття тісно пов'язані з тією роботою, яку їм доводиться виконувати на фабриці або заводі. Не треба також забувати, що і

в Німеччині, і в Америці в учні приймають лише тих, хто закінчив мінімум шість класів народної школи.

Питанням заводського учнівства присвячена за кордоном величезна література. Радянська республіка, звичайно, ще більше, ніж буржуазні держави, заінтересована в підготовці молоді до кваліфікованої роботи на виробництві; скрізь чуємо у нас скарги на відсутність кваліфікованих робітників, а ми проходимо мимо робітничої молоді.

Відділи народної освіти на місцях повинні при допомозі РКСМ, відділів праці, профспілок виявляти кількість зайнятої на виробництві молоді, повинні піклуватися про влаштування спеціальних шкіл для заводських учнів і про пристосування для цієї мети вже існуючих шкіл.

Нашим заводським школам доведеться взяти на себе не тільки спеціальну, але й загальноосвітню підготовку робітничої молоді.

Якщо в Німеччині, Америці, Швейцарії від учнів вимагають свідоцтва про закінчення шести класів народної школи, то у нас серед заводських учнів зустрічаються і малописьменні і зовсім неписьменні. Тому учнів у школах необхідно поділити зразу ж на групи і вести заняття відповідно до їх підготовки. В значній своїй частині шкільні заняття повинні мати у нас загальноосвітній характер: важливо звернути особливу увагу на такі предмети, як російська мова, арифметика, алгебра і геометрія, географія, креслення, малювання, природничі науки. Треба тільки орієнтувати якимось заняття на виробництво, в якому працює учень. Так, теми для творів треба давати з даного заводського і виробничого життя; обчислення пристосовувати до тих обчислень, які треба постійно робити під час роботи; креслення зосереджується на кресленні тих машин, які працюють на даному заводі; ширше ставляться предмети, що мають особливе значення для даного заводу, наприклад хімія — на хімічних заводах, механіка — у металістів та ін. Певна річ, що в курс заводських шкіл повинні входити такі предмети, як Радянська Конституція, організація Радянської влади, робота економічних комісаріатів, історія праці в зв'язку з загальною історією, історія машини і т. д.

Поряд з цими заняттями загального обов'язкового характеру необхідна і організація професійної освіти.

Щодо праці, то необхідним є регулювання праці заводських учнів на самому виробництві, необхідно організувати це так, щоб учні відразу ж навчились працювати, а не були тільки на побігеньках. Повинно бути докладно розроблено, в якій майстерні, чого і в який строк повинен учень навчитися, повинні переводити учнів з майстерні в майстерню, щоб учні вивчали виробництво в цілому. Повинні бути встановлені строки переходу учнів з майстерні в майстерню, встановлено, в якій майстерні після яких переходить учень.

Важливо, щоб інструктування на заводі під час роботи учнів було доручено спеціальним, виділеним із складу робітників даного заводу інструкторам, а не здійснювалося випадково, від нагоди до нагоди. Частина роботи, що стосується теоретичного висвітлення тих чи інших виробничих процесів, може бути винесена за стіни школи.

По закінченні учнівства учнів треба відряджати для практичного вивчення в процесі роботи постановки справи на зразкових підприємствах даного виробництва.

Докладні програми для заводських шкіл на різних виробництвах повинна розробляти єдина трудова школа спільно з представниками від Головпрофосвіти, відповідного главку і відповідної профспілки.

На місцях повинні бути також створені спеціальні комісії з робітників даного виробництва з участю представника робітничої молоді даного заводу і від заводської школи, які повинні контролювати проведення в життя постанов центру, що стосуються заводського учнівства.

Сказане вище — не більше як кілька міркувань, висловлених з приводу заводського учнівства.

Тим товаришам, які схильні ігнорувати значення правильно поставленого заводського учнівства, де робота на заводі чергується з теоретичними заняттями, я дозволила б собі вказати на Маркса, який приділив чимало уваги саме питанню про заводське учнівство. В поєднанні роботи на фабриці або заводі з навчанням і гімнастикою він бачив не тільки «один із засобів для

збільшення суспільного виробництва», але й «єдиний засіб для вироблення всебічно розвинених людей»¹.

В іншому місці — в «Критиці Готської програми» — він говорив: «...сполучення продуктивної праці з навчанням є одним з наймогутніших засобів перебудови сучасного суспільства»².

Перетворення старого буржуазного суспільства в комуністичне почалось. Це справа не одного дня. В період реорганізації, який триватиме, очевидно, не менше десятка років, а можливо, і багато більше, ми повинні використати всі засоби перетворення його. Одним з таких засобів є виховання робітничої молоді на заводах і в заводських школах. Правильно поставлене, воно створить творців комуністичного ладу.

1921 р.

---

¹ К. Маркс, «Капітал», т. I, кн. I, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 484.

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, К., Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 25.

ПРО ЖІНОЧУ ПРОФЕСІЙНУ ОСВІТУ

Всякий, хто хоч трохи чув про історію робітничого руху, знає, що в гонитві за наживою капітал давно вже широко став користуватися дитячою і жіночою працею. Основним годувальником сім'ї одвічно вважався батько сім'ї; заробіток дітей і дружини був тільки допоміжним, додатковим заробітком. Ось чому робітниця погоджувалася на дуже низьку плату за працю: вона тільки «підробляла». І фабриканти, і заводчики, користуючись її неорганізованістю, малою свідомістю, платили їй копійки і експлуатували її працю без усякої міри. В запально написаній книжці Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» всякий може прочитати красномовний опис беззахисного становища експлуатованих капіталом робітниць.

Тепер у нас в Радянській Росії за однакову роботу чоловік і жінка одержують рівну плату. Це, звичайно, крок вперед по шляху встановлення в житті справжньої, дійсної рівності. Однак у більшості випадків чоловік заробляє більше, ніж жінка. Чому? Тому, що чоловік знає звичайно яку-небудь спеціальність, якої він навчався більш або менш довгий час: він є так званим кваліфікованим робітником. Кваліфікована робота не завжди найважча робота. Наприклад, на машинобудівному заводі робота кресляра вважається роботою кваліфікованою, а робота чорнороба, що переносить цілий день залізо,— роботою некваліфікованою, і перша оплачується набагато дорожче. Креслярами бувають звичайно чоловіки, а важке залізо носять жінки. Кресля-

рем може бути тільки той, хто навчався; для того ж, щоб носити залізо, не треба ніякої науки. І так майже в усіх галузях виробництва: жінки тільки у виняткових випадках є кваліфікованими працівниками.

Це відбувається, само собою зрозуміло, не через те, щоб жінка була нездатна до кваліфікованої роботи — це може стосуватися тільки тих галузей праці, де потрібна велика фізична сила, але ж і дуже багато чоловіків непридатні для цієї роботи, — а відбувається це внаслідок того, що жінка довгий час була прив'язана до домашнього вогнища, не готувалася до заводської і фабричної роботи і ввійшла туди майже проти волі, гнана злиднями, як конкурентка некваліфікованого робітника.

Щоб не бути приреченою на більш важку і гірше оплачувану роботу, робітниця необхідна професійна освіта. Тепер у Радянській Росії відчувається величезна недостача кваліфікованих робітників. Щоб відбудувати промисловість і землеробство, підняти їх на високий ступінь, потрібні вмілі руки. Їх треба так багато, що не може бути й мови про будь-яку конкуренцію в цій галузі між чоловіком і жінкою. Ввесь робітничий клас заінтересований в тому, щоб якомога більше число робітників і робітниць здобули професійну освіту. Важливо тільки, щоб при організації професійної освіти не мали сили старі традиції, щоб робітниця був відкритий вільний доступ і до тих професій, які до цього часу були закриті для неї не тому, що вони не були їй під силу, а через старі передсуди.

Війна, втягнувши жінку в нові галузі промисловості, вже розхитала багато з цих передсудів. Необхідно, щоб з ними було покінчено і в галузі жіночої професійної освіти. Не плетіння мережив, не вишивання носових хусточок, не роблення жіночих капелюшків або квітів треба вчити жіночу молодь — не до розкошів тепер Радянській Росії, — а вчити треба агрономії, тваринництва, санітарії, техніки і т. п. Треба вчити тих галузей виробництва, де недостача вмілих робочих рук загрожує тяжко відбитися на республіці робітників і селян.

ПРО НАКАЗ ІХ З'ЇЗДУ РАД

28 грудня 1921 р. ІХ Всеросійський з'їзд Рад прийняв наказ в питаннях господарської роботи. Цей наказ був написаний Леніним. Останній абзац стосувався Наркомосу. Він говорив: «ІХ з'їзд вважає, що завдання Наркомосу в новому періоді полягає в тому, щоб у найкоротший строк створити кадр спеціалістів в усіх галузях з середовища селян і робітників, і пропонує *ще більше посилити зв'язок шкільної і позашкільної освітньої роботи із злободенними господарськими завданнями як усієї республіки, так і даної області і даної місцевості* (курсив мій. — Н. К.). Зокрема, ІХ з'їзд Рад установлює, що на виконання рішення VIII з'їзду Рад про пропаганду плану електрифікації Росії зроблено ще далеко не досить, і вимагає, щоб при кожній електричній станції шляхом мобілізації всіх придатних сил регулярно влаштовувалися бесіди, лекції, практичні заняття для ознайомлення робітників і селян з електрикою, її значенням і планом електрифікації; в тих повітах, де ще немає ні одної електричної станції, повинні бути збудовані, з найбільшою можливою швидкістю, хоча б маленькі електричні станції, які повинні стати місцевим центром зазначеної роботи пропаганди, освіти та заохочення всілякої ініціативи в цій галузі»¹.

У своїх усних вказівках Володимир Ілліч особливо наполягав на перебудові у вказаному вище напрямі

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 149.

всіх програм, на необхідності проведення в життя справжньої політехнічної школи, що організує продуктивну працю дітей і підлітків, пов'язує теорію з практикою, знання з працею, розширяє кругозір молодого покоління і озброює поголовно всіх дітей і підлітків умінням організовано працювати.

1922 р.

АНКЕТА ДЛЯ ЗБИРАННЯ МАТЕРІАЛІВ У ШКОЛІ І ІІ СТУПЕНЯ В ПРОМИСЛОВОМУ РАЙОНІ

1. Точна адреса школи. Скільки часу існує школа? Складається вона з одного чи з обох ступенів? Яка саме кількість дітей в тому і другому ступені?

2. Яка фабрика або фабрики знаходяться поблизу школи? Що на них виробляється? Скільки робітників на кожній з них?

3. Чи ходять в дану школу тільки діти робітників найближчих фабрик або заводів чи також діти неробітників? Яке їх процентне співвідношення?

4. Чи відрзняються хоч трохи помітно діти робітників (або діти робітників якої-небудь певної фабрики) від інших дітей даної школи станом здоров'я? Своім розвитком? Колом своїх інтересів?

5. Чи обізнаний учитель з роботою найближчих фабрик? Чи бував на них раз або кілька разів? Чи збирав які-небудь дані про роботу цих підприємств? Чи обізнаний хоч скільки-небудь з тими галузями виробництва, якими займаються дані промислові підприємства? Чи знає їх з практики або читав що-небудь про них? Чи одержує які газети? Чи має можливість діставати книги?

6. Чи проводяться з дітьми бесіди про роботу тих підприємств, на яких працюють їх батьки і матері? Чи проводяться ці бесіди скільки-небудь систематично? Чи відбиваються як-небудь життя підприємства, події цього життя в творах дітей? У виборі тем для читання? У запитаннях, пропорованих дітьми і обговорюваних у класі? Додайте зразки.

7. Чи беруться приклади з життя підприємства при вивченні арифметики? Чи складаються задачі такого роду? Чи робилися учнями які-небудь статистичні дослідження, що стосуються роботи заводу? Чи склалися які-небудь діаграми та ін.? Чи відображається в чому-небудь життя заводу на матеріалі, що добирається для геометрії? Наведіть приклади.

8. На уроках фізики, хімії, природознавства чи добирається матеріал, який має відношення до роботи підприємства? Наведіть приклади.

9. Чи відбивається на малюнках дітей життя заводу? Додайте зразки.

10. Чи були екскурсії на найближчі фабрики? Загальні? В окремі майстерні? Чи були екскурсії простим оглядом заводу, чи до екскурсії велась підготовка до неї? Чи давались на екскурсії пояснення, а потім обговорювалось, записувалось, зарисовувалось бачене? Хто давав пояснення? Чи були екскурсії на більш віддалені підприємства?

11. Чи не було спроби влаштувати при школі великий музей, що змальовував би життя підприємства, силами дітей і робітників?

12. Чи втягнуті в роботу по ознайомленню дітей з роботою підприємства робітники його? У чому це виявляється?

13. Чи виявляють робітники інтерес до роботи школи? Чи проводить учитель бесіди з батьками або робітниками підприємства про завдання школи, про її життя, про участь, яку робітники можуть взяти в житті школи?

14. Чи робить завод як такий що-небудь для школи?

15. Чи роблять учні що-небудь для заводу: допомагають розносити газети і листи, влаштувати заводський клуб, проводити свята, обслуговувати малечу дитячого садка та ін.?

16. У чому ще виявляється зв'язок між заводом і школою?

16а. Чи зв'язана школа з профспілкою тієї галузі виробництва, до якої належать заводи даного району?

17. Чи є при даному заводі осередок РКСМ?

18. Чи допомагає він чим-небудь в роботі школи? Чи проводить роботу з дитячими групами?

19. Чи є при заводі або в даному районі які-небудь професійно-технічні навчальні заклади? Чи зв'язана з ними школа?

20. Чи є зв'язок даної школи з іншими школами даного промислового району? В чому він виявляється?

21. Чи існують які-небудь об'єднання учителів шкіл даного промислового району для вивчення виробництва цього району з педагогічною метою?

22. Чи є при школі які-небудь майстерні? Які саме? Хто проводить в них заняття? Чи мають ці майстерні яке-небудь відношення до виробництва даної місцевості?

23. Чи працюють учні на фабриці або заводі?

24. Чи проводять діти які-небудь бесіди в зв'язку з екскурсіями на фабрику про організацію праці? В якому обсязі?

1922 р.

РЕЦЕНЗІЯ

Б. ЖАВОРОНКОВ. *ОТ МОТЫГИ К ТРАКТОРУ*. НАРИС З ІСТОРІЇ
ЗЕМЛЕРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ. ВИД-ВО «РАБОТНИК ПРОВЕЩЕНИЯ»,
М., 1922

Єдина трудова школа називається трудовою не тільки тому, що заняття в ній провадяться трудовим методом, не тільки тому, що діти працюють в школі — клеять, стружуть, формують і т. д., але найголовніше тому, що праця, трудова діяльність людей, стоїть в центрі всіх програм, в центрі всіх занять. Потрібні підручники, де б докладно розповідалося про цю діяльність, потрібні довідники для вчителя. Історія праці надзвичайно важлива, вона сприяє більш поглибленому розумінню сучасної трудової діяльності людей.

Тому не можна не вітати появи книжок на такі теми, як «Від мотики до трактора». Історію розвитку сільськогосподарських знарядь дітям знати необхідно.

Треба сказати, однак, що книжка призначена виключно для вчителів II ступеня, для вчителів I ступеня вона мало доступна. Щоб її читати, треба знати і геологію, і історію.

У книзі зачеплено мимохідь дуже багато питань; наприклад, зачеплено, але не висвітлено повністю питання про зв'язок характеру знарядь праці з суспільною організацією праці.

Тому вчителеві, який знайомитиме учнів з історією знарядь обробітку землі, доведеться провести ще додаткову роботу. Доведеться відтворити фон — історію культури, доведеться поставити історію розвитку знарядь в далеко тіснішу залежність з історією землеробства взагалі, зокрема з історією форм землеробства.

Потім зовсім не зачеплено питання проробки матеріалу трудовим методом. Конче потрібно запровадити опис виготовлення моделей, додати до книжки ряд задач, ряд обчислень, зв'язаних з історією сільськогосподарських знарядь. У книжці Б. М. Жаворонкова про все це говориться дуже мало, вона не досить повно і вичерпно висвітлює питання. Проте вона може стати поштовхом для розробки такого роду питань.

1922 р.

РЕЦЕНЗІЯ

А. АРХИПОВ. ОПЫТ ПОСТРОЕНИЯ ТРУДОВОЙ ШКОЛЫ (ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА). ШКОЛА-КОМУНА В СЕЛІ ВИНОДЕЛЬНОМУ. ВИД-ВО СТАВРОПОЛЬСЬКОГО ГУБВНО, СТАВРОПОЛЬ, 1922, СТОР. 98

Видана Ставропольським губвно книжка досить цікава. Автор дуже широко використовує педагогічну літературу, щоб теоретично обгрунтувати пророблений дослід. Але не ця частина, хоча вона й дуже продумана, становить головний інтерес книжки. Дуже багато педагогів бралось за проведення трудової школи, але багато хто — і їх важко винуватити за це, оскільки робота була зовсім нова, вимагала величезної ініціативи, організаційного таланту,— кинув почату з ентузіазмом роботу на півдорозі, дехто поспішив навіть зробити висновки, що в сучасних умовах робота по організації трудової («виробничої», як кажуть німці) школи неможлива. Тим більше доводиться цінити досліди, доведені до кінця, досліди, що відкривають завісу над школою майбутнього. Практика школи-комуни в селі Винодельному повинна бути якнайважливіше вивчена. Дозволю собі навести виписки, які характеризують практику школи-комуни в селі Винодельному.

Школа-комуна імені III Інтернаціоналу в селі Винодельному була організована Ставропольським соцвихом в середині лютого 1921 р. Ставропольський соцвих прийшов уже на цей час до ясного усвідомлення, що, «створюючи школу, необхідно насамперед створити в ній ту чи іншу форму продуктивної праці, яка дає смисл, зміст усім сторонам школи і згуртовує дітей в єдиний трудовий колектив» (стор. 37). «Одночасно... на чергу було поставлено питання про живу, творчу силу школи,

виховательський персонал і розв'язано в тому розумінні, що школа повинна організувати на началах вільного союзу при мінімальній втручанні відділу колективних вихователів, який прийме програму майбутньої школи і спробу здійснити її» (стор. 39).

Вибираючи працю для школи, Ставропольський соціальний вважав, що за своєю природою така праця повинна бути доступною в найсерйознішій формі дітям усіх віків, зрозумілою для них з боку доцільності і в той же час настільки широкою, щоб захопити дітей і дати можливість побудувати багатогранну «виховно-освітню роботу школи» (стор. 38). «Єдиною такою формою продуктивної праці, на думку відділу, є в умовах сучасності сільське господарство, і школу через це вирішено було побудувати на основі серйозного і порівняно великого землеробського господарства, здійснивши тим самим створення школи-маєтки. За необхідності саме цієї основи майбутньої школи говорило ще й те, що при наявності такої праці найлегше було здійснити зв'язок школи з життям, і притому зв'язок не штучно створений, а природний, на ґрунті господарських інтересів. Це було дуже важливо тому, що гадалось, якщо дослідна школа у Винодельному буде дійсно трудовою школою і викличе симпатію у населення, можна створити ряд таких шкіл, здійснивши тим самим агітацію дією за трудове виховання в широких масах. Наявність технічних можливостей теж штовхала на цей шлях, тому що в умовах нашої губернії найлегше було одержати землеробський реманент і організувати школи-маєтки навіть з високоінтенсивним господарством і широким застосуванням машинного обробітку землі» (стор. 38). Під школу були взяті всі будівлі і господарство скасовуваного жіночого монастиря в селі Винодельному. Організатори школи вважали, що в «школі повинні бути поселені діти, зібрані цілком випадково, різного походження, різного розвитку, і гадалося, що ця різношерстна дитяча орда на ґрунті впливу один на одного і створить нормальне дитяче середовище. І, однак, яке різнокаліберне товариство вийшло з сотні дітей, яких ми туди поселили: там були і великороси, і українці, і поляки, і білоруси, і місцеві уродженці Москви, Тифліса, Воронежа і т. д. Кожен з них прагнув виявити своє «я», і з цієї багатоман-

нітності вийшла строга єдність — дитяче середовище на ґрунті спільного життя і праці» (стор. 42).

Йдучи з монастиря, «черниці старались насамперед залишити якнайменше і залишене зіпсувати так, щоб принаймні утруднити життя новим поселенцям монастиря — дітям; доходило до того, що викрадалися затулки з печей, не кажучи вже про такі недостачі, як відсутність кіс у лобогрійці, коліс від лінійки та ін. Одним словом, діти повинні були ввійти не в підготовлене і обладнане приміщення, а приготувати його для стерпного життя, інколи з величезною затратою праці й енергії» (стор. 39).

«Випадковою, а потім такою, що здобула повне громадянство, формою розв'язання всіх питань стали загальні збори. Це були не тільки збори дітей, але й усіх, що жили в школі, до того ж з самого ж початку справа будувалася так, щоб вплив вихователів по можливості затушовувався, і тому на загальних зборах вони беруть участь з такими ж правами, як і діти. Вважаю своїм обов'язком відзначити, особливо для тих, хто весь час побоюється приниження престижу вихователя, що шлях повного зрівняння з дітьми — найкращий засіб і підійти до них, і викликати до себе повне довір'я; і за час існування школи-комуни не було відмічено ні одного випадку некоректного ставлення дітей до вихователя, хоча думки його на загальних зборах заперечуються, а дуже часто провалюються, — об'єктивність дітей при обговоренні навіть болючих питань завжди вражала всіх, хто потрапляв під час обговорення їх на загальні збори» (стор. 43).

«Звичайно, при розв'язанні першого ж питання з'ясувалось, що для дітей зовсім новими є і такі збори, і порядок ведення обговорення; але близькість того, що треба було обговорити, і, отже, інтерес до питання дали можливість розв'язати дитячі язика і ознайомити їх з порядком ведення таких зборів; і якщо на перших зборах говорили далеко не всі і переважали питання і відповіді односкладові, то найближчі проходили вже набагато жвавіше, і незабаром діти так освоїлися з ними, що ці загальні збори затягувались на цілі години. Бували випадки, що неговірка і відлюдна дитина несподівано, очевидно, під впливом всезахоплюючого інтересу

виступала з цілою промовою, вражаючи не тільки дітей, але й вихователів. Одним словом, у найближчий же час виявилось, що ці загальні збори дітей — той могутній засіб, яким дитяче середовище захоплює і підпорядковує собі дитячу душу, і одночасно той стимул, який викликає до дії всі особливості її» (стор. 43).

Загальні збори були правлячим органом школи-комуни. «Тим же шляхом склалися всі органи самоврядування школи: вони створювалися і росли органічно правильно, в міру зростання життєвих вимог, поки нарешті не охопили всіх сторін дитячого життя, не викристалізувалися в постійні форми, в суму живих і діючих органів. Виконавцем волі загальних зборів є учком, орган, що швидко став головою і організатором усього дитячого життя, і до того ж головою настільки авторитетним, що багато представників влади могли б позаздрити тій повазі, якою користуються учкомівці в школі-комуні» (стор. 47).

«Учком складається з шести чоловік: голова, компраця, комчистоти, комос, заступник голови і секретар. Голова учкому, звичайно найбільш авторитетний з членів його, здійснює загальний нагляд за дитячим світом школи і керує діяльністю членів учкому, втручаючись завжди у випадках порушення нормального ходу життя школи. Йому ж виховательським персоналом передається все, що необхідно передавати всьому учкомові. Він збирає учком на нараду, ставить питання на обговорення. У нього ж можна дістати довідки про ту чи іншу постанову загальних зборів та ін. Компраця — організатор всіх робіт, на ньому лежить і відповідальність за виконання і терміновість цих робіт, що він здійснює, або формуючи трудові артілі, або доручаючи роботу окремим дітям. Звичайно компраця — хлопчик з особливим впливом на інших і завжди особливо виділяється своєю працездатністю. Посада дуже нелегка, якщо взяти до уваги ту безліч робіт, яких вимагає господарство. Комос відає всіма освітніми роботами, всі їх повинен організувати і упорядкувати, чи то буде вечір, спектакль, робота бібліотеки та ін.; він же стежить за тими, хто навмисне ухиляється від освітньої роботи, опитує їх про мотиви ухилення, переконує, а інколи застосовує через учком або загальні збори і заходи репресивного харак-

теру. Його безпосереднім помічником є бібліотекар, що видає книги для читання і часто рекомендує їх. Бібліотекар часто дістає завдання підібрати книги з того чи іншого питання, і тому це звичайно найбільш начитаний з дітей. Комчистоти, або, як його звать у нас, комчистота,— шкільний санітарний інспектор. Дітям давно вже вдалося довести значення чистоти для здоров'я, особливо при житті в тісноті, але завжди, звичайно, бувають і порушення загальних вимог і необхідність постійного нагляду. День комчистоти починається дуже рано, тому що вона встає перша, стежачи за тим, щоб усе було приготовлене для умивання дітей, стежить, щоб усі ретельно умивалися, а потім стежить за прибиранням спалень та інших приміщень. Санітарний стан двору, кухні та ін.— теж її справа. Звичайно в комчистоти обирається одна з старших дівчаток. Заступник голови учкому — його права рука, а секретар зберігає всі постанови загальних зборів і учкому і завжди може дати ту чи іншу довідку. Всякі списки чергових та ін. зберігаються у нього ж, і треба сказати, що звичайно тримаються у великому порядку».

«Час, на який обирається учком, не встановлено; за практикою, яка склалася, учком лишається при владі протягом двох-трьох місяців, і часто при перевиборах в новий учком потрапляють члени старого».

«Цікаво те, що перевибори звичайно призначаються самим учкомом, коли він відчуває, що створюється незадоволення його діяльністю, виникає опозиція. Звичайно увечері, перед сном, серед дітей завжди зав'язується розмова про той чи, інший факт минулого дня; тут обговорюються і дії учкомівців, саме тут і складається та громадська думка, яка веде інколи до падіння того чи іншого учкому».

«Крім учкому, до самоврядування треба віднести інститут артільників — відповідальних осіб за роботу трудових об'єднань, артілей. Коли виникає необхідність залучити весь здоровий дитячий світ до тієї чи іншої роботи, то загальні збори обирають ряд артільників, які формують артілі шляхом добровільного запису» (стор. 53—54).

Артілі дуже різноманітні. В кожному артілі набираються звичайно діти приблизно одного віку і однакової

сили під керівництвом одного артільного організатора, що є особою, відповідальною за неї.

«Завдяки тому що артільі формуються і формувалися шляхом добровільного об'єднання, вони були тією школою, яка виховала в дітях трудові навички і любовне ставлення до справи. Заперечуючи особисте змагання, щоб не розвинути хвастошів, заздрощів та інших негативних рис особистого характеру, школа, навпаки, захоплює колективне змагання, враховуючи його плодотворне значення, і тому кожна артіль звичайно старається перед іншою. Загальні збори дуже чуйні до роботи артільей і завжди відрізняють посилену роботу тієї чи іншої з них. Ці артільі не є міцно зорганізовані об'єднання; вони то виникають, то розпадаються, зважаючи на хід справи; вступ в артіль і вихід з неї теж цілком вільні, і ця невимушеність дала цьому інституту особливу життєвість, зробила його улюбленою формою при організації праці аж до освітніх занять, і якщо тільки виникає питання про проведення тієї чи іншої роботи, відразу ж: «Ну, скільки артільей треба і хто в яку записується?» (стор. 60).

Організатори школи-комуни ставили собі за мету втягнути дітей безпосередньо в сферу суспільного виробництва, на чому тільки, на їх думку, і можна виховатися майбутньому працівникові-організаторові комуністичного суспільства.

«Метою побудови роботи господарства аж ніяк не ставиться вузьке завдання задоволення своїх потреб в тому чи іншому продукті: ми будуємо господарство так, щоб воно розвивалося в силу цієї будови, розвиваючись, ширилось і тим самим було не якимось допоміжним підприємством у школі, а господарським апаратом, що працює для своїх цілей, для своїх завдань, які полягають у розвитку його продуктивної сили. Дозвольте ілюструвати цю думку, щоб зробити її зрозумілою: інтереси господарства вимагають збільшення площі ферми або посіву такого продукту, який не потрібний школі, але дуже цінний, і негайно ж це здійснюється, тому що не споживчі потреби школи зумовлюють розвиток господарства, а розвиток його продуктивності» (стор. 60); і це приводить до того, що вимоги господарсько-продуктивної роботи зумовлюють весь хід життя школи. Школі-

комуні III Інтернаціоналу в селі Винодельному «з неймовірними труднощами вдалося відбудувати до весни господарство, і на початок першого посіву в школі було семеро коней і все необхідне для ведення господарства розмірів типу середньоселянського (в умовах Ставропольської губернії). З засіяними ще черницями озимим хлібом і різного роду городніми культурами школі вдалося обробити до 70 десятин, і, враховуючи «свій» майбутній урожай, діти зразу відчували господарську міць свого колективу. Та нинішнього року Ставропольська губернія зазнала небувалої посухи, і на полях усе вигоріло: загинув урожай і школи». Але школа прожила зиму, «хоча і в жахливо тяжких умовах, і навіть врятувала своє господарство» (стор. 61—62).

«А потім назустріч школі пішов один з повітових земвідділів і передав у розпорядження школи економію». І школа у весняну посівкампанію своє завдання виконала: «загальний посів її різними культурами досяг 200 десятин, якщо ж додати площу сінокісних угідь, то кількість землі, яку вона продуктивно використовує, перевищить 400 десятин. На роботу були кинуті головним чином діти старшого віку, і якби противники трудового виховання бачили роботу їх, то вона вразила б їх насамперед не по-дитячому серйозним ставленням до неї: це не діти, що грають в гру-роботу, а працівники, що розуміють і смисл, і мету продуктивної праці» (стор. 62).

А як стоїть справа в школі-комуні в селі Винодельному з навчанням? Школа втягнула дітей старших груп в обговорення того, як краще побудувати заняття, пропонуючи той чи інший план, допускаючи дітей бути присутніми при обговоренні питань вивчення і т. д. «Цим ми добилися того, що діти цілком свідомо взяли участь в побудові роботи, яка забезпечила і інтерес роботи, і плідотворність її. При створенні освітньої роботи ми насамперед повинні були визначити її місце і значення в ряді інших робіт і час, який може і повинен бути їй відданий. Відповідно до цього діти поділилися на групи, які по суті являли собою ті ж артїлі, організовані на тих же началах, з тією тільки різницею, що коли в ту чи іншу артіль дитина потрапляла в силу ступеня свого фізичного розвитку, то при визначенні, в яку групу їй

записатися, вона повинна була врахувати ступінь своєї підготовки» (стор. 71).

«Спочатку спостерігалось прагнення потрапити по можливості в старшу групу — робота цих груп чомусь здавалася цікавішою, але після короткого перебування там, дитина сама наочно переконувалася, що тут робота їй не під силу, і йшла в групу, де вона повинна бути». «У нас організувались лабораторії різних предметів, які у нас дістали назву кабінетів: у нас є кабінет рідної мови і історії, кабінет наук фізико-математичних, кабінет для роботи по природознавству, клуб для робіт по постановках, загальна бібліотека з кімнатою для читання, і кожна дитина йде в той кабінет, який їй потрібний для її робіт. У кабінеті рідної мови вона знайде все, що їй потрібне для роботи в цій галузі: книги, таблиці, довідники та ін.; те саме і в інших кабінетах. Тут сидить і той вихователь, який повинен керувати роботою, і дитина завжди має можливість до нього звернутися за порадою, вказівкою та ін.» (стор. 71).

«Якби вам довелося пожити в школі, то щоденно увечері ви почули б дзвоник чергового по учкому і крик: «На запис». Цей вигук міг спочатку викликати у вас здивування, але воно скоро розсіється, якщо ви підете з дітьми в кімнату зборів: тут компраця, який оголошує, скільки чоловік і яких артілей йому потрібно на завтра на роботи, і тут же пояснює і характер їх роботи і характер терміновості. Бажаючі працювати записуються у нього, вказуючи, який час вони працюватимуть і в які години; запис на роботи закінчений, компраця задоволений — він несе список черговому вихователеві, а його місце займає комос: у нього кожний повинен відмітити, в якому кабінеті і скільки часу кожний буде займатися. Все це проходить швидко, тому що звичне, і комос через годину говорить кожному вихователеві, хто у нього буде в кабінеті, а той уже знає, які роботи на черзі у кожного з дітей, і, передбачаючи це, готується до завтрашнього робочого дня» (стор. 72).

«Таким чином вдалося створити зовнішньо вільну, але внутрішньо спаяну трудовою дисципліною роботу дітей. Залишалося одне завдання — об'єднати роботу в певній єдності. Це було досягнуто шляхом щоденних коротеньких бесід вихователів про роботу наступного дня,

які дістали у нас назву «тридцятихвилинників»... У кінці ж кожного тижня буває більш тривала бесіда, під час якої кожний робить огляд своєї тижневої роботи, говорячи про свої враження та ін. Цим досягається те, що кожний вихователь точно знає, що робить інший, пристосовує свою роботу до його роботи, і тому з окремих сторін цієї роботи виходить щось ціле» (стор. 73).

«Загальний план робіт на більш або менш тривалий період виробляється всіма спільно і по суті. Кожний повинен розробити певну сторону єдиної роботи, чим усій виховній роботі школи і була забезпечена цілковита єдність» (стор. 73).

У книзі є ще досить багато матеріалу — цікаво дуже висвітлено питання про зв'язок з населенням та ін., розповідається багато з життя школи, що показує, як незвичайно багато розгортається життя цієї дитячої республіки — «школи-комуни»¹.

1922 р.

---

¹ Читаючи в 1932 р. опис роботи дітей в школі-комуні в селі Винодельному, читач може поставити собі запитання, чи не пахне тут справа «методом проєктів», бригадною системою, зниженням ролі вчителя. Треба пам'ятати, що справа відбувалася в 1921 голодний рік. Тоді в дитячих будинках були скупчені діти різного віку і різної освітньої підготовки.

Питання налагодження господарства школи було в той час питанням життя або смерті. Той, хто б почав у той час, у тих умовах вимагати строгого розкладу годин, предметного викладання за строго встановленою програмою, був би смішним бюрократом, істотою в футлярі. Того, що ми можемо вимагати від школи в 1931/32 р., не можна було вимагати в 1921/22 р., хоча треба сказати, що школа-комуна в селі Винодельному не тільки не випускала з уваги виховних і навчальних цілей, але й мала в цьому відношенні величезні успіхи.—
Прим. автора.

РЕЦЕНЗІЯ

НАШ ТРУД. ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ ЯРОСЛАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ВІДДІЛУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ І ГУБЕРНСЬКОЇ СПІЛКИ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ. ЖОВТЕНЬ, ГУБЕРНСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ

У номері першому вміщені статті: «Про завдання профосвіти» Ф. Маслова; «Викладання історії в школі І ступеня» І. Кошелева; «Письмові роботи в школі І ступеня». К. Смирнова; «Дитяча графіка і педагогічний малюнок» Ф. Маслова.

Спинимось на першій статті (Ф. Маслов, Про завдання профосвіти). Автор доводить у статті, що нам потрібні широкі, а не вузькі спеціалісти, причому на доказ наводить цитати з К. Маркса. Погоджуючись загалом і в цілому з автором, ми не можемо, однак, не спинитися на першій фразі статті: «В боротьбі з розпливчастим «політехнізмом», як тим еkleктичним багатознайством, яке не знає нічого толком і не має реального виробничого кістяка, в нашій системі народної освіти іноді спостерігався різкий ухил в бік того вузько усвідомленого «спеціалізаторства», подібного до флюсу, повнота якого одностороння».

Автор зовсім даремно нападає на «політехнізм». Необхідність «політехнічної» освіти була висунута тим самим К. Марксом у його тезах з народної освіти на Женевському конгресі І Інтернаціоналу. Політехнічна освіта стоїть також і в програмі ВКП(б). Однак у пресі питання про те, що таке «політехнічна освіта», майже зовсім не обговорювалося, і багато хто, перекладаючи буквально це слово, розумів під ним багаторемісництво. Якщо під політехнізмом розуміти вивчення багатьох спеціальностей, то Ф. Маслов правий. Але під політехнізмом слід розуміти щось цілком інше. Робітник повинен бути не тільки простим виконавцем тієї чи іншої функції, але також і організатором виробництва, а для

цього він повинен розуміти роль цієї своєї функції і в загальній структурі даної галузі виробництва і значення даної галузі виробництва в усій організації народного господарства. Тому під політехнічною школою ми розуміємо таку школу, яка дає учневі теоретичну і практичну обізнаність з трудовою діяльністю людей, уявлення взаємного зв'язку між окремими галузями цієї діяльності в загальній картині народного господарства; розуміємо таку школу, яка дає знов-таки теоретичну і практичну обізнаність з організацією праці особистої, фізичної і розумової, з організацією праці колективної в сільському господарстві, в ремеслі, у великій промисловості; обізнаність з організацією праці в суспільстві на різних ступенях суспільного розвитку.

Питанням наукової раціональної організації праці до цього часу в школі майже не приділялося місця, а тим часом це надзвичайно важливий «предмет», що має для життя колосальне значення. В політехнічній школі учень навчається того, як треба осмислено працювати взагалі, поєднуючи фізичну працю і розумову, працювати продуктивно, заощаджуючи час і роботу. Політехнічна школа — це підготовча школа до професійної школи. Політехнічна школа полегшує і вибір професії, зменшуючи час, необхідний для оволодіння спеціальними навичками і знаннями, полегшуючи саме їх набуття і в той же час гарантує від перетворення учня у вузького спеціаліста з шорами на очах щодо всього того, що не має прямого відношення до його вузької спеціальності.

Ярославський повітовий вно почав випускати сільську педагогічну бібліотеку трудової школи за загальною редакцією Г. І. Умнова. Першим випуском цієї бібліотечки є брошура К. Студитського «Трудове начало в школі», яка на прикладі екскурсії на скляний завод, під час якої діти взяли участь у виготовленні скляних пляшок, і на прикладі уроку з землемірства роз'яснює, що ми розуміємо під трудовим началом і чим така праця відрізняється від простої ручної праці, запроваджуваної як додатковий предмет.

ДО З'ЇЗДУ ШКІЛ РОБІТНИКІВ-ПІДЛІТКІВ

За минулий рік школи робітників-підлітків стали на ноги, завоювали собі право на існування. Тепер у школах фабзавучу навчається близько 50 тис. підлітків, і ця справа розвивається все більше і більше.

Маркс підкреслював у «Капіталі» величезне значення поєднання навчання з продуктивною працею.

В цьому поєднанні він бачив не тільки «один із засобів для збільшення суспільного виробництва», але й «єдиний засіб для вироблення всебічно розвинених людей»¹. У «Критиці Готської програми» він писав: «...сполучення продуктивної праці з навчанням є одним з наймогутніших засобів перебудови сучасного суспільства»².

Ці слова Маркса особливо доречно нагадати з'їздові шкіл робітників-підлітків.

Перший з'їзд шкіл робітників-підлітків відбувається в момент, коли перший етап революції — захист Радянської республіки від зовнішніх і внутрішніх ворогів — пройдений. Радянська республіка відвоювала своє право на існування; тепер ми вступили в другий етап: необхідно зміцнити матеріальну базу Радянської республіки. Це завдання для нашої відсталого, виснаженої війною імперіалістичною, війною громадянською, змученою голодом країни надзвичайно важке. Воно було б непо-

---

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, кн. I, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 484.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, К., Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 25.

сильне, якби країна не пройшла через горнило революції, якби свідомість того, що наша Радянська республіка є опорним пунктом світової соціалістичної революції, не запалювала робітничий клас РРФСР на найбільші подвиги на фронті праці.

Тільки цей ентузіазм є нам запорукою, що всі перешкоди будуть подолані.

Певна річ, центральним питанням на з'їзді шкіл підлітків буде питання про те, як найбільш доцільно і продуктивно поставити підготовку кваліфікованої робочої сили. Але необхідно також приділити достатньо місця і питанню про те, як побудувати заняття так, щоб школи робітників-підлітків підготовляли не тільки *кваліфікованих робітників, але також і робітників свідомих*; ці два завдання повинні злитися воедино. Без революційного ентузіазму не можна перемогти розруху навіть силами кваліфікованих робітників. Необхідно, щоб над школами підлітків віяв дух революції.

Може, спочатку, коли революційна атмосфера вулиці захоплювала підлітків, відсутність продуманої програми занять з суспільствознавства не мала ще такого великого значення. Але тепер, коли революція пішла на поглиблення, необхідно звернути найсерйознішу увагу на соціально-суспільне виховання робітника-підлітка в школі.

Школа робітників-підлітків повинна давати не тільки ті знання, які мають безпосереднє відношення до виконуваної підлітками роботи — лічба, відомості з хімії, механіки, грамотність, — але також і ті знання, які роблять з робітника будівника нового життя, свідомого комуніста.

Чи звертають увагу на цей бік справи в наших школах фабзавучу?

Не звертають зовсім.

Візьмемо програми, пропоновані Головпрофосвітою для шкіл підлітків з слюсарно-токарної, слюсарно-ковальської і столярно-меблевої, червоно- і білодеревницької спеціальностей.

Яке там співвідношення між роботою в майстерні і роботою в школі?

Із 167 годин на рік 107 годин приділяються роботі в майстерні, 60 годин — роботі в класі; але з цих 60 годин

класних занять на суспільствознавство виділяється лише 1,5 річної години.

Буржуазні школи заводського учнівства в Америці і Німеччині (довоєнні) *половину часу* виділяли на заняття в класі, і з цієї половини значно більше часу виділяли на суспільні науки. А в країні, де робітники повинні перебудувати все життя в комуністичному дусі, на суспільствознавство виділяється менше 1,5 річної години. Причому треба мати на увазі, що в американські і німецькі школи учні приходять, провчившись у загальноосвітній школі 6 років, а у нас — 2—3 роки.

Не можна ж так перегинати палицю і з однієї крайності кидатися в іншу. Кваліфікація — справа потрібна, необхідна; але не можна віддавати їй весь час, зовсім забуваючи про особу учня. Чи може передбачається, що після восьмигодинного навантаження учень поповнюватиме прогалини в своїх знаннях шляхом самоосвіти? Чудні ми люди!

Як навчати суспільствознавства, ніде нічого не говориться в програмах шкіл робітників-підлітків.

Не входить в коло занять учнів фабзавучу і вивчення організації праці ні в майстерні, ні в суспільстві, не входить і гігієна, не входить і гімнастика.

Школа з такою програмою не має на увазі готувати свідомого робітника, що розуміє завдання виробництва і завдання свого класу.

Програми шкіл робітників-підлітків повинні бути переглянуті на з'їзді шкіл робітників-підлітків.

Суспільствознавству і організації праці повинно бути відведено в них незмірно більше місце.

1922 р.

ТРУДОВА ШКОЛА І НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ

Ми часто вживаємо вираз «уміти працювати», говоримо, що школа повинна навчити працювати, але в більшості випадків не усвідомлюємо того, що це означає.

Вміти працювати — значить вміти ставити собі ясні цілі, усвідомлювати, на ряд яких окремих послідовних цілей кожна поставлена ціль розпадається, вміти добирати найбільш доцільні засоби здійснення поставленої мети, тобто такі засоби, які давали б можливість якнайкраще, з найменшою затратою сил і часу досягнути поставленої мети. Вміти працювати — значить вміти враховувати і свої сили, і сили інших, і всі умови роботи, вміти підбивати підсумки проробленого.

Чи вміємо ми, росіяни, так працювати? Звичайно, ні. Ми не вміємо працювати і особливо працювати колективно. Візьмемо хоч суботники. Тільки місцями вони організовувались доцільно, а звичайно як було діло? Наженуть організатори народ розчищати шлях, а лопат і мітел немає; хворих, кволих ставлять носити колоди, а потім вони тиждень хворі і т. д. і т. д. Або візьмемо нашу російську звичку запізнюватись на збори рівно на дві години... І такими недоладностями сповнене все наше життя: не вміємо працювати, не вміємо ясно ставити мету, організовувати її виконання. Ми некультурні, невмілі. Нам необхідно навчитися працювати.

Школа повинна теж учити працювати. Стара школа учоби виховувала в учнів не вміння працювати, а вмін-

ня гаяти час, не вміння зважувати свої сили, а робити, що накажуть, не розраховувати і економити час, а жити від дзвоника до дзвоника, працювати не за заздалегідь продуманим планом.

Враження дитинства і юності, звички, набуті в цьому віці, накладають відбиток на все наступне життя людини. Школа учоби діяла розбещуюче, виховувала людей, що звикли не жити, а животіти.

Трудова школа ставить собі за мету навчити дітей працювати, не тільки виконувати той чи інший вид праці, наприклад виготовляти меблі, саджати капусту та ін., а навчити правильно підходити до всякої праці, доцільно виконувати кожну роботу. Цим, між іншим, єдина трудова школа відрізняється від професійної. Професійна школа ставить собі за мету навчити певної професії; єдина трудова вчить, як взагалі треба організувати свою працю, як треба виконувати взагалі будь-яку роботу. Тому ми називаємо, між іншим, нашу школу не технічною або професійною, а політехнічною.

До останнього часу погано усвідомлювалось це завдання — навчити дітей раціонально, доцільно працювати.

Тепер ця мета починає все більше й більше висуватися.

У програму школи II ступеня, за постановою останнього з'їзду губсоцвихів, вводиться окремий предмет — наукова організація праці. Але цей предмет не є звичайним «предметом», він повинен лише підвести підсумки того, чого діти навчаються протягом усього свого перебування в школі, чого повинна вчити їх організація всього шкільного життя і всіх шкільних занять. І щоб учителі знали, як це робити, в педтехнікумах і педвузах також запроваджується цей предмет, і йому передбачається приділяти дуже серйозну увагу.

Другий концентр II ступеня (вік від 15 до 17 років) має на меті підготовку будівника нового життя і повинен давати учневі ясне уявлення про завдання будівництва в Радянській Росії і про загальний план їх здійснення.

Така цільова настанова послідовних ступенів єдиної трудової школи.

Відповідно до цієї цільової настанови будується і програма.

Спочатку науково-педагогічна секція ДВР виробила схеми програм, що повинні визначати зміст програм кожного року, і пустила їх на широке обговорення. Ці схеми давали певну перспективу, встановлювали коло знань для кожного року. Із схем випливало, що з старої традиційної програми повинно бути викинуте, що запроваджено нового.

Потім схеми давали певну організацію матеріалу. В основу ставляться трудова діяльність людей і її організація; під кутом зору трудової діяльності підходять схеми до вивчення природознавства; трудова діяльність, з другого боку, кладеться в основу вивчення структури суспільства, його розвитку.

Надзвичайно важлива правильна організація навчального матеріалу. Вона усуває марну трату сил учня на вивчення того, що йому не потрібне, що не важливе, і концентрує його сили й увагу на тому, що йому необхідно знати для раціональної організації і особистого і суспільного життя.

Організація матеріалу дає можливість учневі розбитися в пропонованому матеріалі, вкладати свої знання в певну перспективу, що робить їх набагато легше і органічно засвоюваними.

Не менш важливий з точки зору вироблення вміння працювати розподіл часу учнів. У новій школі діти не тільки «проходять» програму і сидять над книжками. Вони вчаться жити — організовуватись для праці і відпочинку, вчаться будувати життя по-новому. І тут надзвичайно важливо, щоб кожна школа складала розподіл часу учнів і додержувалась виробленого плану. Навчитися розподіляти доцільно свій час — значить навчитися працювати продуктивно, значить навчитися підвищувати свою працездатність.

Доцільний добір матеріалу, що вивчається, і організація його (доцільна програма), найкращий метод занять, найбільш доцільний розподіл часу—все це має величезне значення з точки зору вироблення в учневі вміння працювати. Але, крім того, кожний учитель, кожний вихователь повинен уважно вивчити принципи наукової організації праці, навчитися застосовувати їх у

своєму житті і роботі, і тоді вони зуміють навчити раціонально працювати і учнів.

Якщо в школі буде так поставлено справу, вона зуміє виконати покладене на неї сучасним моментом завдання — підвищити культурний рівень країни, підвищити працездатність її населення.

1923 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕОРГАНІЗАЦІЮ ВУЗІВ

В усіх галузях роботи за останній рік відчувається зрушення в бік планомірності. Роки революції були роками бурі і натиску, коли стихійно ламались старі устої, зносились напором мас, коли про планомірність не доводилось і думати і нове будувалось без врахування сил і засобів — важливо було висунути лише певну ідею, кинути її в обіг. Про сили і засоби для її здійснення мало хто думав: не можна було врахувати їх розмір, революція часто викликала до життя зовсім нові сили. Коли життя стало входити в русло, почали підводитися підсумки. Реальні досягнення в цілому ряді галузей — якщо порівняти їх з «витратами революції» — виявились меншими, ніж можна було чекати, але зате створені зовсім інші можливості роботи; наче прожектором, освітлені шляхи до комунізму, ясні кинуті вдалину перспективи, чітко поставлені найближчі цілі — і охоплює гостра жадоба працювати над здійсненням тих завдань, які висунула революція. Треба будувати. Чим краще будемо розраховувати, обмірковувати всі деталі, зважувати сили, концентрувати їх, організовувати, тим швидше будемо просуватися по наміченому шляху. Потрібне найсуворіше заощадження сил; їх у нас небагато в порівнянні з тими колосальними завданнями, які перед нами стоять. Потрібне найсуворіше заощадження часу: життя не чекає, нам треба поспішати. Треба, щоб балки підтримували одна одну.

Якщо ми вдивимося в роботу вузів, то побачимо, що тут реорганізація роботи в революційному дусі майже ще не починалась, що ми даємо часто-густо робітникам і селянам, які наповнюють все більше й більше аудито-

рії вузів, замість хліба камінь, замість живого знання, яке давало б їм можливість перетворювати дійсність, їх голови набиваються всякою схоластикою. Ніхто не шкодує їх часу, ніхто не зважає на їх сили. З тими чи іншими застереженнями з цим погоджуються всі. Який же вихід? Як змінити існуючий стан справи?

Вихід — перетворити вузи у виробничі одиниці. Що це означає? Це означає, що сільськогосподарський, наприклад, вуз повинен виконувати силами студентів певну, досить широко поставлену роботу в справі поширення сільськогосподарських знань серед населення: організовувати і обробляти дослідні поля, здійснювати певні демонстрації, читати доповіді в клубі, організовувати сільськогосподарські виставки, лекції і т. п. — одним словом, стати центром сільськогосподарської пропаганди. Педагогічний вуз повинен силами студентів проводити широку політосвітроботу, роботу з безпритульними, на дитячих майданчиках, в дитячих клубах, повинен допомагати роботі шкіл, брати участь в шкільних конференціях, повинен стати центром педагогічного життя свого району. Електротехнічний вуз повинен проводити роботи по електрифікації і т. д. Одним словом, кожний вуз повинен мати досить широку виробничу програму.

Тепер студенти або перебувають на утриманні держави і витрачувані на них гроші відбираються від інших потреб народної освіти, або ведуть роботу заради заробітку зовсім не за своєю спеціальністю: служать у канцеляріях, різноманітних установах, малюють плакати, беруть всяку, що потрапила їм під руку, роботу. Вуз повинен взяти на себе організацію роботи студентів у галузі їх спеціальності, оплачуючи цю роботу. Робота повинна бути, з одного боку, істотно необхідна, з другого — щоб на ній можна було вчитися, в процесі її поглиблювати свої знання. Для держави таке перетворення вузів з апаратів для висиджування спеців у виробничі органи означатиме величезну економію коштів; для студентів це означатиме величезну економію сил, які не розкидатимуться, а цілком спрямовуватимуться на одну мету; для постановки справи — величезний плюс: орієнтування всього викладання на перетворення дійсності, вигнання з нього схоластики, тому скорочення часу, необхідного на оволодіння знаннями, скорочення всіляких

штучних перевірок у формі безконечних екзаменів, заміну їх перевіркою в процесі роботи — і знов-таки все це поведе до надзвичайної економії часу, до набагато більш продуктивного використання його студентами.

Звичайно, все це залежить від того, який буде виробничий план вузу, наскільки він буде зв'язаний з потребами свого виробничого району, наскільки буде зв'язаний з усім виробництвом даної галузі в цьому районі, наскільки буде необхідною ланкою його, наскільки вміло поведе виробничу пропаганду.

Візьмемо як приклад сільськогосподарський вуз. Він повинен займатися не вивченням сільського господарства взагалі, він повинен вивчати сільське господарство того виробничого району, в якому він перебуває. Якщо це Воронежська губернія, програма вузу буде побудована інакше, ніж якщо вуз перебуватиме у Вологодській губернії, в Ярославській губернії вона буде інша, ніж в Сибіру, і т. д. Центральним питанням у програмі буде то городництво, то молочне господарство, то землеробство, в залежності від району. Виробнича програма сільськогосподарського вузу повинна виходити з урахування стану сільського господарства в районі, рівня розвитку техніки землеробства даного району, форм ведення господарства, ступеня культурності населення, наявності агрономічних сил, можливості обладнання сільськогосподарським реманентом і т. д. Вуз повинен бути тісно зв'язаний з органами, що ведуть такий облік: з земельними відділами, статистичним бюро, дослідними сільськогосподарськими полями і станціями та ін., повинен брати участь в їх дослідницько-обліковій роботі. Ця робота повинна бути органічно зв'язана з вивченням цілого ряду наукових дисциплін. Вуз повинен бути в курсі державної планової роботи в галузі сільського господарства в даному районі. Він повинен бути в курсі передбачуваних меліоративних робіт, проектів забезпечення району сільськогосподарськими знаряддями, проектів електрифікації, запровадження нових прийомів землеробства і т. д. і взяти на себе виконання певної роботи. Все це повинно бути предметом обговорення з студентами.

Але головна робота сільськогосподарського вузу повинна бути в галузі сільськогосподарської пропаганди.

Тепер, наприклад, сільськогосподарські технікуми і сільськогосподарські училища (профшколи) не зв'язані з сільськогосподарськими вузами, тим часом ясно, що зв'язок між ними повинен бути найтіснішим, що вуз може і повинен піднести викладання в них на багато вищий ступінь.

Далі ми говоримо про сільськогосподарський ухил шкіл. Цей ухил можливий тільки тоді, якщо вчителі матимуть певну сільськогосподарську підготовку. Влаштування короткотермінових курсів для вчителів, забезпечення їх листівками, літературою, вказівками та ін. повинен брати на себе сільськогосподарський вуз.

Ще більшу роль можуть відігравати вузи в сільськогосподарській пропаганді серед дорослого населення. Будинки селянина, народні будинки, хати-читальні, клуби, школи дорослих, бібліотеки та ін. повинні стати опорними пунктами сільськогосподарської пропаганди, що ведеться студентськими силами сільськогосподарського вузу.

Досі робота цих закладів у галузі сільськогосподарської пропаганди має ще кустарний характер. Внесення планомірності в неї — справа сільськогосподарського вузу. Різноманітні курси для політосвітпрацівників повинні увійти в програму цих вузів. Організація лекцій, пересувних виставок, демонстрація тих чи інших дослідів повинні лягти на сільськогосподарські вузи.

Наркомзем веде сільськогосподарську пропаганду, але, як показав досвід, ця пропаганда не досить планомірна, занадто спазматична, часто повисає в повітрі внаслідок відсутності постійних сил, зайнятих цією роботою, дуже дорого коштує. При вказаній вище постановці справи сільськогосподарська пропаганда матиме під собою міцну базу. Досягатиметься концентрація, правильний розподіл сил.

Але ж це утопія, скаже багато хто.

До такої постановки справи наближається, однак, буржуазна Америка. Невже цього не можна організувати в Радянській Росії?

ЗАГАЛЬНА І ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА

Наша школа II ступеня дуже далека від ідеалу. Цього ніхто не буде заперечувати. В ній панує стара учоба, трудовою школою в ній звичайно і не пахне. Багато в чому вона є копією з старої середньої школи. Українські товариші з Головпрофосвіти з т. Ряппо на чолі або товариші з РКСМ пропонують стерти з лица землі всі школи II ступеня.

Мені близьке і зрозуміле почуття, з якого випливає ця радикальна вимога, але погодитися з ним я не можу, тому що цей засіб дуже спрощений і не досить... радикальний. Можна закрити одним розчерком пера школи II ступеня, але стара учоба, весь дух старої середньої школи прекрасно запанують і в робітфаках, і в профшколах, і в школах робітничої молоді. Та сама мертва учоба, та сама неорганізованість подаваного матеріалу, ті самі методи.

«Жени природу в двері, вона вповзе у вікно». Жени стару учобу, схоластику в двері — закрий усі школи II ступеня — вона вповзе у вікно, запанує у робітфаках, профшколах і в школах робітничої молоді. Тільки учоба і схоластика — не природа, вони суперечать природі, і тому якщо природу не можна вбити, знищити, то учобу і схоластику можна і треба вбити в корені.

Ось це буде радикальний засіб, але він набагато складніший, ніж закриття шкіл II ступеня, він вимагає не розчерку пера, а великої, серйозної роботи, і теоретичної і організаційної, що розкриває всю непридатність старих методів занять.

Школи II ступеня погані. Вірно. Що особливо погане в них?

Насамперед самий зміст подаваних знань. За традицією успадкованою від шкіл поміщицько-буржуазного режиму, в програмах шкіл II ступеня збереглося багато всілякого мотлоху, який віджив давно свій вік і який не потрібний тепер абсолютно нікому, тим більше дітям робітників і селян.

Але біда в тому, що цей мотлох спокійнісінько перемандрував і в робітфаки, і в школи робітничої молоді, і в профшколи, особливо в робітфаки.

Як треба було з цим боротися? Треба було насамперед переглянути програми під кутом зору ідеології пролетаріату, викинути з них усе те, що не потрібне робітникам і селянам, не потрібне тому, що нічим не допоможе їм краще організувати життя, зробити його щасливішим, повнішим, не навчить зрозуміти, що і як треба зробити в даний момент.

Наркомос під цим кутом зору переглянув старі програми, в особливих схемах визначив, яким повинен бути зміст викладання. Хай товариші, що бажають знищити школу II ступеня, вкажуть, що в схемах Наркомосу запроваджено такого, що не потрібно знати робітникові і селянинові,— ми тоді з ними посперечаємося. Поки що ми вважаємо, що те, що вказано в схемах, треба знати кожному, і кожний робітник і селянин повинен прагнути оволодіти наміченим там циклом знань.

Те, що намічено схемами, є змістом загальної освіти в її марксистському розумінні. Чи потрібні намічені знання робітникові і селянинові? Потрібні, оскільки вони хочуть бути свідомими творцями комуністичного ладу, а не простими виконавцями чужих наказів. І їм треба добиватися що б то не стало цих знань.

Отже, загальна освіта в марксистському її розумінні необхідна. Її повинна давати всяка школа, хоч би як вона називалася.

Схеми програм, прийняті Наркомосом, затверджені ЦК РКП(б), надають програмам політехнічного характеру, на чому так посилено наполягав у свій час К. Маркс. Що значить «політехнічний»? У нас «політехнічний» часто розуміли як багаторемісничість і гадали, що коли у викладання школи запровадять вивчення

замість одного три або чотири ремесла, то вже й усе гаразд: вийде політехнічна школа. Політехнізм аж ніяк не є багаторемісничість. Політехнізм має на меті вивчення сучасної техніки в цілому, головних її досягнень, її основ, вивчення взаємовідносин між різними галузями виробництва, вивчення тенденцій розвитку сучасної техніки, вияснення того, куди йде цей розвиток.

Маркс надавав величезного значення матеріальній базі, тому, звичайно, він не міг не надавати значення її поглибленому вивченню. Ось чому він вимагав, щоб шкільні заняття мали політехнічний характер. Ми гадаємо, що, поклавши в основу схем програм вивчення трудової діяльності людей і її організацію, ми тим самим вже надаємо нашій школі політехнічного характеру. Українські товариші і товариші з ЦК РКСМ, заперечуючи проти політехнічного характеру школи, просто неправильно розуміють, що таке політехнізм. Бо інакше як могли б вони заперечувати необхідність політехнічних знань для робітника і селянина, які повинні стати господарями виробництва в цілому?

Ми багато говоримо тепер про наукову організацію праці, про те, як найбільш доцільно і економно організувати людську діяльність. Певна річ, нам треба було б з цієї точки зору переглянути і подавані в школі знання. Беручи до уваги досягнення сучасної психології, ми повинні сказати, що всякі знання тим легше і міцніше засвоюються, чим ясніший зв'язок між ними. Тому ясно, що знання повинні даватися не в хаотичному, розрізненому вигляді. Подавані знання повинні бути якомога краще організовані, спаяні між собою. Наркомосівські схеми програм і зв'язують у щось ціле подавані в школі знання. Так повинно бути і в школах I і II ступеня, так повинно бути на робітфаках, у профшколах, у школах робітничої молоді — інакше буде неприпустиме марнування сил і часу учнів.

Що ще поганого в школах II ступеня? Погані методи.

Сучасна передова педагогіка встановлює, що найкращий метод засвоєння знань — це трудовий метод. Знання повинні набуватися не книжним шляхом, а засвоюватися в процесі праці.

Як стоїть справа в цьому відношенні в школах II ступеня? Погано, бо трудовий метод або зовсім не застосовується, або розуміється як активність. Ми ж розуміємо трудовий метод як набуття знань у процесі продуктивної праці, причому між продуктивною працею і загальною програмою повинен бути органічний зв'язок. Трудова діяльність повинна бути правильно намічена і організована.

Трудові школи в 1918/19 р. вводили в школу як трудову діяльність самообслуговування, тобто той вид праці, де найбільше панує рутинна, в якому найменше застосовується колективна праця, незначне застосування машин. Праця по самообслуговуванню дуже одноманітна. Вона повинна стати звичкою, але для того, щоб стати вихідним пунктом політехнічної програми, вона найменше придатна. Вибір продуктивної праці повинен визначатися навколишньою трудовою діяльністю людей, по-перше, характером праці — по-друге.

Вибір праці був до цього часу болішим місцем трудової школи, і на нього треба звернути особливу увагу.

Як стоїть справа з трудовим методом у робітфаках? Зовсім погано. У профшколах? Теж погано. По-перше, дуже погано в розумінні загальноосвітньому. Політехнізмом у профшколах навіть і не пахне. Зв'язку між продуктивною працею і загальноосвітніми (в марксистському розумінні) знаннями зовсім немає — останні даються в мінімальних дозах. На профшколах відбиваються старі традиції. Вивчення професії розуміється профшколами часто-густо по-стародавньому: «Не треба знати геометрію, щоб пекти пироги».

Вся справа, мовляв, у набутті навичок.

Ця думка в корені невірна. Безперечно, навички—річ надзвичайно важлива, і без набуття їх не вийде вмілого робітника, але не в них самих справа.

У період панування ремесла, коли способи виробництва змінювались надзвичайно повільно, при пануванні цехового устрою, коли син успадковував професію батька, все учнівство зводилось до набуття навичок, до вивчення споконвічних прийомів роботи. Такий погляд на учнівство панував довгий час і в професійних школах. Значною мірою він панує до цього часу у нас в Росії, де велике заводське виробництво ще слабо розвинуте і де

ремесло відіграє ще велику роль. Ось чому, очевидно, наші профспілки досить консервативні в питанні про учнівство і нерідко підтримують представників ремісничко-цехової точки зору в цьому питанні.

Тим часом нічого не може бути помилковішого від такої точки зору.

Ми живемо в епоху, коли в світі панує не ремесло, а велика індустрія, яка накладає свій відбиток на все виробництво. Способи виробництва весь час змінюються, удосконалюються; те, що було останнім словом техніки п'ять років тому, тепер уже здається в архів.

Маркс у «Капіталі» надзвичайно яскраво змалював революціонізуючу роль сучасної техніки. Відтоді, як писався «Капітал», минуло багато часу, і техніка за цей час зробила колосальні кроки вперед. Уважне вивчення розвитку сучасної техніки показує, що в перший період розвитку машинного виробництва машина розкладала складну людську працю на ряд найпростіших рухів, які і виконувались машиною. Робітник перетворювався в придаток машини, виконуючи лише найпростіші рухи. Ми знаємо, якою трагедією для ряду кваліфікованих робітників, що потратили роки на вивчення свого ремесла, було запровадження машин.

Відомий класичний приклад ланкашірських ткачів, що вимерли від голоду внаслідок запровадження машин у текстильне виробництво.

Кваліфіковані робітники знаходили собі роботу на фабриці лише остільки, оскільки окремі види ремісничої праці не були ще витіснені машиною.

Довгий час розвиток техніки полягав у тому, що все нові й нові галузі ремісничої праці захоплювала машина.

В дальшому виявилась інша тенденція розвитку — тепер машини будуються так, що те, що виконував при колишніх машинах робітник (подавання, підхоплювання, розрізування і т. д.), тепер починає виконувати сама машина. Спочатку машина скоротила потребу в кваліфікованих робітниках, тепер скорочується потреба в некваліфікованих робітниках. Зате підвищився попит на кваліфікованих робітників іншого роду: на робітників, що вміють управляти машинами, найкраще використовувати їх, на робітників-організаторів.

Потрібний кваліфікований робітник дуже інтелігентний, не стільки виконавець, скільки рульовий.

Величезну помилку роблять ті, хто не враховує змінених умов і намагається виховати кваліфікованих робітників старого типу.

Передові в промисловому відношенні країни — Америка і Німеччина — докорінно змінили підготовку кваліфікованих робітників: з шкільних навчальних майстерень вони перенесли її на завод, у центр самого виробництва, і прагнуть, щоб ученя осмислив процеси виробництва: заняттям математикою, фізикою, геометрією, кресленням, хімією, товарознавством і т. п. вони відводять стільки ж часу, скільки безпосередній роботі.

Але хоча ці країни і готують того інтелігентного і кваліфікованого робітника, якого вимагає виробництво, проте з побоюванням, коли б цей робітник, ставши фактичним господарем виробництва, не перетворився і в його юридичного господаря.

Тому і в Америці, і в Німеччині коло предметів, що їх проходять учні, штучно звужується і обмежується, зводиться до вузькотехнічних предметів. Капіталістичний уклад заважає правильній постановці учнівства, яке робить з робітника не тільки виконавця, але й господаря виробництва.

У нас кваліфікованого робітника готують школи фабзавучу. Вони, як і сучасні американські і німецькі школи заводського учнівства, переносять підготовку учнів на завод, в самий центр виробництва. Цей органічний зв'язок шкіл фабзавучу з великим фабрично-заводським виробництвом створює надзвичайно сприятливі передумови для шкіл фабзавучу. Але тільки передумови. Щоб школи фабзавучу стали тим, чим вони повинні бути, треба, по-перше, правильно поставити викладання. Адже і техніки можна навчати по-різному. Можна поставити це викладання так, що воно відіб'є в учня всяке бажання до роботи, можна притупити в учня цим викладанням всяку живу думку, живу ініціативу. Помилкою є гадати, що коли викладання перенесено у виробництво, то все вже гаразд. Далеко не так. До методів викладання на заводі треба так само уважно ставитися, як і до методів викладання взагалі, і в цій галузі шукати нових, кращих шляхів.

По-друге, програма викладання в школах фабзавучу повинна бути ретельно продумана і намічена.

Треба, щоб виробництво, яке вивчається, було взято за вихідний пункт, робота в ньому давала імпульси, породжувала певні запити, а програма ці питання розширяла. Обчислення треба зв'язати з вивченням математики; записи про роботу, робочі щоденники, доповіді та ін.— з вивченням рідної мови; вивчення машини і її дії — з вивченням фізики; вивчення гігієни — з заняттям фізіологією і анатомією; вивчення фабрики — з вивченням становища даної галузі виробництва в країні, з вивченням народного господарства РРФСР і з вивченням стану цієї галузі виробництва за кордоном; історію фабрики — з історією капіталізму в Росії і історією капіталізму взагалі, з історією класової боротьби, революційного руху, проблем будівництва в Радянській Росії і т. д.

Треба в школах фабзавучу якомога глибше зв'язати спеціальну освіту з загальною, зробити вивчення спеціальності політехнічним. Тоді тільки школа фабзавучу стане тим, чим вона повинна бути.

У тому, що вивчення виробництва перенесено на фабрику, нема ще нічого особливого. Це раціонально, але це робиться і в капіталістичних країнах. Проблема полягає у виробленні такого методу і такої програми викладання, які робили б з учня не тільки виконавця, але й творця і організатора. Якщо це буде досягнуто, тоді школа фабзавучу дійсно стоятиме на висоті завдання.

Але поки що існують тільки передумови для такої школи, не більше. Її керівникам треба ще наполегливо шукати відповідних шляхів правильної постановки справи, вчитися і у Європи, і у Америки, і у школи II ступеня.

Хоч яка погана школа II ступеня, але роки революції пройшли для неї не дарма. Школи II ступеня мають уже чималий досвід; цілий ряд шкіл II ступеня виконав велику серйозну роботу, і якщо працівники шкіл фабзавучу зарозуміло заявляють: «Нам нема чого вчитися у шкіл II ступеня», — то це тільки нерозуміння (або незнання) роботи, яка проведена цілим рядом шкіл II ступеня і неясне розуміння проблем, що стоять перед школами фабзавучу.

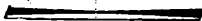
Робота шкіл фабзавучу — дуже важлива робота. Росія — країна, надзвичайно відстала у виробничому відношенні. Щоб завоювання революції зміцнити, необхідно підвести ще під них матеріальну базу: піднести виробництво, перебудувати його знизу доверху на основах досягнень сучасної техніки. Необхідні кадри робітників, які здатні виконати роботу перебудови виробництва, піднести його на вищий ступінь. Фабзавучі поповнюють ці кадри.

Але не слід забувати, що кількість шкіл фабзавучу не можна довільно розширяти. Межу цьому розширенню кладе стан нашого виробництва, бо влаштовувати школи фабзавучу є рація лише при найкраще поставлених великих заводах і майстернях. Їх у нас не так багато. Число шкіл фабзавучу може розширитися лише в міру розширення виробництва. Чи повинні існувати ще які-небудь школи, крім фабзавучу? Звичайно, тому що школи фабзавучу можуть увібрати в себе лише незначне по відношенню до всієї кількості підлітків число учнів.

Які взаємовідносини повинні бути між школою фабзавучу і іншими школами? Чи повинна школа фабзавучу входити в загальну систему освіти, бути з нею органічно зв'язана, бути однією з численних форм трудової школи, єдиної по духу, по загальноосвітній програмі, по загальній поставленій меті, чи школа фабзавучу повинна стояти окремо?

Мені здається, що тут не може бути двох відповідей. Між школою фабзавучу і іншими школами повинен бути перекинутий міцний міст, усі досягнення школи фабзавучу, що має найбільш сприятливі передумови для вироблення правильного підходу до проблеми зв'язку продуктивної праці з навчанням, повинні стати загальним надбанням і вплинути на всю постановку шкільної справи. По такому шляху треба йти.

1923 р.

ВУЗ — НАВЧАЛЬНИЙ ПЛЮС ВИРОБНИЧИЙ ЗАКЛАД

(УРИВОК З ЛИСТА)

На бесіді не говорили про одну, на мій погляд, найістотнішу річ — про форму зв'язку з виробництвом. В Америці є ряд вузів, що беруть на себе певну, досить велику виробничу роботу району. Вуз із чисто навчального закладу перетворюється в навчальний плюс виробничий заклад. У цьому — вся суть. Про це дуже багато розповідав професор Тулайков, що їздив в Америку, по цьому шляху пішов, хоча дуже неспіливо, професор Образцов, проводячи цей принцип у своєму Інституті шляхів сполучення (точної назви вузу я не пам'ятаю).

Така постановка справи ставить всю практику зовсім в інший план. Тепер на студента на виробництві дивляться як на старого практиканта, що збирається позалицятися до робітниці, і запихають туди, де він може менше напсувати, а при умові, що вуз — виробнича одиниця, студент перетворюється в основного, корінного працівника виробництва. Студенти з самого початку дістають заробіток не носінням вантажів і службою в особистих секретарях, а на оплачуваній роботі, яку дає їм вуз.

Все питання в тому, яку виробничу роботу бере на себе вуз.

Сільськогосподарські вузи, наприклад, в ряді штатів беруть на себе обов'язок обслуговувати населення сільськогосподарською наочною пропагандою, показом; дуже зростають на цій роботі студенти.

Таку постановку справи намагаються запровадити в себе Швейцарія і Німеччина.

Але в капіталістичних країнах ця система натрапляє на перешкоди, що полягають в суті капіталістичних відносин; ми цю систему можемо розвинути по-справжньому.

В галузі педагогічних вузів ми намагаємося провести цю систему, і там, де вона проводилась, вона виправдала себе.

Академія комуністичного виховання і Вятський інститут досить багато досягли в цьому напрямі. Конференція педвузів, де ставилося це питання, пройшла з великим піднесенням з боку студентства і частини професури.

Розмови про стипендії, кафедри, старих і молодих професорів не виведуть на дорогу. Головне — у виробничих завданнях вузів. Масова планова участь і студентства, і професорів у виробництві збуджує перед тими і другими величезну кількість життєвих питань. Тільки це просуне на належну висоту дослідницьку роботу вузу.

Саратовський університет, Уральський особливо, Гірнична академія і ряд технікумів почали підходити до такої постановки роботи, але натрапили на опір і професури, і профспілок. Як тепер стоїть справа, я не знаю. Гіпноз старих, дореволюційних методів у вузах дуже сильний. Найбільш косна професура сидить саме у відомствах — і передача їм справи погіршить, а не поліпшить її.

Крім того, необхідний зв'язок між вищими, середніми і нижчими профшколами кожної галузі виробництва. У своїй виробничій роботі вища профшкола повинна спиратися на середню і на нижчу профшколу. Вуз повинен бути відповідальним за постановку справи в технікумах, фабзавучах та ін.

Дуже багато хто погоджується з усім цим, але на ділі, на практиці, від старого підходу до вузу відмовитись важко, і в усій своїй структурі вузи у нас схожі на вузи старих часів, а не на вузи передових країн, ще менше на вузи пролетарські, що живуть інтересами виробництва. А можна було б зробити...

ВУЗІВЦІ І ВИРОБНИЦТВО

Питання про масове прикріплення студентства до підприємств вимагає уважного обговорення.

На групи студентів, що вливаються в підприємства, можна було б покласти ряд завдань: вербовка робітників у профспілку, посилення зв'язку робітників з своєю профспілкою, висвітлення для робітничої маси ряду питань, безпосередньо зв'язаних з виробництвом, як-от: значення даної галузі виробництва в загальному господарстві країни, взаємозалежність його з іншими галузями виробництва, перспективи розвитку, технічний рівень даної галузі виробництва у нас, загальна технічна відсталість, в якому напрямі піде розвиток, професійні хвороби, умови праці та ін. і т. д. Паралельно з цим можлива була б організація короткотермінових технічних курсів — місячних, двомісячних, обслуговуваних силами студентів; не менш потрібна робота по НОПу (по науковій організації праці.— *Ред.*) і всяка інша виробнича пропаганда. На студентство ж можна покласти допомогу в ліквідації неписьменності, влаштування пересувних бібліотек, організацію всякого роду гуртків та ін.

Можна покласти всіляку роботу в справі поліпшення побуту. Все перелічене вище наводиться тільки для прикладу.

План роботи студентів на кожному підприємстві повинен бути ретельно обміркований і розроблений спільно з робітниками даного підприємства. Роботи скрізь сила-силенна, непочатий край. Студентство повинно стати на підприємстві культурним бродилом, що

залучає до роботи все підприємство, воно повинно підхоплювати всяку ініціативу робітників і допомагати їй здійсненню.

Якби вдалося правильно налагодити роботу студентства на підприємствах, це була б серйозна допомога робітничому класові, дало б йому можливість зробити значний культурний крок уперед, для студентства це було б прекрасною школою життя, стимулом вчитися, серйозною перевіркою їх успіхів — більш серйозною, ніж усякі заліки. При такій постановці знання спаювалося б з практикою, в такій роботі виковувався б справжній, проіннятий класовою свідомістю, червоний спец.

1924 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧЕРВОНИХ СПЕЦІВ

Ми ще страшенно малокультурний народ. Ми зовсім не вміємо використовувати наші багатства. Візьмемо для прикладу хоча б рибальство. В південних морях може ловитися незліченна кількість риби. Але рибу не ловлять часто-густо тому, що солити її нема в чому, солять у старих човнах найціннішу рибу, але потім і такої посудини, як гнилий човен, більше немає... і рибу перестають ловити. А цією рибою можна було б годувати і армію, і неврожайні місцевості.

Це приклад, а такі явища ми зустрічаємо на кожному кроці. Чому у нас відбуваються такі справи? Чи тому, що у нас немає спеціалістів з рибної справи, людей, які закінчили вузи? Ні, не тому, а тому, що у нас мало взагалі культурних сил, мало культурної ініціативи. Якось з Америки приїздила одна жінка-лікар, що прожила в Америці понад 20 років. Приїхавши в Росію, вона побувала у своїх родичів у селах у різних кінцях Росії; вона потім розповідала, що її вразило, яке бідне наше село. В російському селі немає майже ніяких ремісників, немає підприємств, що обслуговують самé село. В Америці, наприклад, заготовляється велика кількість овочів і фруктів на зиму в притертих банках, там багато дрібних скляних заводів, що виготовляють ці банки. Помишляючи про війну, Америка в Алясці розгорнула оленярство і тут же створила ряд консервних заводів — у неї створився величезний запас консервованого оленячого м'яса для харчування армії. Саме такої ініціативи у

нас ще немає. Така ініціатива була у капіталістів і спеців, що перебували у них на службі.

Червоний спец, що служить не капіталові, а робітничо-селянській республіці, повинен розвивати в собі ініціативу, яка допомогла б стати Росії «освіченою, світлою, ситою і здоровою». Він повинен розвивати її у себе з шкільної лави. І не тільки виявляти ініціативу повинен червоний спец, він повинен вміти захоплювати нею, організовувати її здійснення. Адже це сором і ганьба, що інженери, які закінчили наші вузи, наприклад, без потреби переповнюють благоустроені заводи. Число інженерів на деяких заводах Ленінграда, наприклад, у порівнянні з довоєнним часом збільшилось мало не вдвоє при значному зменшенні числа робітників. Що це означає? Це означає, що люди шукають лише тепленького містечка в центрі. Налагоджувати нове, відбудовувати зруйноване, певна річ, значно важче, ніж працювати — можливо, і сумлінно — на благоустроеному заводі. Але хіба такі спеці потрібні країні? Червоний спец тим і відрізняється від буржуазного, що він дбає не про свою благоустроеність, а про всю країну.

Близько стоїть до цього питання і інше питання: на що повинна бути спрямована увага червоного спеца, кого він повинен обслуговувати?

При капіталізмі спец перебував на службі у капіталіста або поміщика. Це визначало його підхід до справи. Він не підходив до своєї спеціальності з точки зору інтересів робітників і селян, не вивчав їх потреб, їх вимог, не цікавився ними. Якщо це був агроном, то він готувався до роботи в поміщицькому господарстві, якщо це був тваринник, то він більше думав про розведення рисаків, ніж робочої худоби, якщо це був архітектор, він думав більше про архітектуру особняків, дач і т. п., а не про влаштування робітничих жител, не про будівництво хат і т. п., якщо це був письменник, він писав насамперед не для робітників і селян, а для пануючих класів, для інтелігенції.

Якщо ви подивитесь на сучасних спеців, то побачите, що вони часто йдуть ще по старій доріжці і мало думають про обслуговування інтересів широких народних мас.

І третій бік. Старий спец не вмів працювати з масою.

Директор заводу не думав про те, як втягнути маси в підвищення продуктивності праці, агроном не вмів працювати з селянами, лишався для них паном, педагог-професор не думав, як організувати колективну роботу вчителів. Червоний спец повинен навчитися працювати з масою, навчитися вивчати масу, організувати її, навчати її.

І всього цього треба вчитися, ще будучи студентом. Як? Якщо студентська думка почне працювати в цьому напрямі, будуть продумані правильні підходи.

Мені б здавалося, що треба, наприклад, взяти волю і обговорити, як можна було б їй господарськи, технічно, культурно допомогти. Обговорити наявні можливості. Добре працювати в цьому напрямі по лінії шефства.

Треба б студентству організувати допомогу у піднесенні кваліфікації робітників при заводі, організувати короткотермінові курси, лекції, демонстрації.

Треба влаштовувати курси для робітфаківців і студентів, яким не під силу пройти курс вузу. Курси влаштовувати треба по суміжній спеціальності, в якій потрібні культурні працівники. Треба не викидати людей на вулицю, а організувати їх, спираючись на вже наявні у них знання для роботи в масах у відповідних галузях.

Усі ці питання треба ґрунтовно продумати, опрацювати.

Це зроблять товариші, які ближче стоять до справи, до виробництва.

Я хотіла тільки поставити питання про те, яким повинен бути червоний спец.

ПРО ОДНУ КНИГУ

СБОРНИК МАТЕРИАЛІВ ГОМЕЛЬСЬКИХ ГУБЕРНСЬКИХ КУРСІВ ПО ПЕРЕПОДГОТОВКЕ СЕЛЬСЬКИХ ШКОЛЬНИХ РАБОТНИКІВ В г. НОВОЗЫБКОВЕ. 15 ЛИПНЯ — 15 СЕРПНЯ 1924 р. ЗА РЕДАКЦІЄЮ І З ВСТУПНИМИ ПРИМІТКАМИ К. Є. БЕНДРИКОВА І Л. Є. РАСКІНА, ВИД. НОВОЗЫБКОВСЬКОГО ПОВІТОВОГО ВНО І НОВОЗЫБКОВСЬКОГО ПОВІТОВОГО ВІДДІЛУ СПІЛКИ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ, ЖОВТЕНЬ. 1924 р.

Це досить велика праця, 400 сторінок. У передмові описується, як виник цей збірник. Він виданий з ініціативи курсантів-учителів Новозибковського, Клинцовського і Стародубського повітів, які були на курсах по перепідготовці в м. Новозибкові літом 1924 р.

Учитель хоче навчати за програмами ДВР¹. Але він не вміє брати матеріал з навколишнього життя, не вміє вводити в програму. Щоб допомогти вчителеві, програма Новозибковських курсів по перепідготовці містила в собі такі питання: 1) фабрично-заводське виробництво (обслідування фабрик); 2) сільське господарство — селянське індивідуальне і колективне радянське; різні види кооперації: сільськогосподарська, кустарно-промислова і споживча (обслідування села); 3) розроблення комплексів за програмами ДВР.

Програма задумана цікаво. Перше ніж обговорювати питання, як викладати, треба знати, що викладати. Тому перше завдання курсів по перепідготовці — навчити дивитися, вивчати життя. Спочатку зрозумій, що являє собою фабрика, що являє собою навколишнє сільське господарство, навчись відділяти важливе від другорядного, а потім обміркуй, як свої знання передати дітям.

¹ Державна Вчена Рада.— Ред.

Почали з обслідування фабрики.

Вивчили спочатку «Історію сірникової фабрики «Волна революції» і «Революційний рух»¹, а потім розділились по секціях і кожна секція почала вивчати певне питання. Були секції: «Робоча сила» (з підсекціями: «Контингент робочої сили», «Зарплата», «Умови праці»); «Енергія і технічне устаткування» (з підсекціями: «Паливо і вода», «Двигуни», «Верстати»); «Сировина і допоміжні матеріали», «Організація виробництва» (загальноорганізаційні питання і підсекції: «Управління фабрикою», «Система організації праці», «Організація робітників — фабзавком, кооператив», «Участь робітників у виробленні виробничого плану», «Калькуляція», «Перспективи виробництва», «Контроль»); «Побут робітників» (підсекції: «Житлові умови і соціальне страхування», «Побут»); «Підготовка кваліфікованої робочої сили» (підсекції: «Біографії робітників», «Кваліфікована робоча сила на фабриці», «Фабзавуч»).

На загальних зборах курсантів кожна секція робила доповідь, відповідала на запитання, складала анкети та ін.

В результаті у кожного курсанта складалося уявлення про фабрику. Але найголовніше — курсант навчився в процесі роботи, як підходити до її вивчення.

Обслідування сільськогосподарського виробництва, кооперації і кустарного виробництва робилось по секціях: «Селянське господарство» (підсекції: «Общинно-подвірне бідняцьке», «Общинно-подвірне середняцьке», «Общинно-подвірне заможне», «Відрубне господарство бідняцьке», «Відрубне господарство заможне», «Хуторне господарство бідняцьке», «Хуторне господарство заможне», «Селищне господарство середньої міцності»); «Сільськогосподарська кооперація» (підсекції: «Колективне господарство», «Кооперативна мережа і кооперативні підприємства»); «Радгосп», «Споживча кооперація», «Кустарне виробництво» (підсекції: «Кустарі-одиночки», «Кустарні артілі»); «Основні моменти земельної політики».

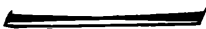
¹ Назви перших тем занять педкурсів. — *Ред.*

Як показують заголовки секцій і підсекцій, і тут курсанти вводяться в саму гущу животрепетних питань. Від них вимагалась велика самостійна робота думки. Далі йшли питання краєзнавства, особливості говірки Ново-зибковського повіту і нарешті робота за програмою ДВР. Збірник праць курсантів вказує на серйозний підхід до справи, на велику самостійну роботу вчительства.

Така дослідницька робота варта багато більше ніж довгий ряд лекцій, прослуханих про фабрично-заводське виробництво і сільське господарство.

Треба б, звичайно, обслідувати і громадське життя. Але й без цього збірник дає прекрасну картину методичного підходу до вивчення дійсності.

1924 р.

ПОЛІТЕХНІЧНА ШКОЛА І ДОСЯГНЕННЯ ЦІПУ

Револуція кинула лозунг єдиної трудової політехнічної школи.

Що таке трудова політехнічна школа, про яку писав Маркс, уявлялось широким верствам учительства дуже невиразно.

Почали будувати трудову школу, хто як умів і міг. У величезній більшості випадків виходила вбога школа самообслуговування, в якій не було справжньої спайки між працею і знанням, яка в технічному відношенні стояла на рівні розвитку продуктивних сил відсталой, розореної країни.

Тільки тепер, коли наша промисловість і сільське господарство починають швидко розвиватися і коли країна стоїть перед нестачею кваліфікованих сил, на чергу знов з усією гостротою постає питання про трудову політехнічну школу.

До детально розроблених програм по вивченню праці треба припаяти реальну, правильно організовану працю.

Робота, проведена ЦІПом з рефлексологічного аналізу процесів праці, дає надзвичайно цінний матеріал для побудови трудової політехнічної школи. Вона дає можливість виділити в процесах праці найбільш основне, дати підліткам основні навички, вміння поводитися з основними інструментами.

Робота ЦІПу кидає також світло на те, як необхідно раціонально ставити і регулювати працю.

Думаю, що, спираючись на досвід ЦІПу, на досвід шкіл фабзавучу, на досвід технікумів і вузів, спільними зусиллями вдасться підійти тепер дуже близько до поставленого Жовтневою революцією завдання — створення трудової політехнічної школи.

1924 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІДГОТОВКУ КВАЛІФІКОВАНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ

Піднесення промисловості, що намітилось останнім часом в нашій країні, поставило з усією гостротою питання про підготовку кваліфікованої робочої сили. Воно хвилює і ВРНГ, і Наркомпраці, і Наркомос, і комсомол. Не те, щоб це питання було зовсім нове для нас, але справа в тому, що тепер життя настійно вимагає його розв'язання — від правильного його розв'язання залежать успіхи нашої промисловості.

З цього питання є німецькою, англійською, французькою мовами величезна література, що висвітлює всебічно постановку підготовки кваліфікованої робочої сили в передових у промисловому відношенні країнах. Цей матеріал треба вивчати найретельніше.

На великому промисловому підприємстві, яке працює за допомогою машин, необхідні три типи робітників: чорнороби, робітники, що мають певні спеціальні навички, і нарешті кваліфіковані робітники.

Що вимагається від чорнороба? Сила, здоров'я, вміння точно додержуватися вказівок, загальна тямущість і кмітливість. З часом, в міру розвитку машин, робота чорноробів все більше й більше витіснятиметься машиною. Поки що чорноробів потрібно на виробництві дуже ще багато. Але село поставляє завжди цілком досить робочих рук, що, як говориться, «орудують» безупинно на фабриці. Загальна дисциплінованість у праці, кмітливість, тямущість все більше й більше прищеплюватимуться всім у школі I ступеня, що дає вже й тепер певний загальний розвиток.

Кваліфікований ремісник повинен був уміти виготовляти самостійно основні частини продукту, володіти всіма інструментами, вміти робити все. Кваліфікований робітник великого заводу повинен цілком так само вивчити всебічно свою галузь роботи, знати всі процеси, вміти визначати якість продукції, вміти доробляти те, що не доробила машина, вміти збирати, комбінувати та ін.

Кваліфікація реміснича вимагала дуже різнобічних навичок ручної праці, і тому кваліфікований ремісник формувався довгими роками. Машинне виробництво в значній мірі усуває необхідність ручних навичок: те, чого раніше треба було навчатися роками, при машинному виробництві виконують машини. Ремісниче ж знання матеріалів, якостей продукту тощо стає недостатнім в умовах великого виробництва. Виявляється, при великому машинному виробництві треба набагато більше чисто наукових знань — знань математики, фізики, механіки, хімії, потрібне більш глибоке знання матеріалів, уміння креслити, комбінувати та ін.

На початку розвитку промисловості і в недостатньо машинізованих її галузях значною мірою ще потрібні кваліфіковані ремісники, але на підприємствах з високою технікою потрібні кваліфіковані робітники великої індустрії.

Які кваліфіковані робітники нам потрібні? Поки що потрібні ще і кваліфіковані ремісники, потрібні вони, поки у нас не машинізовані цілі галузі виробництва.

Звичайно, будуючи нові підприємства, ми будуватимемо їх за останнім словом науки, і на них нам потрібні будуть в значно більшій мірі, ніж тепер, кваліфіковані робітники сучасного типу.

Кваліфікований робітник — душа виробництва. Без нього безсилий інженер, технік, особливо у нас, де майбутній інженер, керівник підприємства, виховувався в навчальних закладах, що дуже далеко стоять від реального виробництва, де він не дихав з перших кроків свого навчання виробничою атмосферою, не жив інтересами промисловості.

Звідки взяти нам кваліфікованих робітників-ремісників, яких не вистачає поки що? Треба рекрутувати з середовища безробітних, з середовища «вмілих» робітників, з кваліфікованих кустарів тих, у кого є вже певна

ремісничу кваліфікація, і дати їм необхідну додаткову кваліфікацію.

Але поряд з цим ми повинні не забувати, що нам треба виховати кваліфікованого робітника сучасного типу, у якого практичні знання були б поглиблені, розширені, освітлені досягненнями науки. Без таких кваліфікованих робітників неможливо буде підняти виробництво на сучасну висоту. У нас є школи фабзавучу, вони ставлять собі за мету підготовку саме таких кваліфікованих робітників сучасного типу. В наших школах фабзавучу є багато недоліків: не досить правильний, не поставлений на правильні основи добір учнів, часто не досить підходящі програми, недостатнє пов'язання з потребами виробництва; але все це справа поправна.

У нас на виробництві не вистачає вмілих робітників, що мають певну суму навичок, не вистачає і кваліфікованих робітників.

У нас часто змішують ці два типи кваліфікації, і це веде до багатьох суперечок і часто до зовсім неправильної постановки справи. Для того щоб виконувати певну роботу при машині, треба часто вміти робити чітко 2—10 рухів. Уміння робити ці рухи набувається в порівняно короткий строк — у деяких випадках за пару тижнів, у деяких за три-чотири місяці. Багато що залежить від того, наскільки раціонально поставлено навчання необхідних навичок. У нас не вистачає такого роду вмілих робітників. Їх треба швидко навчити. Для того щоб навчитися чітко виконувати десяток рухів, звичайно, нема потреби навчатися два-три роки, проходити курси математики, фізики, механіки та ін. Підготовку таких вмілих робітників найкраще вести при самому виробництві, при ЦІПі або на короткотермінових курсах, що працюють за методом ЦІПу. Такі вмілі робітники надзвичайно потрібні в нашому виробництві.

Ці вмілі робітники не є, однак, тим, що називається кваліфікованим робітником. Є кваліфіковані робітники-ремісники і кваліфіковані робітники сучасної великої промисловості.

Всякий кваліфікований робітник ремісничого або великозаводського типу повинен знати своє виробництво в цілому, а не тільки вміти виконувати той чи інший процес, виготовляти ту чи іншу частину продукту, він пови-

нен знати прекрасно всі матеріали, з яких продукт виготовляється, якість продукту, знати всі складові його частини, знати найрізноманітніші комбінації цих частин, найрізноманітніші способи їх виготовлення.

Досі школи фабзавучу не могли правильно розвиватися, тому що кульгало виробництво: коли завод ледве-ледве дихає, яке тут мислиме навчання на виробництві, а без практичного вивчення живого підприємства, що працює на всю силу, не можна створити кваліфікованого робітника.

Друга умова, яка необхідна для того, щоб школи фабзавучу правильно працювали,— це наявність в учнів загальноосвітньої підготовки. Справа піде, якщо в школи фабзавучу вступатиме молодь, яка закінчила семирічку або робітфак; тоді може йти мова про серйозну підготовку кваліфікованого робітника сучасного типу. Коли ж у школах фабзавучу доводиться починати з навчання грамоти, не може школа фабзавучу обходитися дешево.

Наганяти ощадливість шляхом переведення фабзайців на напівголодне існування не дуже то доцільно. Треба йти іншим шляхом. Треба створити реальну можливість для дітей робітників здобувати нормальну загальну освіту. Необхідно перекинути в робітничі райони головну масу шкіл-семирічок; замість того щоб плодити в центрі міста гімназії Хвостових, треба перенести II ступінь на околиці. Треба встановити для дітей робітників стипендії від заводу. Треба зв'язати ці школи-семирічки з заводами, треба поставити в них (програми ДВР це мають на увазі) навчання, як поводитися з основними інструментами, креслити, моделювати та ін., створити в цих школах справжні шкільні ради з участю робітничих організацій. Тоді строк перебування в школах фабзавучу скоротиться, вони стануть набагато дешевшими, а головне — вони дадуть виробництву тих висококваліфікованих робітників сучасного типу, без яких наша промисловість не зможе розвиватися.

ВИБІР ПРОФЕСІЇ

Вибір професії має величезне значення. Треба, щоб людина черпала в праці радість, а не відчувала до неї огиду. Тільки коли професія їй до душі, коли у людини є інтерес до тієї справи, яку вона робить, коли вона закохана, що називається, в свою роботу,— тоді тільки може вона черпати радість у своїй праці, тільки тоді вона може максимально підвищити напруженість своєї праці без перевтоми, тільки тоді може дати вона цінне в своїй галузі праці.

Питання про вибір професії має завжди важливе значення, але особливої гостроти набуває воно зараз в СРСР, що стоїть перед лицем необхідності піднести продуктивність праці в промисловості, стоїть перед лицем швидкого розвитку цієї промисловості.

При прийомі у вузи у нас не береться до уваги майже зовсім інтерес учня, і люди вступають туди, куди вдається вступити. Що з цього виходить? Те, що людина часто вчиться у вузі, щоб потім можна було краще влаштуватися, а зовсім не тому, що їй дана галузь роботи цікавить. І виходить з вузу не майстер своєї справи, а чиновник. Він і екзамени здасть, і всі належні роботи виконає, але ніколи не буде запалу в його роботі, ніколи його праця не буде творчою працею.

Молодь наша співає хороші пісні про «республіку праці». Але, щоб наша країна стала такою республікою, треба працювати над тим, щоб слово перетворилося в діло і щоб у нашій республіці праця з джерела прокляття перетворилася в джерело щастя.

Треба, щоб вибір професії був правильно поставлений.

У буржуазних країнах це питання надзвичайно звужується, вирішується там головним чином при допомозі «тестів» (перевірки фізичної сили, зірності, швидкості орієнтування і т. д.). Буржуазна наука вже багато зробила в цьому відношенні. Ми повинні вивчити її досягнення і почати застосовувати те, що для нас прийнятне. Але в капіталістичних країнах класовий поділ ставить рамки виборів професії. Ми прагнемо ці рамки зламати. Дещо зламано. Особливо велику роль в цьому відношенні відіграло сприяння вступові на робітфаки і у вузи дітям робітників і селян. Але цього мало. Зробити працю радісною може тільки правильно поставлений вибір професії. І вся шкільна робота повинна бути поставлена так, щоб допомогти дитині обрати професію. В школі учоби нема на чому виявлятися схильностям і інтересам дітей. Вони просто заглушуються. Тільки широко розгорнута суспільна і трудова робота школи розв'язує сили дитини, допомагаючи їй «пізнати саму себе», усвідомити свої схильності, свій інтерес.

Але важливо, щоб усвідомлений інтерес міг міцніти, з випадкового перетворився в стійкий.

Мені здається, що тут дуже велику роль може відіграти система пришкільних гуртків. Працюючи в гуртку, підліток може з точністю визначити, наскільки його задовольняє даний вид роботи, наскільки ця робота захоплює його.

Тільки роботу пришкільних гуртків треба поставити інакше, ніж вона стоїть тепер.

Я не кажу вже про те, що гуртки не можуть бути обов'язковими, — тоді втрачається весь їх смисл. Неприпустимо перетворювати гуртки в продовження класних занять.

Участь в гуртках повинна бути добровільною. Другий бік справи — це характер керівництва гуртком. Інколи гурток просто бере додаткові уроки, скажімо, з хімії. Керівником є вчитель. Така постановка неправильна. В гуртку важлива самостійна колективна робота, більш сильний допомагає слабкому, але гурток йде не на готовеньке, він шукає сам шляхів, сам розвиває

роботу, можливо, робить помилки, але на цих помилках вчиться. Неприпустима опіка гуртка. Тільки допомога потрібна, але не опіка.

Потім характер гуртків. У нас дуже бідні типи гуртків. Є драмгуртки, спортивні гуртки, літературні, юних натуралістів, тепер стали появлятися сільськогосподарські, кооперативні, радіогуртки.

Гадаю, що потрібні були б і гуртки педагогічні, і гуртки технічні (різні: електротехнічні, механічні та ін.), і гуртки виробничі взагалі. Чим різноманітніші будуть гуртки, тим легше підліткові буде знайти гурток до душі і розгорнути там свою роботу.

Гуртки, правильно поставлені, допомагають диференціації дитячих інтересів, поглибленню їх і можуть дуже й дуже сильно полегшити для підлітка проблему вибору професії.

Треба старанно узагальнити весь досвід, що вже є, врахувати його, оцінити, ознайомити з ним дітей. Треба розробити якнайбільше типів різних бажаних гуртків, створити для них розроблені примірні плани. Треба через школу пропагувати певного роду гуртки. Наприклад, важливо було б пропагувати електротехнічні гуртки, які, згідно з статтею Володимира Ілліча, використовували б кожен електричну станцію, що є поблизу, для вивчення електрики.

Треба добре обміркувати, як найкраще поставити справу приस्कільних гуртків.

ІЗ СТАТТІ «ЗАВДАННЯ, ЩО СТОЯТЬ ПЕРЕД НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЮ СЕКЦІЄЮ ДВР У ЦЬОМУ РОЦІ»

Починаючи з перших же днів революції було поставлено завдання здійснення трудової школи, тієї школи, яку пропагував Маркс. Але ми були погано підготовлені до розв'язання цього завдання. Трудова школа часто-густо вироджувалася у нас в карикатуру на трудову школу.

Звідси, однак, не впливає ні в найменшій мірі, що ми повинні відмовитися від ідеї трудової школи, від її здійснення.

Ми повинні врахувати здобутий нами протягом минулих років досвід постановки праці в школі і знову поставити проблему в усій її широті.

Тепер ми можемо вже сказати, що нашим завданням є пов'язати середню колонку програм (вивчення трудової діяльності людей) з реальною працею. Причому ця реальна праця повинна бути частиною цього вивчення, повинна бути більш поглибленою формою цього вивчення.

Тут мова йде не про громадську роботу школи — про це мова буде далі. Без громадської роботи школи не можна виховати в школі громадянина Радянської республіки. В даному разі мова йде про набуття в зв'язку з вивченням трудової діяльності людей певних трудових навичок, таке набуття стане в пригоді в громадській роботі дітей і в цілому ряді випадків зробить цю роботу значно успішнішою.

Якщо ми робимо реальну працю частиною вивчення трудової діяльності людей, то звідси впливає важливість вибору тих чи інших видів і форм праці, важливість їх систематизації. Завдяки цьому праця в школі набуває політехнічного характеру. В нашій колишній пропаганді трудової школи ми цей бік справи недостатньо підкреслювали, спроби створити трудову школу часто-густо зводились до культивування самообслуговування, простої фізичної праці та ін.

У вивчення праці повинен ввійти аналіз трудових процесів на основі рефлексології. Центральний інститут праці (ЦІП) дає надзвичайно цінний матеріал, що показує, як треба ставити вивчення трудових процесів. Дослідницька робота, проведена ЦІПом, є найціннішим вкладом у політехнічне вивчення трудових процесів.

ЦІП дає також наочний приклад теоретичного вивчення процесів праці з набуттям основних трудових навичок.

Вивчення процесів праці повинно ставитися в найтісніший зв'язок з вивченням роботи людського організму, з гігієною праці, з фізкультурою.

Паралельно з вивченням процесів праці і набуттям основних трудових навичок повинно йти вивчення *умов продуктивності праці*, що полягають насамперед у систематичному вивченні *знарядь праці, оброблюваних матеріалів, організації праці*.

Вивчення знарядь праці — від мотики до трактора, від дерев'яного лука і каменя до чудес сучасної техніки — тісно зв'язується з вивченням фізики, особливо механіки.

Вивчення і обробка *матеріалів* буде природно зв'язуватися з вивченням хімії.

Нарешті, *організація праці* повинна вивчатися з двох боків: по-перше, з боку раціоналізації трудової діяльності окремого індивідуума, по-друге, з точки зору раціоналізації суспільних форм праці; повинен бути висвітлений шлях від індивідуальної форми праці до колективної.

Одним з найбільш центральних питань у школі є пропаганда, теоретична і практична, кооперування, розвиток звички розв'язувати господарські завдання

спільно, загальними зусиллями. Через це необхідно, щоб діти навчилися працювати кооперовано, допомагаючи одне одному в праці. Постановка практичної праці в школі повинна сприяти розвитку навичок осмисленої колективної праці, навичок, що мають в даний момент колосальне значення.

1925 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОСТАНОВКУ НАВЧАННЯ ПРАЦІ В ДИТБУДИНКУ

Розвиток великої промисловості гальмується відсутністю у нас кваліфікованої робочої сили. Розвиток ремісничої і кустарної праці впирається в той же недолік. А тим часом потреби внутрішнього ринку гостро зростають з кожним днем. Не вистачає товарів.

На початку революції ми ставили питання про трудову школу теоретично — твердили, виходячи з загальних інтересів дитини робітничого класу соціалістичної республіки, що трудова школа необхідна. Ми не зуміли побудувати такої школи, як ми її уявляли, в умовах розрухи, що все сильніше і сильніше розвивалася, розпоршення робітничого класу, байдужості до цього питання всіх господарських органів. Зусилля окремих вмілих одиниць потопали і гинули часто майже безслідно в атмосфері загальної безпорадності.

Тепер уже само життя ставить питання про трудову школу, про те, щоб вивчення праці, форм її організації, її історії тісно спаяти з реальною працею. Треба давати дітям трудові знання і навички.

Цього хочуть батьки. Хочуть робітники, хочуть селяни. Цього хочуть самі діти. Цього пристрасно хочуть безпритульні. Цього хочуть піонери.

У нас є деякі передумови для організації справжньої трудової школи, але тільки передумови.

Питання про організацію в школі навчання праці — дуже велике питання і вимагає всебічного обговорення. У даній статті я не торкатимуся ні питання про вивчен-

ня навколишньої праці, ні питання про сільськогосподарську працю школярів на підприємстві.

Зачеплюю одно питання — постановку в дитбудинку навчання ремесла: шиття, в'язання, плетіння, палітурної, столярної, слюсарної, ковальської, шевської справи та ін.

Усе більше й більше чується голосів про те, щоб ставити при школах і дитбудинках майстерні, і подекуди такі майстерні є.

Що вони собою являють? Вражає звичайна їх повна відірваність від навчання, випадковий характер викладання в них, якийсь відірваний від живого життя характер викладання.

Мені здається, перше, що треба зробити, — це ввести певні трудові програми. Раніше такі програми встановлювали ремісничі управи і видавали учням, які склали певний встановлений іспит, відповідне свідоцтво. Тепер таких програм немає. Правда, при Ленінградському губернському відділі охорони праці особливою комісією з участю представників від Профосвіти і Кустпрому розроблено ряд таких програм, але це тільки перша спроба; більшість програм надто загальні, надто шаблонні, ніяк не зв'язані з теоретичними знаннями, не зв'язані часто навіть з товарознавством, не зв'язані з питаннями методики, обліку, з питаннями кооперування.

Візьмемо для прикладу програму шиття жіночого плаття. Це один з найбільш поширених типів ремісничого навчання.

Яка програма дається?

Перше півріччя: учениця повинна вільно володіти голкою, машиною, обшивати і обкидати петлі, шви, пришивати гудзики, кнопки і крючки.

Друге півріччя: самостійно робити рукави з середнього матеріалу, наколювати і наметувати вирізану матерію, надавати форми рукаву за фасоном і робити корсаж до спідниці.

Третє півріччя: виготовляти рукави різних фасонів, робити самостійно дитяче нижнє вбрання звичайного фасону, гладеньке, з середнього матеріалу.

Четверте півріччя: виготовляти самостійно дитяче вбрання від 12 до 16 років всіляких фасонів з різних

матеріалів, робити самостійно рукави різних фасонів з матеріалу найкращої якості, виготовляти самостійно гладеньку спідницю і блузку.

П'яте півріччя: робити самостійно плаття з середнього матеріалу звичайного фасону, хорошу спідницю з найкращого матеріалу.

Розглянемо цю програму. Яка її перша настанова? Підготувати хорошу кравчиху. Чи вийде хороша кравчиха з учениці, яка пройде цю програму? Може, вийде, може, і ні. Хороша кравчиха повинна, крім вміння шити, вміти кроїти, працювати по журналу, комбінувати фасони, мати смак, чудово знати матеріал, його властивості, вміти розрахувати, як зробити все якомога дешевше, та ін.

І ось у програмі цього не вистачає. Програма повинна бути доповнена кресленням, умінням комбінувати кольори, моделюванням, обізнаністю з існуючим ринком і цінами, вивченням матеріалу, вмінням розрахувати. Крім того, програма повинна бути розбита на півріччя так, щоб кожне півріччя було ступенем у підвищенні кваліфікації.

Тільки перше півріччя дає певну кваліфікацію — кваліфікацію швачки, всі інші півріччя закінченої кваліфікації не дають. Правильніше було б розмістити матеріал так.

На перше півріччя залишити ту програму, яка є, додавши вимогу вміти розрахувати, яку роботу можна і в який час виконати, знати основні види, ціни і властивості тканин і докладів.

Друге півріччя могло б давати вміння вирізувати тканину за викройкою, наколювати і наметувати її, виготовляти за шаблоном дитяче вбрання звичайного фасону, гладеньке, з середнього матеріалу. Вміння обчислювати вартість одягу, час, потрібний на його виготовлення, вміння підібрати кольори і підходящий матеріал.

Таким чином через рік роботи учениця могла б уже виготовляти на ринок звичайний дитячий одяг. З самого початку важливо встановити правильний швидкий темп роботи, вміння розраховувати час, вартість матеріалу та ін.

Третє півріччя — вміння знімати мірку, самостійно виготовляти блузку і спідницю. Розрахунок часу виго-

товлення і вартості. Робота на замовлення. В цьому півріччі треба почати креслення і почати моделювання фасонів з паперу на макетах.

Четверте півріччя повинно дати вміння робити самостійно вбрання з середнього матеріалу звичайного фасону, розраховувати час його виготовлення і вартість. Робота з макетом, комбінування і пристосування фасонів. Виготовлення вбрання за фасонами.

Разом з цим необхідно ознайомити учениць з гігієною праці, запровадити коригуючу гімнастику, ознайомити дітей з даною галуззю промисловості, з ремісничими, мануфактурними, фабричними її формами, з роботою профспілки швейників, виробничими нарадами та ін. Але найголовніше — треба дати вихід дітям в життя. Тому важливо ознайомити учениць з основами промислової кооперації, допомогти їм знайти роботу або зорганізуватися у виробничу артіль, якій був би забезпечений певний кредит і збут.

Звичайно, один Наркомос тут зробити зможе дуже небагато, потрібна допомога промислової кооперації, профспілки швейників та ін.

Але шукати тут нових шляхів необхідно.

Сам один Наркомос зробити може дуже мало. Він може на свої скудні кошти побудувати лише вбогі майстерні та жалюгідні, злидарські гуртожитки. Інакше буде, якщо в справу втрутяться господарники, профспілка, промислова кооперація.

Я взяла одну програму — їх потрібні десятки для різних спеціальностей. Ці програми треба всебічно обміркувати разом з робітниками відповідних спілок, разом з господарниками, їх треба перевірити на досвіді.

Програми повинні бути складені так, щоб бути інструкцією для дитбудинків і шкіл, які мають майстерні.

Тільки шляхом створення таких програм зможемо ми оживити шкільні майстерні.

У Ленінграді у видавництві «Прибой» вийшла книжка «Кустар і учень», де зібрані декрети і циркуляри про ремісничє і кустарне учнівство, а також додано 47 програм для учнів різних виробництв. Вони, як було вище сказано, дуже недосконалі, але їх можна взяти за основу.

Крім профспілок і промислової кооперації, треба залучити до розробки трудових програм і ЦІП (Центральний інститут праці). За п'ять років свого існування ЦІП провів велику, важливу роботу. Він розробив метод найбільш швидкої підготовки кваліфікованої робочої сили.

Цей метод полягає ось у чому. Береться, наприклад, праця слюсаря. Вона розкладається на складові частини, на низку найпростіших послідовних рухів. Потім аналізується кожний рух, розбирається, як найшвидше і найбільш доцільно добитися швидкого чіткого виконання цього руху. Шляхом ряду вправ досягається крок за кроком чітке виконання кожного руху, а значить, і швидкість і точність трудового процесу в цілому. Методика трудового навчання ґрунтується на наукових основах, що дає можливість досягнути в короткій строк найбільш сприятливих результатів.

Той самий метод, який застосовується до праці слюсаря, може бути застосований і до будь-якої праці. ЦІП над тим і працює, щоб усе ширше розробляти і все до нових галузей застосовувати свій метод.

Метод ЦІПу підвищує надзвичайно інтенсивність праці, науково організує цю працю.

Застосування — навіть часткове — методів ЦІПу до навчання ремесла внесе, мені здається, новий струмись у всю цю справу, надасть йому діловитості, якої тепер йому бракує. Тепер важливо встановити, де, в яких школах, дитбудинках, що є в розумінні навчання ремісничої праці. Треба раціоналізувати майстерні, що вже є, і потім при відкритті нових строго враховувати вже наявний досвід, наявні досягнення.

Хотілося б викликати з цього питання, що стало таким важливим для нашої країни, якомога більш широкий обмін думок.

ПРОФТЕХНІЧНА ШКОЛА І СЕЛО

(ДОПОВІДЬ НА КОНФЕРЕНЦІЇ ПРОФШКІЛ)

Я хочу в кількох словах спинитися на одному питанні, яке за останній час якось натискує на нас з усіх боків і яке, мені здається, має найближче відношення до завдань, що стоять перед профшколою. Тепер доводиться бути свідком того, як у широких масах не тільки робітничого класу, але й селянства пробуджується інтерес до профшколи. Не так давно в нашій екскурс-базі в Братовщині провели опит серед селянської молоді, хто чим хотів би займатися, в яку школу хотів би вступити і т. д. Не було ні одного з селянської молоді, і комсомольської і не комсомольської, який би не заявив: «Я найбільше хочу навчатися майстерства, ремесла». Звичайно, можна подумати, що це явище, характерне тільки для даної місцевості, але численні листи, які доводиться одержувати з найрізноманітніших губерній, вказують на те, що потреба в знанні ремесел дійсно надзвичайно велика. Та це й цілком зрозуміло. Тепер село відходить від старої замкнутості. В селі появилася свідомість того, що господарювати по-старому вже не можна. Роки голодування вкорінили в найширші маси селянства бажання вести господарство більш удосконаленим способом. Коли чуєш, як село накидається на всякі нововведення, то відчуваєш, наскільки багатий ґрунт, на який падає сільськогосподарська пропаганда, але треба усвідомити те, що підвищення методів ведення сільського господарства викликає необхідність ряду цілком нових заходів у розумінні підняття техніки. Не кажучи вже про трактори, які ви-

магають наявності трактористів-мотористів, але навіть у звичайному господарстві треба мати хоча б найелементарніші ремісничі навички, щоб зробити годівницю, парник і т. д. Цей інтерес до техніки надзвичайно великий на селі. Але свідомість народних мас, що пробудилася, примушує працювати їх думку і в іншому напрямі — у них виникає бажання раціоналізувати своє життя, якимось його осмислити. Наприклад, під час учительського з'їзду один учитель передав мені заяву від селянок Курської губернії про те, що вони не бажають так жити, як раніше, не бажають більше займатися з ранку до вечора прядінням старими способами. Вони просять, щоб їх забезпечили механічними прядками, які скоротили б їм час і дали можливість займатися ліквідацією неписьменності. Не давніше як учора мені довелося розмовляти з завідуючими хатами-читальнями — жінольорганізаторами з різних губерній. Вони розповідали, що в них у хатах-читальнях є зразки механічних прядок і попит на ці прядки надзвичайно великий.

Це, звичайно, невелика деталь, але, вдивляючись у те, що тепер робиться на селі, ми бачимо, як серед селянства зростає бажання раціоналізувати своє життя, розвантажити його від тієї частини механічної роботи, яка заповнює весь день селянина.

Далі постає таке питання — чи треба розвивати кустарні ремесла, потрібні вони селу чи ні? Який існує зв'язок між великим механічним виробництвом і ручним ремеслом або напівремеслом? Колись велике виробництво звичайно черпало робочу силу з рядів ремісників і кустарів. Це було головним джерелом кваліфікованої робочої сили. Кваліфікований ремісник, пробувши деякий час на фабриці або заводі, пристосовувався до умов виробництва завдяки наявності ремісничих навичок і знанню матеріалів. Великі фабрики, якщо вони були розташовані в сільських місцевостях, обростили цілим рядом кустарних промислів. Наприклад, деякі ткацькі фабрики з міркувань вигоди роздавали частину роботи селянам. Питання тут було не в тому, що фабрика з яких-небудь технічних умов не може виробляти той чи інший предмет і тому передає його кустарям і ремісникам, але просто ремісників і кустарів у більшості випадків було легше експлуатувати,

можна було більше вимотувати з них сил, ніж з фабричних робітників.

Подивимось, яке тепер співвідношення між великим виробництвом і ремеслом. Якось давно, коли я займалася в недільній школі, мені довелось говорити з учнями про кустарні промисли. Один з дорослих робітників побажав висловитись і говорить: «Кустар ніколи не може витримати конкуренції з великим виробництвом». З однієї цієї фрази можна було цілком певно зробити висновок, що він відвідує гурток, де говориться про марксизм, про велике і дрібне виробництво. Але, звичайно, таке визначення кустаря є підкреслювання однієї тільки сторони справи. Тоді така точка зору була правильна, а тепер взаємовідносини, звичайно, набагато складніші. Подивимось, які взаємовідносини повинні існувати тепер між великим механізованим виробництвом і ремеслом і кустарництвом. Мені здається, що в нашій країні є можливість встановити ці взаємовідносини не на базі конкуренції, а на базі взаємодопомоги. Всяке планове господарство, яке реально враховує можливості і умови, повинно також врахувати, що одно велике виробництво при даному рівні нашої техніки, при стані наших шляхів сполучення, при стані культурного рівня не може обслужити всі наші потреби, що воно повинно всі ці кустарні ремесла підтягувати до себе, якось їх організувати навколо себе. Якщо ми тепер подивимося на кустарний промисел, ми побачимо, що деякі галузі його відроджуються надзвичайно туго, та це й зрозуміло — вони орієнтуються часто на старий ринок. Кустарний промисел — це промисел з відсталою технікою, і тому він надзвичайно консервативний. Робітники кустарних промислів часто намагаються тепер відновити їх у такому вигляді, в якому вони були раніше. Наприклад, кустарі виготовляють тепер садові гнуті меблі. Але для кого вони йшли раніше? Поміщикам у маєтки, на дачі і т. д. Тепер попит на такого роду продукцію надзвичайно підупав. Є ряд і інших промислів, які теж зовсім не розраховані на сучасний ринок, не беруть до уваги потреб селянського ринку і т. д. Кустарний промисел повинен так само орієнтуватися на потреби ринку, як і велике

виробництво. Тепер у Держплані обговорюються і проводяться в життя надзвичайно правильні і прямо диктовані життям ідеї про індустріалізацію села, про врахування місцевих можливостей, місцевих природних багатств і сил і про організацію на цій базі цілих нових галузей великої промисловості. Ці галузі, безперечно, будуть якось зв'язані і з ремеслом і з кустарною промисловістю, тому що останні довгий час ще існуватимуть, оскільки велика промисловість у нас тільки починає розгортатися і оскільки вона не досить ще гнучка для сучасного моменту.

Перед нами постає ряд надзвичайно важливих питань в галузі зближення промисловості з сільським господарством, встановлення між ними більш тісного зв'язку, який поступово зітре різницю між містом і селом. Кожна нова ланка між містом і селом є ще один крок на шляху до соціалізму.

Мені здається, що для працівників профтехнічних шкіл надзвичайно важливо мати завжди перед очима ці питання. В даних умовах профтехнічні школи можуть стати вогнищами нового ремесла, нових кустарних промислів. Тепер ми не повинні думати про відновлення тих кустарних промислів і галузей ремесла, які базувались на непомірному подовженні робочого дня і експлуатації робочої сили. Ми тепер підходимо безпосередньо до питання про кустарну і ремісничу промисловість, і це примушує нас особливо уважно обговорити ту роль, яку профтехнічна школа відіграватиме в підготовці кустарів і ремісників. На профтехнічну школу не можна дивитись як на таку школу, яка існує «на найгірший випадок»,— ні, вона тепер страшенно потрібна населенню, і вона може допомогти всій нашій промисловості набути найбільш планового характеру і перейти на якісь інші рейки.

Ми недавно говорили про безпритульних і, зокрема, про влаштування для них майстерень. Ми обговорювали, які це будуть майстерні — чи повинні вони підготовляти ремісників старого типу, що не орієнтуються на місцевий ринок, чи треба пристосовувати майстерні до потреб сучасного місцевого ринку. Але при обговоренні цього питання ми натрапили на питання про роль

ремесла і кустарного промислу в сучасний момент, а звідси — про роль профтехнічної школи в підготовці ремісників і кустарів. Тому я і вирішила сьогодні говорити з вами на цю тему. Мені здається, що ви, працівники профшколи, можете знайти тут надзвичайно багато нового і благотворного.

1926 р.

ПРОФШКОЛИ ДЛЯ ДЕРЕВООБРОБНИКІВ У НІМЕЧЧИНІ

Німеччина — країна з широко розвинутою великою промисловістю, що працює на найширший ринок. Тому особливо цікаво, чому все ж таки в Німеччині підтримується кустарно-реміснича промисловість. Опис профшкіл деревообробників у Німеччині вказує на те, що ці школи розташовані в місцевостях, багатих лісом. На увазі мається підтримати кустарні промисли, що працюють на місцевому матеріалі. Впадає в очі тісний зв'язок з місцевою промисловістю. Німецька деревообробна профшкола — не просто школа, яка готує таке-то число учнів, і справи кінець. Ні, вона намагається вплинути на промисли, влаштовує вечірні курси, консультації, виставки. І, нарешті, характерно, що увага звертається на розвиток тих умінь особливо, які не можуть бути замінені ніякою високорозвинутою технікою. Елементи мистецтва відіграють у німецьких деревообробних школах винятково велике значення.

Чому ми вважаємо за потрібне навести переклад нижчеподаної статейки в «На путях к новій школе»? Вивчення праці лежить в основі програми ДВР. Вивчаючи місцеву працю, не можна проходити мимо місцевої ремісничо-кустарної праці, а ми часто-густо проходимо, не бачимо, не помічаємо її, цікавимося тільки «суто землеробською» працею селянина. І тому часто програмний матеріал далекий від життя. «Увагу до місцевих промислів» — таким повинен бути лозунг. У цій галузі нам треба відточувати наш погляд, вчитися бачити, як вчимося ми дивитися і бачити в галузі сільського господарства.

Дана статейка мала на меті звернути увагу вчителя на відомі сторони кустарного промислу.

Важливо також враховувати потреби місцевого промислу при влаштуванні шкільних майстерень.

Треба тільки сказати: якщо в Німеччині, в країні з високорозвинутою індустрією, місцева кустарна промисловість може існувати лише спираючись на мистецтво, у нас ще десятки років, мабуть, цілі галузі промисловості не матимуть конкуренції в особі великої промисловості, і звужувати завдання профшкіл до допомоги лише в галузі розвитку художньої сторони промислу недоцільно. У нас центр ваги повинен лежати в раціоналізації техніки справи.

У «Handbuch für das Berufs-und Fachschulwesen» знаходимо статтю А. Кюне про профшколи для деревообробників у Німеччині.

Ось що в ній говориться:

«З таких шкіл слід згадати насамперед про три баварських школи для різьбярів в Берхтесгадені, в Гарміш-Партенкірхені і в Обераммергау, подібних за навчальними планами і програмами. Перші дві з названих шкіл поділяються на спеціальності для скульпторів по дереву і для висококваліфікованих столярів. До них примикають зимові курси для теслярів-будівельників з загальноосвітніми предметами і креслярські курси з чотирма тижневими уроками, які служать для підготовки до основного курсу учнів, що закінчили тільки народне училище. Обидві профшколи є художньо-промисловими училищами, головним завданням яких є піднесення художнього ремесла, особливо різьблення по дереву. Для цієї мети з даними профшколами зв'язані навчальні майстерні для скульпторів і столярів, у яких молодь здобуває хорошу кваліфікацію з усіх галузей за спеціальністю. Курс у двох головних спеціальностях охоплює по чотири роки і містить в собі малювання, моделювання і різьблення або ж креслення і столярні роботи. Умовою прийому є закінчення народної школи, бажана попередня практика в даній галузі. Курс закінчується іспитом, головним моментом якого є виготовлення пробного виробу. Виставочний зал училища завжди відкритий усім його колишнім учням для публічних виставок їх художньо-ремісничих і кустарних робіт».

«В Обераммергау так само існує чотирирічна школа скульптури по дереву. Учні почасти працюють практично в різних майстернях поза стінами школи. В самій школі викладаються креслення і різьблення в спеціальних навчальних майстернях».

«Такого ж роду школа існує в Бішофсгеймі, яка за три роки готує з 14-річних хлопчиків тямущих різьбярів по дереву, крім того, дає їм хороші поняття про креслення і моделювання, про німецьку мову і про арифметику, про калькуляцію і бухгалтерію, також деякі відомості з трудовознавства і суспільствознавства (загальне орієнтування в сучасних професіях і суспільному ладі)».

«У школі виготовляється різьблення для будівельних і мебельних робіт, а також різні дрібні предмети на замовлення або на продаж. Кількість учнів навмисно не перевищує 20».

«Для підняття різьбярської справи в Баварському Лісі є відповідний технікум у Цвізелі з три-чотирирічним курсом. Тут треба відмітити моделювання з глини і воску, столярні і токарні роботи, оскільки вони потрібні різьбярєві, нарешті травлення і полірування предметів».

«Баденський Шварцвальд має школу різьбярів, скульпторів по дереву, модельників і мебельників у Фуртвангені. Курс трирічний — з арифметикою, малюванням, моделюванням, природознавством, вивченням комерційної сторони справи і практичним навчанням у майстернях».

«В Ербаху, в Гессенському Оденвальді, є школа різьбярів, яка, крім скульптури по дереву і токарної справи, навчає різьблення і по слоновій кості. Школа сприяє дальшій кваліфікації молоді, що вже раніше навчалася даного художнього ремесла, і дає художньо обдарованій молоді Оденвальда можливість відповідного професійного навчання. Розвиток смаку і розуміння форм досягаються через малювання і моделювання хороших гіпсових зразків, живих тварин у спокої і в русі. Все це, а також комерційні предмети і серйозне навчання в майстернях сприяє майбутній самостійній роботі учнів».

«Ісполінові гори мають свою школу в Вармбрунні, засновану в 1897 р. приватним благодійником. Вона спершу мислилася як місце кваліфікації для кустарів, однак давно вже перетворилася в художньо-промислове училище для скульпторів по дереву і для кваліфікованих столярів для всієї Сілезії і навколишніх областей. Власницею школи тепер є община. Мета роботи — далі удосконалення навчених скульпторів, різьбярів, виготовників художніх меблів і столярів і підготовка їх до іспитів на звання майстра, а також підготовка юнацтва, що закінчило народну школу, до звання підмайстра по різьбярській і столярній справі. Останній курс чотирирічний, перший — різної тривалості, зважаючи на підготовку учнів. Школа має чотири відділи: 1) для скульпторів фігур, орнаментів і тварин, 2) для індустріальних різьбярів, 3) для малювальників і творців художніх меблів, 4) для столярів і токарів. Навчальні майстерні школи визнані рівноцінними індивідуальному навчанню в майстра, вони одержують багато замовлень і в цьому відношенні не поступаються перед виробничими майстернями. Це єдина школа такого роду, що має інтернат, який складається з двох житлових кімнат і двох спалень, спільної кухні і гімнастичного майданчика».

«Школа міста Фленсбурга в своїй роботі теж рівняється на художнє столярнє ремесло, скульптуру і різьблення по дереву. Вона знаходиться в міському художньо-промисловому музеї, збудованому в 1904 р., і має свої майстерні для столярів і різьбярів і класи для малювання, моделювання і живопису, для стереометрії і бухгалтерії. Машинні відділи, склади для деревного матеріалу, колекції і бібліотека доповнюють будівлю школи; є клас для художньо-столярного ремесла з майстернею, клас з теоретичним викладанням для малювальників і архітекторів внутрішнього оздоблення будинку, клас для скульпторів і різьбярів і клас для художнього ремесла в цілому. Курс мінімально дворічний при умові попередньої хорошої практики й навчання і достатніх обдарвань, в противному разі потрібно не менше трьох років навчання».

«У такому ж роді працює столярна профшкола в Берліні, яка має хороші майстерні для столярів і

токарів і доповнює практичне навчання лекціями з художнього столярного ремесла, з машинознавства, технології дерева, хімії, операційного рахівництва і бухгалтерії. Крім дворічного основного курсу, є вечірні курси для удосконалення помічників і учнів».

«Саксонія має у Фрейбургу технікум для столярів і в Лейпцігу технікум для токарів і різьбярів. Останній знаходиться при міській профшколі і має хороші майстерні, в яких, крім токарних і столярних робіт, здійснюються інтарсії (інкрустації), моделювання і різьблення по дереву. Фрейбурзький технікум не має своїх майстерень. Вважаючи, що в учнів є практичні знання столярного ремесла, він навчає їх малювання і художньо-промислового креслення».

«У Детмольді, Бланкенбургу, Ільменау і Нюрнбергу є профшколи для столярів, у яких з простих ремісників готують майстрів, техніків, малювальників, різьбярів інтарсій і управляючих мебельними майстернями і фабриками. Реміснича профшкола для деревообробників у Фюрті має на меті давати молодим людям ґрунтовні практичні і теоретичні знання своєї справи, роблячи непотрібним їх індивідуальне навчання у майстра і допомагаючи їм згодом самим ставати тямущими помічниками і майстрами; є відділи для столярів, скульпторів по дереву».

«Тісно зв'язані з відповідним виробництвом і призначені для всемірного його піднесення і удосконалення технікуми іграшкової індустрії в Зейфені і Грюнхайніхені (Саксонія). Учні працюють на виробництві, одночасно протягом чотирьох років відвідуючи школу, де вони в її навчальних майстернях навчаються малювання, живопису, моделювання, різьблення, токарної справи, столярної і фарбування іграшок. Крім цих виробничих учнів, є і півднєві, що навчаються весь тиждень, є і курси для колишніх учнів старшого віку і для керівників даної галузі промисловості. Ще перед учнівством в останні роки відвідування народної школи діти вступають до технікуму і потроху втягуються в свою майбутню професію. Велика увага приділяється роботі в майстернях: у них і навчальні, і дослідні завдання. Особливо плекають народну різьбу, яка ще міцно тримається в іграшковій справі. Школа ставить собі за

мету підготувати хороших ремісників, виховуючи їх смак на хороших зразках, виховуючи чутливість до дійсно цінної національної кваліфікованої роботи. Поряд з роботою в майстернях ідуть малювання і вивчення народного мистецтва. Старші учні і курсанти заохочуються до власної творчості. Школа ставить собі за мету всіляко сприяти саксонській іграшковій індустрії району Рудних гір, створюючи їй працівників, вказуючи шляхи і даючи їй зразки. В її навчальних і дослідних майстернях постійно виникають нові зразки іграшок, чимраз тоншої роботи на традиційній базі місцевого народного мистецтва. Ці нові зразки широко розповсюджуються індустріальним шляхом і сприяють таким чином піднесенню всієї іграшкової індустрії. Обидві школи вже існують близько 50 років».

«Такі ж школи існують у Зонненбергу, в Тюрінгії, і в Нейштадті, поблизу Кобурга. Тут основна робота — моделювання, робота по дереву лише допоміжна. Мета роботи — виховання художнього смаку і відповідний вплив на своєрідну місцеву промисловість».

«Переважно роботами по дереву займається державна школа в Гамбургу з річним курсом. Тут кваліфікуються колісники, ковалі, техніки екіпажної справи. Школа призначена для кваліфікації всіх тих, хто займається будівництвом і внутрішнім оздобленням екіпажів і автомобільних кузовів. У навчальному плані значаться креслення і геометрія, комерційна справа і арифметика, особливий наголос робиться на технології матеріалів. Є посібники по вивченню автомобільної справи, по теорії оздоблення і по технології матеріалів».

«У Баварії, в Міттенвальді, є профшкола для скрипкової справи, вихованці якої складають скрипки для продажу і приводять у придатний для вживання вигляд будь-яку зіпсовану скрипку. Крім скрипок, учні виготовляють віолончелі, контрабаси, мандоліни, гітари і цитри. Школа існує вже 60 років у місцевості, де протягом 300 років тримається виробництво скрипок кустарним способом. Учні протягом чотирьох років працюють практично в майстернях, крім того, їх навчають малювати, співати, грати на скрипці. Продаж виробів школи провадиться через спеціальну контору».

«І Саксонія в своїх Рудних горах має свої інстру-

ментальні школи; саме така в Клінгенталі існує з 1884 р. Курс трирічний. Крім звичайних предметів профшкіл, тут навчаються інструментальної теорії і гармонії. Тут у порядку обов'язкової додаткової шкільної повинності вивчає теорію справи і та чоловіча і жіноча молодь, яка зайнята виготовленням інструментів кустарним способом. З цією профшколою зв'язана підготовча музична школа для дітей від 9 років, що навчаються грати на найбільш уживаних оркестрових інструментах, що потрібно для вступу в профшколу. Викладається елементарна теорія музики. Є різні відділи для струнних і духових інструментів і для кожного окремого роду їх. У кожному відділі не більше шести учнів, у кожного два уроки на тиждень. Більш підготовлені учні вправляються в спільній грі, створюючи струнні і духові оркестри. Є майстерні для виготовлення скрипок, віолончелей і басів, а також для дерев'яних духових інструментів. Такі самі школи є в Маркнейкірхені і Ербаху. Мета ж — не створення музикантів, а інструментальних майстрів з тонким слухом і з розумінням якості інструментів».

«Є школи корзинників (матеріал — лоза) в Ліхтенфельсі (Баварська Оберфранкія) і Гейнсбергу (Пруський Рейнланд). Школа в Ліхтенфельсі — державний заклад. Вона має завдання дати корзинній індустрії кваліфікованих керівників, робітників і малювальників, особливо для більш вправної і складної техніки роботи, допомогти домашній індустрії (кустарній) піднятися технічно, запроваджувати і перевіряти нововведення в цій галузі, консультувати технічно приватних майстрів і промисловців. Через організовані нею курси-пересувки по всій Баварії вона сприяє піднесенню техніки справи і в інших районах. Повний курс профшколи трирічний. Він містить малювання і креслення, технологію матеріалів і знарядь, білення, травлення і фарбування матеріалів і технічні вправи в технічно правильній, високоякісній роботі. Учні привчаються до самостійної і швидкої роботи. Є теоретичний і практичний курс культури лози. Крім повного трирічного курсу, є короткотермінові додаткові курси по окремих спеціальностях, а також школи малювання в навколишніх селах.

«Гейнсберзьке училище корзинної справи засноване в 1876 р. на засадах акціонерного товариства. Його

мета — поширення в районі кваліфікованої корзинної справи як домашньої індустрії для додаткового заробітку населення, чим воно утримується від переселення. Навчальний план школи нагадує план попередній».

Я навела цю статейку, щоб показати, яку велику увагу звертає така передова в промисловому відношенні країна, як Німеччина, на розвиток кустарних промислів і на те, щоб спрямовувати їх в доцільне русло. На даному ступені нам треба не ліквідувати кустарні промисли, а раціоналізувати їх шляхом влаштування необхідних шкіл і техпропаганди серед населення, що займається кустарним промислом.

1926 р.

ПРО РОБОТУ ДИТГУРТКІВ

Ми тримаємо курс на виховання в дітях вміння і звички колективно працювати і жити. Але ми тільки-тільки підходимо до цього питання. Те, що зроблено в цьому напрямі,— лише перші кроки.

Крім того, те, що робиться, робиться звичайно тільки в кращих поодиноких школах; кооперативні ж форми праці дітей повинні стати повсякденною, масовою формою, застосовуваною як у школі, так і поза школою.

Однією з форм кооперативної праці є гуртки.

Проте якщо ми подивимося, які види гуртків існують у нас на практиці, то побачимо, що ці гуртки дуже одноманітні і мають якийсь недитячий, навчальний, напівказаний характер. Крім того, це в більшості випадків не дитячі, а підліткові гуртки.

Ми чуємо про політгуртки, драмгуртки, гуртки безвірників, літературні, гуртки з фізкультури, художні, хорові гуртки. Трохи інший характер мають гуртки юних натуралістів, радіо та ін. Але в порівнянні з фізкультурними, драм- і політгуртками їх дуже мало.

Якщо ми поставимо собі запитання, чи влаштовують діти свої гуртки з власної ініціативи, особливо сільські діти,— треба сказати прямо: ні, не влаштовують.

А тим часом необхідно, щоб дитячий і підлітковий гурток став побутовим явищем. Важливо, щоб діти з ранніх років втягувалися в гурткову роботу, вносили в неї свою ініціативу, свій почин, своє захоплення. Гурток риболовів, гурток санітарний, гурток квітководів, гурток малювальників, гурток столярний, гурток читців,

гурток стрільців, гурток машинний, гурток письменності, гурток друзів газети, гурток куховарський і т. д. і т. п.

Троє, п'ятеро дітей задумують зайнятися чим-небудь, поставлять собі спільну мету — хай створять гурток, спаяний спільною метою, спільним інтересом. Не треба ніяких статутів, формальностей, які живу справу можуть легко перетворити в мертвечину, відбити у дітей інтерес до справи. Спільно ставити собі мету і спільно розв'язувати її — справа надзвичайної ваги. Школа, піонери, хати-читальні — геть усе повинно сприяти організації дитячих гуртків, приходити їм на поміч.

У дітей ще менших і гуртки будуть нечисленні, і цілі менш тривалі, більш дитячі. Тут не цілі важливі, а звичка спільно їх ставити і розв'язувати. Поступово маленькі тимчасові гуртки переростатимуть у більш тривалі, виникне потреба до оформлення, до внутрішньої організації, до поділу праці, захочеться розказати про свою роботу, зробити звіт.

Робота в гуртках створює надзвичайно сприятливий ґрунт для піонеруху. Звиклі працювати в гуртках діти зуміють і в піонерроботу внести ініціативу, вміння спільно працювати.

Найголовніше — приклади і якомога менше формальностей, реєстрацій, статутів.

Назустріч дітям повинні йти дорослі, всіляко допомагаючи дитячій гуртковій самодіяльності.

Головна допомога полягає ось у чому. Діти наші дуже мало вміють робити, а їм хочеться, їм треба багато знань і вмінь. *Кожний дорослий, який що-небудь вміє, повинен допомагати дітям навчитися того, що він знає.* Робітниця вміє, скажімо, шити на машинці — хай вона допоможе гуртку з трьох дівчаток навчитися цього шиття. Робітник вміє робити дерев'яні ящики — хай він навчить цього дітей. Хай лікар навчить групу дітей подавати першу допомогу, сестра милосердя — робити перев'язки, селянин навчить дітей своєї роботи і т. д. і т. п.

Треба, щоб діти вбирали в себе найрізноманітніші знання і вміння. Приїде у відпустку робітник. Хай вони домовляться з ним про те, щоб він навчив їх чого-небудь з того, що він вміє. Хай домовляться з ним, що він їх навчить того-то і того-то, а вони допоможуть йому прополоти город, прибрати двір, прорити канали, зібрати

сіно і т. д. Треба перестати чекати, що хтось оце приїде і все влаштує, всього навчить, треба брати знання з бою і платити своєю працею за своє навчання. На цій справі у дітей можуть розвинутися дуже велика ініціатива, практичність, знання людей. Бери від кожного, що він може дати, бери і застосовуй до життя.

Країна наша поки що ще бідна — ми ще не вміємо брати з землі, води, звідусіль те, що вона може нам дати. Нам треба навчитися цього. Для цього нам потрібно багато, напружено вчитися. Поки що на культурні потреби держава може давати тільки дуже небагато. А чекати неможливо. Поки що будемо вчитися самотужки, допомагаючи одне одному, беручи з навколишнього життя, з книжки якомога більше знань і вмінь. Навчимося!..

Нам треба вчитися використовувати те незначне, що у нас є. Використаємо!.. Кожний номер газети, що потрапив на село, кожну книжку використаємо до кінця. Кожну письменну людину, тим більше кожну досвідчену людину використаємо до кінця.

Мені згадується Песталоцці. Він жив в часи, коли Швейцарія була ще бідною, малокультурною порівняно країною. Він найбільше думав про сільських дітлахів, про те, як би окультурити село, вирвати його із злиднів. І ось ви знайдете в його творах безліч вказівок на те, як навчатися в умовах темного села, як використовувати те незначне, що є. Він радить дітям ходити вчитися до селянки, що вміє розводити хороші сорти капусти, ходити вчитися до годинникаря, розпитувати приїжджого купця. Використовувати кожного для набуття вмінь.

Сучасне культурне життя значно багатше можливостями вчитись. Але справжні практики навіть найбільш культурних країн вчать, наприклад, бойскаутів того самого, чого хотів навчити дітей Песталоцці,— використовувати навколишнє життя, використовувати досвідчених людей для набування знань. Бойскаут вибирає собі значок, скажімо, скотаря. Йому дається програма вмінь: він повинен навчитися доглядати молочну худобу, доїти, робити масло і сир, стерилізувати молоко; повинен знати способи збереження молочних продуктів і вміти поводитися з різним приладдям молочного гос-

подарства. Поставлено мету. І тільки. Але не відкривається ніяких курсів, шкіл. Бойскаут повинен *сам* знайти шляхи, як усього цього навчитися. В цьому підході дається величезний стимул до самодіяльності, до ініціативи використання навколишнього. Шукай, як навчитися.

У Песталоцці, у бойскаутизму ми повинні навчитися такого цілком правильного підходу до навколишнього життя, навчитися брати з навколишнього середовища потрібні знання і вміння. Технікуми, профшколи довго ще навчатимуть лише дуже незначне число молоді, а вчитися треба всім.

Що ж треба робити?

1. Широко популяризувати, особливо серед робітників, ідею того, що кожний, хто вміє що-небудь робити, повинен передавати дітям свої вміння.

2. Розробити принцип взаємодопомоги в застосуванні до навчання дітей: людина зобов'язується дітей навчити того-то, діти зобов'язуються зробити для нього те-то і те то.

3. Через школу, піонерзагони всі культурні заклади повинні популяризувати ідею робітничих гуртків.

4. Створити потрібну дитячу літературу з цього питання.

МАЙСТЕРНІ ПРИ ДИТБУДИНКАХ

(А Н К Е Т А)

1. Адреса дитбудинку.
2. Скільки в ньому вихованців (хлопчиків, дівчаток), скільки дошкільнят, скільки в ньому дітей старших 15 років?
3. Чи є при дитбудинку майстерні, які?
4. Яка майстерня, на скільки чоловік розрахована, чи можлива робота в кілька змін?
5. Чи працюють у майстернях діти до 15 років, скільки годин на день, на тиждень?
6. По скільки годин на день працюють діти старші 15 років і чи всі діти цього віку працюють у майстернях; якщо ні, то чому?
7. Чи всі діти, що працюють у майстернях, письменні, скільки з них закінчило I ступінь, скільки — семирічку?
8. Чи працюють вихованці не в майстернях при дитбудинку, а де-небудь в іншому місці (відвідують майстерні районні, інвалідні, працюють на підприємстві та ін.)?
9. Яке обладнання майстерень (тільки інструменти для ручної праці або машини, чи є механічні двигуни, недоліки обладнання)? На скільки чоловік розрахована майстерня?
10. Хто навчає професії: кваліфікований робітник, майстер, технік, інженер та ін.? Де він здобув свою кваліфікацію: в ремісничій майстерні, на заводі, в навчальному закладі? Чи давно інструктором? Скільки одержує?
11. Чи є яка-небудь трудова програма для роботи в майстернях, ким вона встановлюється (інструктором,

профспілкою або присилається відділом народної освіти)?

12. Чи контролює хто її виконання? Хто і як встановлює здобуту кваліфікацію? Чи видаються колективні свідоцтва, чи зараховують у профспілку?

13. Чи є майстерні просто навчальними майстернями і працюють для дитбудинку, чи вони працюють на замовлення, на ринок?

14. Чи ведеться облік часу, потрібного на виготовлення кожного предмета, і підрахунок його собівартості?

15. Чи нема перебоїв з добуванням сировинного матеріалу?

16. З ким зв'язані майстерні, тільки з відділом народної освіти чи також з виробництвом (кустарними майстернями, заводом та ін.), з кооперацією та ін.? Чи зв'язані з профспілками?

17. Чи беруть діти участь і яку в організації праці, у виробничих нарадах, розрахунках, поліпшенні справи?

18. Чи ведеться яка-небудь культурна і загальноосвітня робота в зв'язку з діяльністю майстерень; яка?

19. Куди йдуть діти після закінчення майстерень: наймаються на підприємство, організують артіль чи записуються в безробітні?

1926 р.

ДО СТАТТІ «СПРОБА АНАЛІЗУ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ»

Стаття А. С. Шастова під цим заголовком дуже цікава. Видно, що автор дуже уважно спостерігав дітей під час роботи, і хотілось би, щоб його приклад наслідував ряд педагогів. Але необхідно, щоб ці спостереження провадилися за певною системою, щоб матеріал можна було мати досить великий, придатний для порівняння.

Що можна сказати про систему спостережень на основі статті А. С. Шастова? Насамперед він дуже мало говорить про дітей. Які це діти? В якому середовищі їм доводиться жити, що спостерігати, яку працю, який побут? Адже все це має чималий вплив на вибір предметів, які діти прагнуть робити, з одного боку, на їх трудові навички — з другого. Це має більше значення в I ступені, ніж поділ на хлопчиків і дівчаток. Треба сказати, що дані, які навів автор про інтереси дівчаток і хлопчиків, про їх смаки, настільки мало показові, настільки випадкові, що з них можна зробити один висновок: ознака поділу на хлопчиків і дівчаток непоказова. Важливіше висвітлити інші сторони, особливо побут і працю, що оточують дітей.

Друге, на що автор не звернув уваги, — це паралельна робота школи. В деяких випадках на виборі мети явно відбився вплив школи. Діти, наприклад, придумали зробити самоедські юрти. Ми з досвіду знаємо, як впливає, наприклад, екскурсія в зоологічний сад або на фабрику на вибір тем. Важливо знати, які картинки дивляться діти, що читають, в що грають. Автор розповідає, що на запитання дітей, що б зробити, він радив: «Зроби

вішалку, санки, іграшку». Краще б навести дитину на тему, ніж прямо дати її. На зразок того: «На екскурсію оце ходили, малюнків намалювали скільки, а скласти нема куди» або: «Малюкам грати нема в що...» Важливіше викликати ініціативу, ніж прямо дати завдання.

При спостереженні за працею дітей важливо також встановити, хто з них які трудові навички має, чи набув їх удома, в дитячому садку і т. п.; як впливає наявність трудових навичок на вибір роботи, на інтерес до інших навичок, на оцінку результатів. Цікавий вплив уміння малювати, клеїти, ліпити.

Відносно матеріалу. Автор бере надто обмежену кількість: дерево, картон, жерсть. Немає ні мануфактури, ні глини, тому висновки автора дуже обмежені і випадкові — нема з чого вибирати.

Цікаві спостереження над ставленням дітей до інструментів.

Щодо колективної праці, то це питання зачеплене автором зовсім побіжно, а тим часом це питання має величезну вагу. Тут треба виховати в дітей певні навички. Треба підводити дітей до того, щоб вони вдвох, втрьох, вп'ятьох бралися за спільну мету: зробити звіринець, обставити лялькову кімнату, зробити значки для групи, наклеїти в зошит малюнки кількох людей, скласти спільно колекцію і зробити для неї ящик і папки, влаштувати для малюків ляльковий театр і т. д. Важливо, щоб мета була спільна, цікава, емоційна, щоб виконуване припускало природний поділ праці: кожен виготовляє якого-небудь звіра для звіринця, які-небудь меблі для лялькової кімнати, клеїть папку, коробочку для спільної колекції і т. д. Чим менше діти робитимуть «для себе», тим краще. Саме в перший період, коли діти не дорожать ще речами, треба розвивати в них звичку ставити спільні цілі.

Тільки поступово можна переходити до поділу праці в процесі виготовлення однієї речі: один вирізує, другий клеїть, третій малює; одні стругають, другі пиляють, треті збивають і т. д. Такий поділ праці доступний лише в старших групах.

Роль керівника дуже важлива, але її треба робити якомога непомітною. В А. С. Шастова не поставлено питання про план, хоча є дуже цінне зауваження про те,

що в молодших групах діти працюють без плану, часто змінюють його в процесі роботи і кидають, не довівши до кінця.

Це дуже вірне зауваження: поки діти не вивчили матеріалу, не навчилися діяти інструментом, не знають ніякої міри своїх сил, у них план буває дуже проблематичним, але в третій-четвертій групі є вже прагнення до плану. Ось саме тут їм особливо потрібна буває порада, допомога керівника. Питання про плановість дуже важливе.

А. С. Шастов не торкається також питання про вироблення трудових навичок: підготувати матеріал і інструмент, прибрати все після роботи, берегти матеріали, берегти інструмент, робити певні розрахунки, враховувати час та ін.

Питання про порядок може ставитися з самого початку, про врахування матеріалу, часу і взагалі про деякі нопівські¹ елементи явно може ставитися лише в найстаршій групі.

Багато інших ще питань виникає в зв'язку з питанням про те, як викладати в першому ступені працю.

Тепер поставлено питання про викладання навичок фізичної праці в педтехнікумах, про влаштування при педтехнікумах майстерень.

Одночасно з цим постає питання і про методику викладання трудових навичок дітям різного віку. Чи є у нас така методика?

Нема. Вона повинна бути створена заново, по-новому, на базі педології, на базі психотехніки, на базі вивчення інтересів і вмінь дитини.

Стаття А. С. Шастова підводить нас саме до необхідності створення такої методики.

1926 р.

---

¹ НОП — наукова організація праці.— *Ред.*

РЕЦЕНЗІЯ

МАССОВЫЕ ШКОЛЬНЫЕ ЭКСКУРСИИ. ЛЕНИНГРАД—ВОЛХОВБУД—УРАЛ—ВОЛГА—КРИМ—КАВКАЗ. ЗА РЕД. А. ЗАКСА. ВИД-ВО «РАБОТНИК ПРОСВЕЩЕНИЯ», М., 1926

У даному збірнику є теж опис екскурсії на Урал: «Досвід дальньої екскурсії на Урал Московської дослідно-показової школи-комуни НКО». Стаття розпадається на відділи: мета екскурсії, організація екскурсії, навчальна робота, громадська робота під час екскурсії — і нарешті в додатку дано опис кількох відвідувань заводу.

Важливість чіткої цільової настанови безперечна. Цільова настанова екскурсії школи-комуни полягає у вивченні промисловості Уралу, але мимохідь спостерігались і суспільне життя і природа. Екскурсії передувала тривала підготовка: «Наша екскурсія на Урал стала логічним завершенням попередньої роботи групи протягом її перебування в школі. Попередня підготовка була дуже тривалою і ґрунтовною. Тому по деяких навчальних предметах спеціальних тем перед поїздкою на Урал зовсім не висувалось. До таких предметів належить фізика. Спеціальні теми були виставлені і опрацьовані з економіки, історії і хімії. З економіки була дана тема «Важка індустрія». Для опрацювання вона була розбита на окремі питання: географічне положення, статистика важкої індустрії, форми підприємств і важкої індустрії.

З історії були висунуті такі теми: «Виникнення в Росії великого виробництва (XVIII ст.)», «Розвиток великої промисловості в Росії в період європейського промислового перевороту (перша половина XIX ст.)»,

«Промисловий переворот у Росії (1860—1905 рр.)»; «Тенденція в розвитку великої промисловості до революції 1917 р.».

З хімії були висунуті теми: «Реакція відновлення. Відновлення вугіллям і окисом вуглецю», «Руди заліза і їх докладне вивчення», «Технічне застосування заліза», «Добування заліза», «Доменний процес», «Дальша обробка», «Бесемерування», «Обробка за методом Сіменса — Мартена», «Пудлінгування», «Мідні руди і їх добування», «Руди свинцеві і добування свинцю», «Нікелювання», «Золото і його добування», «Срібло і платина».

З літератури було запропоновано прочитати деякі оповідання Мамина-Сибіряка.

В опису екскурсії школи-комуни не вказується, чи знайомилися діти спочатку з місцевими газетами і журналами. Знайомство з місцевою пресою просто необхідне, воно зразу дає уявлення про цілий ряд господарських і побутових особливостей.

Навчальна робота йшла і під час самої екскурсії: «Діти збиралися групами, вибирали з наявних, взятих з собою книг той матеріал, який потрібний був для наступної зупинки; читали його вголос, обговорювали спільними силами, розв'язували незрозумілі питання і потім все опрацьоване конспектували».

Перед відвіданням того чи іншого заводу керівник проводив спеціальну бесіду. Діти знали, що на кожному заводі вони повинні звернути увагу на:

- 1) процеси виробництва і механізацію його;
- 2) сировину і місце добування її;
- 3) продукцію і збут;
- 4) організацію праці на заводі;
- 5) умови праці.

Зібраний матеріал систематизувався, обговорювався. Екскурсія дала багатий матеріал для дальшої навчальної роботи.

Якщо порівняти екскурсію на Урал за Сементковським і екскурсію на Урал школи-комуни, то впадає у вічі колосальна різниця між тією і тією. Екскурсія за Сементковським — «розумний відпочинок», екскурсія школи-комуни — поглиблене навчання, таке необхідне нашій країні.

Одно останнє зауваження. Хоча в школі є розділ «Громадська робота», але на ділі була не громадська робота в справжньому розумінні слова, а змичка з комсомолом і школами Уралу. Це дуже важлива частина екскурсії, але називати її громадською роботою — надто гучно. Та по суті справи і не можна вимагати такої роботи під час екскурсії, під час постійних переїздів, коли центр уваги спрямований на інше. Безперечно, змичка дітей і молоді різних районів має велике громадське значення, але це ще не громадська робота.

Проте доводиться підкреслити особливе значення і бажаність такого зближення молоді.

У збірнику вміщено опис ще цілого ряду екскурсій — у Крим, на Кавказ та ін. Особливий інтерес становить сільськогосподарська екскурсія юних натуралістів у Тамбовську губернію. Але спинятися на опису цих екскурсій не входило в моє завдання. Мене цікавила в даному разі тільки екскурсія на Урал.

СЕМИРІЧКА НА ФАБРИЦІ

Школа-семирічка при фабриці стала необхідністю. Робітфак — заклад тимчасовий, що дуже дорого коштує державі, до того ж відриває робітничу молодь, повну сил, від виробництва, від нормального життя. Відсутність школи-семирічки робить необхідним і школу фабзавучу зтягувати на багато більші строки, що знов-таки обходиться непомірно дорого. Режим економії вимагає швидкого створення шкіл-семирічок у фабрично-заводських районах.

Як повинні будуватися ці школи? Але перш ніж говорити про це питання, треба спинитися на двох передумовах, необхідних для успішного розвитку цих шкіл.

Одна передумова — це відповідна підготовка освітян даної школи. Необхідно, щоб і організатори школи і персонал добре були обізнані з тією фабрикою, при якій школа знаходиться, з тим виробництвом, яке охоплює дану фабрику, з історією фабрики, з побутом, культурним рівнем, інтересами робітників і робітниць цієї фабрики.

З цією метою необхідним є вивчення фабрики педперсоналом, ознайомлення з відповідною літературою. Крім того, необхідно, щоб педперсонал був присутній на загальних зборах, на виробничих нарадах та ін.

Без найближчої обізнаності з фабрикою і виробництвом не можна правильно поставити роботу школи.

Через це необхідно педперсоналові фабрики дати докладну схему вивчення фабрики, необхідні списки літератури, ознайомити його з досвідом, наприклад, Ака-

демії комуністичного виховання в справі виробничої підготовки педагога.

Треба ознайомитися з досвідом Новозибковського педтехнікуму і досвідом інших педкурсів.

Друга передумова — це привернення до школи уваги як робітничої маси, так і адміністративних кіл фабрики. Робітнича маса звичайно цікавиться роботою школи. Необхідно завести як звичай періодичне обліковування, бесіди з питань розвитку і охорони молоді, з питань популяризації знань, що даються школою, і т. д. Важливо з цілого ряду питань дізнаватися про думку мас, їх оцінку та ін. Таке питання, як питання про суспільно корисну роботу школи, повинно обговорюватись також на зборах дорослих, пов'язуватися з загальною суспільно корисною роботою. З робітничої маси в процесі таких обговорень шкільної роботи можуть виділитися групи робітників, які візьмуть на себе безпосередню роботу в школі, наприклад: розповідати дітям про минуле заводу, керувати технічними гуртками, пояснювати роботу машин, знайомити з якістю продукції і т. д. і т. п.

Поряд з цим необхідно привертати до цієї справи увагу адміністрації. На матеріальні жертви вона, можливо, не піде, але необхідна їй допомога у видачі школі бросового матеріалу, відведенні їй приміщення під фабричний музей, дозволі на екскурсії і т. п.

Добиватися співчуття адміністрації треба всіма способами, впливаючи через партосередок, делегаток, виносячи справу на міськраду, вносячи в цю справу гласність, організуючи обслуговування преси з цього питання.

Щодо програми, тобто *змісту* викладання, то в школі-семирічці вона має загальноосвітній характер, тобто має на меті дати дитині і підлітку такий розвиток, такі знання і вміння, які потрібні йому незалежно від того, яку професію в дальшому він обере. Читати, писати, рахувати необхідно всякому підліткові. Кожному підліткові необхідно розуміти навколишнє життя, розуміти його зв'язок з життям усієї країни, з життям трудящих усіх країн. Всякому підліткові треба вміти орієнтуватися в часі і просторі, знати минуле людства, знати географію. Кожному підліткові треба знати основні закони живої і неживої природи. Кожному підліткові тре-

ба знати, куди йде суспільний розвиток, треба знати, як будувати нове життя.

Кожному підліткові треба вміти організовано, колективно працювати, поводитися з інструментами і т. д.

Але вміти ткати або працювати на токарному верстаті треба далеко не всякому, а тільки людям певної професії.

І семирічка при фабриці таких спеціальних знань не даватиме.

Школа-семирічка при фабриці повинна працювати за загальною програмою ДВР, але характерна особливість програм ДВР — це їх орієнтування на навколишнє життя, це вивчення, аналіз, осмислення конкретної обстановки, що оточує дитину або підлітка. А в школі-семирічці при фабриці навколишня конкретна дійсність — це і є фабрика, праця на фабриці, життя і побут робітників.

Тому програма заповнюватиметься прикладами, фактами, ілюстраціями з життя даного виробництва.

Візьмемо кілька прикладів.

Уявімо, школа—при текстильній фабриці, де прядуть, тчуть, фарбують льняні тканини. Само собою розуміється, що вивчення льону, льонарства, умов його розвитку займе в школі особливе місце. При вивченні села буде звернуто особливу увагу на райони розведення льону, на особливості удобрення ґрунту в цих районах, на особливості кустарного обробітку; порівнянню кустарного обробітку з машинним буде відведено особливе місце; особливе місце буде відведено питанню про взаємовідносини між місцевими селянами і фабрикою, питанню про побіжний розвиток маслоробства та ін. При вивченні праці звертатиметься особлива увага на обробку волокнистих речовин, на процеси переплетення, аналіз ткацького верстата, на хімічні процеси, що видозмінюють тканини, на малювання, добір фарб, на умови праці жінок, на пристрої, що оздоровляють умови праці, на вентиляцію, на організацію відпочинку і т. д. і т. п.

Але, говорячи про льонарство, викладач говоритиме не тільки про нього, а й про обробіток землі взагалі, про залежність розвитку кожної рослини від тепла, вологи ґрунту, його обробітку та ін. Льон буде лише

прикладом. Про гігієну, про життя людського тіла говоритиметься взагалі, антигігієнічна обстановка тіпалень і фарбувалень буде лише прикладом і т. д.

Такий підхід, звичайно, не є ще професійною підготовкою, але він створює прекрасну базу для цієї підготовки, всіляко полегшує її.

Не всі діти, що відвідують школу-семирічку, підуть у фабзавуч. Можливо, займаючись вивченням барв, фарб, малюнків та ін., що мають значення для текстильної промисловості, частина дітей захоче піти не в школу фабзавучу, а в школу малювання; вивчаючи найрізноманітніші тканини і їх якості, юнак захоче піти не в школу фабзавучу, що вчить, як виготовляти ці тканини, а піде в продавці цих тканин, дівчина піде в кравчихи і т. д. Але всякому школа дасть вміння орієнтації, вміння взятися за роботу.

Будь-яка галузь виробництва включає в себе ряд професій, і, всебічно вивчаючи її, вивчаючи досить поглиблено, дитина (підліток) дістане уявлення про різноманітні професії, про суть їх, характер роботи в них — до вибору професії вона підійде свідоміше.

Обізнаність з фабрикою, її роботою, життям робітників матимуть виховний вплив і на тих, хто потім на фабриці не працюватиме. Бо фабрика дасть їм розуміння значення планомірно організованої колективної праці, навчить розуміти силу організації праці, ознайомить близько з організованістю робітничого класу, його згуртованістю, духом солідарності, що панує в робітничому класі; фабрика дасть розуміння того, як багато спроможна людина, коли вона навчається управляти силами природи; фабрика дасть, як ніхто, розуміння причинності явищ природи, а спогад має про недавню революційну боротьбу, що закінчилася перемогою, запалить і підлітків гарячим бажанням будівництва соціалізму.

Завдання школи-семирічки при фабриці — використати якомога ширше з метою виховання підростаючого покоління всі позитивні сторони фабричного життя.

Школа-семирічка при фабриці повинна охороняти працю підлітків, дбати, щоб не сталося перевтоми.

Машинна праця дуже одноманітна. Одноманітність праці страшенно стомлює і притупляє ініціативу. Напри-

клад, це притуплення і нервова стомлюваність мають місце у текстильників.

З окремих завдань, зв'язаних органічно з загальними, я вказала на підбір дитячих бібліотек. Добір книг тут особливо важливий. У фабричних районах особливо важливо, щоб було якнайбільше книг, що розвивають інтерес до техніки, хімії, фізики. Романтиком техніки необхідно бути робітникові. Потрібні також книги, які дали б дітям і інше — дали б їм розуміння завдань робітничого класу, ролі робітничого класу в сучасний період. Таких книг мало. Треба працювати над їх створенням. Дещо вже є.

Друге завдання — розвиток серед школярів діяльності створюваного Товариства сприяння поширенню технічних знань серед молоді.

Дуже часто в робітничих районах житлові умови все ще вкрай погані. Матерів цілі дні немає вдома. З фабрики батьки приходять нервовороздратовані. Розвиток у школі-семирічці подовженого дня особливо важливий. Але подовжений день не повинен бути днем навчання, а повинен бути днем вільних розумних занять і ігор. Гуртки по вивченню фізики, хімії і різних технічних умінь особливо важливо розвивати.

Важливий, наприклад, надзвичайно гурток моделювання. Важливі гуртки малювання. Влаштування музеїв при фабриці давно вже стоїть на черзі — музеїв, де б відбивалася структура фабрики, організація в ній праці, історія фабрики, стан усього виробництва та ін. та ін. Про влаштування таких музеїв при фабриці була мова в школах фабзавучу. Через недостачу керівників і вміння підійти до справи, а почасти через перевантаженість шкіл фабзавучу ця справа мало просунулась вперед. Треба втягнути в цю справу педагогів шкіл-семирічок, робітників, що співчують школі, дітей старших класів семирічки, і цю справу просунути.

Розвиток шкіл-семирічок при фабриках увіллє в усю роботу семирічок новий струмінь, дасть їм той життєвий нерв, якого їм часто не вистачає.

ДО СКЛАДАННЯ ПРОГРАМ З ПРАЦІ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

(ЗАПИСКИ І. Г. РОЗАНОВУ)

I

1. Треба розрізнати місто і село.

2. Треба в практичних навичках давати ті, які доступні дитині беззастережно.

3. Не можна давати загальних завдань — «чистити меблі» і т. д., бо це завдання може бути дуже простим і дуже складним.

4. Потрібна *певна поступовість*, що відповідає силі дитини, її фізичній і психічній можливості.

5. Потрібна *безперервність у навичках*. Порядок — через усі чотири роки, варіння їжі — через усі чотири роки, шиття — теж, робота з папером, робота з деревом, з олівцем, з книжкою.

6. Треба дати шкалу: 1) які здібності розвивати, 2) як і чим можна їх розвивати (на якому матеріалі, в якій поступовості), 3) до яких корисних навичок вони можуть бути застосовані в місті, на селі.

II

1. По-моєму, в перші два роки треба звернути особливу увагу на вивчення матеріалів, їх властивостей (не тільки тканин, але й усіх інших матеріалів). Про це якнай докладніше треба було б написати в пояснювальній записці.

Чим проткнути папір, тканину, картон, дерево — вибір відповідного інструменту.

Чим з'єднати різний матеріал, як його розрізати та ін.

Пам'ятаєте, ми докладно говорили про це — елементи технології особливо важливо внести в програми.

2. Треба звернути особливу увагу на моделювання, назбирати всякого матеріалу з осені — шишки, кору, мох, каміння, глину, лозу, гілки, соломку, сіно, пісок та ін., — моделювати будинки, шити ляльки, моделювати вулицю, колодязь, годівниці, сараї та ін.

3. Програма надто важка для першого року, надто пахне школою, надто мало гнучка; всі ті хороші речі, про які говориться в записці, не відбилися в програмі, вона дуже нудна.

4. Пояснювальну записку треба на $\frac{3}{4}$ скоротити, перетворити в свого роду інструкцію, опустити всякі приклади, на зразок самопряток, але треба було б у пояснювальній записці найдокладніше сказати, як орієнтуватися на місцеве виробництво, як залучати до участі в цій роботі робітників і робітниць, селян і селянок, як з ними опрацьовувати програми з праці; треба сказати трохи інакше, як пристосовувати працю до побуту; треба сказати про працю хлопчиків і дівчаток.

ПРОМОВА НА ВСЕСОЮЗНІЙ НАРАДІ ШКІЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

2 липня 1927 р.

Раніше, коли ми говорили про школу ФЗУ, ми мали на увазі якийсь однорідний тип школи. Але мені здається, що такий підхід не зовсім правильний, і ось чому: попит на робочу силу — це попит на різного типу кваліфікованих робітників, які для різних виробництв у різній кількості потрібні. Школа ФЗУ повинна зважати на виробництво, на те, які робітники потрібні тепер і які будуть потрібні на завтрашній або післязавтрашній день; треба бачити, куди йде розвиток. І от, спиняючись на цьому питанні, доводиться хоча б побіжно спинитися на питанні про розвиток попиту на робочу силу.

Коли було одно ремесло, коли не існувало машин, тоді ясно було, кого треба розуміти під кваліфікованим робітником,— таким був кваліфікований ремісник. У період розвитку мануфактури, коли машин ще не було, але коли капіталісти, що користуються найманою працею, почали запроваджувати поділ праці і ремісничий процес розпався на свої складові частини, такий поділ праці запроваджувався і в столярне, і в слюсарне, і в усякі інші ремесла. Єдиний ремісничий процес розкладався на основні частини, і для того, щоб виконувати окремі частини всього процесу, не треба було вже вивчати всього ремесла в цілому, а можна було протягом одного-двох днів або одного-двох тижнів навчитися виконувати ряд нескладних рухів — прибавати що-небудь одноманітним рухом молотка, відточувати кінчик булавки і т. д. У період розвитку капіталістичної мануфактури в цю мануфактуру йшли робітники з села, на роботу

брали жінок, дітей. Ішли ті, хто не був підготовлений, але міг швидко навчитися виконувати невелику частинку ремісничого процесу.

Потім дальший ступінь розвитку — це поява машини, такої машини, при якій дуже багато чого доводиться робити при допомозі підсобної праці, робити руками робітника — не всі процеси механізовані; в перших машинах була механізована лише частина роботи, а частину доводилось виконувати робітникам. Ось це обслуговування машини прийшло на зміну ручній ремісничій праці, що розпалася на свої складові частини. Зв'язування перерваної нитки, яку рве машина, підкладання під машину аркушів паперу і т. п. займали весь день. При перших машинах було дуже багато механічної монотонної праці. Звичайно, такої праці вчитися треба було не роки, а кілька днів або тижнів. В Німеччині є спеціальний термін для таких робітників — «апгелернте Arbeiter», тобто «навчені робітники», які протягом короткого часу навчаються, як обслуговувати машини, підкладати аркуші, зав'язувати нитки і т. д. У той період машина так будувалась, що тільки основну роботу виконувала машина, а дуже багато підсобної праці виконували робітники. У цей період був великий попит знов-таки на таких робітників, які не являють собою кваліфікованої сили в справжньому розумінні слова, які є тільки додатком до машини.

Під впливом боротьби робітників, під впливом опору робітничого класу безмежній експлуатації фабриканти намагалися обійтись меншою кількістю робітників і тому намагалися запроваджувати удосконалені машини, платили дуже багато за всякий винахід і т. д., для того щоб машини виконували і ту частину роботи, яку раніше виконували навчені робітники. Ці удосконалені машини, які тепер переважають у сучасній великій промисловості в передових у промисловому відношенні країнах, потребують не одного обслуговування, як раніше. Для обслуговування їх потрібен інший тип робітника — потрібен такий робітник, який уміє цією машиною управляти, який уміє цю машину повністю використати, який знає її. Він більше організатор, більше спостерігач, більше керівник, ніж додаток машини. Це вже зовсім інший тип кваліфікованого робітника.

Тепер подивимось на нашу промисловість: до якого типу промисловості вона належить? Що в ній переважає: ремесло, мануфактура, фабрики, устаткування машинами старого чи нового типу? Ремесло тримається ще в окремих галузях виробництва: швейній, шевській, столярній та ін. Воно вклинюється інколи в роботу фабрики, наприклад в авіасправі. У кустарній промисловості ми бачимо подобу мануфактури, поділ ручної праці, і саме в кустарній промисловості дуже сильно застосовується дитяча і жіноча праця.

Потім машинне виробництво. Треба сказати, що у нас цілі галузі виробництва ще обслуговуються не найкращими машинами, а машинами досить відсталого типу. І ось на таких фабриках і заводах, де машини відсталого типу, ще дуже широко застосовується праця «навчених робітників», які приходять, дуже швидко навчаються цих нескладних процесів, які треба робити для того, щоб обслуговувати машини.

Потім у найбільш передових галузях виробництва ми бачимо в наявності машини нового типу, такого типу, який потребує для свого обслуговування порівняно невеликої кількості робітників, але робітників висококваліфікованих, робітників, які розуміли б механізм машини, вміли полагодити її на ходу, вміли б пристосувати її до різного роду роботи і т. п.

Коли задаєш собі запитання, якого типу робітників готують у школах фабзавучу, то на це запитання не знаходиш відповіді. Наприклад, я бачила років два тому, як сидять фабзавучниці і загортають цілими днями цукерки в папірці. Чи треба три роки вчитися в фабзавучі, щоб навчитися загортати леденці в папір? Не треба, звичайно.

Це окремий приклад. Загалом і в цілому фабзавуч дає, звичайно, і теоретичну підготовку. Є дуже багато різних типів фабзавучу. Є багато фабзавучів, які дають головним чином ремісничу підготовку, і дуже небагато фабзавучів таких, які підготовляють такого робітника, який потрібний при сучасній машині на найкращій сучасній фабриці. І це цілком природно, тому що у нас виробництв, які використовують удосконалені, поліпшені машини нового типу, дуже небагато. Тільки за останній час досить швидкими темпами почали створюватись

різні підприємства, в яких машини цього найновішого типу застосовуються. Але якщо ми візьмемо звичайний наш завод, то ми побачимо, що там наполовину застосовується праця ремісничої і під терміном «кваліфікований робітник» розуміється робітник, кваліфікований більше в ремісничому відношенні, ніж робітник, який кваліфікований у справжньому розумінні слова. А тим часом розвиток техніки йде саме в тому напрямі, що стають потрібні робітники сучасної техніки. Якщо ми усвідомимо собі те, куди йде розвиток техніки, ми ясніше побачимо, як будувати школи фабзавучу в тих чи інших галузях виробництва.

Чи можемо ми заспокоїтися на тому, що частина дітей просто працюватиме в таких галузях, де не потрібна кваліфікована праця, а частина дітей буде простим додатком машини. Праця по простому обслуговуванню машини є найбільш втомлюючою, найбільш монотонною, найбільш притуплюючою формою праці. У ремеслі є творчий елемент. Там треба зміркувати, приміряти, знати матеріал. У кваліфікованого робітника, який знає техніку, який підготовлений, є певний елемент творчості в роботі, а цей підліток або робітник, що обслуговує машину,— вони приречені на надзвичайно монотонну роботу.

У французького письменника Мопассана є оповідання, де описується такий робітник, який усе своє життя пропрацював, обслуговуючи машину. Я не знаю, що він робив, але його робота полягала в тому, що він піднімав і опускав руку. Там досить сильно описано, як проходила його старість, який він став нерухомий. Його сім'ї довелося переїжджати на іншу квартиру, і трапилося так, що йому довелося допомогти перенести шафу. Він підняв руки, а потім механічно став робити той рух, який усе життя робив. Мені в житті доводилося спостерігати робітника, який з раннього дитинства працював по обслуговуванню машини. Я тоді працювала в недільній школі. Мені якраз впав у вічі цей робітник, який з дитинства виконував цю монотонну роботу. Характерною його особливістю була повна відсутність ініціативи. Ходить людина вечорами вчитися писати. Всі інші його товариші, що приїхали з села і недавно стали на роботу, візьмуть перо, як усі беруть, а він не дивиться, як усі беруть перо, візьме навпаки, наче ніколи не бачив, як

пишуть, і хоче писати. Коли ж йому покажуть, він більше помилки не робить. Усі малописьменні звичайно пишуть все-таки в рядок, а він навпаки, починає писати вздовж. Але коли йому поясниш, як треба писати, він пише правильно. Так діє монотонне обслуговування машини. По неділях звичайно говорили: «А нашого рябого (він був рябий) в участок відвели, п'яним напився». Це бувало тому, що він у житті нічого не спостерігав. Весь час працював на притупляючій роботі. Не знав, чим у неділю себе зайняти. Це дуже типово і характерно.

Монотонна робота при машині вбиває ініціативу, спостережливість. При капіталістичному ладі ставили дитину на таку роботу і дивилися спокійно, як монотонна робота притупляє її. Капіталіст не цікавився, що з нею буде далі, але чи можемо ми так підходити до нашої молоді? Звичайно, не можемо. Можливо, треба рік-два кожному попрацювати біля машини, тому що це дає витриманість, дисципліну, самодисципліну, але прирікати хлопця або дівчину все життя на таку роботу, звичайно, неможливо. І мені здається, що одним із завдань шкіл ФЗУ є втягувати і цю молодь, яка працює при старій машині, в навчання, щоб дати їм вихід. Якщо підліток попрацює деякий час на такій роботі, він не отупіє, а в дальшому піклування комсомолу, піклування молоді повинно бути спрямоване на те, щоб дати йому вихід з цього безнадійного становища. Все життя працювати при такому отупляючому виді праці, звичайно, дуже важко. І тут вихід конче потрібний. Школа ФЗУ, коли в неї вступають такі учні, повинна, крім тих знань, які їм необхідні при цій машині і які набуваються дуже швидко, дати їм знання загального розуміння виробництва, дати їм такі знання, щоб цей хлопець або дівчина могли піти на іншу роботу, а ця робота була б для них тільки тимчасовою. Крім того, якщо ми візьмемо ремісничу заводську працю, то колись на цю роботу люди черпалися з ремесла, з кустарів.

Тепер у нас кустарна промисловість, ремесла перебувають у досить поганому стані, переживають кризу, черпати робітників нізвідки. Треба молоді вчитися. Але, звичайно, треба мати на увазі, що ремісниче навчання — дуже тривале навчання, тому що воно зв'язане з виробленням фізичних навичок, і ось саме в галузі кваліфі-

кованої праці, ремісничої праці, наприклад, наш Інститут праці — гастевський¹ — дає дуже багато підходів, які строк ремісничого навчання можуть скоротити. Заслуга інституту Гастева саме в тому, що, аналізуючи процеси праці, він дає способи більш швидкого навчання, ніж звичайне ремісниче, навичок ремісничої праці. А реміснича праця буде ще довгий час у виробництві відігравати велику роль. Це показує, наприклад, авіасправа — нова галузь праці, в якій застосовується реміснича праця.

І потім останнє. Останнє — це висококваліфікований робітник, який знає графіку, знає машинознавство, знає технологію, знає раціональну організацію праці, цілий ряд галузей, які сучасний кваліфікований робітник повинен знати. Звичайно, крім школи ФЗУ, набути ці знання нема де, і школа ФЗУ тут для нашого виробництва може дати надзвичайно багато. Ми бачимо, що у виробництві саме кваліфікований робітник дуже часто змінює свою професію.

Мені довелося читати якось одну статтю в німецькому збірнику, в якому вказувався результат обслідування робітників, що працюють на точній механіці в Берліні, і там вказується, що саме кваліфіковані робітники дуже часто змінюють професію: з однієї професії переходять в іншу, яка близько межує, — не те, що змінюють в тому розумінні, що був булочником, а став слюсарем, але є ряд суміжних професій, і кваліфіковані робітники переходять тут з однієї професії в іншу. Підраховано, що слюсар 6 раз змінює професію, токар — 8¹/₂ раз; максимум 15 професій, які змінює кваліфікований робітник. Це викликається звичайно змінами в характері виробництва. Надзвичайно важливо, щоб кваліфікований робітник умів пристосовуватися до виробництва, нових форм виробництва; коли перехід на більш удосконалені машини не викликає того, що робітник повинен піти з цього виробництва, він просто пристосовується до нових форм.

Всі ці питання, певна річ, мають надзвичайно важливе значення, якщо підходити до них під кутом зору ФЗУ.

---

¹ Керівником Центрального інституту праці був О. К. Гастев.—
Ред.

Що у нас виробництво вимагає ось цього нового робітника, про це доводиться читати в газетах.

Особливо дуже відчула це я недавно на конференції робітничих університетів — це окремих тип шкіл дорослих, який у нас виріс самостійно: ніхто їх не влаштовував — ні політосвіти, ні профспілки, але в різних місцях — де з ініціативи політосвіт, де з ініціативи наукових працівників — при вузах виросли так звані робітничі університети, які характеризуються тим, що туди йдуть дорослі робітники, причому робітники з великим стажем — по 5—10 і більше років. Який робітник туди йде? Йде робітник, який уже багато років пробув на виробництві, який веде велику громадську роботу. І ось дуже характерно, по якій лінії розігралася дискусія на конференції робітничих університетів. Одна частина робітників, яка працює в галузях, де потрібна реміснича кваліфікація, говорила про те, що по неправильній лінії йдуть робітничі університети, що вони повинні давати певну кваліфікацію на такий-то розряд, а більша частина робітників, причому робітників з промислових центрів — з Ленінграда, з Мотовилихи, Іваново-Вознесенська і частина з Рогозько-Симоновського району — з великих заводів, — говорила про те, що не треба таку кваліфікацію давати, а треба таку: графіку дати, машинознавство дати, технологію дати, основи організації праці, товарознавство, такий тип знання, який робить робітника господарем виробництва. Слухач робітничого факультету фактично на виробництві відіграє велику роль, він і так вважається кваліфікованим, але при нових машинах, які вводяться, йому не вистачає ось цього загального теоретичного знання. Звичайно, поряд з цим робітник ставить вимоги до російської мови; як один робітник говорив: «Дивна річ, скільки років прожив, 40 років прожив, говорити вмію, читати читаю, розбираюсь, а писати почну — псую папір». І всі розсміялися, тому що очевидно: це — спадщина старого, псування паперу, так що хоч-не-хоч, пристосовуючись до російських умов, поряд з графікою і технологією хочуть знати також і російську мову.

Цілий ряд присутніх на конференції говорили, що вони такої конференції ще не бачили, не бачили такої аудиторії, яка б так свідомо підходила до питань, і, що

особливо характерно, це та лінія, по якій пішли суперечки. Виясняється, хто хоче, щоб робітничий університет давав певну кваліфікацію. Наприклад, дуже завзято захищав цю точку зору один робітник; він був наборщиком, тепер він хоче стати електротехніком. Йому потрібний ряд навичок, інакше він розряду не дістане, а більшості, що вже пустила корені на виробництві,— їм потрібна така річ, як фізика, хімія, технологія і т. д. Конференція показала, що сучасному робітникові особливо потрібне.

Я думаю, що тепер нам треба особливо пильно дивитися, в якому виробництві куди йде розвиток техніки, на якому ступені розвитку дане виробництво перебуває. Якщо ви подивитесь, по якій лінії тепер відбувається раціоналізація праці, то побачите, що вона б'є по тій масі робітників, яка обслуговувала машини, яка виконувала чисто механічну, обслуговуючу роботу: скорочення при раціоналізації падають якраз найбільше на робітників некваліфікованих. Ось чому особливо важливо тепер робити аналіз процесів праці в кожному виробництві, аналіз існуючих машин і т. д.

Треба дивитись, кого куди можна підготувати. Треба сказати, що при доборі учнів ФЗУ надзвичайно багато може дати психотехніка. У нас ця справа ще зовсім у зародковому стані. Хоча окремі працівники виконують надзвичайно цікаві роботи в цій галузі, але це ще не ввійшло в робітничий побут, це на фабриках і заводах ще слабо прищеплюється — добір робітників на основі здібностей, тієї або іншої обдарованості.

А тим часом це одна з найбільш цікавих галузей науки, яка, наприклад, у Німеччині і в Америці вже якнайширше застосовується. Але капіталістичний підхід перекидає характер психотехніки. Я переглядала німецький журнал «Індустріальна психотехніка». Як там визначаються якості робітника? Береться до уваги не тільки те, наскільки точно робітник визначає простір, не тільки те, наскільки він може розвивати свою увагу, спостерігати кілька речей зразу та ін.,— не тільки ці сторони спостерігаються, але робітники добираються по тому, наскільки вони мають поступливий характер, вміють не мати власної думки і т. д. Вся психотехніка і журнал мають архібуржуазний характер. Під час війни

особливо багато було зроблено в галузі психотехніки, що визначає, які здібності повинні бути у льотчика, водія і т. д., щоб менше було нещасних випадків.

Все це добре, але поряд з цим буржуазна психотехніка перетворюється в псевдонаукову; буржуазна психотехніка вимагає від робітника такої кількості рабських рис, якої хочеться буржуазії, яка їй потрібна, щоб знесилити робітничий рух. Тут справа не у вимогах науки, а у вимогах буржуазії. Буржуазну психотехніку треба викинути за борт, взяти з неї лише те, що дійсно потрібне, що полегшує можливість кожному дати роботу за його здібностями.

Я хотіла спинитися ще на одному питанні, яке на мене недавно зробило сильне враження. Була я на одній текстильній фабриці, де головним чином розвинута жіноча праця, і мене здивувало погане ставлення до школи фабзавучу. Ця фабрика подала до Московської Ради заяву з проханням дозволити їм перейти на індивідуальне учнівство. Я почала розпитувати, в чому справа. Говорять: хто вчиться у нас в фабзавучі? Діти службовців та небагатьох краще оплачуваних робітників. Чому це вийшло? виявилось, що вимагають для вступу до ФЗУ закінчення чотирирічки; у більшості ж робітників текстильної промисловості діти навчаються на селі, і більшість дітей вчиться рік-два, а не чотири, і тому діти робітників не потрапляють у школи фабзавучу. Внаслідок цього створюється таке недоброзичливе ставлення до фабзавучу.

Звичайно, при наших умовах малокультурності все йде часто шкереберть. Не можна вимагати від школи фабзавучу, щоб вона не ставила до учнів при прийомі певних вимог. Тепер стоїть питання про те, щоб вимагати закінчення семирічки, і правильно, тому що інакше фабзавуч займатиметься не тим, чим потрібно. Інакше він тільки навчатиме чотирьох правил арифметики і орфографії, а не навчатиме виробництва. Виробництво вимагає, щоб фабзавуч будувався на семирічці, а культурний рівень у нас дуже низький, тому не можна брати окремо питання про школу фабзавучу; поряд з цим треба добиватися, щоб при фабриках і заводах в достатній кількості були школи-семирічки, через ці школи треба пропускати всю масу дітей робітників. Головносоцвих взяв

цю лінію на школи-семирічки при заводі. Але, звичайно, тут важливо не тільки, щоб Головоцвух взяв правильну лінію, а щоб на місці натискали в достатній мірі і добивалися, щоб на практиці ці школи створювались, тому що коли нема школи, яка готує в фабзавуч, то фабзавуч перетвориться в аристократичну школу, буде не такою школою, яка обслуговує маси, що, звичайно, дуже небажано. Багато, щоб школа фабзавучу була доступна найширшим верствам дітей робітників. Поряд з розвитком школи фабзавучу треба піклуватися і про школу-семирічку.

Кілька слів я хочу сказати про школу-семирічку. В програмах, що вийшли тепер, відведено велике місце питанням праці. Звичайно, при фабриці школа-семирічка повинна орієнтуватися на ту працю, яка на даній фабриці має місце. І тут особливе значення має питання правильної постановки викладання і залучення кваліфікованих робітників з даних підприємств до викладання праці і взагалі до життя школи, до постановки в ній справи. При цій умові школи-семирічки зможуть дати дітям 12—15 років певний підхід до даної галузі праці, ознайомити з матеріалом, з інструментами, машинами і т. д. Зв'язок школи-семирічки з фабрикою дуже важливий. Я знаю, що звичайно робітники, коли перед ними ставиться це завдання, дуже охоче йдуть назустріч і підтримують такий тип семирічки.

Я пам'ятаю, хтось із товаришів розповідав, що на одному з південних заводів, здається на колишньому Брянському, робітники пішли назустріч школі-семирічці при фабриці, допомогли обладнати і поставити всю справу, тому що робітники надзвичайно зацікавлені, щоб їх діти навчалися якомога краще і саме того, що потрібно. Робітники можуть давати ряд досить і досить доцільних вказівок і можуть практично допомогти у постановці викладання.

Ще на одній стороні я хотіла б спинитися. Якщо в школі-семирічці буде правильно поставлене викладання праці, то дуже рано можуть почати виявлятися здібності дитини, підлітка, його смаки, обдарованість. Є, наприклад, певна конструктивна обдарованість. Семирічка при фабриці може давати учням вказівки, в якого типу школі фабзавучу може знайти дитина найбільше задо-

волення своїх здібностей і якомога ширше їх розвинути.

Про інші сторони справи говорити не буду. Ви, здається, цілий ранок говорили про суспільно корисну роботу. Вчора в Раднаркомі зробили докір школам підвищеного типу за те, що вони громадську роботу не досить широко ставлять. У відношенні до шкіл селянської молоді це невірно. Мені доводилося бути на кількох конференціях ШСМ і розмовляти з дітьми. Спочатку вони у високоурочистих тонах почали розмовляти і говорили про те, скільки зроблено доповідей, а коли я поставила питання так: скажіть краще, які недоліки,— то почали розповідати все як є, наприклад, як відносно громадського бугая клопоталися і марно та ін., і в цих розповідях про недоліки виявилась саме та велика робота, яку ведуть діти.

Щодо міської школи справа набагато гірша, але школи при фабриках, звичайно, можуть у цьому відношенні розгорнутися дуже широко. Ось ті кілька зауважень, які я хотіла зробити у зв'язку з школою фабзавучу. Про це ми вже дуже давно говоримо, але тепер, у момент тієї особливо енергійної будови виробництва, яка тепер відбувається, особливо важливо на цих питаннях спинитися.

ПРО ПІДГОТОВКУ КВАЛІФІКОВАНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ

Питання про індустріалізацію країни тісно зв'язане з питанням про підготовку і перепідготовку робочої сили. Цьому питанню і партія, і профспілки, і господарські органи повинні приділяти незрівнянно більше уваги, ніж це робилося досі.

З цього питання є дуже багата література і на Заході, і в Америці. Ми бачимо, яку колосальну увагу приділяли цьому питанню промислові країни, яка конкуренція в цьому відношенні відбувалася між ними.

У різні періоди технічного розвитку потрібні різні кадри робітників. У перший період розвитку великої промисловості машини не були схожі на сучасні машини. Машина старого зразка виконувала тільки основну роботу і для свого обслуговування потребувала дуже багато робочих рук, які перетворювались наче в придаток машини. Цілими днями бігали за машиною і зв'язували порвані нитки або цілий день підкладали аркуші паперу, крутили яку-небудь ручку і т. д. Крім того, частина роботи на фабриках і заводах виконувалась не за допомогою машини, а ремісничим способом. Для обслуговування машин не вимагалось особливо кваліфікованої сили, навчитися зв'язувати нитку могли не тільки некваліфіковані робітники, але навіть діти. Кваліфіковані ж робітники черпалися з ремесла, що почало розпадатися.

Цей період промислового розвитку прекрасно описаний і розроблений у Маркса.

У нас дуже значна ще частина фабрик і заводів стоїть на цьому ступені розвитку. Робітників, що обслуго-

вують машини і є додатком машини, у нас ніколи не бракувало: село завжди вдосталь постачало цю робочу силу (кваліфікація, потрібна для такої роботи при машині, набувається за 2—6 тижнів), а кваліфікована робоча сила черпалася в значній мірі з кустарної промисловості. Кваліфікований кустар швидко пристосовувався до фабричної обстановки. Йому треба було тільки як слід придивлятися до справи, орієнтуватися в ній, потрібна додаткова кваліфікація набувалася тільки шляхом практики.

Наші машинобудівні заводи часто виготовляють ще машини цього типу. Ось чому у нас розширення виробництва часто зв'язане з значним розширенням прийманя робітників на фабрики і заводи, з напливом робітників із села. Зростання чисельності робітничого класу дуже відбивається на фізіonomії деяких спілок. Так, у цьому році підвищилось число безробітних серед металістів, а на профспілкових зборах питання, що стосуються села, викликають не менше інтересу, ніж питання, що стосуються заводської роботи.

Введення машин витісняє ручну працю, ремісничу і кустарну; розширення виробництва йде за рахунок скорочення цілих галузей ручної, кустарної праці. Чисельність робітничого класу під впливом цього процесу має тенденцію до зростання. Але машинізація витісняє з ринку не тільки робітників-кустарів, машинізація йде і всередині заводу, ручна праця витісняється і в самому заводі; і ряд кваліфікованих робітників ремісничого типу стає зайвим, на їх місце потрібні некваліфіковані робітники, часто прихідці з села, а кваліфіковані потрапляють на біржу — ось чому поряд з тенденцією до зростання чисельності робітничого класу спостерігається і зростання безробіття.

Процес раціоналізації виробництва йде, однак, не тільки в напрямі розширення машинного виробництва, але й у напрямі заміни застарілих у технічному відношенні машин новими, сучасними, більш удосконаленими. Цей процес зв'язаний з тим, що стають зайвими, потрапляють на біржу праці робітники, які обслуговують старі машини; одночасно виникає попит на кваліфікованих робітників, але вже не ремісничої, а значно вищої кваліфікації, що вимагає серйозної наукової підготовки.

Усі ці процеси нерозривно зв'язані з питаннями індустріалізації країни, вони неминучі, і ті, хто стоїть за лозунг «індустріалізація країни» і обурюється тим, що в тих чи інших галузях, на тих чи інших фабриках скорочують робітників, не зв'язують кінців з кінцями.

Не можна закривати очі собі на те, що всі ці процеси більше б'ють по робітниках.

З цього аж ніяк не випливає, що лозунг індустріалізації країни — лозунг невірний. Не пересівши на коня сучасної великої промисловості, соціалізму не збудуєш, говорив Ілліч.

Але ми повинні і можемо усунути болючість процесу, що відбувається. Усунути її можливо шляхом поліпшення посередницьких функцій біржі праці, регулювання і прискорення перекидань, полегшення труднощів, зв'язаних з переїздами, та ін. — це з одного боку, з другого — шляхом раціональної підготовки робочої сили.

Всякий розуміє, що для того, щоб розвинути велику машинну промисловість, потрібне капітальне будівництво, але ми весь час забуваємо, що толк з цього капітального будівництва буде тоді, коли одночасно йтиме і капітальне будівництво робочої сили. І західноєвропейська, і американська буржуазія прекрасно це знає. Крупп, Сіменс і Гальске та інші великі фірми витрачають великі суми на влаштування при своїх заводах різноманітних шкіл для підготовки кваліфікованої робочої сили. А ми серйозно до цієї справи не ставимося, ми «економимо». Але ж у нас є і ще ряд завдань щодо робочої сили, яких нема у буржуазних держав. Вони про свої прибутки думають, а нам і про підготовку господарів соціалістичного будівництва думати треба.

Вважається загальновідомою, встановленою істиною, що для сучасної промисловості кваліфіковану робочу силу можна готувати лише на базі загальної освіти. Ось чому капіталістичні країни не тільки запровадили у себе загальне обов'язкове навчання, але весь час збільшують строк навчання в початковій школі. Не з любові ж до робітників клопочеться буржуазія про початкову школу!

Індустріалізація країни примушує нас поспішати з запровадженням загального навчання. Але загальне чотирирічне навіть навчання не вихід: наші школи фаб-

завучу змушені будуватися над чотирирічною, тому що, якби ми почали при існуючій сітці семирічок будувати школу над семирічною, туди потрапляли б не діти робітників, а тільки діти службовців. Тим часом не можна будувати ФЗУ над чотирирічною, бо вивчення загальноосвітніх предметів займають там — не можуть не займати—дуже багато часу. Потрібний ряд найбільш екстрених заходів для створення широкої сітки шкіл-семирічок при фабриках і заводах, семирічок з відповідними майстернями, з викладанням креслення, основ технології та ін.

Школи ФЗУ потребують диференціації, вони повинні бути різними в залежності від того, якого типу робітників вони ставлять собі за мету готувати: підручного робітника, робітника напівремісничої кваліфікації або робітника сучасної високої кваліфікації.

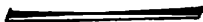
Тепер ще дуже багато кустарництва в справі підготовки кваліфікованої робочої сили, нема наукової проробки цього питання, нема зв'язку і погодження роботи ФЗУ з науково-технічними інститутами і установами. Різні галузі виробництва не мають ясного уявлення, яких робітників їм потрібно сьогодні, які робочі сили будуть потрібні в найближчому майбутньому, розвиток раціоналізації виробництва йде сам по собі, підготовка кваліфікованої робочої сили — сама по собі. В результаті виходить те, що випускник ФЗУ потрапляє іноді на біржу праці, а виробництво стогне, що немає тієї кваліфікованої робочої сили, яка потрібна, і шукає виходу в поверненні до старих, зовсім не придатних при сучасному характері виробництва форм підготовки.

Два питання тепер стають ударними, такими, до яких повинна бути прикута увага і профспілок, і Наркомосу, і ВРНГ. Це, з одного боку, створення семирічок при фабриках, з другого — підтримка і розвиток шкіл ФЗУ, реорганізація їх відповідно до того, якого типу робітників вони готують, внесення плановості і наукового керівництва в усю підготовку кваліфікованої робочої сили.

Заінтересований більше за всіх у правильному налагодженні всієї справи підготовки кваліфікованої робочої сили, комсомол б'є на сполох. Молодь стала на цілком правильний шлях вивчення цього питання. Шкільна нарада комсомолу, що мала місце в липні цього року,

показала, що комсомол дуже близько підійшов до цього питання, вивчає літературу, обслідує заводи, школи. Але по суті справи підготовка кваліфікованої робочої сили повинна цікавити не одну молодь — це питання нерозривно зв'язане з питанням індустріалізації нашої країни. Тому необхідна увага школам-семирічкам при фабриках, увага ФЗУ.

1927 р.

ДО РОЗДІЛУ ПРО ПЕСТАЛОЦЦІ

Дана стаття про Песталоцці є розділом з моєї книжки «Народна освіта і демократія». Ця книжка написана давно, в 1915 р. У рукопису вона була озаглавлена «Народна освіта і робітничий клас». Але в той час не можна було розраховувати, що царська цензура пропустить книжку під таким заголовком, і заголовок було перероблено в інший, більш туманний — «Народна освіта і демократія». Підцензурні умови робили неминучою іноді «риб'ячу мову» і в самому тексті. «Риб'яча мова», однак, не допомогла. Написана в 1915 р., книжка була видана лише після Лютневої революції — в 1917 р. Треба було б дещо розшифрувати, додати, але в 1917 р. було не до цього.

Що треба було б додати до розділу про Песталоцці? Треба точніше сказати, що епоха, в яку жив Песталоцці, була епохою розвитку промислового капіталізму в Швейцарії. Песталоцці дуже добре вмів спостерігати життя і відображати його, але в ту далеку епоху (роман «Лінгард і Гертруда» написаний у 1781 р., тобто ще до Великої французької революції, за 66 років до появи «Комуністичного маніфесту» Маркса і Енгельса) промисловий капіталізм тільки-тільки ще виникав, закони його розвитку ще ніким не були встановлені, Песталоцці не бачив, куди йде суспільний розвиток. Те виховання, яке Песталоцці намагався проводити в життя, безперечно, мало політехнічний характер. Однак політехнізм, що будувався на натуральному господарстві, так само мало схожий на політехнізм, що будується на базі сучасного

великого машинного виробництва, як ручна прядка мало схожа на сучасні прядильні машини. Але так само як в основі сучасних складних машин лежать найпростіші інструменти, так і в основі сучасного політехнізму лежать ті ж основні ідеї, що і в основі ремісничого політехнізму Песталоцці. Основна ідея політехнізму — це знайти загальне в різних видах, процесах праці, допомогти підліткові, юнакові, дівчині оволодіти цим загальним і тим самим полегшити їм підхід до будь-якої праці, допомогти осмислити будь-яку працю.

Це одна сторона справи, яку слід тепер відтінити.

Друге до того, що сказано про Песталоцці, треба додати таке. На зміну школі Песталоцці прийшла школа учоби, яка якнайкраще відповідала епосі первісного розвитку промислового капіталізму. В той час техніка зосереджувала свою увагу лише на тому, щоб при допомозі машини виконувати основний процес. Машини того часу потребували для свого обслуговування значних кадрів робітників. Робітник перетворювався наче в придаток машини: він цілий день крутив яку-небудь ручку, підкладав матеріал, зв'язував нитки, що рвуться, закривав клапан і т. д. Для того щоб це зробити, не треба було великого розвитку, кмітливості та ін. Тим-то народна школа і стала школою учоби, яка центр уваги зосереджувала на дисципліні, слухняності, вихованні точності, старанності. Сучасна техніка створює вже такі машини, для яких не потрібна вже така кількість обслуговуючих людей, процеси обслуговування, які виконувались раніше людьми, тепер виконуються вже самою машиною. Для обслуговування сучасної машини потрібна менша кількість людей, але це менше число повинно вміти управляти машиною, доглядати її, пристосовувати її роботу до мінливих потреб виробництва. Тепер потрібний уже зовсім іншого типу робітник. Цей робітник повинен мати ґрунтовну загальну освіту, на базі якої тільки і можна дати йому потрібну спеціальну підготовку. У передових у промисловому відношенні країнах ми бачимо вже підхід до політехнічної освіти вже більш високого типу, типу сучасного. Графіка, технологія, машинобудування, організація праці займають все більше місце в сучасній підготовці кваліфікованого робітника. Одночасно із зміною характеру спеціальної підготовки

в передових у промисловому відношенні країнах робиться спроба внести зміни і в загальноосвітню базу. Ця загальноосвітня база включає в себе тепер все більше і більше політехнічне виховання напівремісничого політехнічного характеру.

Школі учоби йде на зміну політехнічна школа сучасного типу. Але цій зміні стоїть поперек дороги політичний лад буржуазних держав. Буржуазія, що стоїть при владі, дорожить школою учоби як знаряддям отупляння, поневолення робітників. Лише з великою обережністю пристосовується ця школа до вимог сучасності.

У нас в СРСР ми маємо в наявності найрізноманітніші форми виробництва, починаючи від натурального господарства і до підприємств, устаткованих за останнім словом техніки. Процес індустріалізації у нас супроводжуватиметься поступовим підтягуванням більш відсталих форм виробництва до більш передових. Цей процес підтягування, пристосування особливо гостро вимагає всебічно розвинутого робітника. Радянська влада заінтересована в піднесенні свідомості робітничої маси, в піднесенні загального розвитку робітника. У нас політехнічна школа не може нікого лякати. У нас при створенні політехнічної школи інші труднощі — наша загальна культурна і технічна відсталість, наша бідність. Однак було б великою помилкою махнути з цього приводу рукою на створення політехнічної школи. У програмі Комуністичної партії говориться про необхідність обов'язкової не тільки загальної, але й політехнічної освіти для всіх дітей обох статей до 17 років.

У нашій трудовій школі ми повинні почати з ремісничого політехнізму Песталоцці, поступово підвищуючи його там, де це можливо за характером навколишнього виробництва, до політехнізму сучасного. Для нашої країни, що стала на шлях капіталістичного розвитку набагато пізніше, ніж Англія, Франція, Швейцарія, Німеччина, країни, яка ще не пережила до кінця натуральних форм господарства, педагогічні ідеї Песталоцці становлять особливий інтерес.

Але нам, що пережили вже Жовтневу революцію, що маємо керівником Комуністичну партію, яка увібрала в себе вчення Маркса, видно те, чого не видно було Песталоцці, нам видно, куди йде суспільний розвиток.

Навчаючись у Песталоцці того, що школа повинна бути цілком поставлена на службу інтересам народних мас, що вона повинна бути тісно зв'язана з навколишнім життям, з навколишнім виробництвом, що в найбільш злиденній обстановці школа повинна бути якісно піднесена на дуже високий ступінь, повинна давати політехнічні знання і навички, ми в той же час повинні уважно врахувати весь наступний досвід будівництва школи і створити справжню політехнічну школу, осяяну світлом сучасної науки, створити школу, яка вчила б дітей, як за допомогою знань, за допомогою науки, спільно, колективно перетворювати навколишнє життя, робити його для всіх ситим, здоровим, культурним і світлим.

Ми таку школу побудуємо.

1927 р.

ПРО НОВИЙ ТИП РОБІТНИКА

(З ПРОМОВИ НА ЗАСІДАННІ КОЛЕГІЇ НАРКОМОСУ)

У довоєнний час кваліфіковану робочу силу фабрика черпала головним чином з ремесла і кустарної промисловості.

Індивідуально-бригадне учнівство мало характер пристосування вже наявних певних ремісничих навичок до умов великого виробництва. Характер виробництва був такий, що потреба в необхідній кваліфікованій силі могла бути задоволена в значній мірі робітниками, підготовленими в ремеслі.

У кваліфікованого робітника старого типу в основі лежали ремісничі навички, і тому зовсім не доводилось готувати заново робочу силу, навчати основних навичок, які необхідні для кваліфікованого робітника ремісничого типу.

Тепер, після війни, у нас нема резерву, звідки черпати цю кваліфіковану робочу силу, бо ремесло розпалося, кустарна промисловість — те ж саме. Тому на фабрику потрапляє зовсім сировий матеріал, невідготовлена робоча сила, яка перед цим ніде не навчалась найбільш необхідних ремісничих навичок, бо у нас криза ремісничого виробництва.

Оскільки у нас в нашому виробництві збереглась потреба в кваліфікованому робітнику ремісничого типу, ФЗУ доводиться виконувати це завдання, давати ремісничі навички в порядку навчання в ФЗУ.

ЦІП (Центральний інститут праці.— *Ред.*) саме орієнтується на те, щоб підготовляти кваліфікованого робіт-

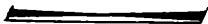
ника ремісничого типу, пристосованого до умов великого виробництва. Однак реконструкція промисловості створює потребу в новому типі кваліфікованого робітника, такого робітника, якому не стільки потрібні ремісничі навички, скільки загальні знання, розуміння своєї галузі виробництва. Звідси зрозуміло, чому тепер іде розмова про семирічку. На базі чотирирічки неможливо підготувати кваліфікованого робітника нового типу. Однак школи ФЗУ старого типу нам теж потрібні, оскільки вся промисловість ще не реорганізована і ремісник-робітник для неї ще потрібний. Такі два типи диктуються самим життям, отже, від них не можна відмовлятися. У виробництві є значні кадри робітників, які обслуговують машину. Це напівкваліфіковані робітники, їх можна підготувати в дуже короткий строк, часто тижнів за два. Звичайно, неправильно, коли в школі ФЗУ протягом кількох років підготовляють робітника, який на виробництві може протягом одного-двох тижнів засвоїти собі виробничі навички. Але звідси не випливає, що ми можемо кидати цих робітників, залишати їх напризволяще, не давати їм загальної технічної підготовки. Необхідно зважати на загальну настанову — адже у нас соціалістична республіка, яка не може примиритися з таким становищем, коли у нас існують некваліфіковані робітники, що вміють тільки в найбільш грубому розумінні обслужити яку-небудь частину машини і бути її додатком. Така механічна робота, навіть і при семигодинному робочому дні, стомлює, виснажує своєю одноманітністю. Треба кожному робітникові надати можливість просуватися вперед, підвищувати свою кваліфікацію, переходити від менш складних до більш складних форм праці. Як в Америці, так і в інших країнах ми бачимо, що промисловість дбає про підготовку широкого кадру робітників, що мають загальну технічну підготовку, з яких потім іде добір найбільш пристосованих для навчання їх більш спеціальних галузей праці.

Відділ робітничої освіти цілком правий, висуваючи проблему трьох типів ФЗУ. Права і молодь, яка підтримує точку зору відділу робітничої освіти. Молодь не може не розуміти всю необхідність навчання робітників, що обслуговують машини.

Вони повинні мати вихід в іншу категорію. Не можна назавжди прирікати людину бути додатком машини. Треба також готувати свідомого робітника, що вміє раціоналізувати виробництво. Чому Німеччина практикує обов'язкове технічне навчання всіх підлітків (у додатковій школі), зайнятих у виробництві, даючи їм загальну технічну підготовку? Звичайно, не тому, що Німеччина дбає про робітників, а тому, що вона бачить в цьому вигоду для виробництва.

Отже, необхідно підвищувати кваліфікацію всієї молоді, зайнятої на виробництві, і ВРНГ не повинна звалювати весь фінансовий бік справи на Наркомос. Її частка участі у видатках повинна бути значною.

1928 р.

ГАНЕБНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ

Недавно я одержала листа від дітей Єлизаветинської школи I ступеня (Тверської губернії, Ржевського повіту, Краснохолмської волості), де вони пишуть:

«У нас сталося нещастя. Вчора, коли наші вчительки були у волосному виконкомі на зборах, громадянин села Каменцевого Васін приїхав до нашого саду, зламав загорожу, яку ми самі поставили, і вирубав 14 берез, і у нас не залишилося ні одного великого дерева, бо яблуні ще маленькі. Яблуні ми посадили три роки тому, і кущі смородини, і кілька ялинок, а ще ми саджали турнепс, буряки, брюкву, і у нас є два дипломи з виставок, що вони були великі. Ми цими коренеплодами годували своїх корів. І нині ми теж будемо працювати на шкільній ділянці. Деякі берізки йшли в ряд; по них легше було городити загорожу, тому що менше треба стовпів, стовпи були тільки там, де великі прогалини. А тепер загорожу ми не зможемо поставити, тому що у нас немає стовпів, потім нам не викопати ям, де пні. Нам дуже шкода цих берез, тому що вони прикрашали школу і не скоро тепер виростуть. Без загорожі ніяк не можна бути, тому що пасеться худоба і буває ринок, тоді яблуні і кущі смородини поламають і все наше зруйнують. Як тепер нам бути? Напишіть, дорога Надіє Костянтинівно, листа, кому це потрібно, щоб нас не кривдили і не розоряли».

Йде 46 підписів.

Такі випадки не є винятком.

У Побединській школі-семирічці (Скопін, Рязанської губернії) гурток юних натуралістів почав робити дослід, чи не можна в Рязанській губернії розводити шовковиків.

Рязанська губернія — дуже важка губернія, земле-робство займає лише частину робочих рук, промисловість у цій губернії розвинута слабо. Тому розвиток шовківництва мав би для Рязанської губернії велике значення.

Юні натуралісти проробили ряд дослідів. Почали з того, що хотіли поспробувати, чи не можна шовковиків годувати не листям шовковиці, а рослиною, яка вживається іноді для цієї мети, — скорцонерою. Діти виписали з цієї метою насіння скорцонера.

Ось як описує роботу дітей учителька:

«Насіння посіяли спочатку в ящику, а потім, коли сіянці підросли, їх висадили на грядки дослідної ділянки. Тут юних натуралістів спіткала невдача, яка на довгий час убила в них бажання працювати на дослідній ділянці: хулігани повисмикували всі сіянці скорцонери, зіпсували й інші дослідні посіви, знищивши всю працю дітей.

А праці було немало докладено на дослідній ділянці. Тому що не було коня для обробітку ділянки, діти скопували землю залізними лопатами, піднімаючи і розбиваючи міцні дернини під посіви і під грядки з скорцонерою».

Діти, однак, дослідів не кинули і добилися багато чого. За прикладом дітей Побединський культвідділ рудкому гірників виписав шовковицю, маючи на меті в майбутньому теж провести дослід з шовківництва. У деяких сусідніх селах виписано шовковиці, а в одному селі (Перики) вже з'явилися шовковики і виведено кокони. Інтерес до шовківництва завдяки дітям — юним натуралістам — зростає.

Ми навели два приклади обурливого ставлення до колективної праці школярів. Замість допомоги, замість уваги — руйнування результатів праці дітей. Таке ставлення — «побутове явище». З ним ми повинні всіма силами боротися.

Таке ставлення до колективної дитячої праці виховане старим ладом. Робота на поміщика, на капіталіста,

на «хазяїна» з нестатків, з-під палиці надовго виховала зневажливе ставлення до праці.

Старий лад виховав також схиляння перед силою і презирство до слабого.

А хто слабіший, беззахисніший від дітей!

І ось людям — рабам по духу — нестерпно бачити, що своїми слабенькими силами діти створюють нові форми праці — не для себе, а на загальну користь дбають: «Ми їм покажемо!»

І топчється колективна праця дітей.

Громадяни, беріть працю дітей під свій захист!

1928 р.

ПРО КОЛЕКТИВНУ ПРАЦЮ ДІТЕЙ

Ми часто дорікаємо дітям за лінощі, ледарство, забуваємо, що діти є діти, і те, що для нас здається грою, для них — справжня праця.

Дитина довбає з кори дерева човен. Мета — зробити модель човна — для дорослого здається незначною, дитячою, непотрібною, але він з цікавістю розглядає моделі нових машин; а тим часом, виготовляючи модель човна, дитина вчиться: вона дізнається на практиці, на досвіді про ряд законів природи, вона дізнається про властивості матеріалу, з якого роблять човен, вона навчається застосовувати той інструмент, яким вона працює, і злочинна мати, яка викидає в піч човник синючка, вона заважає синючкові рости кваліфікованим робітником.

Інколи діти затівають що-небудь разом, разом майструють щось. Іноді будують на дворі піч, іноді майструють модель аероплана, влаштовують який-небудь куточок, для нього виготовляють рамки, картинки та ін., інколи влаштовують спільно грядки і т. п.

Дорослий найкраще зробить, якщо не втручатиметься в цю гру-працю, бо його авторитет, умілі руки настільки перевищують дитяче вміння, що гра перестане цікавити дітей, інтерес до неї зникне; але коли діти звертаються до дорослого за порадою, він повинен допомогти їм порадою, показом, поставитись до них по-серйозному.

Спільну роботу дітей треба особливо цінити — це частки колективної праці. В цій колективній праці роз-

гортаються найкраще сили дитини. Пам'ятаю, як у дитинстві ми — троє дівчат десяти-одинадцяти років — вирішили влаштувати «зоологічний сад» для малят; треба було роздобути грошей: зібрали по квартирах старі пляшечки і коробочки, продали їх в аптеку за п'ятдесят копійок — початковий капітал. Потім зговорилися з однією тітусею про те, що вона буде нам платити якісь там копійки за вишивку якихось тасьм для білизни — дуже старанно вишивали, заробили, мабуть, більше карбованця. У бібліотеці перегорнули всі каталоги, відшукували книжки про життя тварин. Оббігали всі магазини, відшукали аркуші з знімками тварин, розрізали кілька книжок з картинками — клеїли, мудрили, поки не влаштували «зоологічного саду». Для дорослого наш «сад» здавався іграшкою, а як багато чого ми попутно навчилися і як здружив нас цей «зоопарк», як тепер називають зоологічні сади.

Практичні американці розуміють усе значення дитячої творчої колективної праці, там діти звикли влаштовувати дитячі об'єднання для праці. П'ятеро дітей семи-восьми років об'єднуються на тиждень у «союз індійців», роблять собі луки й стріли і головні убори з пір'я; четверо дітей — любителі малювання — організують гурток «молодих портретистів» — малюють два тижні портрети товаришів по класу; десяток дівчаток, старших віком, організував «гурток шиття», який працює цілий місяць. Такими дитячими тимчасовими цільовими об'єднаннями багатий дитячий американський світ.

Я не знаю, чи це так, — я читала про це якось багато років тому. Якщо це так, то це приклад, який ми всіляко повинні наслідувати.

Трудові цільові об'єднання дітей, що виникають з дитячої ініціативи, треба всіляко підтримувати, допомагати їм. Звичка до спільної ділової роботи, хоча б і короткотермінової, хоча б і такої, що ставить чисто дитячі цілі, має величезне значення. Такі гуртки виробляють звичку до колективної роботи.

Ми говоримо про колективізацію сільського господарства, про ідальні, майстерні лагодження, будинки-комуни, про організацію всього життя на колективних началах, розуміємо, що така організація — найкраща гарантія від злиднів та інших тяжких сторін роз'єдна-

ного, неорганізованого життя, де людина людині — вовк, але смішно було б думати, що це може організувати просто якесь відомство, треба самим братися за організацію колективної праці в усіх галузях життя.

Ну, і дітей з юних років треба виховувати так, щоб вони вміли спільно жити і працювати. З цієї точки зору трудові об'єднання дітей треба всіляко розвивати, всіляко допомагати їм. Цього вимагає наша загальна настанова на будівництво соціалізму.

Ми поки що дуже бідні, щоб покрити всю країну дитячими садками і дитячими клубами і майстернями, але ми можемо — і це цілком залежить від нашої свідомості — покрити всю країну діловими дрібними тимчасовими дитячими об'єднаннями. Такі дитячі об'єднання — хороші ліки проти хуліганства.

Пізніше школа, піонерорганізація зможуть влити колективну діяльність дітей у загальне організоване русло. Звичка до трудових об'єднань зробить набагато пліднішою і легшою і роботу школи, і роботу дітей. Нам треба навчитися поважати дитячу працю, допомагати їй.

1928 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІДГОТОВКУ РОБОЧОЇ СИЛИ

Це питання всіх хвилює. Інакше й бути не може. В наш перехідний період, період будівництва соціалізму, питання про підготовку робочої сили має цілком виняткове значення. Про це з властивою йому силою передбачення, що впливає з уміння брати явища в їх розвитку, говорив К. Маркс у першому томі свого «Капіталу». Давши надзвичайно яскраву картину того, як при капіталізмі всякий економічний прогрес перетворюється в суспільне лихо, «знищує всякий спокій, сталість, забезпеченість життєвого становища робітника, завжди загрожує разом із засобами праці вибити у нього з рук і життєві засоби і разом з його частковою функцією зробити зайвим і його самого»¹, К. Маркс вказує на те, що вихід з цього становища — в зміні характеру підготовки робочої сили:

«Сучасна промисловість ніколи не розглядає і не трактує існуючу форму певного виробничого процесу як остаточну. Через це її технічний базис революційний, тим часом як у всіх попередніх способів виробництва базис був по суті консервативний. З допомогою машин, хімічних процесів та інших методів вона раз у раз робить перевороти в технічному базисі виробництва, а разом з тим і в функціях робітників і в суспільних сполученнях процесу праці. Таким чином вона так само постійно революціонізує поділ праці всередині суспільства і без-

---

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, кн. I, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 487.

упинно кидає маси капіталу і маси робітників з однієї галузі виробництва в іншу. Через це природа великої промисловості зумовлює зміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника»¹.

Далі: «...сама велика промисловість своїми катастрофами робить питанням життя і смерті визнання зміни праці, а тому й можливо більшої багатосторонності робітників, загальним законом суспільного виробництва, до нормального здійснення якого повинні бути пристосовані відносини. Вона, як питання життя і смерті, ставить завдання: потворність нещасного резервного робочого населення, яке держать про запас для мінливих потреб капіталу в експлуатації, замінити абсолютною придатністю людини для мінливих потреб у праці; часткового робітника, простого носія певної часткової суспільної функції, замінити всебічно розвиненим індивідумом, для якого різні суспільні функції є способи життєдіяльності, що приходять на зміну один одному»².

Маркс вважав, що хоча стихійно в школи і запроваджуються деякі елементи політехнізму, але широка політехнічна освіта робітників настільки суперечить за своїми цілями і характером всьому укладові капіталістичної форми виробництва, становищу робітника у виробництві, що здійснення політехнічної освіти можливе буде тільки після завоювання робітничим класом влади.

«Якщо фабричне законодавство, як перша мізерна поступка, вирвана у капіталу, сполучає з фабричною працею тільки елементарне навчання, то не підлягає ніякому сумніву, що неминуче завоювання політичної влади робітничим класом завоює належне місце в школах робітників і для технологічного навчання, як теоретичного, так і практичного»³.

Технологія — основа політехнізму.

«Принцип великої промисловості: кожний процес виробництва, взятий сам по собі і насамперед безвідносно до руки людини, розкласти на його складові елементи,— створив всю сучасну науку технології. Строкати, начебто позбавлені внутрішньої зв'язності і застигли

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, кн. I, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 487.

² Там же, стор. 488.

³ Там же.

форми суспільного процесу виробництва розклалися на свідомо планомірні, систематично розчленовані, залежно від бажаного корисного ефекту, галузі застосування природознавства. Технологія відкрила також ті нечисленні великі основні форми руху, в яких незмінно рухається вся продуктивна діяльність людського тіла, хоч би які різноманітні були уживані інструменти,— так само як механіка, незважаючи на величезну складність машин, знає, що всі вони являють собою постійне повторення елементарних механічних сил»¹.

Ленін був палким прихильником політехнічної освіти як для дітей, так і для дорослих. У своїх тезах про виробничу пропаганду Володимир Ілліч говорить про те, якими шляхами поширювати в масах політехнічну освіту. В поширенні серед дорослих робітників і селян політехнічної освіти Володимир Ілліч бачив необхідну передумову раціоналізації промисловості і землеробства.

У своїх замітках на мої тези, написані до партнеради², Володимир Ілліч писав:

«...1) додати 1 або 2 тези про *принципiальне* значення політехнічної освіти

{   за Марксом   }
{   за нашою програмою РКП   }

2) Сказати ясно, що ні в якому разі ми не можемо відмовитися від принципу і від здійснення негайно *в міру можливості* освіти саме політехнічної...

...3) *безумовним* завданням поставити *негайний* перехід до *політехнічної* освіти або, вірніше, негайне здійснення ряду доступних зараз же *кроків до політехнічної освіти...*

...Ми злидарі. Нам потрібні столяри, слюсарі, *негайно. Безумовно. Всі* повинні стати столярами,

---

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, кн. I, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 486—487.

² В. І. Ленін, Про політехнічну освіту. Замітки на тези Надії Костянтинівни, Твори, т. 36, стор. 483—485 (див. стор. 522—523 і стор. 571—573 цього тома).— *Ред.*

слюсарями та ін., *але* з таким-то додатком загально-освітнього і політехнічного мінімуму».

Потрібно, щоб «цей «ремісник» мав... *політехнічний кругозір і основи (початки) політехнічної освіти...*»

При обговоренні питання про підготовку масової робочої сили ми повинні усвідомлювати, чи хочемо ми відтворити старий поділ праці — готувати з робітників вузьких спеціалістів, що тільки добре знають свою спеціальність, володіють у ній чіткими навичками, але тільки її одну і знають і тому навіки до неї приковані; чи ми хочемо готувати спеціаліста в дусі Маркса і Леніна.

Це питання тепер постало на весь зріст.

Ми маємо визначного спеціаліста, який відстоює саме точку зору обмеження підготовки робочої сили вузькою спеціальністю, підготовки, що зводиться до одного лише тренування.

Цей визначний спеціаліст, творець Центрального інституту праці, — т. Гастев. Його дуже велика заслуга полягає в тому, що він використав досягнення, з одного боку, технології, з другого — рефлексології для вироблення методу озброєння робітників трудовими навичками в можливо короткий строк.

Вимога чіткості в роботі, боротьба з розхлябаністю належить до великих заслуг т. Гастева. Його метод — не журавель в небі, і тому метод т. Гастева має гучний успіх. «Нам потрібні столяри, слюсарі, *негайно. Безумовно*».

Однак т. Гастев викинув прапор, з яким треба боротися.

Він почав тренування за своїм методом протиставляти політехнічній освіті робітників. Це вже нікуди не годиться. Кілька років тому т. Гастев зовсім не цікавився питаннями загальної освіти, питаннями трудової політехнічної школи. Тепер він змінив свою точку зору. Визнає корисним запровадження в школі навчання праці — в I ступені це навчання повинно давати, на його думку, політехнічні навички, в II ступені — «спеціально політехнічні» навички. У школі потрібне тренування, муштра, «сувора дисципліна». Щодо теорії, щодо політехнічного кругозору Гастев мовчить.

Ця теорія Гастева стала тепер загрозою. В комісії т. Догадова обговорюється питання про передачу шкіл фабзавучу в ВРНГ з метою їх «раціоналізації», причому тут же і розшифровується, що ця «раціоналізація» повинна полягати у витравлюванні з них всякого духу політехнізму. Хоч як багато в школах ФЗУ недоліків, хоч як часто ледве животіють вони через неувагу до них підприємств, через низький рівень підготовки вступаючих туди учнів та ін., все ж ми маємо в особі ФЗУ школу, побудовану на базі політехнізму і таку, що має загалом і в цілому значні досягнення. Молодь, у якій все життя в майбутньому, певна річ, не може спокійно поставитись до такої «раціоналізації». Не може поставитись спокійно до цієї справи і Наркомос, який роки й роки, за прямим завданням Леніна, в міру свого вміння в найтяжчих умовах прагнув проводити принципи політехнізму.

Звідки ж виплила у нас гастєвщина?

У нашій промисловості ремесло відіграє ще дуже велику роль. Гастєв багато вносить у справу більш швидкої підготовки ремісника. Всі школи ФЗУ повинні застосовувати досягнення ЦІПу. Але, крім «навичок», ФЗУ повинні давати учням ще політехнічний кругозір — знання технології, механіки, хімії, без якого робітник ніколи не буде свідомим учасником промислового будівництва.

Тепер з створенням нового ряду фабрик і заводів значно розширилися кадри робітників, що обслуговують машину, що є ніби додатками цієї машини. Їх можна навчити за кілька тижнів і місяців... за Гастєвим.

Але ми не можемо цим задовольнитися, робітник у нас не простий виконавець. Сьогодні виконавець, завтра він може стати винахідником, післязавтра — найбільшим організатором у своєму виробництві. Цього останнього не хоче бачити Гастєв.

Він не дивиться вперед, не бере промисловості в її розвитку. Динаміка реконструктивного періоду його мало цікавить. Він серйозно вважає, що сучасна промисловість може з точністю встановити, скільки одиниць робочої сили, якої кваліфікації їй потрібно. Наче промисловість стоїть на місці, а не розвивається. Гастєв вважає, що вся справа в тому, щоб одержати

точне замовлення від промисловості і машинним способом його виконати. Замовлення потрібне, виконання замовлення теж, але ні на хвилину ми не можемо забувати про те, що будівництво у нас повинно йти по соціалістичному шляху, а воно не може йти по ньому без робітника з широкою загальноосвітньою, політичною і політехнічною підготовкою.

1928 р.

НЕОБХІДНІ НАВИЧКИ

(ПРИМІРНИЙ ЗМІСТ НАВЧАННЯ НАВИЧОК З ДОМОВОДСТВА
В ШКОЛІ І СТУПЕНЯ)

1. Порядок.

«Кожній речі своє місце». Це надзвичайно важлива навичка, до якої всіляко треба привчати дітей: вішати одяг на вішалку, ставити посуд у шафу, кожне знаряддя праці ставити на своє місце, щоб не метушитися, не бігати, щоб усе було під рукою.

Порядок у школі, вдома, в саду, в городі і т. д.

2. Прибирання.

Прибирання помий. Куди лити помий. Як винести, не розхлюпавши, не обливши нічого. Вправи в тому, щоб не розливати.

Прибирання залишків їжі. Не кидати на підлогу. Утилізація покидьків. Щоб ні одна крихта не пропадала.

Витирання стола. Чисті ганчірки. Підмітання віником, шваброю, щіткою. Витирання пилу, змитання павутини. Протирання вікон.

Витрушування одягу. Чищення одягу. Провітрювання.

Нагляд, щоб при вході був віник для витирання ніг, циновка, скобка. Змашування чобіт, чищення їх.

Миття рук, обличчя, догляд за волоссям, нігтями. Догляд за умивальником.

Миття посуду, пляшок. Чищення посуду різних видів.

Догляд за чистотою повітря — відкривання кватирок. Топлення печей.

Необхідні навички.

1. Порядок.

„Кожному” вещи свое место:

Діти привчалимо виховують на-
вчк, к которому велике на-
вчкати ребят: вешать оде-
жа в шкафу, ставить посуду
в шкафу, катать игрушки
сидит на свое место,
чтобы не суетиться, не мешать,
чтобы все было под рукой.
Порядок в школе, дома, в саду,
в городе и т.д.

2. Приборки

Уборка помещений. Куда ноги
погоди. Как вымыть не раскис-
вши, не обливши стены.
Упражнения в шпале, чтобы
не проливали.

Уборка остатков пищи. Не
бросали на пол. Утилизация
отбросов. Чтобы ни одна корка
не пропала.

Вентиляция потолка, уборка
трюма. Подметание ве-
лом, шваброй, щеткой. Венти-
ляция пола, асфальта на-
стил. Протираем окон.

Вентиляция одежды.

Чистота одежды. Протира-
вание.

Наблюдение, чтобы при
входе был велика на вы-
тирание ног, щеточка,
швабра. Протираем са-
мок, швабра и т.д.

Перша сторінка рукопису Н. К. Крупської «Необхідні навички»
(1928 р.)

3. Поліпшення побуту.

Зв'язати віник, зробити циновку, побілити піч, стіни і стелю, забити щілини, замазати вікна, зробити кватирку і вентилятор, оббити двері, полагодити меблі, запаяти самовар, погострити ножа, набити подушку, сінник.

Хімічне чищення одягу.

4. Приготування їжі.

Закип'ятити воду, молоко, заварити чай, зварити кофе, зварити яйця рідко, круто, зробити яечню, спекти картоплю, брукву, зварити картоплю в лущайках, вміння очистити овочі (швидко і добре їх очистити), зварити їх, зварити кашу, зварити суп з овочів, очистити рибу, зварити юшку, засмажити рибу, очистити оселедця, зварити м'ясний суп, спекти яблуко, зварити гриби, засмажити м'ясо.

Уміти зберегти сире і варене від псування.

Консервування.

5. Виготовлення одягу.

Шиття (різні ручні шви). Кроєння за викройкою. Викройки. Шиття на машині. Догляд за машиною.

6. Виготовлення взуття — сандаль, з хутра і т. д.

7. В'язання.

Зав'язування, упаковка. В'язання сумок. В'язання сіток. В'язання частин одягу.

8. Вироби з паперу і картону.

9. Столярні вироби.

10. Жерстяні вироби.

11. Садівництво і городництво.

12. Птахівництво.

13. Кролівництво.

14. Різні інші вироби, що мають значення в побуті.

ПРО ПОЛІТЕХНІЧНУ ОСВІТУ

Питання про індустріалізацію країни і реконструкцію сільського господарства з усією гостротою поставило знову питання про підготовку робочої сили і ролі в цій підготовці політехнічної освіти...

В колах освітян уже відновився затихлий було спір про політехнізм і про те, як повинно бути поставлене викладання політехнізму.

Спинимось і ми на цьому питанні.

Питання про індустріалізацію висунуте партією не випадково, звичайно. Усвідомлення необхідності відмовитися від старих способів обробітку землі і її продуктів охоплює дедалі більш і більш широкі верстви населення. Необхідність індустріалізації країни є лише вираз гостро назрілої і усвідомлюваної нами потреби. В листі до Г. Штаркенбурга від 25 січня 1894 р. Ф. Енгельс писав:

«Коли у суспільства з'являється технічна потреба, то вона просуває науку вперед більше, ніж десяток університетів. Вся гідростатика (Торрічеллі і т. д.) викликана була до життя потребою регулювати гірські потоки в Італії в XVI й XVII століттях. Про електрику ми знали щось розумне тільки з того часу, як було відкрито її технічну застосовність»¹.

Потреба в техніці штовхає вперед науку. Потреба в техніці пробуджує *інтерес до техніки* не тільки в людях

---

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи. К., Держполіт-видав УРСР, 1954, стор. 444.

науки, але й широких масах. Тепер інтерес до техніки в масах великий. Необхідно тільки його вміло плекати, спрямовувати в належне русло. Інтерес до техніки у дорослих заражає і підлітків, і дітей.

Недавно мені доводилось спостерігати малюка п'яти років, сина інженера. У хлопчика яскраво виражений технічний ухил інтересу. Він б'є дерев'яною лопаткою об кам'яну підлогу. Йому кажуть: «Що ти, Санечко? Облиш! Підлогу проб'єш». Треба було бачити, з яким презирством він відповів: «Лопатка дерев'яна, а підлога кам'яна, як же я її проб'ю?» Я бачила, в якому здивуванні той же малюк зупинився перед вентилятором: «Що це?» Йому постаралися пояснити. І ввечері, засинаючи, напівсонний, несподівано відкрив оченята і сказав: «А цей вентилятор, чому він крутиться?»

Інтерес до техніки треба пробуджувати з найбільш раннього віку. Він зароджується сам собою, але ми його всіяко заглушуємо, топчемо. Школа, якщо вона не політехнічна, робить це ще більше, ніж сім'я.

Якщо ми серйозно хочемо ставити політехнічну освіту, то ми повинні видати лист для батьків — робітників і робітниць, — як пробуджувати у дітей інтерес до техніки, ми повинні переглянути програму дитячого садка і подивитися, як може дитячий садок пробуджувати інтерес до техніки, ми повинні переглянути з цієї точки зору програми нашої чотирирічки і семирічки, ми повинні відповідним чином будувати всю позашкільну роботу.

Навчання всякої праці може мати або професійний, або політехнічний характер.

Візьмемо хоча б такий звичайний предмет навчання, як шиття. Можна навчати шити по-різному. Можна вчити годинами робити рівні стібки або обметувати петлі. Це буде навчання ремесла. А можна це навчання поставити зовсім по-іншому. Можна поставити його так, щоб воно було зв'язане з вивченням матеріалу і інструменту, щоб дитині ясно стало, як для різного матеріалу потрібний для виконання одного й того ж процесу різний інструмент: однією голкою треба шити серпанок, іншою — сукно, шкіру треба шити за допомогою шила, папір треба не зшивати, а склеювати, дерево треба не зшивати, а збивати і т. п. Це буде вже поді-

технічний підхід до вивчення шиття. Можна давати працювати не тільки поодиноці, але й колективно: вдвох, втрійох, по рахунку, — вносячи в роботу ритм, то уповільнюючи, то прискорюючи його, а потім виконуючи ряд інших рухів також під ритм, під пісню. Можна навчати і шиття на машині по-різному: можна вказати тільки, як вертати колесо, вставляти човник та ін., або ж можна зв'язати навчання шиття на машині з вивченням самої машини і аналогічних машин. Можна, таким чином, навчати шиття як ремесла, можна навчати шиття, пов'язуючи це навчання з аналізом матеріалу, інструменту, двигуна та ін., — це буде політехнічне навчання.

Ясно, що підхід до навчання залежить від політехнічної кваліфікації викладача, від умінь його зв'язувати найпростіші трудові акти з більш складними, начебто аналізувати всі елементи трудового процесу, а не від одного устаткування. Коли існувало тільки ремесло, тоді не могло бути політехнічної освіти, бо між ремеслами була стіна, неясно було, що спільного між цими ремеслами, не було їх аналізу. Тільки розвиток машинного виробництва допоміг осмислити, аналізувати ремісничі трудові процеси, зрозуміти, що в них є спільного. І чим далі розвивається техніка, тим глибше можна заглянути в суть кожного трудового процесу. Але, для того щоб використати цей оснований на базі сучасної техніки аналіз, зовсім немає потреби забиратися неодмінно на найбільш удосконалену фабрику. Можна повести дітей на екскурсію на найпередовішу фабрику, але якщо перед цим не було проведено роботи по вихованню у них технічного інтересу, по прищепленню вміння свідомо підходити до кожного трудового процесу, кожної машини, така екскурсія може дати дуже мало; а з другого боку, екскурсія на порівняно відсталу фабрику, якщо проведена відповідна попередня робота, може дати дуже багато для розширення в учня політехнічного кругозору. Стан нашої техніки в даний момент визначає можливий ступінь глибини політехнічного виховання, але це зовсім не означає, що в більш відсталих місцевостях політехнічне виховання не може бути поставлене і ми повинні закласти ручки в брючки і чекати, поки індустріалізується країна, а поки що займатися

політехнічним вихованням лише в небагатьох передових у промисловому відношенні містах. Ті, хто так думає, забувають одне, що політехнічне виховання — не тільки наслідок прогресу, але й знаряддя індустріалізації. Політехнічне виховання повинно бути масовим, поголовним. Тільки при допомозі мас, при їх участі можна індустріалізувати країну. Так і думав Володимир Ілліч. Це особливо яскраво виразилось в його листуванні з т. Кржижановським про план електрифікації країни. Треба захопити маси, пробудити їх самодіяльність.

«...Чи не можна,— писав Володимир Ілліч у січні 1920 р. Г. М. Кржижановському,— додати *план* не технічний (це, звичайно, справа *багатьох* і не скороспішнети), а політичний або державний, тобто завдання пролетаріатові?

Приміром: за 10 (5?) років побудуємо 20—30 (30—50?) станцій, щоб всю країну усіяти центрами на 400 (або 200, якщо не подужаємо більше) верст радіуса; на торфі, на воді, на сланці, на вугіллі, на нафті (*приміром* перебрати Росію всю, з *грубим* наближенням). Почнемо, мовляв, зараз закупку необхідних машин і моделей. Через 10 (20?) років зробимо всю Росію «електричною».

Я думаю, подібний «план» — повторюю, не технічний, а державний — проект плану, Ви б могли дати.

Його треба дати зараз, щоб наочно, популярно, для маси захопити ясною і яскравою (цілком *науковою* в основі) перспективою: за роботу, мовляв, і за 10—20 років ми Росію всю, і промислову і землеробську, зробимо *електричною*...

...Повторюю, треба захопити *масу* робітників і свідомих селян *великою* програмою на 10—20 років»¹.

Думка, як захопити маси, не давала спокою Іллічу. І він пише т. Кржижановському:

«Г. М.! Мені прийшла в голову така думка.

Електрику треба пропагувати. Як? Не тільки словом, але й прикладом.

Що це значить? Найважливіше — популяризувати її. Для цього треба тепер же виробити *план* освітлення електрикою *кожного будинку* в РСФРР.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 370.

Це надовго, бо ні 20 000 000 (— 40 000 000?) лампочок, ні проводів та ін. у нас *довго* не вистачить.

Але план все-таки потрібний *негайно*, хоч би і на ряд років.

Це по-1-е.

А по-2-е, треба *скорочений* план виробити негайно і потім, це по-3-є,— і це найголовніше — треба вміти *ввікликати і змагання і самодіяльність мас* для того, щоб вони *негайно* взяли за діло.

Чи не можна для цього негайно розробити такий план (приблизно):

1) всі волості (10—15 тис.) постачаються електричним освітленням за 1 рік.

2) всі селища ($\frac{1}{2}$ —1 мільйон, мабуть, не більше $\frac{3}{4}$ мільйона) — за 2 роки.

3) в першу чергу — хата-читальня і рада депутатів (2 лампочки).

4) стовпи *негайно* готуйте отак.

5) ізолятори *негайно* готуйте *самі* (керамічні заводи, здається, місцеві і маленькі?). Готуйте *отак*.

6) *мідь* на проводи? *Збирайте самі* по повіту і волостях (тонкий натяк на дзвони та ін.).

7) навчання електрики ставте *отак*.

Чи не можна *подібну* річ обдумати, розробити і *декретувати?*¹

Так писав Ленін в 1920 р.

Я навела таку довгу цитату тому, що вона якнайкраще ілюструє ставлення Ілліча до мас, по-перше; по-друге, вона проливає світло на те, чому Ілліч так налягав на політехнічну освіту. Його «Замітки на тези Надії Костянтинівни», зроблені в кінці 1920 р., присвячені питанням політехнізації.

«Не можна *так* писати про політехнічну освіту,— писав він у цих «Замітках»,— виходить абстрактно, для далекого майбутнього, *не береться до уваги* насущна, теперішня, сумна дійсність...

...Сказати ясно, що ні в якому разі ми не можемо відмовитися від принципу і від здійснення *негайно в міру можливості* освіти саме політехнічної². І далі:

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 399.

² Див. стор. 522—523 і стор. 571—573 цього тома.— *Ред.*

«...безумовним завданням поставити негайний перехід до політехнічної освіти або, вірніше, негайне здійснення ряду доступних зараз же кроків до політехнічної освіти...»¹. І далі він розвиває свою улюблену думку, як використати те незначне, що ми маємо, причому треба зауважити, що в числі цього незначного фігурують також і радгоспи, бо в коло політехнізму Ілліч включає і сільське господарство.

Я не наводитиму далі цитати — всякий має тепер можливість вивчити ці замітки Ілліча.

Вони красномовно говорять про те, як розумів Ілліч політехнізм.

Він дбав не про підготовку «робочої сили», «робочих рук» тільки; а про виховання свідомих будівників нової технічної бази, яка зробить нашу країну непереготовкою, ситою, освіченою. Він не відокремлював підготовку робочої сили від підготовки свідомих будівників нової технічної бази.

В цьому суть спорів про політехнізм, і тому такі палкі суперечки на цю тему.

Питання про політехнічну освіту і виховання пов'язується у Ілліча взагалі з новим підходом до праці, до питань дисципліни та ін.

У тому ж 1920 р. Ілліч писав про суботники, про нову, свідому дисципліну.

В статті «Від зруйнування вікового укладу до творення нового» (надрукована вперше в т. XXV нового видання)² Ілліч говорить про *соціалістичну працю*:

«Будувати нову дисципліну праці, будувати нові форми суспільного зв'язку між людьми, будувати нові форми і прийоми залучення людей до праці, це — робота багатьох років і десятиріч.

Це — найвдячніша і найблагородніша робота.

Щастя наше, що, скинувши буржуазію і придушивши її опір, ми могли завоювати собі ґрунт, на якому така робота *стала можливою*»³.

У цій же статті Ілліч говорить про вищу стадію соціалістичної праці, про *комуністичну працю*:

---

¹ Див. стор. 572 цього тома.— *Ред.*

² В 4-му вид. Творів В. І. Леніна — т. 30, стор. 468—470.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 469—470.

«Комуністична праця в більш вузькому і строгому значенні слова є безплатна праця на користь суспільства, праця, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами, а праця добровільна, праця без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про винагороду, праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму»¹.

У нас єдина трудова школа. Але якщо ми хочемо будувати її так, як хотів Ілліч, ми повинні думати не тільки про те, щоб дати дітям певну суму трудових навичок, а щоб виховати дітей здатними до соціалістичної, до комуністичної праці. Через дивний збіг обставин в силу нашої убогості, неможливості обладнати школи, невміння навчити дітей працювати по-новому ми перестрибнули через східець і більше практикуємо в наших школах навчання комуністичної, ніж соціалістичної праці. Наша суспільно корисна робота — це кусочок комуністичного виховання, але ця суспільно корисна робота часто вироджується в саме мітингування, в постановку спектаклів та інше, перетворюється тому, що під неї не підведена база соціалістичної праці, бракує вміння, бажання, звички працювати по-справжньому, бракує справжнього трудового загартування, інтересу до роботи, до техніки, вміння працювати колективно, перевіряти результати своєї роботи.

І саме тому, що база соціалістичної праці в нашому вихованні ще відсутня, для нас має таке виняткове значення політехнічне виховання, яке дає вміння зрозуміти, як треба братися за будь-яку працю, дає не тільки розуміння того, що її треба зробити, але й як її найкраще, найбільш раціонально виконати.

1929 р.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 469.

ПРО ПОЛІТЕХНІЗМ

1. Наша країна була досі однією з найбільш відсталих у промисловому відношенні країн. Тепер вона йде по шляху індустріалізації, і відсталі навички праці, які віками практикувалися, відмирають, витісняються сучасною великою промисловістю, що будується на основі останнього слова науки. Йде реконструкція всього народного господарства.

2. Але й незалежно від нашої відсталості сучасна велика промисловість, на яку тримає курс наша країна, не є щось стабільне. Для неї характерні, як це ще в свій час відмітив К. Маркс, постійні зміни в процесах виробництва, постійні зміни в технічних основах виробництва — перманентна, так би мовити, реорганізація виробництва. Від сучасного робітника вимагається через це вміння пристосовуватись до умов виробництва, що весь час змінюються, оволодівати новими методами виробництва. У нашій же країні, в якій треба підводити якомога скоріше виробничу базу під соціалістичне будівництво, де в реконструкції відіграє таку роль кооперування населення, де не можна здійснити перевороту в усьому господарстві країни без участі самих мас, як це завжди підкреслював Ленін, політехнічний кругозір мас відіграє колосальну роль.

3. Реконструкція всього народного господарства пробуджує в масах, у тому числі і в дитячих масах, інтерес до техніки, що створює сприятливі передумови для проведення політехнічного виховання, яке поглиблює цей інтерес і підводить під нього наукову базу.

4. Необхідно, щоб наші заклади, починаючи з дитячого садка, не заглушали цього інтересу, а всіляко розвивали його за допомогою подання відповідних фактів, наукового осмислювання їх, за допомогою створення відповідних книг для читання, за допомогою показу, екскурсій, спостережень, за допомогою процесу праці і т. д. Треба захопити учнів романтикою сучасної техніки.

5. З метою практичного ознайомлення з сучасною технікою повинна бути використана кожна електрична станція, кожна залізнична майстерня, кожний трактор, кожна швейна машина, кожна майстерня, кожний завод, кожна фабрика.

6. У чому полягає зміст політехнічної освіти? Було б помилкою думати, що цей зміст зводиться лише до набуття певної суми навичок (як це думає Гастев), або до багаторемісничості, як вважає дехто, або тільки до вивчення сучасних, притому найвищих, форм техніки (як це думає Панкевич). Політехнізм — це ціла система, в основі якої лежить вивчення техніки в різних її формах, взятої в її розвитку і всіх її опосередненнях. Сюди входить і вивчення «природної технології», як називав Маркс живу природу, і технології матеріалів, і вивчення знарядь виробництва, їх механізмів, вивчення енергетики. Сюди входить і вивчення географічної основи економічних відносин, вплив способів добування і обробки на суспільні форми праці і вплив останніх на весь суспільний уклад.

7. Політехнізм не є якийсь особливий предмет викладання, він повинен проїмати всі дисципліни, відбитися на доборі матеріалу і в фізиці, і в хімії, і в природознавстві, і в суспільствознавстві. Потрібне взаємне пов'язання цих дисциплін і пов'язання їх з практичною діяльністю, і особливо пов'язання їх з навчанням праці. Тільки така пов'язаність може викладанню праці надати політехнічного характеру.

8. Певна річ, політехнічно побудована програма вимагає від учнів більше, ніж будь-яка інша, вміння спостерігати, поглиблювати і перевіряти свої спостереження за допомогою дослідів, практики, зокрема трудової практики, вимагає вміння фіксувати свої спостереження і робити з них висновки.

9. Навчання праці в політехнічній школі повинне давати учням, з одного боку, загальні трудові навички (як-от: уміння ставити своїй праці певні цілі, планувати свою роботу, робити розрахунки, складати креслення, доцільно розподіляти між собою роботу, працювати колективно, вміння ощадливо поводитися з матеріалом, поводитися з інструментами, добиватися певної, доступної для даного віку старанності в роботі і т. д.); з другого боку — осмислювати трудові процеси з точки зору техніки, організації праці, їх суспільної значимості (звичайно, знов-таки відповідно з віком і життєвим досвідом учнів).

10. Озброєння трудовими навичками допомагає поглиблювати постановку суспільно корисної роботи школи, яка має величезне значення в справі виховання навичок колективної праці і в справі виховання у дітей суспільного підходу до своєї праці.

11. Рисувальні і креслярські класи, лабораторії, майстерні і дослідні ділянки є необхідним шкільним обладнанням. Однак школа повинна прагнути організувати роботу дітей у самому виробництві.

12. Певна річ, політехнічна школа має різний вигляд на різних своїх ступенях. На першому ступені трудове виховання неминуче має загальний характер. Але в семиріччі за вихідний пункт береться вже яка-небудь певна галузь (як ми бачимо це, наприклад, у школі підлітків ШСМ і в школі ФЗС). Однак у семиріччі немає спеціалізації. Мета її — допомогти учневі осмислити самі основи виробництва, допомогти йому зрозуміти технічні і господарські взаємовідносини даної галузі виробництва з рядом інших, озброїти вмінням зв'язувати теорію з практикою. В другому концентрі дається вже певна спеціалізація, проте ця спеціалізація дається так, щоб вона, даючи необхідні в певній професії вміння, розширювала у той же час політехнічний кругозір учнів.

13. Політехнічна школа відрізняється від професійної тим, що центр ваги в ній лежить в осмислюванні трудових процесів, у розвитку вміння зв'язувати воедино теорію і практику, вміння розуміти взаємозалежність певних явищ, тим часом як у професійній школі центр ваги переноситься на озброєння учнів трудовими навичками.

14. Однак природа сучасної великої промисловості така, що вона ставить попит на спеціалістів такого типу, які могли б пристосовуватися до умов виробництва, що весь час змінюються, через це все більше й більше починає підводитися політехнічний базис під навчання навчочок і в професійних школах (принаймні в галузях, охоплених великим виробництвом).

15. Але правильно поставлене політехнічне виховання створює такого всебічно розвиненого працівника, який не потрібний капіталістові. Ось чому при капіталізмі політехнічна школа не може розгорнутися повністю.

16. Розвиткові політехнічної школи в нашій Радянській країні заважає слабкий розвиток великої промисловості. Однак з кожним роком ця перешкода ослаблюватиметься і радянська школа набуватиме все більше й більше політехнічного вигляду.

ДОПОВІДЬ НА ЗАСІДАННІ ПЛЕНУМУ І СЕСІЇ ДВР

Коли одному товаришеві з членів ДВР, який далеко стоїть від нашої роботи, я розповіла про те, що ми знову ставимо на чергу проблему політехнічної освіти, то цей товариш мені сказав: «Невже знову ви ставите це питання? Я думав, що це питання остаточно обговорене, були дебати, резолюції, а ви знову, виявляється, спочатку все це починаєте. Як це дивно у вас в Наркомосі».

Я гадаю, що нічого дивного в цьому немає, в тому, що ми обговорюємо саме тепер питання про політехнічну освіту. Це саме те питання, яке тепер треба обговорювати, але обговорювати його доводиться в трохи іншому розрізі і на іншій основі.

Тепер ми всі знаємо про величезну увагу, яку уряд і вся країна приділяють питанням п'ятирічки, питанням промислового будівництва. Це питання, звичайно, виняткової важливості. Тепер особливість та, що до цього часу, коли говорилося про індустріалізацію країни, то головним чином говорилося про будівництво великої промисловості, а тепер, починаючи з XV партз'їзду, йдеться не тільки про те, щоб промисловість розгорнути в далеко ширших розмірах на основі сучасної техніки, а питання стоїть так, щоб на основі сучасної науки і сучасної техніки перебудувати все сільське господарство таким чином, щоб позбутися цього дрібного і середнього господарства, яке приречене на постійну невдачу, і перейти до великого, колективного, науково поставленого, озброєного всіма можливостями сучасної техніки господарства.

Звичайно, велике господарство не означає ще соціалістичного господарства, велике господарство буває і капіталістичним, але у нас це питання тісно зв'язане з колективізацією господарства, і навіть ті радгоспи, які тепер будуються, нові зернові радгоспи,— будуються з розрахунком на те, що з часом вони все більше й більше матимуть характер колективістський. Реконструкція сільського господарства означає перебудову всього життєвого укладу в нашій країні.

Одна справа була, коли панувала орієнтація на дрібне господарство, при якому розрив між містом і селом дуже великий. У місті йшла індустріалізація, а на селі було тупцювання на одному місці, доводилося тільки витягувати із злиднів, трохи поліпшувати, трохи допомагати, але докорінної перебудови не було.

Перебудовування всього сільського господарства на нових основах вносить справжню революцію в сферу виробництва. Звичайно, тепер ми бачимо тільки перші кроки, але за час, який минув з XV з'їзду, ідея про велике колективне господарство впроваджена в життя, пробудила в селянстві величезний інтерес, правда, поки ще головним чином у активу, ще тільки в окремих областях, але помічається вже перелом психології. Раніше середняк думав про те, як йому вибитися із скрутного становища, із тяжких умов, і здавалось, що вихід один — розширити своє індивідуальне господарство, стати заможним, розбагатіти. А тепер психологія міняється, тепер уже уральський робітник говорить: «Ми так вважаємо, що індивідуальне господарство більше не годиться». Дійсно, передове селянство починає думати про те, що по-старому господарювати не можна.

У Володимира Ілліча думка забігала вперед, у нього бувало так, що часто те, що ще попереду, він уже відчуває як факт. Він говорив у 1920 р.: «Селянин бачить, що по-старому жити не можна». Можливо, в 1920 р. селянин у своїй масі цього ще не бачив, бачив це невеликий актив, який пішов тоді в комуни, але тепер цей рух уже набагато ширший: у більш масовому масштабі йдеться про реконструкцію сільського господарства.

Що ця реконструкція означатиме? Вона означатиме дуже глибоке економічне зближення між містом і селом. Коли ми говорили про змичку робітників і селян,

то ми говорили про те, що це в їх інтересах, що в нашій Конституції закладена ця змичка, але не було змички між економікою міста і села.

На XI з'їзді партії Володимир Ілліч говорив: справжнього фундаменту для соціалістичної економіки у нас нема. Цей справжній фундамент, з одного боку, ґрунтується на розвиткові великої промисловості, з другого боку — на реконструкції на колективістських началах сільського господарства.

І ось тепер, коли ця думка з кабінетів перейшла в село, коли вона по-своєму, дуже своєрідно обговорюється там, то це, по-моєму, величезне завоювання. Той факт, що село цікавиться колективним господарством, являє собою величезний поворот — це така революція у відносинах людей, що нам треба подумати знову і знову з усією серйозністю, як у цій новій обстановці будувати нам нашу школу. Про це ми детально говоритимемо, очевидно, на наступній сесії ДВР, коли поставимо питання про п'ятирічку, як вона повинна впливати на нашу програму, на всю нашу настанову, але тепер це питання має пряме відношення до питання про політехнізм.

Паралельно з господарським планом повинна бути розглянута і соціальна проблема п'ятирічки. Щодо соціальної проблеми у нас справа трохи кульгає. Я переглянула книгу Струмліна, і мені здалося, що він говорить не зовсім про те, про що треба. І в літературі мало говориться про соціальні проблеми п'ятирічки.

Коли думаєш про політехнічну освіту, перечитуєш у Маркса і Енгельса те, що вони говорили про виробництво в перехідний період, то тут особливо впадає у вічі цей недолік, що у нас питання соціальної проблеми п'ятирічки ще недостатньо опрацьовані. Над цим повинні працювати і господарники, і спеціалісти з техніки. Політехнічна освіта найближче стикається з сферою організації праці. Тов. Гастев у статті про політехнізм говорить про певну політехнічну епоху. Постає питання: технічна епоха капіталізму, технічна епоха перехідного періоду — те ж саме чи ні? Перечитуєш знову перший том «Капіталу», добре знайомі цитати. Довелося звернути увагу особливо на таку цитату: «Економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мі-

рило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця (курсив у цій цитаті скрізь мій.— Н. К.). Щодо самих засобів праці, то з них механічні засоби праці, сукупність яких можна назвати кістковою і мускульною системою виробництва, становлять характерні відмінні ознаки певної епохи суспільного виробництва далеко більше, ніж такі засоби праці, які служать тільки для зберігання предметів праці...»¹.

Кістково-мускульна система, що її ми будуватимемо в нашу п'ятирічку, який вона матиме вигляд? Чи буде це простий зліпок з передової великої промисловості, чи щось інше?

У Енгельса в «Анти-Дюрінгу» є пряма вказівка на те, що зміни, які повинні відбуватися в перехідний період, повинні йти по лінії поділу праці. І питання про поділ праці, безперечно, стає в центрі всіх питань. А причому тут наша політехнічна освіта? Політехнічна освіта є теж засобом того перевороту у виробництві і поділі праці, про який говорить Маркс. Ось знову знайома цитата: «Але так само не підлягає ніякому сумніву, що капіталістична форма виробництва і відповідні їй економічні відносини робітників цілком суперечать таким ферментам *перевороту* (мова йде про поєднання навчання з продуктивною працею в школах.— Н. К.) і їх меті — *знищенню старого поділу праці* (курсив мій — Н. К.). Однак розвиток суперечностей певної історичної форми виробництва є єдиний історичний шлях її розкладу і утворення нової»².

Таким чином, наша політехнічна школа, якщо вона буде правильно побудована, сприятиме тому перевороту, який необхідний у справі зміни колишнього суспільного поділу праці. В цьому відношенні особливо цінні вказівки Енгельса. Він говорить, що Фур'є і Оуен вже говорили про неправильність, яка існує в галузі поділу праці і яка йде насамперед по лінії поділу праці між містом і селом.

Питання про поділ праці між містом і селом, негативне значення якого не розумів Дюрінг, Енгельс особ-

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, кн. 1, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 182.

² Там же, стор. 488.

ливо підкреслював. Він докладно розвиває точку зору на поділ праці. Я прошу пробачення за довгі цитати, але ми завжди, коли постає нове питання, звертаємося до «Анти-Дюрінга», до «Капіталу» і там знаходимо часто несподівано для себе нові перспективи. Я пам'ятаю, що Володимир Ілліч у момент гострих суспільних криз завжди, бувало, ще раз перечитував різні твори Маркса і Енгельса, їх листування та ін. Коли постає нова яка-небудь проблема, то особливо відчуваєш, яке велике було наукове передбачення у Маркса і у Енгельса. Перечитуючи їх, кожного разу дивуєшся глибині їх думки. Тому я прошу пробачення за велику кількість цитат, але нічого не вдієш.

Заперечуючи Дюрінгу, Енгельс пише: «Оволодівши всіма засобами виробництва з метою їх суспільно-планомірного застосування, суспільство знищить існуюче нині поневолення людей їх власними засобами виробництва. Само собою зрозуміло, що суспільство не може визволити себе, не визволивши і кожної окремої людини»¹.

Ця остання фраза Енгельса має пряме відношення до перехідного періоду. Він вважає, що поділ праці може бути зжитий переведенням на інші рейки тільки при тій умові, що кожний окремий член суспільства визволений від кайданів капіталізму. Звичайно, він не індивідуально визволятиметься, тому ця фраза має пряме відношення до того, що є дійсністю, стосується безпосередньо перехідного періоду: «Через це старий спосіб виробництва повинен бути змінений докорінно, а значить, повинен зникнути і старий поділ праці, що гнобить як усе суспільство, так і кожного окремого його члена»².

У нашій відсталій країні ми повинні вжити величезних зусиль для досягнення загальнотехнічного піднесення, тому що коли технічний базис є в Англії і в Америці, то у нас цього базису ще немає, нам треба ще створити велику промисловість, але, створюючи її, ми повинні будувати її таким чином, щоб не довелося її перебудовувати. Іноді в доповіді господарників чуєш, що ми ось відбудовували такі-то заводи, а тепер все перебудовува-

---

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 250.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. XIV, стор. 299.

ти треба. Але вони це говорять з технічної точки зору, а треба продумати всі ці питання і з точки зору соціалістичного будівництва.

І далі Енгельс посилається на Маркса, який говорить, що велика промисловість весь час революціонує всі свої засоби виробництва і вимагає від робітників постійної зміни функцій і найрізноманітнішої підготовки, вміння пристосовуватись до нових машин та ін.

Все це примушує задуматися над тим, щоб ми повинні зробити для того, щоб допомогти створенню нового поділу праці. Ми бачимо, що тепер місто і село економічно зближаються, що техніка дає можливість зближення між містом і селом ще крім усього загального напряму господарства. Візьмемо такий факт, як радіо. Головне його значення в тому, що воно згладжує різницю між містом і селом, вириває село з його відособленості, коли ні одна думка сільського жителя не перелітає через околицю. Це надає радіо величезного революціонізуючого значення.

Звичайно, не байдуже, щоб говориться по радіо. Я прийшла якось раз із зборів жінвідділу, де ми розмовляли про паранджу, про розкріпачення жінки від релігійних пут, і раптом чую, як по радіо читається «Бахчисарайський фонтан» Пушкіна і розповідається — без усякої передмови — селу, як ніжна Марія потрапила на небо і якими посмішками її ангели зустріли, а далі говориться про гарем як про «притулок пристрасті ніжної». З одного боку, відчуваєш цінність радіо, а з другого боку — як ми жменями кидаємо сміття селу, сміття, що вже віджило. Звичайно, дивно говорити про твір Пушкіна в таких невивічливих висловах, але доводиться дивитися на те, щоб ми даємо селу. Проте все це легко виправити, так чи інакше радіо — могутнє знаряддя, яке знищує поділ між містом і селом.

В Головополітосвіту приїздили якось із Центрально-Чорноземної області завідувач хати-читальні і бібліотекар і розповідали про хлібозаготівлі, про те, як вони організували «червоні обози», як вони при цьому використали радіо, слухання його, як у них навіть пастухи дізнаються по радіо про всі зміни в цінах на хліб, — усі ми відчули, яка колосальна сила радіо і як ми все ще недостатньо його використовуємо.

Потім питання про кіно, про живий показ, який теж зближує місто і село. Тепер створюються нові форми зближення міста з селом. Візьмемо хоча б поїздки робітничих бригад. Раніше наше шефство було ні на що не схоже. Шефи благодіяли село різними подачками, а селяни дивилися на шефів як на товсту кишеню, з якої щось можна виудити, а справжньої пролетарської допомоги з боку міста селу не було. Тепер на ґрунті господарського зближення між містом і селом ми бачимо, що в особі робітничих бригад, які їдуть на село допомагати лагодити там трактори та ін., створюються нові форми зближення між містом і селом.

Звичайно, в справі машинізації сільського господарства, в справі раціоналізації сільського господарства робітники, якщо ця справа буде правильно організована, зможуть відіграти колосальну роль.

Тепер існує поділ праці всередині фабрик. Треба подивитися, що було всередині фабрик до революції в Росії, в 1895/96 р. Звідки черпалася кваліфікована робоча сила? Головна маса черпалася з середовища ремісників і з кустарних промислів. Є дуже цікава книжка Свірського, де він описує кваліфікацію колишнього робітника, як він служив хлопчиком і як він підстерігав момент, коли робітник, якому він допомагав, піде, щоб підійти до верстата і вчитися працювати на ньому. Деякі старі товариші самі пройшли цю стару школу учнівства і іноді недооцінюють тієї переміни, яка відбулася в самому змісті і в самій суті кваліфікації.

У 1895/96 р. кількість кваліфікованих робітників була велика. Це були не одиниці, це була маса. І тоді страйки мали великий вплив на капіталіста, бо замінити цих кваліфікованих робітників було ніким. Локаут тоді провести було не так просто. Війна в цьому відношенні внесла величезний переворот, штовхнула на винайдення всяких пристроїв до машин, що роблять потребу в старій кваліфікації робітників набагато меншою. Якщо ми подивимося на склад робочої сили у Форда, то ми побачимо, що три чверті цих робітників — це робітники, які виконують найпростішу роботу, якої, за виразом Форда, «треба бути ідіотом, щоб не навчитися за два дні». І одна чверть висококваліфікованих робітників, але які кваліфіковані вже по-новому, керує роботою. Така

картина спостерігається в цілому ряді великих сучасних виробництв.

У Німеччині ми бачимо ту ж саму картину — ми бачимо великий прошарок робітників, що мають дуже невелику, вузьку кваліфікацію, і значно менший кадр кваліфікованих робітників, більш технічно підготовлених, що розуміють суть виробництва, вміють спрямовувати виробництво.

Як тепер капіталіст підходить до цієї маси «підучених» робітників? Локаут у відповідь на страйк. А верхівку він всіляко розбещує і підкупує, роблячи кваліфікованих робітників учасниками виробництва.

Візьмемо Німеччину; є прекрасна брошура т. Гайсеновича про ДІНТА (німецький інститут технічного навчання робітників.— *Н. К.*),— він їздив у Німеччину, де зібрав цей матеріал. Там на верхівку звертається особливо увага, так само як в Англії, де теж відбувається підкуп цієї верхівки, де приїжджає міністр снідати до робітників, щоб домовитися з цією організованою верхівкою. Тепер у капіталістичних країнах особливо різка ця відмінність між кваліфікованими, некваліфікованими і напівкваліфікованими робітниками.

Для того щоб у нас підгустувати так званого «підученого» робітника, треба не два дні, а два місяці, тому що у нас взагалі дуже слаба культура промислової праці.

У нас робітника треба навчити, як підходити, як розміщувати інструменти, і наш робітник вимагає більше часу, щоб бути «підученим», ніж робітник у Німеччині, де він підлітком навчається всього цього. Але й у нас намічається поділ праці по-новому: на кваліфікованих робітників і напівкваліфікованих («підучених») робітників.

У нас були великі суперечки з т. Гастевим. Він проводить дуже велику роботу по обслуговуванню виробництва робочою силою, але все ж треба сказати, що робітники, яких він навчає, виконують лише певні функції по обслуговуванню машин, що потребують більшого поділу праці. Звичайно, в дану хвилину, коли ми стоїмо на самому початку реконструкції, нам треба культуру праці всіляко виховувати, і тут є велике досягнення, яке багато хто недо враховує. Але коли говорять, що тільки це і далі ні кроку, коли недооцінюється роль ква-

ліфікованої робітничої верхівки, навколо якої капіталісти буржуазних країн ходять на задніх лапах, то такі твердження надзвичайно шкідливі, бо підривають свідомість того, що величезна робота необхідна для підготовки сучасного кваліфікованого робітника, підготовки зовсім по-іншому, ніж раніше, робітника, який дійсно зможе керувати виробництвом.

Якщо ми тільки за Гастевим навчатимемо робітників, то всі наші нові заводи, які за останнім словом техніки будуватимемо, будуть натрапляти на те, що виконавців буде багато, а робітників-керівників, по-сучасному підготовлених, технічно кваліфікованих, не буде. Це надзвичайно турбує, тут будуть найрізноманітніші зриви. Хіба Форд підготовляє тільки напівкваліфікованих робітників? Він підготовляє робітників високої кваліфікації, пропускає їх через усі відділи заводу, дає їм складні монтажні роботи. Два тижні учень працює на виробництві, тиждень — у школі, де пов'язуються знання техніки з навичками. Пробувши кілька років у цій школі, учень виходить політехнічно освіченою людиною. Це не той політехнізм, про який ми говоримо, це — тільки частка політехнізму, це — технічна його сторона, але ця технічна сторона у Форда так розроблена, що цього треба вчитися, вчитися і вчитися.

Те ж саме і в ДІНТА. Якщо ви подивитесь на план цієї школи, то ви побачите надзвичайно глибоке оволодіння технікою, тут теорія зливається з практикою. В статті т. Гастева про політехнізм він говорить про навички. Навички — це справа необхідна, але треба, щоб навички були пов'язані з технікою, з наукою, щоб найпростіші процеси осмислювались. Треба сказати, що і Форд, і ДІНТА всіляко намагаються розбестити цю верхівку робітничого класу, і це для них є завданням не менш важливим, ніж всебічна технічна освіта. Все навчання пройняте схилинням перед капіталістичним ладом, вони намагаються пустити в очі робітникові пилу «якнайтоншого».

Наш шлях ясний: ми повинні технічні знання від них запозичати, але скувати політехнізм з нашим світоглядом, пов'язати його з суспільними науками, з марксизмом. Всю боротьбу робітничого класу ми повинні висвітлити перед цими кваліфікованими робітниками. Ми

повинні прагнути до того, щоб у нас не було поділу на кваліфікованих і некваліфікованих, ми повинні крок за кроком іти по цьому шляху. Ми повинні створити марксистськи свідому верхівку кваліфікованих робітників, і вона допоможе нам переробити весь робітничий клас таким чином, щоб це були не прості виконавці, а свідомі учасники виробництва. І в цьому відношенні деякі кроки робляться.

Візьмемо таку справу, як виробничі наради. Тепер на партконференції роздавали брошурку, де розповідалося про те, що робітнича маса ще не бере участі у виробничих нарадах. Це пояснюється тим, що не всі пропозиції робітників приймаються і виконуються. А як пропозиції перелічуються такі, як наприклад: побудувати нову майстерню, витратити на це 140 тис. карбованців. А потім обурення: чому це не проведено в життя? Та немає цих 140 тис. Тут, звичайно, можна обвинувачувати адміністрацію, що вона недостатньо з'ясовує робітникам, чому пропозиції нездійсненні. Але питання не в тому, щоб кожну пропозицію преміювати, а навколо виробничих нарад потрібна величезна робота, що підносила б виробничу свідомість маси, якій Володимир Ілліч надавав величезного значення,— це виробнича пропаганда.

Ми повинні сказати, що наші виробничі наради дуже слабо або навіть зовсім не пов'язані — можливо, я й помиляюся — з тією великою роботою по виробничій пропаганді, яка повинна вестись. Та виробнича пропаганда, яка раніше, в 1919/20 р., велася при заводах, у заводських клубах, де було висвітлення життя всього заводу в різних діаграмах, історії заводу і т. д., тепер занедбана і звелася нанівець. Ми не ведемо виробничої пропаганди, а при нашому рівні освітніх знань нам без цієї виробничої пропаганди ніяк не можна. Треба, щоб кожна цифра була робітником усвідомлена. Недооцінка значення виробничих нарад недопустима, їм треба надати масового характеру, втягнути в них необхідно всю масу.

Багато ще інших є способів відходу від капіталістичних форм поділу праці, які зміцнюють внутрішню дисципліну. Візьмемо, наприклад, суботники. Це — теж відступ від того капіталістичного поділу праці, який був,

тому ми суботникам надавали такого величезного значення.

Нарешті, наближення знань до робітників. У давно минулі часи в Росії було господарство Енгельгардта в Смоленській губернії. Енгельгардт — видатний хімік — мріяв про те, щоб побудувати по-новому господарство, він вказував на величезну прірву між знаннями і вмінням. У нас мужик вміє працювати, а знань не має, і є інтелігенція, яка має знання і не вміє працювати, говорив він. Він для учнівської молоді влітку влаштовував такі практикуми, де вони жили в тих самих умовах, що й селяни, усвідомлювали селянське життя, додержували трудового режиму і т. д. Але, звичайно, думка про зближення праці з знанням у капіталістичних царських умовах була утопією. Але тепер питання про спайку знань з умінням і з працею — це одно з основних вирішальних питань.

Ми можемо сказати: а хіба тепер ми мало робимо для цього? Ми влаштували цілий ряд каналів, по яких робітники можуть вступати у вузи. Я б хотіла знати: за останні роки ті робітники, які йшли у вузи, — чи багато з них поверталось в робітниче середовище або село? Менше, ніж треба, поверталися, намагалися залишитися в місті. На вуз часто дивляться як на засіб «вийти в люди». Величезне значення має зв'язок трудових умінь і знань. Тепер, після XV з'їзду, в цьому відношенні робиться крок вперед у вигляді безперервної виробничої практики. Тут багато є недоліків, але настанова цілком ясна. Цілком так само тепер у нас, в нашій Тимірязевській академії, готують нових агрономів з селянського середовища, які знають умови і яким оволодіння знаннями допоможе перебудувати все господарство. В 1919 р. в Казані мені довелося бути на лекції агронома, який читав лекцію вчителям, щоб вони навчали дітей сільського господарства. Я потім розговорилася з цим агрономом, він каже: «Ми працювали раніше в поміщицьких маєтках, і як з учителями працювати — ми не знаємо». Дійсно, лекція була погана. Сучасні агрономи, що вийшли з селянського середовища, зовсім по-іншому підійдуть до справи.

В усіх наших освітянських сферах дуже багато робиться в різних напрямках для наближення знання до тру-

дящих мас, і іноді справа йде досить стихійно. Візьмемо робітничі університети. Вони виникли якось стихійно, а тип навчального закладу дуже цікавий. Одного разу приходять робітники з Замоскворецького району в Головополітосвіту і говорять: «Ми не хочемо вчитися по тій програмі, яку нам дають». Головополітосвіта збрала нараду тільки з одних учнів-робітників, і вони самі виробили програму, яка їм потрібна. У цій програмі переважають креслення, математика, технологія, організація праці і т. д. Робітники говорять: «Ми на виробництві працюємо по 20 років, але нам треба тепер його осмислити».

Я зараз трохи побоююсь за долю робітничих університетів, тому що досить стихійно ця справа у нас пішла. Є робітничий університет по радіо, хочуть влаштувати робітничий університет по кооперації, і кінець кінцем зірветься правильна політехнічна настанова університету. Молодь приходить і говорить: «Давай нам кваліфікацію, щоб одержати зарплату чим вищу», а ті, що побували на виробництві, говорять: «Ні, справа не в кваліфікації, ми її маємо, а нам до кінця треба усвідомити своє виробництво в цілому, тоді ми будемо господарями на виробництві». Зберегти цю останню настанову в робітничих університетах надзвичайно важливо.

Може здатися, всі мої розмови не стосуються політехнічної освіти, але я гадаю, що вони як вступ були необхідні, тому що коли Маркс говорить, що політехнічна школа — це фермент реорганізації зовсім по-новому, до кінця сучасного капіталістичного суспільства в соціалістичне суспільство, то я гадаю, що ми повинні всіляко обміркувати і зробити нашу трудову школу справжньою політехнічною школою.

Я повинна сказати, що в статті Гастева про політехнізм є деякі здорові думки про різницю вікових груп у школі, про один підхід у I ступені і значно більш поглиблений підхід у II ступені. Ми повинні враховувати суспільну настанову в підході до політехнічної праці, з одного боку, з другого боку — ми повинні орієнтуватися на вік.

Якщо ми подивимося на школи Форда і ДІНТА, то ми побачимо, що там центральне питання в тому, що учні не тільки навчаються, але й виробляють цінності,

потрібні для виробництва. Підприємство обчислює те, що потрібне і що може бути руками дітей вироблене, і це йде в продаж. І школа Форда і школи ДІНТА побудовані на самоокупності. Вони дають високу оплату всім учням, настільки високу, що учень може прогудувати не тільки себе, але й сім'ю, і все ж у них самоокупність виходить. Справа не в грошах, а в умінні, в тому, щоб наші господарники розуміли, як прийти на допомогу. Якщо господарники прийдуть на допомогу, то ми будемо вчитися по-справжньому. Ми двадцять разів прочитаємо Маркса і Енгельса, підемо на завод, оглянемо кожну цеглину, кожну гаечку, будемо вчитися, як будувати політехнізм, і навчимося.

У Новозибкові Західної області в педінституті провели обслідування сірникової фабрики, її техніки, її господарювання, з одного боку, форм селянського господарювання — з другого. Найцінніша робота була проведена, і вона привела в дуже велике збентеження навіть деяких партійців на місцях.

Постало питання: чи не заборонити цю книжку?¹ Чого вони на завод ідуть, яке діло вчителям ходити на завод?

Довелось цю книжку дати в Агітпроп ЦК ВКП(б), який її схвалив, тому що тут, дійсно, і місто, і село вивчаються не тільки економічно, але й суспільно. Коли ми говоримо про поглиблену політичну підготовку вчителя, такі обслідування мають колосальне значення, і ще більше значення має виробнича робота.

Є така у нас Академія комуністичного виховання, і колись ми з т. Блонським багато думали про те, як треба виховувати сучасного педагога, щоб він знав виробництво, знав село і фабрику. Тов. Блонський завів в Академії комуністичного виховання такий звичай, що студенти проводили перше півріччя на виробництві не як інженери, доповідачі і т. д., а працювали біля верстата. Це наклало відбиток на всю їх роботу, дуже великий. Були надзвичайно цікаві доповіді про роботу на виробництві.

Пам'ятаю такий випадок. На одній фабриці червоний директор, дізнавшись, що прислали студентів, вирішив, що вони будуть тільки заважати, і розпорядився посла-

---

¹ Див. стор. 91 цього тома.— *Ред.*

ти їх у найгірший цех. А потім раптом доповідають йому, що в цьому цеху підвищилась продуктивність праці. Чому? Виявляється, що студенти вчасно приходять, акуратно працюють, створили в цеху таку атмосферу, що піднялась продуктивність праці. Тоді вирішили їх уже розподілити по всіх цехах. Така жива рисочка свідчить, що йшли по правильній лінії.

Але ми любимо все переорганізовувати; виявилось, часу не вистачає, студентам цікавіше писати стінні газети, взагалі курс розширити, і таку живу справу було знищено, і з живої академії зробили звичайний заклад по підготовці далекого від виробництва педперсоналу. Там був живий зв'язок з виробництвом у студентів, які ставали без усякого комчванства за верстат поряд з робітником і багато чого навчилися у робітників. Тепер кажуть, що виробничу практику організувати важко, і академія нічого в цьому відношенні не робить. Я сподіваюсь, що рано чи пізно ми доб'ємося відновлення роботи біля верстата, тому що і справжню політичну роботу серед робітників не можна провести, якщо не попрацюєш з ними поруч біля верстата.

Ми ставимо дуже часто працю в навчальному закладі не як *продуктивну працю*, ми її ставимо в навчальній майстерні як навчання: на продаж не робиться нічого, оцінки зробленого з точки зору суспільної необхідності немає.

Це неправильно, це дорого обходиться і позбавляє можливості розширити виробництво. Треба школу тісно зв'язати з реальним виробництвом. Тов. Гастев правильно говорить не про політехнізм взагалі, а про той політехнізм, який в життя треба запровадити.

Ми дуже багато говорили про школу-семирічку. Вона, мовляв, буде справжньою політехнічною школою. Я приїхала в Перм, у Мотовилиху. Мотовилиха сама по собі, а на горі стоїть школа-семирічка, і якісь нещасні столяри обладнують сарай під виробництво. Я кажу: «А як же мотовилихинські робітники? Чи беруть вони участь в організації майстерні?» — «Ні, у нас буде столярна майстерня». Найжалюгідніша майстерня, в якій зимою не можна працювати.

Я побоююсь того, що у нас семирічка дуже великий прапор викинула, а фактично мало продумується

питання, як цю семирічку дійсно спаяти з виробництвом. Наша школа, в якій строк навчання розширюється до десяти років, за постановою Раднаркому і Колегії Наркомосу повинна бути пов'язана з технікумами і в кожному районі разом з ними обслуговувати підготовку всієї необхідної робочої сили.

Передбачається, що технікум і школи II ступеня взаємно доповнюватимуть одне одного. Але як це відбудуватиметься?

Уже тепер встановлюється розклад для десятирічної школи, і встановлюється в старших класах, що праці приділяється 4 години. Це створило у мене дуже пригнічений настрій, тому що коли ми почнемо з розкладу, а не з того, які нам нові життєві напрями створити, і забороняємо більше 4 годин приділяти праці, то який же може бути зв'язок з виробництвом. Це — неправильний підхід. Ми ставимо на загальне обговорення питання про політехнізм в усій широті і сподіваємося, що господарники нам допомагатимуть у цій справі. Ми прямо повинні сказати, що без господарників ні Головпрофосвіта, ні Головоцвих, ні Головополітосвіта з тими величезними завданнями, які перед ними стоять у цій галузі, не справляться.

Я думаю, що питання про політехнічну школу заслуговує величезної уваги. В секції вдасться, можливо, більш докладно проаналізувати це питання.

Метою моєї доповіді було підкреслити, що коли ми хочемо п'ятирічку пов'язати з корінними соціалістичними змінами, то ми повинні величезну увагу звернути на політехнічну освіту.

ШКОЛА-СЕМИРІЧКА ПРИ ВИРОБНИЦТВІ

Чому Наркомос стоїть за ФЗС? Не тільки тому, що ці школи обслуговують дітей робітників, а тому, що в цих школах можна налагодити глибокий, справжній зв'язок з виробництвом, надавши всьому навчання справді політехнічного характеру і встановивши найтісніший зв'язок між школою і батьками-робітниками, забезпечивши в цих школах особливо глибокий вплив робітників на постановку всієї справи.

Почнемо з виробництва. Завідуючий школою і вчителі повинні добре самі вивчити завод, життя селища, дане виробництво; тільки тоді вони зможуть правильно налагодити роботу в ФЗС, індивідуалізувати програми, постановку праці. Треба б, по-справжньому, щоб учителі де-небудь складали екзамени по ознайомленню з виробництвом. В усякому разі негайно повинні бути розроблені програми для вчителів по цій лінії. В ці програми повинні ввійти питання вивчення сировини, її хімічної обробки, вивчення машин, двигунів, вивчення товарів, їх якостей — це з одного боку, з другого — повинен бути вивчений склад робітників, побутові умови. Необхідно, щоб завод був шефом школи, і це шефство повинно в першу чергу виразитися в тому, що робітники беруть на себе завдання ознайомити вчителів з своїм виробництвом і побутом. Але цього мало: вчителі повинні вивчити також історію заводу, з одного боку, з другого — вивчити те місце, яке займає дане виробництво в нашому Союзі і в усьому світі, повинні вони

почитати книжки про дане виробництво, повинні ходити на виробничі наради — одним словом, почати жити тим, чим живе завод, чим живе робітниче селище.

До цього добре було б додати кілька місяців роботи біля верстата, роботу з дорослими робітниками, вивчення охорони праці на заводі, роботу профспілки.

В усякому разі необхідно, щоб Головоцвух разом з Цекосом (ЦК профспілки працівників освіти.— *Ред.*) негайно ж налягли на цю справу.

Тепер у Головоцвухів виникла думка, яку вона хоче винести на обговорення профспілок, Наркомпраці, робітничих організацій — це в кожній профспілці організувати поголовно для всіх робітників курс, який знайомить з даним виробництвом. Ось розвивається у нас хімічна промисловість, і треба, щоб усі робітники-хіміки поголовно — хоч би що вони робили, хоча б пляшки мили,— проходили певний виробничий курс, який показував би їм, яку роль відіграє хімія в сільському господарстві, в промисловості, показати всю романтику хімії, розповісти про становище нашої промисловості, про перспективи її розвитку, про те, які робітники для неї потрібні. Для робітників-будівельників треба створити інший курс — дати перспективи будівництва, показати зразки будівель, ознайомити з перспективами будівництва у нас, вказати, чого і як повинен навчатися робітник-будівельник. І так для кожної галузі виробництва. Треба скласти такі курси якомога популярніше, якомога цікавіше, ілюструвати їх дослідами, кінофільмами, екскурсіями, вивченням власного заводу. Такі курси треба зробити обов'язковими, на основі цих курсів треба розгорнути гуртки, дати для них програми, рекомендаційні курси читання.

Такі курси допоможуть робітникам у далеко більшій мірі відчувати себе господарями виробництва, пробудять особливий інтерес до виробничих нарад.

Якщо це буде здійснено, робітники набагато краще зуміють допомагати вчителям і школі взагалі.

Але, крім того, потрібний чисто педагогічний аналіз виробництва. Скажімо, виробництво текстильне. Воно вимагає доброго знання фарб, їх комбінацій, розуміння малюнка. Це вже диктує, наприклад, необхідність з перших же кроків учити дітей малювання.

Переплетення волокон відіграє в текстилі особливу роль, і ось вивчення всіх видів тканин: плетіння соломи, прості ткацькі верстати та ін. та ін.— все це буде поступово підводити до вивчення прядильних і ткацьких машин.

При школі важливо буде мати овець, ткати, фарбувати вовну, на шкільних ділянках розводити льон, коноплі, кенаф, в оранжереях — бавовник, шовковицю, розводити шовковиків, як це робила, наприклад, одна з шкіл Рязанської губернії.

Треба скласти виробничу дитячу літературу з описом того, як раніше працювали на фабриках, як працюють тепер, і т. д. і т. п.

У школі при хімічній фабриці велике значення має раннє знайомство з різними розчинами, можливо, треба влаштовувати шкільні кухні, звертаючи особливу увагу на діяння вогню, на проходження відповідних відділів, на вивчення мінералогії ґрунтів та ін. та ін.

На механічних заводах рано треба починати вивчення всяких механізмів, розвивати інтерес спеціальний до механіки, до техніки та ін.

Звичайно, все це треба проходити так, щоб вивчення не мало вузькоспеціального, тренувального характеру. Малювання, креслення, математика, фізика, хімія, біологія — всі ці знання загальноосвітнього типу, але вони повинні зв'язуватися з даним виробництвом, його робити стрижнем вивчення даної галузі, використовуючи інтерес до того, що діти навколо себе бачать, про щочують.

Ставлячи в ФЗС в центр вивчення місцеве виробництво, можна налагодити активну допомогу рад сприяння роботі школи. Треба тільки, щоб учителі робили доповіді раді сприяння не тільки про матеріальний стан школи і про поведінку дітей, але й про те, чого і як вони дітей навчають. Добре було б, якби ради сприяння могли розширити свій склад робітниками, які цікавляться справою, тоді вчителі зможуть діставати від такої розширеної ради сприяння чимало слухних порад і прямої допомоги в потрібному технічному обладнанні, у проведенні дослідів, демонстраціях матеріалу та ін. Така спільна робота швидко зближатиме школу з заводом.

Проте, яке б не було виробництво, з яким зв'язана школа, скрізь необхідно пробуджувати у дітей інтерес до техніки. І не тільки до техніки в галузі промисловості, але й у галузі сільського господарства. Треба розкрити перед дітьми ФЗС весь смисл і значення застосування техніки до сільського господарства. В усіх школах ФЗС — чи в зв'язку з вивченням виробництва, чи в зв'язку з усупільненням різних сторін робітничого побуту (їдальні, приготування їжі та ін.) — в різних виробництвах по-різному треба знайомити дітей з хімією, її перетворюючою роллю. З кожним роком хімія відіграватиме в світовому господарстві все більшу й більшу роль, і не можна, щоб діти, які закінчили ФЗС, не знали хімії, не розуміли її значення. Потрібні відповідні майстерні, відповідна дитяча література, підліткова література, дитячі музеї, самими дітьми створювані.

Цього нічого ще немає, створити повинні допомогти дорослі робітники і робітниці.

Треба сказати, у нас дитяча література дуже бідна. Є дитячі письменники, але немає у них знання заводу, його життя. Треба вибрати з старої і іноземної літератури підходящий матеріал. Особливо багато підходящого матеріалу в галузі техніки може дати іноземна література, матеріалу цікавого, захоплюючого. А потім треба збирати біографії робітників, розповіді про те, як вони відбудовували промисловість в роки розрухи, розповіді про сучасну роботу на підприємствах. Матеріал треба буде лише художньо опрацювати. Боротьба з молотом у руках не менш цікава, ніж боротьба з гвинтівкою. В числі дитячих книжок і книжок для підлітків повинні бути і книжки, які виховували б інтерес дітей до плановості і до правильного обліку і контролю, які допомагали б дітям розібратися в питаннях організаційного характеру. Все це можна написати дуже цікаво для дітей.

На питання плановості, обліку, контролю ми повинні звернути особливо велику увагу, починаючи з наймолодших класів. Тепер математика вивчається нуднувато, мало діти розв'язують задач, не практикуються в їх продумуванні, а тим часом арифметику можна зробити надзвичайно захоплюючою, пов'язавши її з обліком, контролем, плановістю, раціоналізацією. В старовину

задачі були дуже дурні, але з цього не випливає, що розв'язання задач повинно бути зведене до мінімуму. В ФЗС, де легшим є пов'язання з виробництвом, математичні задачі можуть набути особливого виховного значення.

Питання організації повинні особливо старанно опрацьовуватися, і в цьому відношенні велику роль можуть відіграти розширені ради сприяння. В робітничому середовищі особливо багато організаторів; в усій робітничій масі завдяки колективній роботі за загальним планом з певним поділом праці розвивається своєрідний організаційний інстинкт. І саме робітники можуть серйозно допомогти в справі налагоджування всієї організації шкільної роботи і шкільного самоврядування. Не на великих мітингах і зборах, а в цілому ряді організаційних бесід, де організаційні питання розглядатимуться в їх конкретній формі, можуть робітники зробити велику послугу ФЗС. Треба тільки, щоб учителі і підлітки навчилися уважно їх слухати, навчилися ставити питання. Організаційний досвід робітників повинен оплодотворити шкільні організації всіх типів.

ФЗС повинна бути тісно зв'язана з виробництвом, а також повинна бути вона тісно зв'язана з усім побутом робітників. Учні школи ФЗС повинні брати участь в будівництві нового побуту, в оздоровленні його.

Питання раціональної організації всього життя робітничої сім'ї — громадські їдальні, майстерні лагодження, пральні, бані, кооперативи, ясла, дитсадки, клуби та ін.— повинні бути предметом особливої уваги, треба зацікавити ними дітей, зробити їх учасниками будівництва цих закладів в тій чи іншій формі (тільки не збиранням коштів, а агітацією за ці заклади, участю в них, чергуваннями та ін. і т. п.). Важливо, щоб і ці заклади виявили максимум уваги до дітей, до їх ініціативи.

Зачатки всього цього є вже і тепер у ФЗС і в школах-семирічках, але треба все це проводити далеко більш систематично, узагальнюючи досвід, відходячи якнайдалше від шаблонів.

Хотілося б звернути увагу ще на одно питання. Виховувані в школах ФЗС діти готуватимуться до роботи на даному виробництві. Мабуть, основні кадри влива-

тимуться в те виробництво, з яким зв'язана школа. Але робітники краще ніж будь-хто знають з власного досвіду, як важливо, щоб та справа, яку робиш, була б до серця. Тоді не знатимеш втоми, тоді дбатимеш про справу. Але ось стоїть за верстатом людина, а з раннього дитинства вона мріяла стати художником, і гнітить її робота за верстатом, або людина-силач, їй хочеться молотом грюкати, м'язи грають, а вона, зігнувшись, повинна всю увагу годинами зосереджувати на відборі якихось кульок...

Вибір професії має величезне значення. На це питання звертають величезну увагу в Америці, в Німеччині, в промислових країнах. Добір для кожної професії найбільш пристосованих — над цим завданням у промислових країнах іде посилена робота. У нас це питання розробляється в Наркомпраці, але школа стоїть від цієї справи ще осторонь, а тим часом важливо з перших же кроків спрямовувати молодь у відповідне русло, бо тільки вдало обрана професія може дати справжнього працівника, який може розгорнути на користь справі максимум своїх здібностей, і в той же час тільки правильний добір може зробити працю для людини джерелом найбільшої радості. В капіталістичних країнах основи добору визначаються підприємцями, у нас вони повинні визначатися робітниками.

У ДВР була почата робота в цьому напрямі. Тепер ця робота передана Головоцвиху. Її необхідно просувати вперед. І саме в школі ФЗС треба почати роботу по практичному застосуванню науково-педагогічних основ цієї справи.

ПРО ВИБІР ПРОФЕСІЇ

Питання про вибір професії надзвичайно важливе для нашої країни. Ефективність праці в значній мірі залежить від того, наскільки організм людини пристосований до даної професії: не можна вибирати професію шофера людині короткозорій, професію молотобійця людині слабосилій. *Виробництво потребує добору найбільш пристосованих.* Цей добір повинен відбуватися на основі наукового вивчення обдарованості кожного індивідуума.

Тепер, коли у нас індустріалізація країни йде таким швидким темпом, це питання набуває винятково важливого значення. Кілька років тому питання психотехніки ставилися в педагогічній пресі.

Тепер ці питання часто стихійно підмінюються питаннями походження. Син ткача — йди в школу ФЗУ по ткацькій справі, хоча, можливо, у підлітка виняткові математичні або художні здібності. Син службовця — йди вчителі, лікарі, статистики та ін., хоча у хлоп'яти, можливо, виняткова моторна обдарованість.

Сучасна індустрія потребує наукового підходу до визначення придатності до професії. В капіталістичних країнах існує багата література по психотехніці. Однак це питання значно звужується внаслідок класової структури капіталістичного суспільства. Поряд з природною обдарованістю для ефективності праці вирішальне значення має *інтерес* працівника до даної професії.

Ми бачимо, як старе капіталістичне суспільство обмежувало для величезних мас населення сферу вибору

професії, створюючи всякого роду загороджувальні класові середостіння, бронюючи ряд професій за певними класами. Найяскравіше ми бачимо ці штучні обмеження в сфері жіночої праці.

У нашій країні йде масова ломка буржуазних традицій. Дівчина-слюсар, дівчина-тракторист, дівчина-інженер, механік — це ломка старих дідівських традицій. Без такої масової ломки старих капіталістичних середостінь неможливий вільний вибір професії. Ми іноді не усвідомлюємо собі того, як глибоко в'їлися в нас старі традиції. Без ґрунтовної ломки їх не зжити. Поки що ця ломка в самому розпалі. В ній потопає поки що питання про вільний вибір професії, про це питання поки що не говорять. Але в найближчому майбутньому воно постане з усією силою, бо ми швидко просуваємося вперед по шляху до соціалізму. Ми мислимо при соціалізмі працю вільною, радісною. А радісна праця може бути лише тоді, коли у людини є до неї глибокий інтерес. Поеднання обдарованості і інтересу — проблема, яка скоро постане з усією гостротою.

Нам треба тепер взятися за старанне вивчення європейської і американської літератури з цього питання, за критичну оцінку її і за продумування нових форм цієї роботи — форм, здатних надати цій справі розмаху і глибини, відповідних можливостям соціалістичного будівництва.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОГРАМ З ПРАЦІ

ПРОГРАМА РОБОТИ З МАТЕРІАЛАМИ І ІНСТРУМЕНТАМИ

а) М а т е р і а л (матеріали, доступні для вивчення дітям) — вивчення його властивостей шляхом спостереження, порівняння, вимірювання, досліду, трудового діяння, поводження з матеріалом, зберігання його, зразки матеріалу. Місце і умови його добування, де діставати, ціна.

б) І н с т р у м е н т (доступний дітям) — вивчення його дії шляхом спостереження, порівняння, трудового досвіду, зберігання інструменту, догляд за ним.

в) Т р у д о в і п р и й о м и (поступовість розвитку) — встановлення мети, колективне встановлення мети, приготування до праці — заготовлення матеріалу і інструментів.

План.

Трудовий процес (темп, проста кооперація, поділ праці).

Облік (досягнення мети, кількість потраченого матеріалу, кількість потраченого часу).

г) Г і гі є н а п р а ц і.

д) В и д и п р а ц і:

ПРОГРАМА ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

а) П р а ц я в ш к о л і (роздавання і збирання підручників, посібників та ін., шкільна бібліотека і шкільний музей, живий куток. Прибирання шкільного приміщення, догляд за ним, прикрашування його. Взаємодопомога в школі).

б) Праця на пришкільній ділянці і площі — догляд за домашніми тваринами, квітництво, городництво, дослідна ділянка. Приготування до гри. Взаємодопомога.

в) Праця домашня—прибирання, пошиття, лагодження, варіння їжі, зберігання, догляд за малюками, догляд за домашніми тваринами.

г) Праця суспільно корисна — зважування плану, сил, шляхів виконання, поділ праці, використання вмінь.

д) Праця ініціативна, творча — оформлення технічних запитів і інтересів дитини.

СУПРОВІДНІ НАВИЧКИ:

- а) письменність,
- б) математичні вміння,
- в) навички вимірювання (довжини, ваги, об'єму, часу, тепла і т. д.),
- г) графічна грамотність,
- д) фізична спритність (що розвивається грою і гімнастикою),
- е) розвиток зовнішніх почуттів (на гри і спеціальними вправами),
- є) знання навколишніх умов,
- ж) знання людей.

РОЗВИТОК РОБОЧИХ ЗДІВНОСТЕЙ

Вправлення аналізаторів на трудових процесах (зорового, слухового, тактильного, м'язового; підвищення диференціації в їх діях). Затримуючі центри — самоконтроль.

Координація і спеціальне диференціювання роботи аналізаторів; фактори, що сприяють цій координації.

Найближчі і віддалені цілі.

Колективна праця.

ПРО ПРАЦЮ ПІДЛІТКІВ

Радянська країна — республіка праці. Необхідно, щоб усі підлітки діставали у нас трудове виховання. Розвиток промисловості, розвиток колгоспного руху, зміцнення зв'язку між містом і селом, наукою і працею робить цю річ все більш і більш здійснимою. В буржуазних країнах діти буржуазії, діти інтелігенції навчалися розумової праці, діти робітників і селян — праці фізичної. З самого початку існування Радянської влади була проголошена трудова школа, школа не просто трудова, а політехнічна, тобто така, де не просто дають трудові навички, а де зв'язують навчання праці з наукою, з теорією, вчать розуміти наукові основи виробництва в цілому. Ця школа задумана була як школа, обов'язкова для всіх, як школа, де навчатимуться від 8 до 17 років.

Однак це була тільки далека мета. В школу у нас потрапляли далеко не всі діти. У нас досі немає загального навчання. У нас масовою школою була і лишається тільки школа I ступеня, а більшість підлітків від 12 до 17 років ніде не навчається. Крім того, школа у нас в своїй величезній більшості тільки називається трудовою. В старих школах ніде майже не було майстерень. У школах нових, побудованих уже при Радянській владі, майстерні займають менше 2% усїєї площі. Яке ж це трудове виховання! Якщо й було яке трудове виховання, воно проходило поза стінами школи, проводилось як суспільно корисна робота.

Тепер життя настійно вимагає виховання молоді. Треба ясно і чітко поставити перед собою це завдання.

Всі підлітки, «хлоп'ята і дівчата», що закінчують школу I ступеня, повинні не тинятися марно, а діставати трудове виховання. Кожний підліток повинен ставати в ряди трудящих, працювати посилено, одержувати плату за свою працю. Але робота молоді повинна перебувати під дбайливою, суворою охороною. Ця робота повинна бути такого характеру, щоб вона не притупляла дітей своєю одноманітністю, а давала їм можливість всебічного розвитку. Треба, щоб робота була пов'язана з самостійним читанням, з роботою в гуртках, з циклами лекцій, різноманітними короткотерміновими курсами, з інструктажем, з громадською роботою. Допомогати повинна цій справі наявна сітка шкіл селянської молоді, технікумів та ін. Треба охопити трудовою освітою всіх підлітків. Колгоспний рух відкриває в цьому відношенні величезні можливості.

1930 р.

ВИСТУП НА КОЛЕГІЇ НАРКОМОСУ В ПИТАННІ ПРО ПОСТАНОВКУ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ ПО ПОЛІТЕХНІЧНОМУ ВИХОВАННЮ

По-перше, слід відмітити недостатню пов'язаність між інститутами і, по-друге, незвичайні можливості політехнічної освіти підлітків. У першу чергу тепер висувається позашкільна політехнічна освіта. Школа — тільки організатор цієї справи, але в сучасний момент *політехнічна підготовка в стінах школи є утопія*, а потрібне поголовне політехнічне виховання. Ми називаємося республікою праці, нам потрібне поголовне політехнічне виховання. Масова школа, зокрема школа I ступеня, дає загальні навички, але з 12—13 років праця обов'язкова вже для кожного члена колгоспу, який і виконує обов'язкову роботу в тій чи іншій галузі господарства. З 12—13 років кожний стає працівником комуни, кожний одержує пайок у колгоспі і виконує обов'язкову роботу. От і треба, вивчивши стан справи в різних краях, дати послідовність у роботі і показати перехід з ступеня на ступінь індустріальної праці. Інакше виходить: дівчатка тільки й сидять, наприклад, на доїнні корів,— треба, щоб від професії доярки дівчинка перекинулася через ряд інших обов'язків до городництва і вівчарства, треба, щоб діти проходили певні ступені роботи в основних галузях колгоспу.

ШСМ повинна бути організатором колективної праці дітей і саме організатором праці політехнічної. ШСМ повинна організувати молодь, не охоплену школою; повинні бути створені *короткотермінові курси, цикли*, повинні бути організовані своєчасно *консультаційні пункти*. Що ми

можемо зробити в наших умовах, щоб праця підлітка стала політехнічною працею? Треба висвітлювати це питання.

Тут виростає особливо значення *технічної станції*. Технічній станції треба зв'язатися з колгоспом. Молодь це робитиме добре. На ряді колгоспних заходів можливо і важливо поставити саме політехнічне вивчення праці.

Всім інститутам цю тему треба проробити. Інакше на практиці ми спостерігаємо неправильні ухили, прагнення до розщеплення праці, поділу з раннього віку за професіями: доярка, друга — погоничка або картоплю чистить. Найближчі кроки інститутів повинні полягати в тому, щоб докладніше опрацювати це питання, вивчити педологію цього питання. Тут постають питання послідовності праці. Особливо треба боротися з тими практиками, які думають, що треба раніше починати професійну працю; на противагу цьому треба ставити програму політехнічного пророблення, обміркувати питання і про дітей, і про підлітків, як тих, що відвідують школу, так і тих, що поза школою. Це буде іншого типу праця, саме праця з політехнізму. В майбутньому можливі нові форми праці в зв'язку з перекиданням міської молоді на село. Саме місто і село можуть дати політехнічну підготовку. Ми будуємо тепер заводи-втузи, де поголовно всі робітники втягнуті в підвищення кваліфікації і вивчення праці. Важливо так ставити роботу з підлітками, щоб робота не була вузькопрофесійного характеру, а мала б характер політехнічний.

У нас є деякі підходи до такої політехнічної підготовки, зокрема, в кожній майстерні, яка пропускає через себе молодь і дає всебічну підготовку.

Завдання позашкільного політехнічного виховання треба розв'язувати разом з Наркомпрацею і ставити поголовно перед усією молоддю...

Центр питання про стан дослідницької роботи тепер не в тому, що інститути не працюють, а в тому, щоб проблему висунути в маси. Немає повного пов'язання з життям, а тепер такий час, коли треба дати політехнічне виховання всім поголовно. Наприклад, на електричній станції треба показати, що з себе являє електрична сила, що таке електрика і т. д.

Поки масам не буде ясно, як треба самим працювати політехнічно, поки не буде дана інструкція щодо цього, поки про політехнізм будуть тільки писати в наших книжках і окремих рецензіях — справа не піде. Найважливіше тепер — провести в життя ідеї політехнізму. Школа повинна цьому допомогти. Через це тепер доречно ставити питання про пропаганду ідей політехнічного виховання, про позашкільну організацію політехнічної праці, надати розмаху, розмаху, без якого нічого й думати впроваджувати політехнізм в життя.

1930 р.

ПОЛІТЕХНІЗМ ПРИ ТЕПЕРІШНЬОМУ СТАНІ ТЕХНІКИ

(З ВИСТУПУ НА II ВСЕСОЮЗНИЙ ПАРТНАРАДІ ПО НАРОДНІЙ ОСВІТІ)

Володимир Ілліч говорив у зв'язку з політехнізмом про те, що нам необхідно виховувати комуністів. Я думаю, що це завдання не менш настійне, не менш важливе, ніж питання про політехнізм. Не можна розглядати питання про політехнізм відірвано від цього основного завдання. Докладно я не буду спинятися на цьому питанні, але я хотіла вказати на необхідність особливо уважно ставитися до програм наших шкіл і курсів.

Дуже часто, маючи на увазі необхідність докорінної перебудови школи, поліпшення школи, ми ставимо собі надзвичайно короткі строки і в скороспішному порядку переробляємо наші програми, зовсім не обговорюючи питання, як, в якому напрямі ці програми треба переробити. А тим часом перед нами стоїть завдання через всю школу, починаючи з наймолодшої групи і кінчаючи вузом, побудувати виховання таким чином, щоб воно давало певний світогляд і пов'язувало б ті знання, які ми даємо, з практикою. А от відносно світогляду у нас дуже погано. Нашвидку переглядаючи деякі програми, часто бачиш, що немає тих ув'язок, того підходу, які необхідні з точки зору марксизму. А без цього ми політехнізму ніякого не побудуємо. І ось нам треба особливо уважно дивитися, щоб не скочувалось наше викладання на старе викладання, з одного боку, і, з другого боку, щоб воно не перетворювалось у про-

сту агітацію; а тим часом, якщо ми візьмемо два питання, тепер надзвичайно важливі — одне питання про антирелігійну пропаганду, а друге питання про інтернаціональну пропаганду,— я повинна сказати, що дуже часто у мене лишається враження, що ми надзвичайно поверхово ставимо ці обидва питання, не пов'язуючи їх з світоглядом. І на ці два питання необхідно звернути найсерйознішу увагу.

Ще одне питання, про яке я хотіла б сказати,— це питання про масову освіту. Звичайно, необхідно в найкоротший строк провести загальне навчання і щодо дорослих провести ліквідацію неписьменності і озброєння найпотрібнішими знаннями. Це необхідно, щоб відкрити шлях до самоосвіти. Але цього, я гадаю, ми не проведемо, якщо не зробимо нашої системи більш гнучкою.

Ось у нас школа-чотирирічка, і на ній ми, так би мовити, стоїмо. А тим часом, щоб провести цю школу-чотирирічку в життя, треба здійснити цілий ряд підсобних речей. Наприклад, є ряд сіл, де до школи треба ходити далеко,— малюкам це не під силу. Необхідно влаштувати в цих дрібних селах роботу з молодшими групами. Необхідно також організовувати додаткові заняття з відстаючими, на зразок того, як організовано це в Швейцарії. Тоді не буде відсіву. Треба подумати, як зробити нашу школу гнучкою. І ще в нас проблема, про яку ми надзвичайно мало думаємо,— це проблема підлітків, які недавно навчалися в школі або зовсім не навчалися, надзвичайно малоосвічені. Необхідно їх підігнати. У нас щодо дорослих робиться багато, але підлітки якось залишилися між Соцвихом і Головополітосвітою. В дитячу школу ці діти, як переростки, не потрапляють, а на лікпункти їх не беруть, як дітей, які за віком не належать до системи політосвіти. Тут треба цілий ряд особливих шкіл створити. Без цієї гнучкості ми так швидко не доб'ємося мети, як це необхідно. Це з одного боку. З другого боку, ми стали на шлях втягування населення в усю цю справу, і в цьому розумінні культпохід дав дуже багато чого. Це основне, що необхідне для того, щоб просунути справу швидше, але це не в достатній мірі і не скрізь робиться. В цілому ряді областей цю справу ще не зрушено з місця,

доводиться посылатися тільки на досвід Бауманського району, Нижньоволзького краю, Центрально-Чорноземної області. А необхідно, щоб це було скрізь, і на це необхідно звернути особливу увагу.

Звичайно, те, що школа-семирічка, боротьба за семирічку поставлені в центрі питання,— це має надзвичайно велике значення.

Перше ніж перейти до болючого питання, по якому дійшли згоди,— до питання про школу II ступеня, я хотіла б спинитися на питанні про те, які працівники потрібні для нашої промисловості, які сили потрібні для нашої промисловості. Я не говоритиму про школу, а тільки про «робочі руки», про робочу силу. У нас реконструктивний період, старі фабрики, заводи перебудовуються, споруджуються нові фабрики і заводи. Чим нові заводи відрізняються від старих заводів? Старі заводи працювали так, що частина робіт виконувалась ручною працею. Там були такі машини, які потребували дуже великого спеціального обслуговування, обслуговування напівкустарного характеру. Характерно, що для старих фабрик і заводів робоча сила черпалася з кустарної промисловості, і досі є достатня кількість фабрик і заводів з старим устаткуванням, і минуть ще роки, поки всі ці фабрики і заводи будуть переведені на нові рейки. Для цих заводів потрібні були кваліфіковані робітники з великими напівремісничими навичками, але і з знанням машини в той же час. На нових заводах потрібні дві групи кваліфікованих робітників. З одного боку, робітники, яких, власне кажучи, не можна назвати кваліфікованими робітниками,— це робітники, які називаються «підученими», які працюють з конвейером і т. д. Це потребує загальної трудової культури. Потрібна також спеціальна виучка від одного-двох тижнів до півроку.

Але поряд з цим потрібні робітники високої кваліфікації, вже не напівремісничого типу, а такі, що вміють управляти всім механізмом машини, розуміють процес виробництва в цілому, вміють пристосовуватися до умов, що постійно змінюються,— техніка не стоїть на місці, вона все далі й далі розвивається, і кожний день приносить нові зміни, так що необхідно мати робітників, які були б достатньо підготовлені, розуміли б

процес виробництва, вмiли управляти машинами, пристосовувались би до рiзних умов. Такого типу квалiфiкованi робiтники потрiбнi в даний момент на нове виробництво.

Надзвичайно гостро стоїть також проблема і про середній технічний персонал. Потрібні техніки, потрібні спеціалісти, які б уміли інструктувати кваліфікованих робітників усіх категорій. Оцього середнього персоналу у нас майже зовсім немає. У нас є середній персонал — техніки, що працювали на старих фабриках, але ось для нових, по-новому побудованих, у нас середнього персоналу надзвичайно мало. У нас мало цюого середнього персоналу — техніків, які могли б по-новому працювати і навчати інших. Тут ми якось влаштували спеціальні збори по лінії ДВР з науково-технічною секцією ДВР, де був цілий ряд інженерів, близько обізнаних з виробництвом, які говорили про те, що підготовка техніків — це одна з найбільш кричущих потреб нашого виробництва. Тут біда в чому? В тому, що виписати з-за кордону не можна, тому що занадто багато треба виписувати. Можна окремих осіб виписати, а попит на цей середній технічний персонал, на кваліфікованого техника, надзвичайно великий. А з другого боку, з боку техника необхідне знання маси, низового працівника. Без цюого ті плани, які інженер придумує,— ці плани нікому здійснювати. Оця ланка у нас випадає, і тепер це один з надзвичайно важливих моментів.

Тепер візьмемо наші школи. Відносно профшкіл. Профшколи споконвіку готували робітника напівремісничого типу. Це, звичайно, найбільш важка галузь, тому що всяке удосконалення робить цюого робітника, підготовленого в профшколі, безробітним. Раз перестатковується завод, потрібний інший робітник, що має більш високу кваліфікацію. Проте на деякий час такі профшколи необхідні. Але треба, щоб ця профшкола поряд з цими ремісничими і напівремісничими типами навичок давала інший тип навичок, щоб вона підлітків — вихованців цієї профшколи — ставила в таке становище, щоб вони могли швидко пристосуватися до умов, які щоразу змінюються.

Потім щодо напівкваліфікованих робітників, то їх підготовкою займається Гастев. Помилка Гастева полягає не в тому, що він проводить цього типу роботу. Не можна вважати, що ця робота не потрібна. Але помилка Гастева полягає в тому, що він в цьому, і тільки в цьому, бачить вихід, що він зовсім не бачить необхідності підготовки іншого типу, вищого типу кваліфікованих робітників. А крім того, він не бачить необхідності пов'язувати це навчання з загальною і політехнічною освітою і з громадською роботою.

І, нарешті, ось та школа, яка у нас в теорії є політехнічною школою,— фабзавуч. На практиці ФЗУ часто не тим є, звичайно, чим вона повинна бути. Це часто залежить від характеру виробництва. Але ФЗУ розраховує саме на підготовку сучасних кваліфікованих робітників. Ось як стоїть питання з точки зору обслуговування виробництва робочою силою. Але якщо підходити до питання не тільки з точки зору підготовки «робочих рук», а підходити з точки зору культурного обслуговування робітника соціалістичної нашої республіки, так треба справу ставити так, щоб робітник був виконавцем і в той же час був активним творцем, господарем на всякому заводі, на всякій фабриці. Він повинен бути і громадським діячем, який у фабкомі працює, який розуміє, куди йде розвиток техніки, який ясно усвідомлює всі процеси, що на фабриці відбуваються, і який може брати участь у творчій праці для поліпшення роботи цієї фабрики, у якого вироблена свідомо дисципліна. Саме підготовку такого робітника Гастев ігнорує, профшкола теж часто ігнорує цей бік питання. А тим часом питання надзвичайно важливе.

Тепер питання про практику на виробництві. Ми іноді підходимо до цього питання трохи огульно: от організували практику і радіємо, але питання зовсім не в тому, щоб, взагалі кажучи, організувати практику, а в тому, яку практику організувати. Доводилося чути від курсантів, яку практику їм часто доводиться виконувати. Їх приймають на завод, платять їм певну плату і т. д. А що вони роблять? Три рази на день дивляться, яка температура в майстерні! Хіба це практика? А вважається, що вони на практиці працюють. Як, в

якій послідовності цю практику організувати — це величезна проблема, яку, звичайно, повинні практики розв'язувати і яку не можна розв'язати ні в яких кабінетах. Це питання про організацію практики, мені здається, ще не стоїть на тій висоті, на якій повинно стояти.

Тепер ось, підходячи до болючого питання — про школу II ступеня, треба сказати таке: ми ж повинні готувати не тільки для фабрик і заводів людей. Необхідно готувати і для сільського господарства. Адже колективізацію не можна провести без певної підготовки. В цьому відношенні у нас часто зовсім ще неясний підхід, і тут треба щось зробити. Тут питання про працю сільських підлітків стоїть надзвичайно гостро. Треба сказати, що в розумінні охорони праці у нас якраз у колгоспах надзвичайно погано стоїть справа, як і взагалі, зрештою, на селі. Тут недавно в «Дружних ребятах» було вміщене маленьке запитання про те, як працюють у колгоспах діти. І ось один хлопчина пише: «Ти запитуєш, як ми працюємо. Ось я про себе скажу: з 6 годин ранку до 6 годин вечора працюю, бороню безкінним, і задаром бороню. Батько хворий, йому 60 років. А сільрада у нас не дивиться, що хлопчина сіє, а дядьки сплять». Оця класична фраза «хлопчина сіє, а дядьки сплять» говорить про те, що школа і піонерорганізація розкачують підлітків, а з боку дорослих, з боку різних культурорганізацій уваги до охорони праці, до організації праці немає. Це одно з болючих питань, але, на жаль, докладно зупинитися на цьому питанні я не зможу. Проте треба сказати, що політехнізм включає в сільськогосподарську роботу практичну обізнаність з механізацією сільського господарства і вивчення економіки сільського господарства, так що, говорячи про політехнічну школу, ставлячи це питання в цілому, ми повинні ясно усвідомлювати, що це не тільки підготовка до роботи на заводі, не тільки підготовка до роботи на підприємстві, але й підготовка до роботи в сільському господарстві, і підготовка до роботи громадської, до роботи по обслуговуванню побутових потреб, підготовка до цілого ряду галузей роботи. Необхідна підготовка педагогів, художників, письменників, цілого

ряду працівників, найрізноманітніші галузі роботи потребують підготовленої кваліфікованої сили.

Я думаю, що ця наша партійна нарада буде певним зрушенням. Треба сказати, що коли серед педагогів це питання про політехнічну освіту, як кажуть, в зубах нав'язло, то за межами педагогічного персоналу це питання ще не досить серйозно обговорюється. Ось тепер Головоцових намітив на 15 травня з'їзд по політехнічній освіті¹. Організатори з'їзду звернулися до ВРНГ з проханням дати туди своїх представників, тому що цей з'їзд матиме значення тільки тоді, коли там будуть представлені господарники. А що ВРНГ на це відповіла? — «У нас нема людей, які були б вільні для того, щоб цією справою займатися». Я повинна сказати, що такого знання у господарників, що таке політехнічна праця і яке значення її для виробництва, для того, щоб не було постійних криз у робочій силі, щоб не було постійних зривів, немає. Це безумовно.

Питання про технікуми. Звичайно, технікуми, як вони у нас є, дають дуже мало: і в теорії дають мало і мало в розумінні постановки практики. Тому брати їх за ідеал, на мою думку, не слід. Треба працювати над побудовою політехнічної установи, яка б давала цю середню кваліфіковану робочу силу, що так потрібна. Ні наші школи II ступеня, ні наші технікуми ось цього сучасного працівника середньої кваліфікації не дадуть.

Надзвичайно спрощено ми підходимо іноді до всіх цих питань політехнізму і взагалі до технічної підготовки. Цими днями у нас була конференція по робітничій освіті, по робітничих університетах. І ось на цій конференції дуже яскраво відбилась така течія, яка загальну освіту відсуває на задній план і визнає її тільки остільки, оскільки вона дає певне звання. Не можемо ми таких обіцянок давати: пройшов курс школи I ступеня — одержуй звання підмайстра. Звичайно, грамотність — умова дійсно необхідна для того, щоб бути підмайстром, необхідна, але не достатня; крім загальних знань, необхідно мати знання спеціальні, виробничі. Без широкої загальної освіти ніякої справж-

¹ З'їзд відбувся в серпні 1930 р.— *Ред.*

ньої кваліфікації, такої кваліфікації, яку потребує теперішній стан техніки, не вийде. І треба, щоб це усвідомлювалось.

Я думаю, що після партнаради потрібна величезна робота над питаннями політехнізму. Треба все це уточнити, поглибити. Партнарада дасть тільки поштовх у цьому напрямі.

1930 р.

КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

(ДОПОВІДЬ НА ІІІ З'ЇЗДІ ПО ОХОРОНІ ДИТИНСТВА)

Товариші, тема моєї доповіді «Комуністичне виховання дітей і підлітків». Тепер питання про комуністичне виховання всієї маси дітей має величезне значення. На початку революції, після 1917 р., в перший час було звернуто увагу на те, щоб в окремих дослідно-показових школах, дослідно-показових дитячих будинках дати картину того, як треба виховувати по-новому, як треба виховувати не старими приютськими способами, а новими методами виховання. Були створені дитячі будинки. Їх довелося створити в дуже великій кількості, але тільки дуже небагато дитячих будинків дійсно були будинками показовими, де діти могли дечого навчитися. Якщо взяти питання в цілому, то треба сказати, що ця справа у нас кульгала.

Особливо гостро постало питання про виховання широких дитячих мас в останній час у зв'язку з цілим рядом змін в усьому нашому суспільному житті, в усьому народному господарстві. І ті зміни, які відбуваються тепер у господарстві — перехід дрібних селянських індивідуальних господарств на колективне механізоване господарство, — змінюють багато чого. Я не кажу вже про широкий розвиток індустріалізації, яка відкриває зовсім нові можливості для виховання. Я вважаю, що суть комуністичного виховання дітей в організації їх праці. Ми знаємо, як організація праці виховує дорослих.

Візьмемо село. На селі індивідуальне селянське господарство виховує і певний світогляд, певний характер,

певний підхід у людей до всіх питань. Ми кажемо: «дрібновласницька психологія». Що це означає? Це означає, що людина не розуміє загальних основ явищ, не розбирається в основних питаннях, дивиться тільки недалеко навколо себе, в своє господарство і все міряє міркою свого дрібного господарства.

Ми знаємо, як часто на селі один господар ворогує з іншим, як жінки сваряться з-за якоїсь дрібниці, як взагалі їх думки не перелітають через околицю і як міркує дрібний селянин: «Кожний за себе, а бог за всіх». Ось світогляд, який формується в дрібному господарстві. Спостерігається нерозуміння нових форм праці, нових організаційних форм. Кожний живе за себе, і тут, звичайно, починає відігравати роль бог. Неврожай,— «господь бог винен, а ми самі по собі, наша хата скраю».

Потрапляє селянин на завод. Він бачить велике механізоване виробництво, організацію праці, поділ праці, бачить, як усе це йде за певним планом, чітко, організовано, як робота одного закріплюється роботою іншого. Кожний починає усвідомлювати себе якимось гвинтиком, коліщатком загального механізму. І селянин, що прийшов на завод, поварився деякий час, як-то кажуть, у фабрично-заводському котлі, починає дивитися на все іншими очима. Він дивиться вже не з точки зору своєї дзвіниці, а з точки зору загальних інтересів. Чому робітничий клас є провідним класом? Тому, що самі умови великого виробництва, роботи на заводі виховують з нього колективіста. І в питаннях релігії основні кадри робітників, які довго працювали на заводі, загалом мало релігійні, бо вони повсякчасно бачать, які результати виходять від механічної обробки сировини, заліза, від машинної організації праці. У них легше виробляється світогляд матеріалістичний.

Мені довелося років п'ять, на початку своєї роботи, бути вчителькою в вечірньо-недільній школі, і мені доводилося спостерігати, як прийде в школу селянин і боїться навіть слухати те, що говорять в недільній школі. Він приносить з собою ветхий завіт і намагається його читати, а попрацює рік на заводі, і, дивись, до весни ветхий завіт невідомо куди подівся, постів перестав додержуватися, у великий піст їсть ковбасу, і

щодо всяких богів у нього став інший підхід. Особливо це спостерігається в таких галузях виробництва, як механічне, металообробне виробництво, де особливо видно могутність машин. Коли на очах людини з куска заліза виробляється найвитонченіший інструмент, найвитонченіша машина, людина розуміє силу техніки, силу організації, силу колективу.

Ось чому робітничий клас, загартований на заводах, є саме класом, який розуміє краще і всі суспільні відносини, і з нього виростає і зміцнюється провідний клас.

Подивимося, що відбувається тепер. Індустріалізація країни зміцнює могутність робітничого класу. А до чого приводить та колективізація, до якої ми безпосередньо підійшли починаючи з XV партз'їзду? Вона приводить до того, що старі дрібні господарства, звичні форми праці, успадковані від батьків і дідів, розпадаються і нове велике колективне господарство починає перебудовувати весь світогляд селян по-новому. Тепер створились надзвичайно сприятливі умови для комуністичного виховання підростаючого покоління. Чим далі, тим ці умови будуть сприятливіші. Але щоб розібратися в тому, як ми повинні будувати комуністичне виховання дітей, ми повинні подивитися на окремі ланки цього виховання.

Раніше, коли панувало ремесло, кустарне виробництво і дрібне селянське господарство, величезну роль відігравала сім'я. Який-небудь хлопчик у селянській сім'ї з малих років бачив працю свого батька і матері і всієї своєї сім'ї. Його вчили показом, але він не знав, як пояснити те чи інше явище природи. Навички він набував з дитинства, тобто дитиною у 8 років мав уже певні трудові навички. Візьмемо кустарне виробництво або ремісниче виробництво. Тут син дивився, як працює батько, і навчався таким чином. Раніше сім'я давала трудове виховання. А тепер? А тепер праця робітника і праця колгоспника, особливо у вищих формах колгоспного руху (комуні), відбувається поза домом; ми бачимо, що сім'я перестає бути господарською одиницею. Праця робітника відбувається на заводі, і дитина не бачить, як іде робота. Дома вона перебуває під впливом якої-небудь старухи-бабусі, яка часто розпо-

відає їй небилиці, або під впливом матері, яка також не працює на заводі, а якщо мати працює, то часто дитина цілком перебуває під впливом вулиці.

Таким чином, виховний вплив заводу, який відбивається на дорослому робітникові, на дитині не позначається. Ми бачимо, що ті самі процеси починають відбуватися і в селянській сім'ї. Коли селяни йдуть у великий машинізований колгосп або у великий зерновий радгосп, то сім'я перестає вже відігравати ту роль, яку вона відігравала раніше в розумінні трудового виховання. Якщо ж ми візьмемо сім'ю службовця, тобто міську неробітничу сім'ю, то в такій сім'ї трудове виховання якщо і є, то воно будується тільки навколо домашнього господарства: підмести підлогу, допомогти у готуванні обіду, збігати на ринок або в крамничку і т. д. Таким чином, це виховання, трудове виховання, обмежується наче самообслуговуванням. Тепер же, коли ми підходимо до фабрик-кухонь, до ідалень і т. д., то і це трудове виховання починає відпадати.

Тепер не тільки у нас, але й у капіталістичних країнах, наприклад у Німеччині, говорять про те, що під впливом розвитку індустрії, жіночої праці вплив сім'ї став набагато слабшим, тому що сім'я не є тією трудовою одиницею, якою вона була раніше. Це не означає, що сім'я зживається, але вона перестає бути трудовою одиницею того типу, якого вона була раніше, і виховний вплив її через те слабне.

Що ми тепер спостерігаємо відносно дитячої праці? Вивчаючи дитячу працю на селі, ми спостерігаємо, що та боротьба, яку ми ведемо з куркульством, те обмеження найманої праці в індивідуальному господарстві, яке тепер проводиться, веде до того, що середняк, який веде ще своє господарство, побоюється вдаватися до найманої праці, машин у нього немає, і все доводиться робити самому при найпримітивнішому обладнанні. В результаті ми бачимо, що на дітей звалюють непосильну роботу. Запитуеш дітей, як вони працюють. Виявляється: від 6 годин ранку до 6 годин вечора. Це зовсім непосильна праця для дитини. В результаті дитина часто-густо йде з сім'ї. Все це знов-таки підтверджує ту обставину, що вплив сім'ї в розумінні трудового виховання ослаблюється.

Але цей вплив послаблюється і в інших відношеннях. Перед нами відкриваються можливості ослаблення впливу сім'ї небажаного типу. Візьмемо, наприклад, куркуля. Він раніше в своїй сім'ї намагався проїняти дитину «своїм духом». У Толстого дуже добре описано, як куркуль не хотів віддавати своєї дитини до школи, тому що він хотів «проїняти її своїм духом». Тепер це вже не виходить. Тому вплив куркуля і його сім'ї на дитину і на підростаюче покоління стає все меншим, в міру того як зростає вплив школи, навколишнього середовища.

Це ослаблення сімейного впливу і трудового виховання має різні сторони. З одного боку, від цього зростає безпритульність. Часто дитина прагне піти з сім'ї, бо в сім'ї вона не дістає того виховання, яке вона здобувала раніше. Сімейний вплив ослаблюється. Що ж виходить замість цього? Коли виховувала сім'я, чи то сім'я ремісника, кустаря, дрібного селянина, то школа виконувала одну тільки функцію — навчальну. Так раніше і говорили: вчитель вчить, учні вчаться. Школа вчила читати, писати, рахувати і т. д. Але праці вона не навчала. І ось та обставина, що в масовій школі не навчали праці (тільки в професійній школі навчали праці) і вся масова школа була не трудова, — це наклало певний відбиток і на саму школу і на всі наші дитячі заклади. Таким чином, школа не мала того виховного значення, якого вона набирає тепер.

Тепер, оскільки ослаблюється вплив сім'ї в силу зміни характеру виробництва, школа набуває величезного виховного значення. Перед нами постають питання про те, як організувати працю в школах, у наших дитячих закладах. Ми тримаємо курс на загальне навчання. Тепер це загальне навчання не є чимсь віддаленим: воно стає вже близьким, відчутним, це вже реальність, а загальне навчання означає вплив школи на всю дитячу масу. І важливо, щоб не тільки було враховано вплив школи, щоб там не тільки давалася сума знань, а щоб школа була трудовою школою і праця була поставлена так, щоб вона виховувала в комуністичному дусі.

Ось чому в програмі Комуністичної партії, в тому відділі, який говорить про освіту, про школи, і сказано про необхідність існування трудової школи, і не

просто трудової школи, а школи політехнічної, тобто такої, яка навчає праці по-новому.

Як же вона навчає праці по-новому, як вона повинна навчати? Я не кажу про практику, як вона склалася у нас, а лише про настанови. Як же повинна навчати праці ця школа? Вона повинна зважати, яка праця потрібна тепер на заводі, у великому зерновому господарстві, у великому виробництві, які знання, вміння вимагаються від робітників цього виробництва.

Раніше становище було трохи інше. Звичайно, потрібне було тривале ремісниче виховання для того, щоб оволодіти цим мистецтвом, оволодіти інструментом. Якщо ми подивимося на роботу колгоспів, ми побачимо, чого не вистачає. Не вистачає культури праці, не вистачає вміння поводитися з знаряддями праці, вміння планувати свій час, розподіляти роботу, брати той темп, який потрібний у роботі.

Особливо вражає тих робітників, які з числа 25 тис. поїхали в колгоспи, таке явище. От стоїть трактор. Зима, трактор стоїть у снігу, і ніхто не думає про те, що його треба поставити під навіс. Не думають про те, зіпсується машина чи не зіпсується, не думають, як доцільно розподілити працю. Тепер виходить газета «Бережи трактор». Чому ця газета видається? Тому, що немає ще у колгоспника цієї культури праці, яка є у робітника. І тепер наша трудова школа продовжує роботу над тим, щоб прищепити загальні навички роботи з різноманітними знаряддями праці, над тим, щоб дати розуміння процесів праці: чому треба працювати так, а не отак, і т. д.

В цьому відношенні робітники можуть відіграти колосальну роль, тому що вони дістали відповідне загартування на заводі, і ми повинні старатися, щоб наша школа, наші виховні заклади були зв'язані з робітничою масою, з колгоспною масою, щоб свій трудовий досвід робітник і колгоспник вносили в школу. Тоді тільки можна буде по-справжньому поставити виховання. Тепер необхідно по заводах, по фабриках, по великих, найкраще організованих колгоспах і радгоспах залучати робітничу масу до викладання праці в школі, тому що коли ми будуватимемо в школі дитячу працю на старий лад, то з цього мало що вийде.

От у колишніх дитячих будинках, де є обладнання, є інструктори праці, дівчинка-підліток, яка там вчиться, приходять і скаржаться: «Я шість років працюю в дитячому будинку в майстерні, і мене все навчають одного й того ж — петлі обкидати». В ремісничих школах так і було: навчали якої-небудь однієї галузі праці і роками робили те саме. Роками хлопчик вчився малювати яку-небудь картину або виконувати який-небудь окремий процес.

А тут важливо, щоб дитина вмiла пристосовуватись до різних видів праці і щоб те навчання, яке проводиться в школі, допомагало дитині оволодівати культурою праці. Важливо, щоб наші дитячі заклади і школи не були школами старого типу, щоб вони були якимись виробничими одиницями, але не за тим типом, який був у сім'ї, не за типом дрібного селянського господарства і не за типом дрібного ремісничого господарства, а за іншим типом.

Школа повинна примикати до заводу або до великого колгоспу чи радгоспу і повинна виконувати певну частину роботи силами учнів так, щоб вона сама була виробничою одиницею. Далі я говоритиму, чим відрізняються такі виробничі одиниці, але тепер треба перебудувати самий тип школи.

Якщо ми думаємо, що вся справа полягає в тому, щоб по-старому навчати ремесел у школі, то ми виховну працю не поставимо на належну висоту. Якщо сидить папітурник і сам клеїть коробочку, а діти сидять і дивляться — з цього ніякої користі не буде, ніякого трудового виховання не вийде. Треба, щоб праця була поставлена по-сучасному. Цього розуміння часто немає.

Школа ФЗУ вважається, що вона примикає до заводу, а в неї ніякого організаційного зв'язку з заводом немає. Завод дає гроші і навчає дітей робітників, і тільки. Завод — сам по собі, а школа — сама по собі. В школі заведена реміснича столярна майстерня, а завод — великий механізований — виробляє зовсім інші речі.

Отже, наші виховні заклади, шкільні майстерні треба зв'язати з великим виробництвом, тоді вони матимуть і велике виховне значення. Механізована праця надзвичайно виховує. Подивіться, яке величезне зна-

чення має правильна, по-новому поставлена праця. Ось школа ДПУ в Костині. Туди беруть підлітків, юнаків, які викинуті з трудової сім'ї і скотилися в бік безпритульності, пішли по шляху злочинності,— важкі діти.

Що ж зроблено? Зроблено ось що. Влаштували трудову школу, механізовані майстерні, запросили досвідчених робітників, і в зв'язку з цим у дітей вийшло певне загартування (дітям показали, як треба справу робити). На цьому ґрунті у них виросло прагнення до навчання і вміння певним чином організовуватися. І ця школа, за загальним визнанням тих, хто її бачив, є могутнім виховним вогнищем.

Є й інші такі школи. Ось у Ярославському округу був дитбудинок. На чолі його стояв комуніст. Спочатку він нам писав, що нічого з дітьми вдіяти не можна. Ми з ним почали листуватися. Він добився правильного навчання праці, створені були добре організовані механізовані майстерні, і після цього він писав, що він не впізнає своїх дітей. «На все вони стали згодні і самі охоче йдуть на все». Змінилася праця, змінилася організація праці, змінилось і виховне значення школи. Це має величезне значення.

Але справа не тільки в цьому. Комуністичне виховання полягає в певному трудовому вихованні. Дрібний власник дивиться на все з своєї точки зору: «Це для мене вигідне, це моє» і т. д. А як дивиться робітник на заводі? Візьмемо, наприклад, комуністичні суботники або соцзмагання. Як це все виховує робітника? Та так, що тепер у нас, через дванадцять років після Жовтневої революції, робітничі маси вже дивляться на завод як на своє дітище, вони відчують себе відповідальними за те, як іде робота на заводі, тобто це те, що тов. Ленін називав свідомою дисципліною, дисципліною не з-під палиці, не з примусу, а тією свідомою дисципліною, без якої соціалізму не побудуєш. Це — справжня комуністична дисципліна.

З другого боку, ми часто бачимо, що в колгоспі цієї дисципліни ще немає. Необхідне тривале виховання на зразок суботників і соцзмагання, яке підведе всю колгоспну масу до свідомого ставлення до праці. В цьому саме суть комуністичного виховання. При свідомому ставленні до праці ми бачимо розуміння того, що

праця кожного є частка спільної праці. Тут уже взаємодопомога будується на інших основах, на розумінні необхідності для правильної постановки праці цієї взаємодопомоги, взаємодопомога — невід'ємна сторона колективної праці. Колективна праця виховує почуття солідарності.

Така людина, такий підліток, з якого ми зуміємо виховати свідомого колективіста, на все дивитиметься іншими очима. Бог йому ні на що не потрібний. Трудове комуністичне виховання — це глибоко антирелігійне виховання. Дрібний власник усього боїться, для нього все здається незрозумілим, випадковим. А колективіст розуміє, що суть справи в організації праці, бог йому тут зовсім не потрібний. Йому потрібний інженер, потрібний товариш по роботі, потрібна правильна організація праці, а без господи бога він обійдеться, і він не прагне до нього.

І до громадських питань колективіст починає підходити по-новому.

Колективістично вихована людина з внутрішньою свідомою дисципліною і в громадському відношенні є дисциплінованою, вона інакше підходить до всіх суспільних питань. Це одно з найважливіших виховних завдань.

Крім того, чим наше соціалістичне господарство відрізняється від капіталістичного?

Воно йде не так, що один капіталіст змагається з іншим і старається у іншого шматок вихопити, щоб дістати більшу вигоду.

Такої капіталістичної конкуренції у нас немає. Це ми знаємо. Ми тепер підійшли безпосередньо до побудови єдиного плану всього господарства. Не можна недооцінювати цього значного кроку вперед. Однак від нашого плану ми можемо ще багато чого вимагати. Справа, товариші, не в тому, щоб ми де-небудь у великому театрі аплодували нашим планам і говорили, що плановість — хороша річ. Нам треба все наше виховання спрямувати в цьому відношенні відповідним чином. І ось тепер наші педагоги плануванню надають великого значення.

Візьмемо І ступінь. Треба виконати яку-небудь невелику роботу, припустимо, її треба зробити за один

день. Ось вам восьмирічна дитина, вона працюватиме не одна, а їх працюватиме група, скажімо, в п'ять чоловік. Як ця група побудує свою роботу? Діти не враховують своїх сил, і їм завжди здається, що вони все можуть. У них немає міри своїх сил, вони захоплюються. Однак якщо вони один раз обпечуться, другий раз обпечуться, то вони побачать, що вони сили свої переоцінювали і що план їх був непридатним.

Тут потрібна допомога старшої групи. Для другої групи потрібний і вже, можливо, не один день роботи, а план на п'ять днів, і там уже працюватимуть групи не в п'ять чоловік, а в десять чоловік. Для II ступеня можуть бути вже далеко більш складні завдання. Планування передбачається запровадити в усе шкільне життя. Це має велике виховне значення, тому що тут одночасно виховуються і працівник і господар виробництва, тобто коли він потім прийде на виробництво, то він прийде не простим виконавцем, який буде тільки ручку крутити, а він зуміє в той же час добре працювати у фабзавкомі, не допустить шкідництва і т. д. Так само і в колгоспі. Він не тільки зуміє працювати лопатою, а він зуміє поводитися з трактором, трактор не стоятиме в снігу, і колгоспник буде добрим господарем, який про все думатиме і знатиме сам міру своїх сил, знатиме сам, яке значення має організована колективна праця.

Треба сказати, що трудове виховання повинно бути посилене дітям. Не можна підходити до дітей усіх вікових груп з однією міркою. Дуже добре відображає здібність дітей до праці процес малювання. Ось як малюють у дитячому садку і в першій групі школи діти. Почнуть малювати одно, а вийде зовсім інше. І працюють так само. Почне дитина ліпити, задумає виліпити людину, а потім у процесі роботи думає: «Ні, я краще виліплю будинок». І виліпить будинок. І от немає ні міри своїх сил, ні наполегливої цільової настанови.

Праця для дитини 8—9 років не те саме, що праця для дорослої людини. У дорослої людини і навіть у підлітка праця має певне цільове призначення, а в дитини мета праці — це пізнання навколишнього. Тому праця у неї дуже мінлива. Дитяча праця — характерна праця.

Дитина часто не помічає всіх сторін праці. Почне щонебудь робити, захопиться чим-небудь, помітить щонебудь, і вона забуде про працю. Ось потрапить в руки метелик, вона почне розглядати крильця, а що хотіла зробити — вона вже забула, її поглинуло це спостереження.

Ось особливості дитячого віку. Ці особливості треба враховувати і давати дітям 8—9 років таку працю, на якій вони могли б вчитися і рости. А цим дітям часто дають чисто механічну працю: доглядай за курми, за баштаном і т. д.

Тепер подивимось третю і четверту групи. Вони зовсім інакше малюють. Вони схоплюють усе ціле.

Але їх цікавлять деякі сторони, які вони бажають охопити в цілому. І ось це бажання охопити в цілому, яке починає виявлятися з 9 до 12 років, показує, що тут особливо важливо налагодити політехнічну, різносторонню працю, щоб показати, як праця між собою пов'язана в усіх частинах.

Візьмемо малюнок підлітка. Він малює не так, як 10-річна дитина, він малює вже не так, що голова виходить більшою від тулуба. Його цікавлять подробиці і деталі. Йому хочеться, щоб кожна частинка була намальована як слід. Це особливість перехідного віку — увага до дрібниць, бажання уважно на них зосередитися. Це характерно для цього віку.

Для того щоб правильно підійти до цього моменту, треба, щоб попередній період дав правильний гарт.

Говорячи про працю, треба мати на увазі стомлюваність дітей, яка далеко більша, ніж у дорослих. Тому треба дбайливо ставитися і враховувати сили дітей різних вікових груп. Якщо ми на дітей навалимо непосильну працю, то ми виховуватимемо ледарів, людей, які недбало ставитимуться до праці. Треба зробити так, щоб праця була і цікавою, і посильною, і в той же час щоб це була творча праця, а не тільки механічна.

Я хочу ще спинитися на виборі праці. Є така галузь науки — психотехніка, яка показує, що не кожний може бути льотчиком, трактористом або навіть організатором і т. д. У кожного є свої особливості, зв'язані з його організмом. Один може зразу охопити все, другий по-особливому підходить до цього. Один легше вчиться

з слуху, другий легше засвоює в процесі діяння, третьому треба бачити очима, щоб запам'ятати, і т. д. Всі ці різні властивості організму дуже важливі. Праця тільки тоді може бути продуктивною, коли на кожній посаді стоятимуть відповідні люди. Це добре знає буржуазія. Ми знаємо, як дбайливо для кожної посади буржуазія добирає відповідну людину. В Німеччині, в Америці при школах є радники праці, там широко розвинута психотехніка.

Але якщо ми подивимося на цих радників, то що ми побачимо? Ми побачимо, що для кожного суспільного класу вони дають різні поради. Якщо це діти робітників, то вони їх посилають на одну роботу, дитині робітника вони рекомендують бути виконавцем, а дітям буржуазних класів вони говорять, що вони можуть бути інженерами, агрономами, лікарями і т. д. Радник не зважає на те, що у дитини робітника можуть бути величезні організаторські здібності,— їй не дозволяється бути керівником, і вона повинна бути виконавцем. І їй радять йти на виконавську роботу. Для кожного суспільного прошарку дається особлива порада щодо вибору професії.

Ми до цього питання підходимо не так. Крім того, буржуазія не зважає на те, як та чи інша робота відбивається на організмі, а дивиться, наскільки вона прибуткова капіталістові. Наші ж радники, коли вони будуть, звертатимуть увагу не тільки на те, наскільки ця робота важлива для виробництва, але й на те, як ця робота зможе людину виховати і підняти на вищий ступінь розвитку.

У своїй доповіді я хотіла показати величезну виховну роль політехнічної праці. Тепер, коли ослаблюється вплив сім'ї і суспільне виховання виступає на перший план, цей момент набуває особливого значення.

Нам треба перебудувати наші дитячі будинки. Сітка дитячих будинків тепер нікуди не годиться. Це треба прямо сказати. Особливо це стосується останніх років. Можливо, є окремі і непогані дитячі будинки, але в цілому життя дітей не яскраве, це не те життя, на яке вони розраховують. Ми чуємо розмови про те, що діти тікають з дитячих будинків. Це відбувається, між іншим, тому, що дитину дитячий будинок не задовольняє

в розумінні праці. Нам треба подумати про те, як би всім виховним закладам надати трудового характеру, надати їм значно ширшого розмаху, тому що вони все більше й більше замінюватимуть собою те трудове виховання, яке давала сім'я.

Як поставити це трудове виховання? Це — коловальне завдання. Нам потрібний цілий ряд закладів, і не тільки дитячих будинків. Нам потрібно поставити і майстерні, і технічні станції, і дитячі артілі, нам треба до кінця організувати дитячу працю. Це основна ланка. Це те, що допоможе нам всю виховну роботу підняти на вищий ступінь.

Чому бувають усякі непорозуміння в дитбудинках? Тому, що там або нема праці, або вона поставлена неправильно. Навколо цього питання немає правильної організації дітей і т. д.

Мені здається, що на цій конференції до цих питань треба поставитись з більшою увагою. Треба пам'ятати, що без допомоги робітників і робітниць ми нічого не зробимо. Щодо ліквідації неписьменності є так звані культармійці, тобто маса, яка йде на допомогу спеціалістам. Так ось без таких широких кадрів культармійців з середовища робітників і колгоспників ми справжнього комуністичного виховання дати не зможемо.

Відобразити все це було метою моєї доповіді. Дозвольте на цьому закінчити і побажати, щоб конференція на ці питання звернула свою особливу увагу.

1930 р.

РІЗНИЦЯ МІЖ ПРОФЕСІЙНОЮ І ПОЛІТЕХНІЧНОЮ ОСВІТОЮ

Найкраще зрозуміти різницю між професійною і політехнічною освітою на прикладі. Візьмемо текстильну справу. В текстильній справі багато професій: ткач, прядильник, красильник та ін. Для того щоб бути добрим ткачем, треба вміти поводитися з сучасним верстатом, знати його досконало, добре знати властивості сировини, мати навички в роботі. Коли текстильні підприємства працювали на ручних верстатах, потрібна була тривала професійна підготовка. Треба було роками працювати, щоб набути необхідної вправності.

Як набувалась ця вправність?

Учень, прикріплений до дорослого робітника, «привдивлявся» місяцями до його роботи, допомагав йому спочатку в тому, що підготовляв пряжу, був на побігеньках, а потім робітник підпускав учня до роботи на верстаті, і учень поступово набував навичок ручного ткача. Дорослим робітникам такий прикріплений до них учень значно допомагав у роботі. Тому старі ткачі і ткачихи, що працювали вручну, стоять за індивідуальне учнівство.

З часом машинне виробництво почало витіснити ручне. Змінився самий характер роботи. Але й досі навички потрібні великі — тільки ці навички іншого роду. Треба тепер ткачеві добре знати свій верстат, зразу стежити за кількома верстатами і швидко виконувати ту частину роботи, яка ще не механізована: пересувати важельці, натискувати кнопки та ін.

Індивідуальне учнівство тепер стало іншим. Побігенькова і ручна робота відмерли. Робота ткача стала більш відповідальною, і передоручати роботу підліткові вже не можна. Індивідуальне учнівство відживає свій вік. Профшкола тепер замінює учнівство.

Якщо профшкола добре обладнана, вона знайомить учня ґрунтовно з машиною, поступово прищеплює навичку працювати з машиною. Щоб виконувати своє призначення, сучасна профшкола повинна бути добре обладнана, що коштує дуже дорого. Таких профшкіл дуже мало. Правильно поставлені, вони дають хорошу кваліфікацію.

Але треба сказати, що техніка не стоїть на місці. Який-небудь новий винахід робить непотрібним набуту з великими труднощами навичку. Машина починає виконувати те, що робила людина. Її кваліфікація летить до біса. В країні відсталий, де ручна праця відіграє ще велику роль, де переустаткування фабрик іде повільно, профшколи і навіть індивідуальне учнівство відіграють велику роль.

Але в країні, яка швидко індустріалізується, потрібно інше — потрібно, щоб в учнів було розуміння виробництва в цілому, знання того, куди йде розвиток техніки, було загальне вміння працювати на будь-якій машині, була б, як-то кажуть, загальна культура праці, загальне знання матеріалу та ін. Людина, яка дістала таку підготовку, легко зможе пристосуватися до умов техніки, що постійно змінюються. Вона буде у виробництві кваліфікованим робітником, кваліфікованим не по-старому, а по-новому.

Чого навчатиме фабрично-заводська школа-семирічка? Вона не навчатиме ручного і машинного прядіння або ткацтва, але вона навчить дітей багато чого, що треба знати у виробництві. Насамперед вона ознайомить учня з тим, яку роль текстильна промисловість відіграє в господарстві всього світу і в господарстві нашої країни. Вона ознайомить учня з тим, як розвивається текстильна промисловість у нас в країні. Учень дізнається, де центри нашої текстильної промисловості та ін. Потім учень дізнається в фабрично-заводській школі-семирічці, на якій сировині працюють фабрики: льон, бавовна, вовна, шовк, штучний шовк, кендир та

ін.,— де центри добування сировини, як вони розвиваються в найближчий час. Дізнається про різні особливості сировини, удосконалені способи її добування, зберігання. Потім учень ознайомиться з будовою фабрики, з усіма особливостями її будови, дізнається про різні галузі заводського текстильного виробництва, потрібні на фабриці кваліфікації. Він вивчить будову текстильних машин, навчиться робити креслення цих машин, вивчить історію розвитку текстильного виробництва, знатиме, в чому полягають сучасні удосконалення. В спеціальних майстернях він побачить машини різного типу, попрацює на всіх них, побачить, чим нові машини кращі від старих, навчиться доглядати за машиною, навчиться берегти її, навчиться поводитися з будь-якою машиною. Учень вивчить способи, якими машина приводиться в рух: починаючи від ручної праці і кінчаючи електрикою.

Школа повинна пробудити в учнів величезний інтерес до виробництва, бажання піднести виробництво на найвищий ступінь. З другого боку, школа ФЗС знайомитиме з організацією праці на заводі, навчить організації праці взагалі, як індивідуальної, так і суспільної. Вона навчить учня, як створювати необхідну гігієнічну обстановку праці, навчить основ охорони праці, техніки безпеки на будь-якому підприємстві і на текстильному зокрема. Нарешті школа ФЗС ознайомить з історією робітничого і професійного руху в нас і в капіталістичних країнах, ознайомить з міжнародною боротьбою робітників, і в першу чергу текстильників.

Усе це дасть учневі знання не вузької професії, яка завтра може виявитись ні на що не потрібною, а дасть широку політехнічну освіту, дасть ті загальні трудові навички, які дозволять учневі прийти на завод не сліпим щеням, яке плутатиметься в усіх під ногами, якого не будуть знати куди ткнути, а свідомим вмілим робітником, якому потрібна буде лише короткотермінова спеціальна виучка.

ДИТЯЧА ПРАЦЯ В КОЛГОСПІ

У селянському господарстві ми спостерігаємо величезне завантаження дітей одноманітною важкою сільськогосподарською і домашньою працею. Ця праця, без якої не може обійтись дрібне селянське господарство, заважає навчанню дітей і підлітків, підриває часто їх сили. В «Правде» від 12 червня 1913 р. була вміщена стаття Леніна «Дитяча праця в селянському господарстві». В цій статті Володимир Ілліч розглядає австрійські і німецькі дані про дитячу працю в різного типу господарствах і приходиться до такого висновку: «Ми бачимо звідси,— пише він,— що в обох країнах експлуатація дитячої праці *найсильніша* саме в *селянських* господарствах взагалі і зокрема якраз у *середньоселянських* господарствах (5—10 гектарів, тобто 4 $\frac{1}{2}$ —9 десятин землі)...

Селянин не в силі триматися, не надриваючись над роботою сам і не змушуючи вдвоє тяжче працювати своїх дітей. Нужда змушує селянина своїм горбом надолужувати недостачу капіталу і технічних удосконалень...

Селянин у гарячий час терпить від недостачі робочих сил; наймати робітників він може лише в невеликому числі; доводиться наполягати всіляко на роботу власних дітей»¹.

Я пам'ятаю, як під час перебування нашого на засланні в Сибіру дружина засланого польського робіт-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 178—179.

ника-капелюшника з Лодзі обурювалася тим, як селяни експлуатують своїх дітей — хлоп'я 7 років їде о 4-й годині ранку разом з дорослими на поле і цілий день допомагає в роботі.

Народники часто ідеалізували дитячу працю в селянському господарстві. В свій час усі дитячі хрестоматії прикрашалися віршем Некрасова «Мужичок як грибок», де хлопчина, якому рік «сьомий пішов», відчував себе вже відповідальним за свою важку роботу. Багато хто з молоді, з комсомольців і з піонерів, що не бували на селі або їздили туди лише на літо, схильні ідеалізувати дитячу сільську працю і не бачити всього тягара її.

Як стоїть справа з дитячою працею і працею підлітків у колгоспах? Оскільки мова йде про ТСОЗи і сільськогосподарські артїлі, там лишається індивідуальне дрібне господарство, яке усупільнюватиметься лише поступово. Дитяча праця в домашньому господарстві поки що лишається в попередньому вигляді. Запровадження обов'язкового навчання, розвиток ШКМ буде поштовхом до усупільнення багатьох функцій домашнього господарства. Через партосередки, комсомол, піонерорганізації, делегатські збори, через пресу, школу тощо необхідно створити громадську думку про недопустимість експлуатації дітей сім'єю. Старі уявлення про сім'ю, про те, що діти — жива власність батьків, повинні відмерти, і громадська думка повинна боротися всіляко з експлуатацією дітей у селянському господарстві батьками.

Щодо найманої дитячої праці і праці підлітків, то це питання дуже погано розроблене. Батрачата і пасушата не взяті навіть на облік, а їх сотні тисяч.

Трудовий кодекс встановлює тверде правило, що не допускається робота по найму дітей молодших 14 років, і тільки в особливо легких галузях сільськогосподарської праці допускається праця дітей з 12 років. Поняття «особливо легкі», звичайно, дуже відносне. За правилами кодексу, всяка наймана праця підлітка повинна забезпечити йому одночасну можливість здобуття загальної і політехнічної освіти й розвитку і кваліфікації його в якій-небудь професії.

Робочий день дітей молодших 16 років не може перевищувати 4 годин.

Оплата праці підлітка повинна бути така, щоб за скорочений робочий день підліток одержав таку саму плату, як дорослий робітник за повний день, а при відрядній роботі підлітки одержують плату по однаковій з дорослими розцінці і доплату за 2 години по тарифній ставці.

Підлітки на роботу по найму в сільському господарстві можуть допускатися тільки за письмовими договорами, що реєструються в сільській Раді.

Наймач неповнолітнього наймита зобов'язаний звільнити його від роботи з збереженням заробітку для відвідування в навчальні години шкіл, пунктів ліквідації неписьменності і т. п., за винятком часу напружених сільськогосподарських робіт (жнив).

Усі ці закони у відношенні до дітей і підлітків у сільському господарстві не виконувались, оскільки не було організовано ніякого контролю, а «звичайне право» допускало безмірну експлуатацію батрачат. Крім того, дуже було поширене замасковане батракування дітей і підлітків, що проживали у куркулів як бідні «родичі».

Діти, що працювали по найму в сільському господарстві, як правило, працювали стільки ж, скільки і дорослі. Йшли на роботу разом з дорослими і приходили з роботи разом з дорослими під час польових робіт; що ж до домашнього господарства — носіння дров, води, годівлі худоби, няньчення дітей, то, як відомо, ніякого розподілу цієї роботи по годинах в індивідуальному господарстві не водиться, та й годинників у селян немає.

Щодо найманої праці дітей і підлітків в індивідуальному господарстві, то тепер у зв'язку з ліквідацією куркульства як класу, з скороченням найманої праці в селянському господарстві взагалі виникає гостре дитяче безробіття і безробіття підлітків, а разом з ним втеча дітей з села і перетворення їх у безпритульних.

Чому ж не знаходять собі роботи діти і підлітки в колгоспах?

Щоб зрозуміти це, подивимося, який вплив робить запровадження машин на ринок праці. Це питання ви-

світлене ще Леніним у його книзі «Розвиток капіталізму в Росії», написаній понад 30 років тому. Там він вказує, що при капіталізмі запровадженням машин у сільське господарство створюється попит на найманих сільськогосподарських робітників. З другого боку, там, де вже існує наймана праця, запровадження машин, підвищуючи значно продуктивність праці робітників, витісняє робітників, що стали зайвими. Створюються кадри найманих робітників, що не можуть знайти роботу і ладні найнятися за яку завгодно ціну. Ціни на робочі руки систематично знижуються. Гонитва за дешевими робочими руками і в сільському господарстві приводить до заміни чоловічої праці жіночою і дитячою. «Капіталістичне землеробство, що склалося, створило взагалі певну ієрархію робітників, яка дуже нагадує ієрархію фабричних робітників,— пише Ленін у «Розвитку капіталізму в Росії», використовуючи книжку Тезякова «Сільськогосподарські робітники і організація за ними санітарного нагляду в Херсонській губ., 1896 р.» — Так, у південноросійських економіях розрізняються: а) *повні робітники* — дорослі чоловіки, здатні до всіх робіт; б) *напівробітники*, жінки і чоловіки до 20 років; напівробітники діляться на дві категорії: аа) від 12, 13 до 15, 16 років — напівробітники у вузькому розумінні і бб) *напівробітники великої сили*; «економічною мовою «три чверті робітника»,— від 16 до 20 років, здатні виконувати всі роботи повного робітника, за винятком косіння. Нарешті, в) напівробітники *малої допомоги*, діти віком не менше 8 і не більше 14 років; вони виконують обов'язки свинарів, телятників, полільників і погоничів біля плугів. Служать вони нерідко за самі харчі та одяг»¹.

Праця при машинах багато важча. Робочий день подовжується. «...Систематичне вживання машин веде за собою травматизм сільськогосподарських робітників; робота дівчат і дітей при машинах веде, природно, до особливо великого числа ушкоджень. Земські лікарні і лікарні Херсонської, наприклад, губернії наповнюються під час сезону сільськогосподарських робіт «майже виключно травматичними хворими», являючи собою

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 194.

«свого роду польові лазарети для жертв нещадної руйницької діяльності сільськогосподарських машин і знарядь, жертв, які раз у раз вибувають із строю величезної армії сільськогосподарських робітників...»¹. З запровадженням у сільськогосподарську діяльність машинного обробітку санітарні умови землеробської праці не поліпшилися, а змінилися на гірше. Машинний обробіток вніс у галузь сільського господарства до того мало відому тут спеціалізацію праці, що позначилось розвитком у середовищі сільського населення професійних хвороб з безліччю серйозних травматичних ушкоджень.

У нас в Країні Рад велике господарство, певна річ, не має капіталістичного характеру — у нас не повинно бути й мови про експлуатацію дітей і підлітків.

Але й у колгоспах застосування машин скорочує потребу в робочій силі. Навіть доросла робоча сила часто не знаходить собі застосування. І в колгоспах праця при машинах робить роботу більш напруженою і небезпечною. І в колгоспах запровадження машин веде до професійних захворювань.

Як же бути?

Недавно на конференції вчителів-колгоспників ми заслуховували доповідь працівника з Колгоспцентру т. Малевича, який пропонував, щоб колгоспи утримували дітей лише до 12 років, а з 12 років діти б жили цілком на свій заробіток, одержували б «за рівну працю рівну заробітну плату», а оскільки силюнька дитини набагато менша сили «повного» робітника, то, звичайно, вона одержуватиме значно менше дорослого, ледве вистачить на харчі та на одяг. Залучатимуться діти, за проектом Малевича, в міру потреби, тобто матимуть лише сезонний заробіток. Щодо зв'язку праці з навчанням він ні словом не згадав. Інакше кажучи, він пропонував зробити велетенський крок назад від існуючого законодавства. Навчання він розуміє як індивідуальне навчання або бригадне. Чого і як навчатимуть дітей селяни — про це не було мови. Як будуть забезпечені права підлітків на загальну освіту — про це теж не говорилось. Як при цьому здійснюватиметься недо-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 195.

пустимість ранньої спеціалізації, про що так настійно говорив Ленін,— про це ні слова. Пропонувати такі плани — значить забувати, що ми будемо соціалізм. Треба шукати нових шляхів, способів поліпшення становища робітників, а не йти второваною доріжкою капіталістичних способів. Але найгірше, що й окремі комсомольці завагалися.

Примара безробіття підлітків штовхає їх на здачу позиції: ну що ж, хай з 12 років працюють, хай одержують за рівну працю рівну плату... На конференції чулися голоси і з боку вчителів, принаймні так виступала одна вчителька: «Хай працює підліток краще 8 годин, ніж собак ганяти, у своєму ж господарстві ще більше працюють». Так панує над нами ще старе.

А тим часом при строгому додержанні вже існуючих положень про працю підлітків можна зовсім інакше поставити питання. Тісно пов'язати працю підлітка з навчанням, з науково-дослідною роботою, з роботою в нових галузях праці. Городництво, бджільництво, шовківництво, птахівництво, кролівництво, приготування консервів, сушіння овочів — усе це вимагає вмілої праці. Треба по-новому ставити харчування, санітарію, шити одяг, взуття, виготовляти меблі, корзинки, ящики, посуд і т. д. Досі наше село дуже мало що вміло робити. Треба, щоб обслуговування колгоспників було не вбоге якесь, а добре налагоджене. І тут підлітки багато можуть зробити. Адже не тільки орати і молотити треба в колгоспі. Треба організовувати нові й нові галузі праці, треба ставити метеорологічні спостереження, дослідити, вивчати агрономію, техніку. В цьому вихід. Діти не ростимуть дармоїдами, ледарями, а працюватимуть і багато чого і серйозно вчитимуться, від них буде істотна користь колгоспам. Уся суть тепер — в організації праці підлітків по-новому, не по-капіталістичному, а по-соціалістичному.

ОДНО З НАЙВАЖЛИВІШИХ ЧЕРГОВИХ ЗАВДАНЬ

10 серпня відбудуватиметься з'їзд по *політехнічній освіті*.

Дехто досі вважає, що політехнізм — це щось специфічно освітянське, щось на зразок лабораторного методу або методу цілих слів, і хоча знають, що Маркс, Енгельс, Ленін були прихильниками політехнічної освіти, але не усвідомлюють того, яке відношення має політехнізм до справи будівництва соціалізму.

А тим часом та *реконструкція народного господарства*, яка набрала тепер такого грандіозного розмаху, настійно *вимагає, щоб політехнічна освіта була якомога швидше здійснена*, щоб на неї було звернуто таку саму увагу, як на ліквідацію неписьменності.

Маркс вказував не тільки на те, куди йде суспільний розвиток, але вказував також на те, що цей розвиток спирається на певні тенденції розвитку сучасної техніки великої промисловості. Зрозуміло, що в епоху панування капіталу і боротьби з ним при вивченні марксизму головна увага зверталася на питання експлуатації, на питання організації робітничого руху.

В епоху будованого соціалізму *сторінки «Капіталу», що вказують, куди йде сучасний технічний розвиток, набувають виняткового значення. Ними повинні насамперед керуватися наші господарники.*

Час, що минув з моменту написання «Капіталу», був часом могутнього розвитку техніки, і цей розвиток блискуче підтвердив правильність тверджень Маркса.

Маркс показав, як розвиток сучасної техніки вириває ґрунт з-під існуючого суспільного поділу праці, поділу суспільства на класи.

І Маркс і Енгельс відмічали, в яку суперечність заходять основні лінії розвитку сучасної техніки з капіталістичним укладом, якими кайданами для розвитку техніки і всіх продуктивних сил є капіталістичний лад.

«Соціалізм — це Радянська влада плюс електрифікація», — говорив Ілліч. Радянська влада — тобто визволене від кайданів капіталізму суспільство, електрифікація — тобто високий рівень розвитку сучасної техніки...

Одно з найбільш насущних завдань будованого соціалізму — це доцільний, раціональний розподіл і використання людської робочої сили, раціональний і з точки зору виробництва, і з точки зору всього соціалістичного розвитку в цілому.

Сучасна економічна криза в Америці та інших капіталістичних країнах, що створила мільйонні армії безробітних, показує, що раціональний розподіл і використання робочої сили — одно з найбільш «вузьких місць» капіталістичного ладу.

При капіталізмі це місце завжди буде «вузьким», бо доцільний, раціональний розподіл робочої сили вимагає, щоб знищені були середостіння між добувною і обробною промисловістю, між сільськогосподарською і промисловою працею, в тому числі вимагає, щоб було знищено середостіння між працею фізичною і розумовою, середостіння між усіма видами і типами праці, яке так характерне було для середньовіччя і яке сучасна техніка в корені підриває, вимагаючи від кожного вузького спеціаліста широкого політехнічного кругозору і загальних практичних технічно-трудових навичок, що дають можливість швидко схоплювати суть кожної нової спеціалізації і швидко оволодівати нею.

«...Самá велика промисловість своїми катастрофами робить питанням життя і смерті визнання зміни праці, а тому й можливо більшої багатосторонності робітників, загальним законом суспільного виробництва, до нормального здійснення якого повинні бути пристосовані відносини»¹, — писав Маркс у «Капіталі».

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, кн. I, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 488.

Капіталізм не може цього зробити, Радянська влада може. Візьмемо хоча б таке питання, як знищення прірви між фізичною і розумовою працею. *Створення робіт-факів, просування робітників посиленім темпом у технікуми і вузи, створення робітничих і колгоспних університетів, запровадження безперервної виробничої практики не тільки в спеціальних індустріальних, а й у педагогічних технікумах і вузах, що проводиться в життя Радянською владою, сприяють ломці середостіння між фізичною і розумовою працею.*

У справі раціоналізації розподілу і використання робочої сили ми йдемо по шляху, з одного боку, залучення до будівництва *всіх сил* (наша республіка — республіка праці, де немає місця дармоїдам), з другого боку — *по шляху скорочення робочого часу*, з третього — *по шляху заміни малопродуктивної праці працею високопродуктивною*, по-четверте — *по шляху піднесення загальної культури праці.*

Останні два завдання в нашій країні, що так довго відставала на господарському фронті, особливо складні: перехід від роботи з напівпервісними знаряддями праці на своєму клаптику землі до роботи на тракторах і комбайнах, від ручної праці на власному вбогому кустарному верстатіку до праці на сучасних фабриках, що устатковані за останнім словом техніки і приводяться в рух електричною енергією, не такий уже простий. Темпи ж нашого будівництва ще ускладнюють все це завдання, вимагаючи дуже швидкого пристосування.

Завдання було б не розв'язним, якби соцзмагання не охоплювало найширших мас трудящих, не виховувало в них нового, комуністичного ставлення до праці; якби весь радянський лад не виховував того колективного організаторського таланту, про який говорив Ілліч у 1919 р. на засіданні, присвяченому пам'яті Я.М. Свердлова; якби не піднімалась з низів все більш широкою хвилею культурна революція; якби не виробляла вона нових методів культурної роботи. Це завдання було б не розв'язним, якби весь наш лад не сприяв створенню умов, необхідних для розвитку того єдиного типу політехнічно розвиненого робітника, якого вимагає все більш настійно сучасна велика промисловість.

Усі вказані вище питання мають величезне значення для справи індустріалізації нашої країни і для справи всього соціалістичного будівництва. Ось чому політехнічний з'їзд має надзвичайно важливе значення. В ньому візьмуть участь ВРНГ, Наркомзем, Колгоспцентр, профспілки, ВЛКСМ, але необхідно, звичайно, щоб ця участь не була чисто формальною.

Треба, щоб на з'їзді був вироблений загальний план будівництва політехнічної освіти, який по суті справи не може бути проведений без участі господарників. Але найважливіше — це та увага, яку повинен приділити наступному політехнічному з'їздові кожний партієць. Друга партнарада підкреслила всю важливість політехнічної освіти. Треба, щоб ця постанова не повиснула в повітрі.

1930 р.

ШКОЛА ПОВИННА СТАТИ ПОЛІТЕХНІЧНОЮ

10 серпня в Москві скликається з'їзд по політехнічній освіті. В ньому візьмуть участь не тільки освітяни і комсомол, але й господарники і профспілки.

Про що буде йти мова на з'їзді? Про те, як зробити нашу школу в місті і на селі на всіх її ступенях справді *трудовою*, і до того ж не просто трудовою, а такою, як її вимагають *сучасний стан техніки і ті завдання, які стоять перед робітничим класом нашої країни, тобто мова йтиме про те, як зробити нашу школу школою політехнічною.*

Наша школа хоча й називається трудовою, але поки що вона трудова школа тільки частково, остільки, оскільки увага дітей спрямовується на вивчення праці і оскільки школа організує суспільно корисну роботу. Діти ходять на екскурсії на фабрики і заводи, в майстерні, в колгоспи і радгоспи, обговорюють бачене, але майстерень при школах зовсім немає, ті ж, які є, часто густо дуже погано обладнані. Як створити майстерні, що це за майстерні повинні бути, чого і як у них треба навчати, хто повинен навчати — про це буде мова.

Раніше дітей теж навчали праці, брали з школи, віддавали років з десяти в навчання. Була, скажімо, спеціальність така — ложкарний промисел: ложки дерев'яні робили. Цілими днями, годин по 12—14, працював хлопчина у ложкаря, тільки і вмів, що ложки робити. А потім почали на фабриках робити дешеві металеві ложки, і ніхто не став купувати дерев'яних. Потрібно цю

справу кидати, за іншу братися, а іншого робити нічого не вміє. *Техніка зробила його вміння непотрібним.*

Або інший приклад візьмемо. Скільки раніше сил витрачали на те, щоб навчитися жати, косити, молотити! Даремно це вміння не давалося. А тепер трактор орудує. *Техніка зробила старе вміння непотрібним.*

Сучасна техніка не стоїть на місці, швидко розвивається, весь час робляться нові винаходи. Машинна праця в усіх галузях витісняє ручну. Старі машини витісняються новими, які працюють значно краще і швидше. Іншою стає робота на фабриці.

Якщо порівняти устаткування нових фабрик з устаткуванням старих фабрик, можна побачити величезну різницю. Старому робітникові дуже важко пристосуватися до швидкої, напруженої роботи, яка потребує чужого знання машини. Новий робітник не зміг би працювати на старій фабриці, де праця наполовину була ручною, вимагала великої виучки і вправності. Тепер праця на заводі простіша, але зате потребує доброго знання машини і розуміння процесів виробництва.

Завдяки розвитку техніки *сучасному робітникові доводиться раз у раз змінювати свої заняття*: сьогодні одну роботу виконувати, завтра треба пристосовуватися до іншої. В передових у промисловому відношенні країнах не тільки чорноробам або швидко навченим робітникам, але й кваліфікованим доводиться міняти заняття по 10—15 раз.

У роботі сучасних машин багато спільного, треба тільки мати загальні трудові навички, вміння працювати на машині, розуміти основи техніки — тоді легко пристосуватися.

Політехнічна освіта дає розуміння основ сучасної техніки і загальні трудові навички, політехнічна освіта — страхівка від безробіття в майбутньому.

Досі наша країна дуже відставала в промисловому відношенні, багато що ще виконується ручною працею, по-старому, але тепер вона швидко індустріалізується, скрізь ростуть нові фабрики і заводи, устатковані за останнім словом техніки, будуються електричні станції. Трактори і комбайни працюють на полях. Проводяться нові залізниці.

Скрізь потрібні вмілі робітники, а їх немає.

Старе вміння стало не потрібним, а нового немає. *Політехнічна освіта дає вміння легко пристосовуватися до різних галузей праці в місті і на селі, дає загальну трудову хватку, загальне вміння братися до роботи.*

І інша справа. Раніше було таке прислів'я: «Швець — знай свої колодки» — крім як до своїх колодок, ні до чого не було діла шевцеві. *Капіталіст* вважав, що і робітник на заводі теж повинен був знати *тільки* свій верстат, а знати, як поставлено все підприємство в цілому, йому не треба було — він повинен був бути сліпим виконавцем.

А у нас в Радянській країні? Тепер завдяки новій організації праці на заводі, завдяки суботникам, соцзмаганням робітники почали дивитися на підприємство як на своє дітище, *піднесення продуктивності праці стало для них кровною справою.*

Капіталістів немає — про підприємство дбають робітники.

І ось робітникам треба знати все, що стосується виробництва, техніки, треба знати, як поліпшити виробництво, піднести його на потрібну висоту.

Політехнічна освіта необхідна нашому підростаючому поколінню.

Про важливість політехнічної освіти, про її величезне значення для робітничого класу говорили в свій час наші вчителі — *Маркс і Енгельс.*

Про політехнічну освіту багато писав Ленін.

Ще в 1897 р. він говорив про те величезне значення, яке має політехнічна освіта. За його наполяганням вставлено в *програму Комуністичної партії*, в пункт 12-й, параграф про те, *що наша школа повинна стати політехнічною.* І потім весь час він цікавився цим питанням, піклувався про те, щоб ця справа просувалась.

Зробити нашу школу політехнічною — заповіт Ілліча. Чому ж досі цього не зроблено? Важко було налагодити справу, поки панувала розруха, поки наша промисловість не піднялася.

Правда, Ілліч учив нас використовувати для політехнічної освіти кожную машину, кожную електричну станцію, кожную залізничну майстерню.

Ми це зробили, але цього мало. Треба створити при

школах майстерні, тісно зв'язані з різними видами виробництва.

Ілліч говорив також про те, що з *рядів робітників треба підготувати викладачів політехнічної праці*, залучити робітників до цієї справи, разом з ними будувати політехнічну школу. Він звертав на цю справу увагу *господарників*.

Тепер країна наша швидко індустріалізується.

Настав момент, коли зволікати більше не можна. Промисловість гостро потребує політехнічно підготовлених робітників. Робітники хочуть стати справжніми господарями виробництва.

Треба поспішати будувати політехнічну школу.

Партнарада, що відбулася в кінці квітня, постановила з усією рішучістю просунути цю справу.

Молодь гаряче вимагає політехнічної школи.

Але без допомоги робітників, без допомоги профспілок, без допомоги господарників цієї справи не зробиш, політехнічної школи не побудуєш.

Товариші *робітники*, товариші *колгоспники*, які не менше, ніж робітники, зацікавлені в цій справі, тому що без знання техніки, хімії, агрономії (все це входить у політехнічну освіту) не можна побудувати великого колгоспного господарства,— товариші робітники, товариші колгоспники! Уважно стежте за підготовкою до з'їзду по політехнічній освіті, за самим з'їздом, обдумайте, чим можете ви допомогти перетворенню нашої школи в школу політехнічну.

Товариші *господарники*! Дивіться вперед: політехнічна школа створює потрібні вам кадри, допомагайте всіма силами провести в життя заповіт Ілліча!

1930 р.

РЕКОНСТРУКЦІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА І ПОЛІТЕХНІЧНА ОСВІТА

(ПРОМОВА НА ВІДКРИТТІ ПОЛІТЕХНІЧНОГО З'ЇЗДУ.
ДОПОВІДЬ І ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО)

ВСТУПНЕ СЛОВО

Товариші, дозвольте вітати *перший з'їзд* по політехнізму. Багатьом, звичайно, може здатися, що з'їзд скликається в дуже неслухний час. Тепер час відпусток, час жнив, хлібозаготівель, і тому коли ми попереду обговорювали це питання, то багатьом здавалося, що чи не краще відкласти цей з'їзд. Але справа в тому, що питання про політехнізацію школи, про політехнічну освіту — питання надзвичайно актуальне, питання, яке зовсім не можна відкладати, тому що треба до початку навчального року вже розгорнути велику роботу. Ось чому, незважаючи на те що тепер час дуже неслухний для з'їзду, і вирішено було скликати з'їзд у даний момент.

Питання про політехнізм — питання не нове. Ви всі чудово знаєте, що це питання в свій час було з усією гостротою поставлене Марксом і Енгельсом. Маркс довів, що сучасна велика промисловість відкриває можливості цілком нового трудового виховання всебічно розвинених людей. Я не буду докладно зараз спинятися на цьому питанні — воно достатньо висвітлене в нашій літературі. Відзначу тільки, що Енгельс в «Анти-Дюрінгу» особливо підкреслював, що це питання органічно зв'язане з будівництвом соціалізму. З другого боку, Енгельс підкреслив таку річ, що та протилежність, яка існує між містом і селом, може бути зжита до кінця тільки тоді, коли виросте покоління всебічно розвине-

них, політехнічно підготовлених людей. Ось та постановка питання, як вона була висловлена у вченні Маркса — Енгельса.

У дев'яності роки, коли розвиток промисловості створив у нас в Росії ґрунт для робітничого руху, коли вчення Маркса дістало завдяки цьому міцну базу, коли почали створюватись марксистські гуртки,— саме тоді вперше постало у нас в Росії і питання про політехнічну школу. Тов. Ленін у своїй статті «Перли народницького прожектерства» підкреслював, що марксисты стоять на точці зору політехнічної освіти, на точці зору зв'язку навчання з продуктивною працею, причому Володимир Ілліч зв'язував це питання з питанням загального навчання і питанням обов'язкової праці для всіх. Тільки зв'язок навчання з продуктивною працею дає всебічно розвинених людей. Якось раніше, коли доводилося читати цю статтю, на цю сторону справи, на цей зв'язок політехнізму з загальним навчанням якось менше зверталось уваги, а ось тепер, у даний момент, коли прийнято XVI партз'їздом постанову про запровадження загального обов'язкового навчання,— тепер, цілком природно, це особливо впадає у вічі, що ми питання про загальне навчання найтісніше пов'язуємо з питанням політехнізації школи.

Це, товариші, був перший етап, коли заговорили марксисты у нас в Росії в дев'яностих роках про політехнізм. Потім минули довгі роки, і тільки коли світова війна в ряді країн викликала кризу в робочій силі, коли постало питання про перетворення світової війни в громадянську війну і про перемогу робітничого класу,— в цей момент і питання політехнізму, питання політехнізації школи набуло нової актуальності. Саме в 1915—1916 рр., стежачи за педагогічною пресою в Німеччині, Англії та в інших країнах, можна було бачити, як там криза в робочій силі викликала нову постановку питання про підготовку цієї сили. Але тут же можна було бачити, як капіталістичний уклад заважає правильній постановці питання, відриває його від питання соціалістичного будівництва. Якраз у той час довелось докладно зайнятися історією питання про політехнізацію школи, і коли вибухнула Жовтнева революція, то зразу була у нас певна настанова на загальне обов'язкове навчання

і в той же час на політехнізацію школи. Програма партії, прийнята на VIII партійному з'їзді, якраз і говорила про те, що наша школа повинна бути школою політехнічною.

Питання про політехнізм постало з особливою гостротою після закінчення громадянської війни, в кінці 1920 — на початку 1921 р., коли треба було відбудувати народне господарство. В цей час у партійному середовищі дуже гаряче почало обговорюватися питання про виробничу пропаганду, про розширення політехнічного кругозору дорослих робітників. У спорах, які точилися в той час про профспілки, т. Ленін особливо підкреслив усю важливість виробничої пропаганди, але він хотів, щоб ця виробнича пропаганда була поставлена політехнічно, щоб вона розширювала політехнічний кругозір робітника. Він бачив ті величезні завдання, які постали перед робітничим класом, завдання перебудови всього господарства на нових, соціалістичних началах, і тому він підкреслював необхідність залучити до цього будівництва маси. В своїх листах до Кржижановського Володимир Ілліч підкреслював, що треба заінтересувати маси планом електрифікації, практично поставити пропаганду електрифікації. І спори між Леніним і Троцьким ішли саме по лінії про ставлення до мас, у питанні про шляхи активізації мас. У 1920—1921 рр. питання про політехнізм ішло насамперед в розрізі роботи серед дорослих.

Разом з тим це питання було поставлене щодо школи на партійній нараді, яка була в той час. Володимир Ілліч писав тоді замітки з приводу політехнічної школи¹ і в статті «Про роботу Наркомосу» висловився в питанні про політехнізм, про неправильність заміни його якимось «монотехнізмом».

Звичайно, в роки громадянської війни політехнічна школа не могла розгорнутися належним чином, тому що тоді загальне розорення, загальний розвал господарства створювали умови, надзвичайно важкі для створення політехнічної школи, і ті окремі дослідні школи, які намагалися запровадити політехнізм, ті окремі вдалі починання, які були по цій лінії,— вони все ж залишались

---

¹ Див. стор. 522—523 і 571—573 цього тома.— *Ред.*

«дослідами»; в ужиток масової школи політехнізм ще не ввійшов.

В роки непу, у відбудовний період, ми бачимо, що у нас в масові школи проникають деякі ідеї про політехнізацію школи, але в значно слабшій мірі, ніж це треба було б. Тільки два типи шкіл у нас були, які більш або менш наближались до політехнічної школи. Це, по-перше, школа ФЗУ. Ця школа була тією масовою школою, яка показала, як пов'язувати навчання з практикою на виробництві. Це був тип політехнічної школи.

Звичайно, протягом певного часу можна відмітити багато недоліків у школі ФЗУ, але треба сказати, що основна ідея, яка лягла в основу школи ФЗУ,— це була ідея про політехнізацію школи, про тісний зв'язок навчання з виробництвом. Треба сказати, що борцем за школу ФЗУ був комсомол, якого це близько стосувалося.

Потім є другий тип масової школи, який також наближається до політехнізму,— це школа селянської молоді. Там теж навчання тісно пов'язане з виробництвом, але сільське господарство у нас було відстале. Це не могло не відбиватися на школі. Тільки тепер, коли йде колективізація сільського господарства, механізація сільського господарства, перед школою селянської молоді відкриваються нові перспективи, вона дістає можливість стати справді політехнічною школою.

Але якщо ми візьмемо школу в усій своїй масі, то ми повинні сказати, що були тільки окремі досліді, були окремі спроби, але в своїй масі школа ні I, ні II ступеня не була політехнічною школою. Якщо ми іноді наші майстерні називали політехнічними, то часто це було для самовтіхи. Але ось тепер, в даний момент, умови зовсім інші для політехнізму.

XVI з'їзд з особливою чіткістю поставив цілий ряд найвизначніших питань. Він відмітив усі ті корінні зміни, які відбуваються в господарському житті країни, розкрив соціалістичну суть будівництва, яке відбувається.

Профспілки повернулись обличчям до виробництва, по-новому постав цілий ряд питань у господарському житті; саме це ставить питання про політехнічну школу в нову площину, робить його одним з найнасушніших,

найактуальніших питань і в той же час відкриває нові перспективи для його розв'язання.

Правда, ще старе міцно тримає нас у своїх лабетах, і окремі господарники, окремі спеціалісти, окремі працівники в галузі освіти, окремі робітники часто ще до цих питань не підходять безпосередньо. Багатьом ще здається, що питання про політехнізацію школи є питання чисто відомче, є питання тільки наркомосівське, але життя натискує і життя вчить. Той з'їзд, який зібрався зараз,— цей перший з'їзд збирається якраз вчасно, бо саме тепер необхідно на весь зріст поставити цілий ряд найважливіших питань політехнізації школи. Період, коли йшла тільки пропаганда ідей політехнічної школи, цей період уже позаду. Тепер стоїть питання про те, щоб нашу масову школу перетворити на ділі в школу політехнічну на всіх ступенях, починаючи з школи I ступеня і кінчаючи вузом. Цього настійно вимагає життя, цього настійно вимагає і виробництво. Необхідно провести величезну перебудову школи.

Певна річ, що руками одного Наркомосу зробити цього не можна, тут потрібна не тільки допомога партії, яка завжди йшла назустріч політехнізації школи, не тільки підтримка комсомолу, який кровно в ній заінтересований,— необхідна величезна допомога з боку профспілок, з боку господарників, тому що тільки спільними зусиллями можна добитися побудови такої школи, яка своїм існуванням уже означатиме величезний крок по шляху до соціалізму.

Дозвольте, товариші, цим закінчити вступне слово і побажати з'їздові якомога плідотворніше провести свою роботу і якомога практичніше поставити всі питання. Десять років тому, коли в 1920 р. були спори про виробничу пропаганду, Володимир Ілліч говорив, що тепер час уже від теорії перейти до діла. Тепер усі можливості є для того, щоб саме практично поставити питання про політехнізм.

ДОПОВІДЬ

Тема моєї доповіді «Реконструкція народного господарства і політехнічна освіта».

Товариші, реконструкція народного господарства, свідками якої ми є, має яскраво виражений соціалістич-

ний характер. В цьому її особливість, її відмітна риса — це реконструкція наскрізь соціалістична.

Справа не тільки в тому, що збільшується усупільнення засобів виробництва, справа в тому, що вся організація будується по-новому, що цільова настанова реконструкції народного господарства здійснюється в інтересах трудящих мас.

Звичайно, тут докорінна відмінність нашої перебудови народного господарства від тієї реконструкції народного господарства, яка відбувається в капіталістичних країнах. Там мета реконструкції — це нажива невеличкої купки капіталістів.

Потім найголовніша особливість нашої реконструкції в тому, що вона здійснюється руками самих народних мас, що вона була б неможлива, якби широкі маси не брали в ній найактивнішої, найсвідомішої участі.

Володимир Ілліч говорив про ті завдання, які стоять в галузі реконструкції господарства, в своїй брошурі «Великий почин». Ця брошура була написана в 1919 р. з приводу суботників, що стихійно виникли в той час. Він говорив, що особливість нашого соціалістичного будівництва в галузі господарства — це інший суспільний зв'язок. Який суспільний зв'язок у капіталістичних країнах? Це відносини капіталіста і робітника, поміщика і селянина, що працює на нього. Там — влада поміщиків і капіталістів. Там весь суспільний зв'язок визначається цим. У нас — влада Рад, і ось цей інший суспільний зв'язок, ця влада Рад створює такі умови для роботи мас, для їх ініціативи, для розвитку їх самодіяльності, яких немає і не може бути в капіталістичних країнах, і тільки в цьому суспільному зв'язку створюється та творча сила мас, яка забезпечує можливість величезних темпів. Коли ми говоримо, що перед нами в галузі народного господарства стоїть завдання — наздогнати і випередити капіталістичні країни, то це не просто агітаційний лозунг, це глибоке усвідомлення того, що в наших умовах, в умовах Радянської країни, створюється нова величезна сила — сила організованої свідомої маси, якої немає в капіталістичних країнах. І ця ось сила якраз перетворює цей лозунг «Наздогнати і випередити» в найбільш реальний лозунг. Це не просто якийсь агітаційний

прийом, це — констатування того факту, свідками якого ми є.

Ось про цей новий зв'язок і говорив у свій час Володимир Ілліч, коли писав у цій брошурі «Великий почин» про свідому трудову дисципліну, що проявляється в суботниках. Але ми бачимо, як тепер у нових умовах зростає ця свідомо дисципліна. Ми свідки того, як на наших очах на фабриках і заводах створюється ця свідомо дисципліна, не дисципліна капіталістична, не та дисципліна, яка створюється обстановкою капіталістичної держави, а та дисципліна, яка створюється внутрішньою свідомістю.

Потім нова організація праці. Якщо ми підемо тепер на фабрику, на завод, побачимо бригади, що змагаються, побачимо всю ту напруженість роботи, ми, ні хвилини не вагаючись, скажемо, що дійсно ми присутні при новій організації праці. Якщо ми подивимося на будівництво, яке відбувається тепер у колгоспах, то там же по-новому організується тепер усе виробництво. Це не схоже на ту організацію, яка була раніше, це — колективістична організація, яка росте в процесі роботи і яка є величезною творчою силою.

Потім останнє, що підкреслював Володимир Ілліч в даному зв'язку, — це необхідність поєднання останнього слова науки і капіталістичної техніки «з масовим об'єднанням свідомих працівників, що творять велике соціалістичне виробництво»¹.

Багато разів, з різних приводів говорив Володимир Ілліч про те, що необхідно нам взяти у Заході, у Америки, у капіталістичних країн досягнення техніки, треба взяти все це, але, взявши, в наших нових умовах застосувати по-новому.

На III Всеросійському з'їзді Рад у 1918 р. Володимир Ілліч говорив: «А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації»² — і далі він говорив про те, як ці чудеса техніки і завоювання науки допоможуть масам піднятися на небувалий, нечуваний ступінь.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 376.

² В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 430.

Усі ці питання, які в свій час висував Володимир Ілліч, тепер уже дістають своє здійснення на практиці.

Ось тепер іде соцзмагання. Воно має зовсім не той розмах, який був при старих суботниках. Соцзмагання захоплює все велике виробництво, воно все більше й більше йде вглиб, створюються нові форми. Кожний день, розгортаючи газету, ми читаємо про нові форми: то про буксири, то про наскрізні бригади, то ще про інші нові форми. Ми читаємо про бригадні комуни, де, по-новому організовуючись, робітники створюють взаємну допомогу на роботі. Все це змушує новими очима дивитися на наше будівництво.

Тепер, наприклад, висунуто питання про боротьбу з втратами. В № 9—10 журналу «На плановом фронті» є дуже цікава стаття Рудакова, який пише там про те, що обчислено, що у нас виявлено втрат щороку на суму 4 млрд. крб. Коли це завдання — боротьба з втратами — було поставлено перед робітничим класом, то робітники взялися за нього по-справжньому. Підраховано, що взяті вибірково десять заводів за порівняно короткий строк зробили таку перебудову, яка зразу дала 3 млн. карбованців заощаджень, і ще внесено було ряд пропозицій — всього було 22 тис. пропозицій з боку робітників. Ця цифра — по 10 заводах 22 тис. робітничих пропозицій — говорить про те, як найкраще поставити виробництво, реорганізувати виробництво. Вона говорить про те, що робітничий клас бере величезну участь в будівництві по-новому усього народного господарства. Це і створює ту нову силу, яка дає нам можливість швидкими темпами просуватися вперед. Але, звичайно, ясно, що самодіяльність робітничих мас, творчість робітничих мас тим більший дають ефект, тим більші результати вони дають, чим більш технічно підготовлений робітник, чим краще він розуміє всі процеси виробництва, їх взаємозв'язок, чим ширший його політехнічний горизонт. Це не вузькопрофесійні навички, не знання однієї невеличкої, обмеженої галузі потрібне тут — тут потрібне уважне пролетарське око, яке бачило б усі недоліки у виробництві, потрібний політехнічний кругозір.

Не можна, звичайно, сказати, що всяка пропозиція, яку вносить робітник, повинна бути здійснена. Часто внесені пропозиції нездійсненні, нереальні внаслідок сла-

бої технічної підготовки, невміння обчислити і т. д. Якби робітник був більш технічно підготовлений, його пропозиції могли б мати зовсім інше значення. І ясно, що творча сила народних мас буде тим ефективнішою, чим вище буде політехнічна підготовка мас. Ось чому Володимир Ілліч у своїх «Тезах про виробничу пропаганду» і в своїх замітках про те, як треба будувати політехнічну освіту¹, пише, що нам потрібні тепер слюсарі, теслярі, але з кругозором політехнічним, він скрізь вказує на важливість саме цієї сторони справи — політехнічної освіти.

Ми бачимо, що стихійно у нас іде досить широко різного виду політехнічна підготовка робітників. Візьмемо таке питання, як вступні курси у виробництво. Одна Україна постановила за 1929 р. охопити цими вступними курсами у виробництво 36 тис. робітників.

І коли приходиш на завод, то часто повідомляють: «А у нас є вступні курси у виробництво», але що це за курси, як вони працюють — не говорять, обліку тут ще немає. Треба відмітити, що справа йде досить стихійно.

Візьмемо таку річ, як тривалі екскурсії на виробництво. Серед металістів, наприклад, тільки в цьому році 15 тис. робітників ідуть у тривалі екскурсії на виробництво. Що це означає? Це означає, що текстильники порівняно відсталої фабрики йдуть на велику і краще устатковану текстильну фабрику, де вони бачитимуть усі досягнення, дістануть матеріал для порівняння, розширять свій політехнічний кругозір.

Якщо ви прийдете, наприклад, на який-небудь московський завод, вам звичайно скажуть: «У нас близько половини робітників навчаються». Але де навчаються? Навчаються звичайно на підготовчих курсах в робітфак, на робітфаках, на різних підготовчих курсах у технікуми, у вузи, а треба сказати, що всі ці курси ще недостатньо зв'язані з виробництвом, у них багато схоластики, але поряд з навчанням старого типу висуваються нові типи, наприклад завод-школа, де в кожному цеху біля кожного процесу виділяється цілий ряд спеціальних курсів, що висвітлюють з усіх боків виробництво його. Все навчання йде навколо заводу. Виходячи з практики, з життя, будуються по-новому курси. Це,

¹ Див. стор. 522—523 і 571—573 цього тома.— *Ред.*

певна річ, незвичайний шлях, облік роботи таких підприємств-шкіл дуже важливий. Потім є всякі інші види навчання — виставки, лекції, пересувки, зв'язані з виробництвом,— усе це надзвичайно розширює кругозір робітників. Усі ті перекидання робітників з заводу на завод, які викликаються потребами виробництва, безперечно, також розширяють політехнічний кругозір робітника — зростання політехнічної свідомості робітників безсумнівне.

Володимир Ілліч у своїх «Тезах про виробничу пропаганду» відмічав, якого глибокого розмаху повинна набрати виробнича пропаганда. Він підкреслював, наприклад, таку річ, що лікпункти повинні бути зв'язані з виробничою пропагандою, з пропагандою політехнічною. Це має, звичайно, велике значення. При тому розмаху, якого у нас тепер набрала ліквідація неписьменності, якщо її зв'язати з елементами виробничої пропаганди, це буде величезний крок уперед, тому що найбільш відсталі верстви робітників підтягуватимуться і свідомо ставитимуться до виробництва.

Є ще одна сторона, яка робить особливо важливим широкий політехнічний кругозір робітника,— це те, що у нас реконструкція народного господарства відбувається на дуже відсталій базі. Якщо ми візьмемо різні національні області, візьмемо окремі округи, ми побачимо, що там доводиться будувати, як кажуть, на новому місці. Володимир Ілліч говорив про п'ять укладів. Що це означає для реконструкції нашого господарства? Це означає, що нам треба в надзвичайно складних умовах орієнтуватися, враховувати дуже різноманітну підготовку робітників, враховувати всю обстановку, і тут не можна йти тільки шляхом схем, тут треба, щоб маси брали участь в цьому будівництві. Без участі мас наша реконструкція не може досягнути тієї глибини і того розмаху, яких вимагає тепер від неї життя.

Я все говорила про політехнічний кругозір і про оволодіння технічними знаннями дорослими робітниками. А як же справа стоїть з школою? Справа в тому, що ця політехнізація навчання дорослих має тісний зв'язок з політехнізацією нашої школи. Ви знаєте, що в програмі партії говориться про ради народної освіти; в свій час Володимир Ілліч говорив про їх велике значення. Це —

не ради сприяння, це — щось інше, це — безпосередня участь мас у будівництві школи, і, певна річ, якщо кругозір мас розширяється, якщо цей кругозір стає політехнічним, то маса, політехнічно підготовлена, зможе взяти найактивнішу участь в політехнізації нашої школи.

Товариші, нам обманюватися не можна, ми знаємо, які бідні наші шкільні будівлі, ми знаємо, що у нас під майстерні відводяться наймізерніші площі. Тут якось обчислювали, що в нових шкільних будівлях, які споруджені з часу Жовтня, лише 2% площі шкільних будівель зайняті під майстерні, тим часом як під роздягальні відводиться близько 5% площі. Це показує, яке мізерне місце в сучасний момент займають майстерні в нашій масовій школі, і ми не повинні тут створювати собі ілюзій, що ми одним махом це змінимо. Ми повинні мати на увазі інше,— ми повинні мати на увазі те, про що говорив тов. Ленін, що ми повинні використати те незначне, що у нас є. У передмові до книжки Степанова про електрифікацію¹ він писав, що ми повинні кожну електростанцію перетворити в своєрідний технічний агітпункт, зробити кожну електростанцію центром поширення знань про електрифікацію країни. Зробити цього ми ще не зробили; але не тільки, звичайно, електростанції, але кожний трактор, кожний завод — усе, що є в навколишньому житті, що зв'язане з технікою і дає уявлення про роботу техніки, про технічні машини, інструменти,— все це повинно бути використане.

Ось у нас район. Ми повинні в цьому районі використати все, що можна, до дрібниць: автомобіль є — використати його з точки зору політехнізму; є трактор — трактор треба використати з точки зору демонстрації всієї внутрішньої конструкції трактора, показати, що це таке. Кожну залізничну станцію треба зробити своєрідною школою.

Маркс говорив про млин, про годинник і про їх роль в історії техніки. Їх треба використати і з метою політехнічного виховання.

Скажімо, на Середній Волзі багато млинів і крупорушок — там треба використати млини, треба навколо

¹ В. І. Ленін, Передмова до книги І. І. Степанова «Електрифікація РСФРР у зв'язку з перехідною фазою світового господарства», Твори, т. 33, стор. 208—209.— *Ред.*

них поставити елементарну політехнічну пропаганду. Тепер усе ширше проникає техніка на село. Кожна машинно-тракторна станція, безперечно, повинна бути технічним агітпунктом. Якщо врахувати всю навколишню обстановку, все те, що ми можемо використати для нашої школи, то ми побачимо, що навіть на селі тепер є багатий матеріал для того, щоб на такому матеріалі побудувати ознайомлення дітей з сучасною технікою і показати шляхи розвитку цієї техніки. Кожна фабрика повинна бути використана.

Недавно мені довелося бути на одній фабриці; поблизу фабрики — школа-семирічка. Весь відхід, обрізки жерсті, дріт — усе це, певна річ, проситься в шкільну майстерню, щоб на цьому браку показати всю структуру мотора, а разом з тим завод не цікавиться школою. Завод цікавиться школою тільки з однієї точки зору: чи не можна її включити в територію заводу, чи не можна там який-небудь цех влаштувати. А чим школа живе, яка у неї програма, що це за програма, як завод повинен тут допомогти школі — це завод не цікавить.

Необхідно поставити справу так, щоб заводові була справа до школи, а школі — до заводу. Тепер рідкі випадки, коли завод обговорює програму школи, коли завод обговорює, чи правильно складена програма політехнічного виховання. Ми бачимо неувагу з боку підприємств, з боку наших ударників, що змагаються і підносять виробництво. Ми бачимо недостатню увагу до питань школи. Ми бачимо такі речі: є майстерня в одній московській школі, вона була раніше майстернею ремісничого типу, тепер, зважаючи на те, що політехнізм у моді, ви бачите оголошення про те, що це — політехнічна майстерня, незважаючи на те що ця майстерня як була, так і залишилась чисто ремісничою. Коли учнів запитуєш, що вони роблять, то вони кажуть, що у них введено дві години політехнізму і добре, що ці дві години ставляться останніми, тому що можна непомітно «ушитися», і всі, хто може, «ушиваються». Я запитую, як же ці заняття з рештою навчання пов'язані, а діти мені на це відповідають, що робота в майстерні ніяк з ним не пов'язана. Якби робітники брали участь в політехнізації школи, цього, звичайно, не могло б бути. Необхідно, щоб програми шкіл обговорювалися на ши-

роких робітничих зборах: тільки тоді, коли школа прийде з своєю виставкою на завод, коли будуть екскурсії в зразкові школи, де ясно представлено викладання політехнізму, коли посидять робітники на уроках, тільки тоді пробудиться у них інтерес до справи.

Я недавно робила доповідь на одному заводі про політехнізм. Робітники уявлення про нього не мали. Там говорилось дуже багато про виховання, всі говорили, гаряче говорили, і був інтерес, але я переконана, що, можливо, лише кілька чоловік зацікавилось питанням політехнізму як таким. Якби була тут виставка, як зв'язувати викладання з вивченням текстильної справи, показаний був зв'язок навчання з виробництвом, то інтерес був би величезний і безліч цінних пропозицій була б внесена. Треба через показ конкретної роботи залучати маси до участі в політехнізації школи.

Постановка пропаганди політехнізму повинна бути життєва, реальна, показуватися на живих прикладах, повинно бути не абстрактне міркування, а обговорення практичних питань.

Це стосується не тільки заводу, але й колгоспів. Тепер я хотіла б відмітити те, що у нас в програмі партії говориться про ради народної освіти. Це і є рада з представників робітників, з представників робітників найближчих до школи виробництв, які вникають у програму і, як один колгоспник висловився, «по всіх буквах, по всіх пунктиках» розбирають програму школи. Тільки при близькості мас до школи ми створимо політехнічну школу.

У своїй промові на I Всеросійському з'їзді в справі народної освіти Володимир Ілліч говорив, що «віднині наша школа разом з своїм визволенням від кайданів рабства народом піде по шляху соціалізму»¹. Який смисл цієї фрази: «разом з своїм визволенням від кайданів рабства народом»? — Тобто разом з робітничим класом, разом з найширшими верствами трудящих піде школа по шляху до соціалізму.

Питання розширення політехнічного кругозору робітників зараз означає, що маса, яка тепер ближче під-

---

¹ Промова В. І. Леніна на I Всеросійському з'їзді в справі народної освіти цитується Н. К. Крупською за звітом в газ. «Правда» № 184 від 30 серпня 1918 р.— *Ред.*

ходитиме до школи, буде іншою, ніж та маса, яка була раніше, їй будуть близькі питання політехнізму. Це має величезне значення.

Тепер інше питання. Ви знаєте, що наша соціалістична реконструкція відрізняється від тієї господарської роботи, яка йде в капіталістичних країнах, тим, що наше будівництво — планове. Наша п'ятирічка має колосальне принципиальне значення перед лицем тієї конкуренції, яка існує в капіталістичних країнах. Ми тепер є свідками величезної господарської кризи в Північній Америці, в Німеччині, в цілому ряді великих країн — кризи, яка виростає якраз на базі безплановості. Сама постановка питання про єдиний п'ятирічний план має величезне значення.

Але певна річ, що ніхто не може розуміти саме так, що тільки справа Держплану складати цю п'ятирічку. Ми повинні розуміти, що плановість означає те, що ця п'ятирічка повинна складатися таким чином, що кожна господарська організація повинна будувати свою роботу планово. Ось останнім часом ми бачимо, що ця плановість доводиться до заводу, до кожного верстата і які величезні зрушення вона викликає серед робітничого класу. Ми бачимо зустрічний промфінплан.

Що це означає — зустрічний промфінплан?

Це означає, що плановість з кабінету дійшла до верстата, до кожного робітника і чим ширше розвиватиметься цей зустрічний промфінплан, тим глибшим буде розуміння робітниками цієї плановості. Але все це зв'язано з тим, що треба знайомити широко робітників з цілим рядом моментів цієї плановості. І нашу школу ми повинні будувати так, щоб робота проходила в ній планово, не так, що прийшли в шкільну майстерню, щось побудували — і справі кінець. Не можна розуміти плановість у складанні розкладу навчальної сітки. Справа не в сітці, а справа в тому, щоб самі діти розуміли, що вони роблять і для чого вони роблять...

Ми хочемо будувати практичну роботу школярів з допомогою робітників, з допомогою трудящих мас, будувати так, щоб вони виховували у школярів вміння планувати, щоб плановість ввійшла в пори всієї школи, тоді ми виховаємо по-новому наше підрастаюче покоління.

У навколишньому житті багато пережитків старого і старої безплановості видимо-невидимо. Побудують яку-небудь майстерню, затратять 45 тис. карбованців, а назавтра, подивившись, інженер пропонує більш ефективний проект, і тільки що збудована майстерня йде на знос, 45 тис. летять на вітер. Ці помилки поки що неминучі.

Але ми повинні собі поставити за завдання виховати підростаюче покоління, яке вміє планово працювати. Це завдання органічно зв'язане з політехнізацією нашої школи, тому що плановість передбачає певний кругозір, певне розуміння виробництва.

В цьому відношенні виробнича плановість має величезне значення.

Енгельс писав про те, що суперечності між містом і селом можуть бути зжиті тільки тоді, коли виросте покоління всебічно розвинених людей, політехнічно вихованих. Ленін у своїй статті «Перли народницького прожектерства» також спинявся на проблемі усунення суперечностей між містом і селом, яка лежить в основі суспільного поділу праці при капіталізмі.

Ми тепер переживаємо момент, коли завдяки колективізації ці суперечності між містом і селом зживаються. Тепер ми бачимо зовсім нові шляхи, тепер ми бачимо, що й село питаннями техніки починає цікавитися по-іншому. Тепер близькість між містом і селом стає набагато реальнішою, ніж була досі, і це відбувається на базі колективізації, на базі механізації сільськогосподарського виробництва. Якщо раніше робітник їхав на село з тією чи іншою агітаційною метою, це було щось інше, ніж те, що тепер відбувається.

Тепер двадцятип'ятитисячники їдуть на село, несуть свій виробничий досвід, свою внутрішню свідому дисципліну, свої звички до колективної праці, яка дається усією обстановкою заводу, пролетарське загартування — все це несуть вони на село. Якщо ви візьмете тільки що утворений колгосп і порівняєте психологію колгоспників, учорашніх одноосібників, з психологією робітників, ви побачите велику різницю. Наприклад, робітник говорить: «Як це дивно, що машина стоїть у снігу, трактор у снігу, колгоспники проходять мимо і ніхто на цей трактор не звертає уваги, тим часом як неважко цей трактор по-

ставити під навіс». Тут видно, у робітника вироблена звичка берегти громадське добро. Він розуміє, що трактор має величезне значення, а колгоспник до цього ще не звик, у нього ще немає звички берегти громадське добро. Ми бачимо, що в селянина ще тільки виробляється той підхід, який потрібний для колективного ведення господарства, тільки тепер у колгоспах, де по-новому організовується праця, виробляється психологія працівника-колективіста, господаря виробництва. В цьому відношенні посилення двадцятип'ятитисячників на село має винятково велике значення в розумінні зжиття протилежностей між містом і селом. Тепер ізоляція села в значній мірі зживається, і, звичайно, це позначається і не може не позначатися на нашій школі. Ще не так давно доводилося чути такі розмови: «Ось у нас в місті політехнічна школа, а на селі буде агрономізація школи». Агрономізація — агрономізацією, але агрономізація не на базі відсталого сільського господарства. Вона повинна бути органічно зв'язана з політехнізацією. Тепер ми ясніше бачимо, що те, що сказано в програмі партії про єдину школу, стосується не тільки загального напрямку, загальних настанов, але й у місті і на селі необхідно створити єдину політехнічну школу. Зближення між містом і селом, що відбувається тепер, має колосальне значення.

Далі таке питання. Наша країна стає країною індустріальною. Що це означає? Це означає, що у великих містах у нас тепер буде величезний розмах будівництва промисловості. Це означає також, що у нас по-новому буде побудовано сільське господарство, воно буде механізоване, а це означає також і те, що і транспорт і зв'язок охоплюватимуть, зв'язуватимуть усе по-новому, і всі ті досягнення техніки, які існують, будуть застосовані і в цій галузі.

Недавно мені довелося натрапити на одну німецьку книжку колишнього німецького міністра народної освіти Беккера, який говорить про «кризу культури». Цікава постановка питання. Мова йде, по суті справи, не про кризу культури взагалі, а про кризу буржуазної культури. Там Беккер яскраво розкриває, як досягнення техніки в галузі зв'язку ослаблюють вплив буржуазії на маси. Раніше, говорить Беккер, було замкнуте село, там

можна було провадити релігійну пропаганду, там (він говорить, звичайно, це замасковано) вірили на слово, а тепер по радіо слухають усе, що говорять у великих містах, ізольованості села більше немає, і селяни не вірять на слово. Раніше можна було провадити індивідуальну агітацію і пропаганду, а зараз, звертаючись до окремого індивідуума, насправді звертаєшся до колективу, який менше піддається обробці, і Беккер говорить про «кризу культури».

Індустріалізація відкриває в галузі зв'язку цілком нові перспективи. Звукове кіно, радіо — все це нові завоювання техніки. Ми переймаємо їх від капіталістичних країн, але ми використовуємо їх для протилежних цілей. Ми використовуємо їх для того, щоб нашу соціалістичну культуру в найширших масах розповсюджувати. Це зразок того, як досягнення техніки використовуються з метою будівництва соціалізму. Але для школи ми ще не навчилися в достатній мірі використовувати наше кіно і наше радіо. Тільки для заочного навчання ми почали використовувати радіо. Але все це повинно набути далеко більшого розмаху, і тоді наша школа не буде занедбаною на селі так, як це часто ще буває тепер. За допомогою радіо, кіно всі кращі сили, знавці техніки можуть бути поставлені на службу соціалізації і на службу політехнізації школи. Ми ще цей бік справи недостатньо розробили, недостатньо врахували. Це те завдання, яке стоїть на черзі.

Коли Володимир Ілліч говорив про індустріалізацію взагалі, він говорив про необхідність реорганізувати також одну галузь господарства, яка звичайно і за господарство не вважається, — це домашнє господарство. Цієї зими питання побуту постали в полі уваги громадськості в зв'язку з будівництвом великих міст, де механізація повинна широко охопити всі сторони життя. Тепер стоїть питання про будівництво громадських кухонь, про будівництво пралень, про внесення техніки в усе домашнє господарство. Це питання набуло саме тепер, коли виникає попит на жіночу працю, величезного значення.

Правда, хіб у нас дуже багато. Підеш в їдальню, яка збудована «на п'ять», виглядає чудово, а подивившись — не їдальня, а стійло, годують як попало, даремно про-

дукти марнують. Поряд з цим, певна річ, є багато позитивних досягнень.

Нам треба використовувати досвід кращого будівництва, щоб вирівняти все наше господарство у місті і селі. На селі колгоспний рух створює також передумови для раціоналізації побуту. Це має надзвичайно велике значення для нашої школи. Раніше дитину посилали без кінця по воду, вона виконувала різні дрібні роботи, і ця робота займала дуже багато часу, приковувала її до дому і створювала дрібновласницьку психологію. Тепер ми бачимо, що запроваджується загальне обов'язкове навчання і в той же час перед школою відкриваються інші перспективи і інші можливості.

Перед школою сучасна техніка відкриває шлях політехнізації. Ми бачимо, що та сучасна техніка, яка тепер запроваджується на передових фабриках і заводах, та техніка, яку ми переймаємо з Заходу, має певний характер — вона зводить ремісничу кваліфікацію нанівель. Однак, якщо ми подивимося на устаткування наших заводів, ми побачимо, що тепер ще дуже багато робиться ручною працею, а для цього потрібна велика реміснична навичка, яка дається роками. Ще тільки частина виробництва на багатьох заводах механізована, але наша реконструкція йде по лінії переустаткування наших заводів за останнім словом науки. І саме ця зміна устаткування має надзвичайно важливе значення, бо механізація змінює характер підготовки, що потрібна для робітника, насамперед вона змінює тривалість навчання.

Про це ще говорив Маркс, що не треба тепер роками вчитися, а можна за кілька місяців, за кілька тижнів навчитися того чи іншого процесу праці.

Потім ми бачимо тепер, що в сучасній техніці в найрізноманітніших галузях запроваджується один і той же тип машин. Дуже багато спільного між надзвичайно різними на перший погляд виробництвами. Механізація виробництва створює таку загальну основу, яка зближує різні виробництва; зближуючи різні процеси виробництва, та відособленість виробництва, яка була раніше, починає стиратися.

Тепер, звичайно, особливої ролі набувають так звані навчені робітники. Навчений робітник повинен володіти певною культурою праці, сучасної технічної праці. Тепер

ми бачимо, що у нас в Радянській Росії створилась своєрідна система підготовки цього навченого робітника — це система Гастева.

Робітники приходять із села на завод. Ми бачимо, яку величезну кількість часу непродуктивно затрачують вони, як вони не знають машин, не знають догляду за машиною, як у них немає найелементарнішої трудової культури, що необхідна для великого виробництва.

Успіх Гастева в тому, що він якраз оцю культуру дає. Але помилка Гастева в тому, що він думає, що в нашій країні, де реконструкція йде в напрямі соціалістичному, де маси відіграють таку величезну роль, можна обмежитися тільки цими культурними навичками, що можна на цьому спинитися. У нас цій точці зору Наркомос і комсомол протиставлять іншу точку зору: прагненню обмежитися тільки механічною виучкою, тільки навичками, протиставляється політехнізація школи — всебічне виховання розвинутого робітника, що може бути одночасно і виконавцем, і господарем виробництва.

Робітник, який прикований до дрібної своєї спеціальності, що прогресом техніки назавтра може бути зведена нанівець, — такий робітник не має, по суті справи, ніякої кваліфікації, і нічого він не може зробити для того, щоб допомогти реконструкції народного господарства. І тому вся країна, і господарники в першу чергу, заінтересована в тому, щоб поряд з озброєнням широких мас оцією елементарною виробничою культурою озброїти їх широким політехнічним кругозором і вмінням свої знання, свої навички застосовувати в найрізноманітніших умовах.

Але нова техніка одночасно змінює і характер кваліфікованого робітника. Раніше кваліфікований робітник — це був робітник, який набував шляхом довгої виучки, багаторічної чисто ремісничої виучки, певних навичок. Часто він, крім цих навичок, нічого не знав, не міг зробити простого розрахунку. Візьмемо старого будівельника. Він не вмів часто підійти до найпростішого розрахунку в роботі, не маючи елементарних геометричних знань, таких необхідних йому, а він роки навчався. І ось потрібна зовсім інша кваліфікація, що пов'язувала б продуктивну працю з науковими знаннями.

Коли комсомол борюся за ФЗУ, коли ми його під-

тримували в цій його боротьбі,— це і було питання про боротьбу за нового кваліфікованого робітника, нової кваліфікації, яку потребує сучасна техніка.

Але якщо ми створюємо у некваліфікованих робітників політехнічний кругозір, якщо ми технічно підготовляємо робітників, то ми зближаємо некваліфікованого робітника з кваліфікованим робітником. Уся тактика буржуазії полягала в тому, що буржуазія правила поділяючи, вона тримала курс на значно менш численних кваліфікованих робітників. Якщо ми візьмемо історію тред-юніонів, то ми побачимо, як заgravала буржуазія з кваліфікованими робітниками, як вона намагалася створити з них слуг капіталізму. Для нас трудящі Радянської країни — не робочі руки, вони — господарі виробництва, і нам треба досягнення техніки використати для того, щоб цю різницю між кваліфікованою і некваліфікованою працею звести до мінімуму, некваліфікованого робітника зблизити з кваліфікованим робітником.

Це, звичайно, сприятиме набагато більшому розвитку виробництва, дасть можливість пристосування, щоб кожний став на те місце, яке за своїми здібностями і схильностями він найбільш здатний займати. Це — велика проблема, без якої не мислиме соцбудівництво, це — проблема, поставлена в даний момент реконструкцією нашого господарства, і чим далі, тим ця лінія буде яснішою і яснішою. Політехнічна школа допомагатиме вирощувати покоління всебічно розвинених людей, поголовно перетворюючи всіх у будівників соціалізму з дитячих років. Адже у нас з цього року починає запроваджуватися загальне навчання. Воно чим далі, тим більше і більше вікових категорій захоплюватиме, і ми таким чином через політехнічну школу створюватимемо всебічно розвинених людей, які являтимуть собою єдину згуртовану організацію трудящих.

Враховуючи особливості сучасної техніки, кожний господарник повинен докласти всіх зусиль для того, щоб допомогти будівництву нашої політехнічної школи.

У доповіді т. Шохіна буде цілий ряд практичних пропозицій, що треба робити для того, щоб зблизити школи з заводом, зблизити роботу правління колгоспу і всіх колгоспників з роботою політехнічної школи села. Там

буде цілий ряд пропозицій. Я не спинятимуся на них — і так затягся час.

Метою моєї доповіді було підкреслити те, що робітничі маси, профспілки, які органічно зв'язані з цими масами, і господарники, які ні на хвилину, звичайно, не можуть забувати, що їх робота проходить у Радянській країні, робота по реконструкції, яка має чітко виражений соціалістичний характер,— усі вони повинні взяти найбезпосереднішу участь в роботі по політехнізації школи на всіх її ступенях. Ця робота має колосальне значення.

Ми тепер у наших технікумах, у наших вузах теж ідемо по шляху зближення їх з виробництвом. Ми проводимо там безперервну виробничу практику, але якщо ми ближче подивимося, то ми повинні сказати, що це, по суті, тільки перші етапи. Треба всю цю практику будувати найбільш ефективно, пов'язуючи теорію з практикою. Якщо не буде тут спільної роботи і робітників, і профспілок, і господарників над тим, щоб продумати з боку політехнізму цю практику, підвести широку політехнічну базу під усе наше виховання молоді і в технікумах і в вузах, то ми будемо на цьому фронті довго борсатися, поки не вийдемо на шлях, який дасть нам можливість нашу соціалістичну реконструкцію довести до кінця.

Господарників на даному з'їзді, на жаль, не дуже багато, а справа політехнізації школи — їх кровна справа. В робітничому середовищі в зв'язку з тією величезною роботою, яку робітники тепер проводять по соцзмаганню, ми бачимо вже зростання інтересу до політехнічної школи. Я думаю, що в дальших дебатах треба ставити більш практичні питання.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Товариші, не так давно у нас була партійна нарада ¹, і на цій партійній нараді було прийнято резолюцію про необхідність на культурному фронті працювати пліч о пліч цілому ряду організацій, резолюція про необхідність єдиного плану. Я думаю, що і в галузі політехні-

¹ II партійна нарада в справі народної освіти (квітень 1930 р.)— Ред.

зації школи так само необхідний єдиний план, треба, щоб кожна організація, яка усвідомила, яке значення має політехнізація школи, чітко поставила перед собою питання, що вона може зробити для політехнізації школи, і треба, щоб вона свій план пов'язала з планами інших організацій. У нас багато добровільних організацій, які в галузі політехнізації школи можуть дати величезну користь. Ми тут заслухали привітання від ряду організацій. Але що тепер необхідне? Необхідно, щоб кожна з цих організацій ясно усвідомила собі те, що ж саме вона робитиме, як вона посилюватиме свою роботу на допомогу політехнізації школи.

Тут виступав товариш від «Техмас»¹. Я один час працювала в «Техмас» і повинна сказати, що в той час (це був початок організації «Техмас») великої допомоги по лінії шкіл «Техмас» не подавало. Головним чином увага зосереджувалася в «Техмас» тоді на організації курсів, і ці курси дуже швидко перетворилися в курси по підготовці до вузу, а в розумінні поширення техніки в масах на першому ступені розвитку «Техмас» справжнього розмаху ця справа не мала. Проте іноді розмовляли з приводу того, що може зробити «Техмас» для політехнізації школи. Було кілька цікавих доповідей, але доповіді якось залишилися доповідями, не були підхоплені. Тепер до «Техмас» примикають профспілки (спочатку цього не було), потім необхідне, звичайно, зовсім інше ставлення з боку комсомолу до «Техмас», треба набагато більше підтримувати це товариство, і тоді «Техмас» може, використовуючи широкі інженерні сили, зробити надзвичайно багато для політехнізації школи. Але для цього необхідно, щоб у «Техмас» була чітка програма.

Ми чули тут привітання професора Грибова від Автодору. Що Автодор може зробити для політехнізації школи? Адже мало того, що говорять: «Дійсно, політехнізація школи — справа хороша». Але от що Автодор може зробити, як він може за допомогою автомобіля організувати перевезення учнів, як він може за допомогою автомобіля створити пересувні виставки в справі політехнізації, як він може організувати роз'яснення

---

¹ Всесоюзне товариство «Техніка—масам». — Ред.

конструкції кожного автомобіля в кожній школі,— ось що важливе. Тут може бути намічена ціла програма, програма здійснима, на яку всередині своєї організації Автодор може кинути великі сили. Якщо кожний діятиме поодинці, скільки б хороших слів не говорили, нічого не буде зроблено.

Підемо далі. Адже у нас добровільних товариств надзвичайно багато: Варнітсо, Тсоавіахім, «Друзі радіо», «Друзі кіно». Що вони всі робитимуть для політехнізації школи? ТГН? (Товариство «Геть неписьменність». — *Ред.*). Ось у тезах, які написав Володимир Ілліч з приводу виробничої пропаганди¹, є такий пункт, що треба ліквідацію неписьменності пов'язати з виробничою пропагандою. Через місяць буде з'їзд ТГН. На цьому з'їзді необхідно буде поставити питання про те, що необхідно, щоб кожний лікпункт зв'язався з виробничою пропагандою, і в той же час на кожному лікпункті, де головна маса учнів — жінки, роз'яснювалося б, що це таке означає політехнізація школи і що може кожна робітниця, кожна селянка зробити для цієї справи. Якщо ми через ТГН поставимо цю справу, тут, звичайно, буде велике зрушення. Але треба, щоб кожна організація не діяла незалежно від іншої, а треба, щоб був вироблений загальний план робіт. Це має величезне значення. Треба сказати, що багато належить ще зробити в галузі політехнізму, багато методичних завдань, багато завдань педагогічного характеру, як опрацювати те чи інше питання, і тут Товариству педагогів-марксистів необхідно розгорнути велику роботу. Необхідно, щоб була секція в справі політехнізації школи — секція Товариства педагогів-марксистів,— яка спиралася б на наукові інститути, на цілий ряд сил, де можна було б черпати все нові й нові, більш глибокі підходи. Досягнення необхідно популяризувати, кидати на місця. Тоді ми проведемо цю справу.

На цьому з'їзді ми розмовляли «начорно», якщо можна так висловитися, а на практичній роботі завжди виникає безліч труднощів не тільки організаційного характеру, але й надзвичайно багато труднощів методичного характеру.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 360—362.

Мені довелося бачити в Ленінграді одну із зразкових шкіл Ленінграда в колишньому Павловському інституті. Там намагалися провести політехнізацію школи: залучили робітника з заводу, але методично ніхто не допоміг, ніхто не роз'яснив, що він повинен робити. Його запросили навчати учнів, дали йому матеріал — і кінець. Він почав учити робити болти так, як він їх робив на заводі. Ніхто не потурбувався методично допомогти цьому робітникові.

Ця велика робота, це просування методичних питань, зв'язаних з політехнізацією, повинні лягти на Товариство педагогів-марксистів. Так само у нас є цілий ряд науково-дослідних інститутів, які проводять цікаву роботу.

Тов. Шохін трохи спохвату усю попередню роботу обляяв. Він говорив, що раніше нічого не робилося, але якщо ми візьмемо, наприклад, Інститут методів шкільної роботи, то ми побачимо, яке величезне число конференцій проводилось з питань про програми школи, з питань політехнізації школи. Тут не в цьому справа, а справа в тому, як цей досвід враховувався, пов'язувався і зв'язувався в одно ціле. Якщо ми візьмемо те, що робилося по політехнізації школи, то ми знаємо, що окремі наші дослідні школи навіть у 1918/19 і 1920 рр. провели найцікавішу роботу. Багато шкіл в дальшому навіть почали гірше працювати, ніж вони працювали в свій час. Досвід, звичайно, є, але цей досвід розвивається. Окремі школи мають чудовий досвід у галузі політехнізації, але треба цей досвід врахувати, узагальнити його, треба, щоб цей досвід був не досвідом окремої школи, а досвідом усієї країни. Звичайно, всякі виставки цьому надзвичайно сприяють.

Я б хотіла ще сказати, що коли ми говоримо про єдиний план, то ми не повинні забувати про цілий ряд наших закладів. Тов. Шохіну довелося зробити роз'яснення з приводу комунальної школи, але мало говорилось також про технікуми і вузи. Недавно у нас була конференція по педтехнікумах. На цій конференції ми говорили про те, що тепер необхідно, щоб кожний педтехнікум у районі був центром, щоб він проводив велику організаційну роботу, допомагав учительству даного району в цілому. У нас не тільки педтехнікуми існують,

але у нас є індустріальні технікуми, сільськогосподарські технікуми. Всі ці технікуми повинні бути поставлені на службу політехнізації школи. Вони повинні свою роботу пов'язати з тією загальною роботою, яка проводиться по цій лінії.

Індустріальний технікум, припустимо, не може тільки замкнутися в чотирьох стінах. Виробнича робота — не тільки його робота на фабриці, але його робота в справі поширення серед найширших мас технічних знань, знань по індустріалізації країни. Кожний студент індустріального технікуму повинен усвідомлювати себе пропагандистом реконструкції народного господарства в соціалістичному дусі, він повинен усвідомлювати, що він є і працівником на фронті політехнізації школи.

Так само перед учнями сільськогосподарських технікумів стоїть велике завдання — пропаганда колективізації, механізації сільського господарства. Ми бачимо, що саме життя штовхає наші технікуми на те, щоб вони зв'язалися з населенням, щоб вони допомогли культурним в галузі техніки, в галузі сільського господарства. Тут треба, щоб кожний технікум був вогнищем пропаганди. Ще більше можна сказати відносно вузів. Недавно, коли доводилося запитувати педагогічні вузи про те, як вони зв'язуються з педагогічними технікумами, то вони відповідали, що ніяк. Педвуз — сам по собі, а педтехнікум — сам по собі.

Може, останнім часом є крок вперед у цьому напрямі, але мені здається, що багато хто йде по-стародавньому. Наші індустріальні вузи хіба багато піклуються про індустріальні технікуми, про школи ФЗУ? Кілька років тому я була в Московському текстильному інституті і поставила запитання: «Як ви зв'язані з школами ФЗУ по текстилю, яких, безперечно, в Москві достатня кількість?» Мені відповіли: «Ніяк не зв'язані». Коли ж я запитала, який зв'язок є з технікумами по текстилю, то мені відповіли, що ніякого зв'язку немає. Таке становище нікуди не годиться. Якщо ми говоримо про єдиний план, то ми повинні кожний наш заклад, вуз, технікум, клуб, школу — все, що є в галузі культури, поставити на службу пропаганди індустріалізації, на службу пропаганди політехнізації нашої школи, тоді тільки ми доб'ємося справжніх результатів у найкорот-

ший строк, а інакше ми будемо довго борсатися і даремно витратити сили.

Начебто тепер господарники готові йти на договори і профспілки теж, але договір від договору різниться. Коли мені розповіли про ті договори, які укладені в Сибіру, то я скептично була до цього настроєна.

У нас в Головполітосвіті довелось з цим мати справу. Є досвід в укладенні договорів з господарниками і профспілками. Безперечно, що в масах пробудився величезний інтерес до книги, до технічної і політичної, і тепер необхідно в найглухіші місця кинути якомога більше бібліотек, і треба кинути насамперед у колгоспи і на села. І ось Головполітосвіта уклала ряд договорів, з одного боку, з ЦК будівельників, потім з Колгоспцентром, Хлібоцентром і Зернотрестом. Головполітосвіта посилає бібліотеку з 3 тис. книг, бібліотека обладнана належним чином, книги були зареєстровані, а відповідна організація зобов'язувалася надавати приміщення і утримувати працівників. Здається чудово, книжки були послані, а ось недавно я подивилася стан цієї справи на 1 серпня. І вийшла гарненька картинка. Зернотресту в 15 пунктів надіслано бібліотеки Головполітосвітою в ті пункти, які були вказані Зернотрестом. І ось з цих 15 пунктів спромоглися прислати на 1 серпня повідомлення про одержання книг тільки 4 пункти — три радгоспи і один колгосп. Із цих повідомлень видно, що тільки в одному місці надано хороше приміщення. В інших трьох ніякого піклування про бібліотеки немає. Одна бібліотека передана хаті-читальні, інші тикнули куди попало, ніяких працівників не виділили, нічого не зробили. З Хлібоцентром справа ще гірша: на вказану адресу була надіслана бібліотека, полежала кілька місяців у ящиках, а потім повідомляють, що бібліотека висилається назад, бо машинно-тракторна станція ліквідується. Дали, значить, адресу навмання. Це обурливий факт. На адреси Хлібоцентру надіслано бібліотеки по 13 пунктах, причому відповіли 5 пунктів, з них одна Старомар'євська машинно-тракторна колона, яка вже давно працює, використала широко бібліотеку. Більшість пунктів, які відповіли, вказує, що обслуговують бібліотеку місцеві завідувачі хат-читалень, а що робиться в інших 8 бібліотеках — невідомо, справа темна. Щодо Кол-

госпцентру, то він теж нічого не зробив, але зате він вказав хоч ті пункти, куди дійсно треба було надіслати бібліотеки; одержали відповіді про роботу бібліотек, і в тих колгоспах, які перебувають у підпорядкуванні Колгоспцентру, розгорнулась велика робота. Щодо ЦК будівельників, то з 10 пунктів дали відповідь 4, і, треба сказати, таким чином, що тільки один пункт обслужений як слід.

Все це наводить на сумні роздуми і вказує на те, що коли договір укладається, але коли він не доведений до села, до місцевої організації і по-громадському широко не обговорений, якщо не встановлена відповідальність певних осіб за виконання договору, то він часто укладається тільки про людське око і по суті справи не є чимось серйозним. І от коли укладатимуться договори про політехнізацію школи, надзвичайно важливо, щоб ці договори були доведені до кожної фабрики, до кожного колгоспу і щоб була піднята громадськість і не тільки з боку господарників були обіцянки, але й з боку всіх низових організацій були взяті відповідні зобов'язання. Без цього ці договори не матимуть значення, договори не будуть виконані: піди скаржся, а кому — ніхто не знає. Не знаєш, хто ж за цю справу відповідає. Так що за цю справу треба по-серйозному братися. Повинен бути своєрідний зустрічний промфінплан щодо політехнізму у кожній організації, у кожного заводу.

Я хотіла б звернути увагу, як треба працювати в цьому відношенні щодо політехнізації школи. Працювати треба методами культпоходу. Ми знаємо, що культпохід полягає в залученні широких мас, у виділенні культармійців, в дуже гнучкій організаційній системі. Ось, скажімо, в галузі ліквідації неписьменності ця система стала далеко більш гнучкою. Коли на допомогу вчителеві прийшли десятки тисяч культармійців, тоді вдалося зрушити справу, і мені здається, що нам потрібні культармійці також і в питанні політехнізації школи. Важливо не тільки прикріпити школу до тих чи інших підприємств.

Я бачила кілька років тому, як у Пермі до Мотовилихинського заводу була прикріплена школа ФЗС. Не знаю, яка була мета цього прикріплення, можливо, давали гроші, але інтересу в Мотовилихи в той час не було

ніякого до цієї школи. Школа в сарайчику будувала столярну майстерню. Страшенно довелося похвилюватися, дивлячись на те, як це прикріплення виконується. Тепер, очевидно, це змінилося, але необхідно, щоб на кожному заводі організувалися штаби в справі політехнізації і обиралися особи в ці штаби, які здійснювали б цілий ряд завдань, і була б ясна, чітка програма. Ось про що повинен потурбуватися штаб: насамперед про подання матеріальної допомоги в справі будівництва, обладнання і т. д. і т. д.

Між іншим я тут хочу сказати з приводу робочих кімнат. Метод культурного походу застосовувався в такій відсталій в культурному відношенні області, як ЦЧО (Центрально-Чорноземній області.— *Ред.*), але він проводився там надзвичайно наполегливо. Тому в ЦЧО виникло надзвичайно багато цікавих починань. Наприклад, проводилася ліквідація неписьменності. Оскільки неписьменні жінки ходили на лікпункти з немовлятами, а вияснилося, що це справа зовсім неможлива, то треба було якось обслужити дітей. І от були створені «дошкільні хати». І якби нам по лінії політехнізації школи створити теж відповідну «хату», я не знаю, як її назвати, можливо «технічну», то тоді інші організації створили б те чи інше шефство над цією «технічною хатою». Це що б означало? Це означало б, що кожна жінка, яка вміє шити на швейній машинці, приходила б туди допомогти, дехто, можливо, пожертвував би свою швейну машинку і дав би туди. Це означало б також, що столяр приходив би сюди і навчав. Або коваль — він, можливо, повів би дітей у кузню. Оце навчання було б зосереджене навколо цих «технічних хат». Звичайно, це була б первобутна робоча кімната, але я гадаю, що в роботу культпоходу можна було б включити влаштування таких хат, це можна було б спробувати. Поки ми нові школи скрізь побудуємо, мине багато часу.

Тепер допомога в розумінні обладнання. Всякі відходи, всякий брак могли б надзвичайно багато допомогти школі. Це могло б дати школі матеріал для роботи. Потім допомога досвідом, допомога вчителів. Ми, товариші, надзвичайно мало говорили на цьому з'їзді про допомогу вчителів. В промовах деяких товаришів проскакували докори на адресу вчителів, що вчителі,

мовляв, питанням політехнізації школи мало займаються.

Я говорила т. Євреїнову, що ось тепер стоять текстильні фабрики. Інженери говорять, що ми могли б використати це недіюче устаткування фабрик для того, щоб учителів ознайомити з структурою фабрик, будовою машин, їх роботою.

Що робить профспілка текстильників, чи допомагає вона вчителям навчитися, зрозуміти технологічно текстильну справу? Не допомагає і нічого в цьому відношенні не робить. Можливість є, але ніхто нічого не робить, а потім учителів докорятимуть: ось, мовляв, технічно не підготовлені і т. д. Треба, щоб штаб в справі політехнізації кожного заводу поставив собі завданням допомогти вчителям.

Мені доводилось виступати на фабриці імені Фрунзе, і там одна вчителька говорила, що одно з завдань — наблизити вчителя до заводу. Необхідно, щоб учитель якимось входив у заводську організацію, щоб йому стали близькими і промфінплан, і все життя заводу. Звичайно, не можна тут вину звалювати на самого вчителя. Треба, щоб завод допоміг учителеві в галузі політехнічної підготовки. Нам треба всім учитися, і треба також вчитися кожному робітникові на фронті політехнізації. Робітникові треба трохи повчитися методично підходити, а також навчитися передавати якнайкраще свої знання. Вчителю треба вивчати по-серйозному виробництво. Тоді тільки будуть ті результати, які необхідні.

Далі необхідно згадати такий момент. Ось молодь мобілізується в педтехнікум, і кожний вважає це якимось нещастям: «Потрапив під колесо — йде в педтехнікум».

Комсомол постановив, що стільки-то комсомольців повинні йти в педтехнікум; звичайно, вони підкоряються, тому що народ дисциплінований, але кожний думає: «Закінчу педтехнікум, пощастить мені, можливо, — піду в індустріальний вуз». Треба піднести їх інтерес до шкільної політехнічної роботи — це надзвичайно важливо. Потім необхідно, щоб робітники, колгоспники зацікавилися тим, що школа робить. Я наведу приклад. У Московській області є одна комуна, так звана Апушкінська комуна, яка існує вже десяток років. Там кому-

нари говорили вчителям (це Рязанський округ): «Ви як викладаєте? Треба, щоб ви розповідали дітям про трактор, про колективізацію, а ви нічого про це не говорите». Тоді вчителі їм відповідають: «Чому ви від нас вимагаєте те, чого в усьому Рязанському окрузі не вимагається? Це нам заважає робити програма ДВР, а ми б охоче зробили». Тоді цей колгоспник, який мені розповідав про цей випадок, говорить: «Ми, можливо, неправильно зробили, не по інстанції, але ми попросили вчителів дати нам програму ДВР, просиділи всю ніч, розібрали її по буквочках і по пунктиках і вирішили, що це те, що нам потрібне. Ми так і сказали, що це те, що нам потрібне, а треба тільки додати сучасні досягнення техніки — і ось наша програма». Тоді вчителі кажуть: «Ви нав'язуєте нам те, чого ми не можемо робити», — але комунари не заспокоїлись, влаштували ряд учительських конференцій, де вони почали захищати програму ДВР. На мене справило дуже сильне враження те, що колгоспники стали захисниками програми ДВР. Потім уже з того ж Рязанського округу, але з сусіднього району ми одержали дуже цікаву табличку, складену школярами, де вони порівнюють продуктивність праці в індивідуальному господарстві, в сільськогосподарській артілі і в комуні. Вплив комуні на школу дуже поширився.

Я собі уявляю, яке це було б досягнення, якби який-небудь завод, хоча б завод імені Лепсе, який шефствує над Наркомосом, взяв би наші програми ФЗС, переглянув би їх «по буквочках і по пунктиках», своїм пролетарським оком переглянув і сказав би: що це за програми з праці, хіба на них виховуються справжні пролетарські руки? Ні, треба те-то і те-то додати. І це були б найцікавіші збори.

Не тільки ж говорити треба про те, що Маркс і Енгельс говорили з цього приводу. Тут товариші обурювались, що в педтехнікумах навіть Песталоцці проходять. У педтехнікумах треба Песталоцці обов'язково вивчати, тому що він був одним з тих, які боролися за політехнізм у школі. Так само під час Великої французької революції теж були борці за політехнізм — учасники Великої французької революції. Як тільки спалахував революційний рух, у зв'язку з цим зростав інтерес і до

політехнічної школи. Це одно з другим зв'язане, і коли теоретично вивчають питання про політехнізм, то це не така біда, що в педвузах у нас Песталоцці вивчають. Песталоцці вивчають і Французьку революцію вивчають. Це непогано. Але тепер перед нами інші завдання стоять — те, що ми знаємо з досвіду світового руху, треба це втілювати зараз у життя. І в цьому відношенні кожний завод, кожна сільськогосподарська комуна, сільськогосподарська артіль, що скільки-небудь довго існує, можуть допомогти нашій школі стати справді політехнічною. І для ФЗУ тільки користь буде, якщо його програми широкі робітничі маси обговорюватимуть, якщо вони обговорюватимуть програми технікумів і вузів так само. Треба тільки, щоб ці штаби в справі політехнізації школи не замкнуто працювали, щоб у них були також якісь люди, які турбувалися б про зв'язок, щоб вони були зв'язані і з профспілками, і з комсомолом, і з Товариством педагогів-марксистів, і з добровільними товариствами, які так багато можуть зробити, і тоді, можливо, вдасться поставити школу на справжні рейки.

Які у нас небезпеки при побудові політехнічної школи?

Перша небезпека — це те, що політехнізація виродиться у нас в дуже вузьке набуття навичок, що у нас *не буде практика зв'язана по-справжньому з теорією*. Це дуже велика небезпека. У нас дуже часто спостерігається збочування до техніки вузькоремісничого типу. Ми це спостерігаємо раз у раз.

От біля Кисловодська є дитбудинок, його оголосили політехнічною школою. І ось кімната, вівіска на ній: «В'язальна майстерня», а у в'язальній майстерні стоять учениці-вихованки цього дитбудинку, на спицях в'яжуть панчохи і якась бабуся сидить і інструктує, як в'язати панчохи. Весь характер такий, що ніякою технікою не пахне,— як при прадідах навчали панчохи в'язати, так і тепер навчають. Або швейні майстерні — і ніякої ознаки швейних машин. А всі майстерні «політехнічні» — по суті ж вузькоремісничі майстерні. Сповзання в ремісництво — це велика небезпека.

І навіть якщо в центрі, де-небудь на Знаменці, школа називається політехнічною, майстерня називається політехнічною — спочатку запитай, як викладання праці по-

в'язане з викладанням інших предметів. Це — пробний камінь, на якому можна перевірити: політехнізм це, чи ремісництво, чи ще щось гірше — просто метушня безцільна з інструментом.

Друге важливе питання — це питання *про продуктивну працю*. Треба завжди мати на увазі, що ми не просто працю вивчаємо, що наші майстерні повинні бути не просто місцями, де вправляються в «трудоному краснопісі», а необхідно, щоб дійсно те, що робиться в майстернях, мало якийсь зв'язок з виробництвом. І от якщо поряд з текстильною фабрикою існує школа-семирічка, а в ній існує майстерня, так необхідно, щоб ця майстерня якось була зв'язана з усім виробництвом фабрики. Справа повинна полягати не тільки в тому, що на фабриці буде штаб в справі політехнізації, а треба, щоб ця майстерня якось примикала до виробництва. Як планують майстерні? Ми дуже шаблоно звичайно плануємо. Хоч би яка фабрика була — паперова, текстильна і т. д., — вивчай основи столярної справи, основи токарної, слюсарної справи. Звичайно, токарна і слюсарна справа потрібна в кожному виробництві, але все це не має звичайно відношення до продуктивної праці, це робиться тільки для вправ, і тоді діти страшенно незадоволені цим. А якщо поставити таким чином, що хоч невелику роботу, незначну, але потрібну підприємству робитимуть у школі, це весь характер змінює — в цьому суть політехнізації. Маркс говорив не взагалі про зв'язок трудових вправ з навчанням. Він говорив про зв'язок продуктивної праці з навчанням, і тому нам треба обміркувати, як майстерні будувати таким чином, щоб майстерня органічно була зв'язана з виробництвом. Наприклад, скажімо, так: перевірка сировини і перевірка готових продуктів. Можливо, багато чого тут можна доручити школі. Потім складальні майстерні. В цьому відношенні дечого не завадить повчитися в Америки. Форд у своїх шкільних майстернях — у нього шкільні майстерні мають політехнічний характер — влаштовує складальні, модельні цехи — те, що дає цільне уявлення про машину, і все те, що робиться в шкільній майстерні, не відправляється кудись у підвал, не розтягується дітьми, а все це йде на завод, на заводі розцінюється і йде як продукція заводу.

Ми, звичайно, не можемо копіювати фордівську організацію праці, де кожний за себе, де кожний учень працює тільки заради власної вигоди, де колективної роботи немає. Але само життя, само виробництво штовхає Форда на будівництво таких майстерень, в яких би праця була дійсно продуктивною працею.

І саме це — одно з найбільших завдань, яке Наркомос сам розв'язати не може, яке він може розв'язати тільки за допомогою робітників, за допомогою профспілкових і господарських організацій. І тому, коли Наркомос лають за те, що він не придумав програм з політехнізму, це мене мало бентежить, тому що висиджувати в кабінетах зразки життєвих майстерень, які повинні бути органічно всіма своїми фібрами зв'язані з виробництвом, було б пустою витівкою, а ось тепер начебто ми підходимо до такого моменту, коли робітники посерйозному починають цим цікавитися. Завтра, думаю, зацікавляться господарники, а Наркомосу треба буде у них теж повчитися — у робітників, у профспілок, вчитися на заводі, вчитися в колгоспі, комуні для того, щоб навчитися допомагати, дійсно допомагати побудові правильної політехнічної програми.

Треба знати сили дитини. Ми часто в нашому запалі побудувати політехнічну школу зовсім не враховуємо сили дитини, і ми захоплюємося, коли, скажімо, в колгоспах дітей починають з восьмирічного віку припаювати часто до дуже важкої роботи. Тут за допомогою газети «Дружные ребята», за допомогою цілого ряду шкіл вдалося в'яснити, який характер має дитяча праця в колгоспах. Я говорю про колгоспи, а не про комуні, де справа стоїть краще. Дитяча праця дуже цінна. Питанням охорони дитячої праці не приділяється достатньої уваги, і навіть школи іноді так планують працю, що діти повинні стерегти баштан який-небудь без кінця-краю — найнудніша непродуктивна робота, яка тільки відучує від праці, а не привчає до праці.

Ми губимо часто сили підлітків, доручаючи їм яку-небудь непосильну роботу, ми не враховуємо особливостей організму, що розвивається, ми те змагання, яке придатне для дорослих, цілком в тій самій формі, не обдумуючи, яку б іншу форму застосувати до підлітків, переносимо на дітей, і виходить нервова перевтома

дітей. Візьміть дітей бідноти, які зайняті у себе в господарстві, як вони повільно фізично розвиваються. У старі часи доводилося спостерігати робітників, які з ранніх років, з десяти років, працювали на фабриці, як вони фізично слабо розвивалися та й розумово відставали. Якщо ми будемо запрягати наших дітей з дуже раннього віку в тяжку працю, пристьобувати без застережень до змагання в праці і т. д., ми тут дістанемо не плюс, а мінус. Тут треба вміло підходити до дитини, треба берегти її сили, враховувати її дитячі можливості. Про це ми часто забуваємо.

Ми говорили про роботу на заводі, і мені доводилося чути, коли мало не з п'ятої групи, тобто з дванадцяти років, хочуть посилати дітей працювати на завод. Коли починаєш протестувати, вказувати на наше законодавство, на охорону праці, то говорять: «Адже не 4 години працюватимуть, можливо, раз на п'ятиденку» і т. д.

Треба усвідомлювати собі те, що може дитина, а чого не може. Екскурсії, виконання невеликої роботи на заводі — це одно, а постійна напружена робота, якої потребує сучасна техніка, — це інше. Якщо ж поставити дитину працювати біля конвейера, де передихнути не можна, ви надірвете її сили.

Але це зовсім не означає, що ми навіть у дошкільному віці втрачаємо мету політехнізації школи. Треба пробуджувати широкий інтерес, давати навички, треба вміло давати навички з найбільш ранніх років і треба вчити дитину колективної праці. В питання організації праці входить дуже великою частиною і питання колективної праці, тому що ми не взагалі праці навчаємо, не працьовитості навчаємо, а ми навчаємо саме колективної праці, праці планомірної, свідомої. Ви бачите, які ще величезні перед нами стоять завдання. Мені здається, що все ж той інтерес, який тепер уся обстановка створює, до політехнічної школи говорить за те, що політехнізація начебто вже стає на рейки, і, коли ми зустрінемося на II політехнічному з'їзді, ми вже зможемо підрахувати свої досягнення.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТЕХНІЗАЦІЮ ШКОЛИ

Ми багато говоримо про політехнізм, але ми ще не до кінця домовилися про те, що таке політехнізм, з яких елементів він складається, а в цьому — суть питання. Енгельс в одному місці говорить про те, що «визволене від пут капіталістичного виробництва» суспільство створить «нове покоління всебічно розвинених виробників, які розуміють наукові основи всього промислового виробництва»¹, причому кожний з них практично знайомиться, працюючи в них, з цілим рядом галузей виробництва від початку до кінця.

От і треба починати в школі ФЗС з вивчення виробництва того підприємства, до якого школа ФЗС прикріплена (або, як кажуть тепер, «материнського» виробництва).

Треба починати з ознайомлення з підприємством. Треба дізнатися про його цільову настанову (що виготовляє), матеріал, який перероблюється (з чого виготовляється), і процес виготовлення предмета (як виготовляється).

Але ознайомлення не означає ще вивчення. Вивчення процесу виготовлення повинно починатися з розчленування його на окремі складові частини (цехи), встановлення послідовності цехової обробки, взаємозалежності різних цехів, питомої ваги кожного цеху. Потім необхід-

---

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 253.

не вивчення окремо кожного цеху в цілому по тій же лінії; розчленування процесу на окремі процеси, їх послідовність, але тут необхідно вивчати і їх характер (механічний це чи хімічний процес). Під вивчення характеру того чи іншого процесу треба підводити неодмінно наукову базу, яка допоможе осмислити цей процес до кінця.

І тут важливо робити порівняння функцій цехів, характеру роботи в них.

Потім дуже велику роль відіграє вивчення енергетичної бази підприємства. Треба, щоб учні зрозуміли, як ця енергетична база впливає на темпи виробництва і як темпи змінюють самий характер виробництва, коли завдяки темпам кількість переходить у якість.

Далі необхідно на основі вивчення виробництва підприємства осмислити організацію праці в окремих цехах і на всьому підприємстві в цілому.

І нарешті встановити види праці і характер праці на підприємстві.

Теоретичне вивчення даного виробництва допоможе ще краще зрозуміти своє підприємство і тенденції розвитку даної галузі виробництва.

Вивчення підприємства повинно проходити червоною ниткою через усі предмети — в фізиці треба особливо докладно спинитися на питаннях, що стосуються механічних процесів, які мають місце на даному підприємстві. Особливо докладно повинна бути також вивчена енергетична база даного підприємства. Хімія повинна науково висвітлити процеси, що мають місце в даному виробництві.

Математика повинна допомогти математично осмислити всі процеси виробництва, організацію праці, дати цілий ряд розрахунків і внести конкретність в усі висвітлювані в процесі вивчення підприємства питання.

Графіка також повинна бути зв'язана з певними конструкціями.

Зовсім виняткову роль повинна відігравати майстерня ФЗС. Вона повинна бути зв'язана з кабінетом по вивченню виробництва на даному підприємстві, де повинна бути схема виробничих процесів заводу, виробничих процесів цехів, моделі окремих машин, промфінплан

заводу та ін. Матеріали повинні весь час поповнюватися і опрацьовуватися. Це — кабінет, який повинен бути під контролем заводу в цілому і в якому повинен побувати кожний робітник, висловити свої зауваження, які під його диктовку повинні записуватися в книгу.

Потім повинен бути цех шкільної майстерні, в якому перевірялась би якість сировини і продуктів. Це дуже потрібна робота для підприємства, вона повинна набрати виробничого характеру. На цій роботі зростатимуть і діти. Інший шкільний цех — це тренувальний, з поправками на вік, потім складально-моделювальний, що вивчає структуру машин, потім хімічно-лабораторний і нарешті на основі цих чотирьох цехів робота на підприємстві послідовно в різних цехах. При майстерні повинна бути відповідна технічно-довідкова бібліотека.

Вивчення з початку до кінця свого виробництва дасть метод обслідування підприємства.

Крім «материнського» підприємства, необхідне таке ж поглиблене вивчення ще одного підприємства, з яким школа повинна бути також органічно зв'язана.

Необхідно, щоб це друге підприємство було інше за типом виробництва. Якщо перше, наприклад, було металообробне, то це повинно бути з переважанням хімічних процесів, наприклад паперове, або це повинно бути хлібопекарське і т. д. Друге підприємство треба порівнювати з першим за характером виробництва, порівнювати сировину, системи обробки, основні цехи. Щодо дальших виробництв, то, можливо, треба вивчати в них роботу лише окремих цехів або вплив іншої енергетичної бази і т. д.

Що цілком необхідне, так це теоретичне і практичне вивчення землеробства під кутом зору його механізації, хімічних процесів, що відбуваються, і енергетичної бази землеробства. Особливо важливе вивчення організації виробничого процесу і організації праці.

P. S. В Америці є цікавий метод перевірки засвоєння і розуміння певних відділів знання. Дітям пропонують висловлюватися про те, що було б, якби була така-от ситуація. Це треба широко практикувати у нас і, зокрема, по лінії політехнізму.

Це надзвичайно розвиває здатність орієнтуватися в будь-якій ситуації.

Наприклад, що було б, якби виявилось, що електричний струм ніколи не може бути поданий в таку-от майстерню? Що б сталося в такому-от цеху, якби там працювали тільки чорнороби? Що б сталося, якби було вигадано таку-от машину? І так далі. Такий «задачник» життєвих задач, правильно складений, надзвичайно спонукав би молоду думку.

1930 р.

ПОЛІТЕХНІЧНА ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ

(ДОПОВІДЬ У ТОВАРИСТВІ ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ)

На II сесії ДВР, яка відбулася вісім місяців тому, питання підготовки педагогічних кадрів обговорювалися досить палко, і тоді була прийнята резолюція, в якій говорилося про те, що педвузи і педтехнікуми треба зробити виробничою одиницею, говорилося про завдання підготовки і розширення політехнічного кругозору, говорилося, що треба озброїти студентів-учнів культурою певної праці, певними політехнічними навичками. Але коли тепер перечитуєш цю резолюцію, то відчуваєш, як багато чого за ці вісім місяців сталося, які зрушення відбулися. Тепер уже ця резолюція звучить надзвичайно неконкретно. Якраз за ці місяці розгорнулося широкою хвилею соцзмагання, ударництво; за ці місяці питання організації праці в колгоспах привертають до себе особливо велику увагу, всі питання праці висунулися на перший план, особливо почали приковувати загальну увагу. Тому і питання політехнізації школи набули зовсім іншого характеру, ніж це було досі.

13 років, навіть більше, говорили ми про політехнізацію школи. Наша школа зветься політехнічною, але на ділі, звичайно, політехнічного в ній дуже мало. Може, програми, підхід до суспільно корисної роботи були політехнічними, але справжньої політехнічної школи, за дуже малим винятком, не було. Наша масова школа навіть не була школою трудовою по-справжньому. І ось тепер настав такий момент, коли відчувається, що політехнізм можна протягти в життя.

Візьмемо питання про те, що педвузи і педтехнікуми повинні стати виробничою одиницею. Що це означає? Це означає, що вони повинні перестати бути «навчальними закладами», що вони повинні становити органічну частину тієї великої роботи по будівництву соціалізму, яка відбувається в країні. Тепер це соціалістичне будівництво вимагає величезних зусиль, вимагає напруження, і звучить якоюсь суперечністю, що у нас наші навчальні заклади, наші технікуми лишаються по-старому звичайнісінькими навчальними закладами. Звичайно, окремі студенти, окремі бригади ведуть досить велику роботу, але ця робота проходить часто не планово, а від нагоди до нагоди. А тим часом необхідно, щоб кожний наш вуз, кожний технікум провадив певну планову роботу, яка вкладалася б у загальний план будівництва соціалізму в даному районі, в даному краї, в даній області. З цього боку на педвузи і педтехнікуми лягає теж певне завдання.

Ми бачимо тепер нові великі кадри, які ще, звичайно, все більше і більше зростатимуть, в зв'язку з запровадженням всеобуча,— кадри вчительської молоді. Ці кадри потребують постійного інструктажу, потребують постійної допомоги, і природно, що педтехнікуми повинні бути такими організаціями, які постійно допомагають вчителю, молодому вчителю особливо, ставити по-справжньому, правильно роботу. Питання політехнізації — питання нове. Ми тепер бачимо, як це питання вже набуває зовсім неправильного ухилу. Дуже часто розуміють політехнізм так, що треба дітей шостої-сьомої груп відправити на фабрику — і кінець. З другого боку, політехнізм розуміють як суму певних навичок — і більше нічого. Так що тут надзвичайно важливо, щоб був певний інструктаж цього молодого вчительства, щоб була певна допомога. Хто ж це може зробити, як не вузи і технікуми? Потім цілий ряд таких питань, як робота з культармійцями; з робітників, з культпохідників є багато таких, які охоче прийшли б на допомогу політехнічній школі, які взяли б активну участь в її роботі; участь їх надзвичайно важлива, але треба серед них повести дуже велику, дуже широку педпропаганду і пропаганду політехнізму. Тому наші педвузи і технікуми повинні перетворитися в такі виробничі одиниці,

які провадять певну, цілком чітко зафіксовану в загальному плані роботу. Про це ми говорили вісім місяців тому, але тепер це повинно стати реальністю.

Друге питання — про широту політехнічного кругозору, те, про що записано в цих тезах.

Що для цього необхідно? Для цього необхідна певна сума знань, і не тільки вузьких знань, а й *широких* знань в галузі того, що являє собою *техніка*, який вона має вплив на використання сил природи, як вона зв'язується з усім суспільним життям, як вона впливає на весь суспільний уклад. Це основне питання, яке потрібне тим, хто хоче мати широкий політехнічний кругозір. Треба, щоб було глибоке розуміння того моменту, який ми переживаємо.

У нас господарське завдання тепер — ударне завдання, і треба, щоб це господарське завдання було зрозуміле в усій його глибині. Тоді тільки буде у людини дійсно широкий політехнічний кругозір, тому що політехнічний кругозір не можна звужувати тільки до технічного кругозору, цей кругозір повинен обіймати цілий ряд питань.

У свій час, коли ДВР накреслила схеми програм, вона ставила техніку, вивчення техніки, її розвиток центром усіх програм і ставила так, що пов'язувала цю техніку, з одного боку, з продуктивними силами, з використанням продуктивних сил природи, з другого боку, розглядала техніку як базу певного суспільного укладу. Але були тільки схеми. І це питання обговорювалося в досить вузьких, тільки педагогічних колах. Інтересу воно до себе привертало мало. Але я гадаю, що це не випадково, що тепер раптом відродився інтерес до програм ДВР. Мені не від однієї людини доводилося вже чути розмови на тему про первісний проект програм, про схеми програм.

Я пам'ятаю, під впливом чого створювалися ці програми ДВР. Коли ми в науково-педагогічній секції обговорювали ці програми, то ми ґрунтувалися на одному вислові т. Леніна. Коли точилися дебати з приводу профспілок між Володимиром Іллічем, Троцьким і Бухаріним, то, заперечуючи Бухаріну, Володимир Ілліч говорив, що Бухарін підходить до питання з точки зору формальної логіки, а треба підходити до питання з точ-

ки зору діалектичної логіки. Я наведу цитату з промови Володимира Ілліча, щоб ясніше було, як ми хотіли будувати програми:

«Щоб дійсно знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення». Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але вимога всебічності забезпечить нас від помилок і від омертвіння. Це по-1-ше»¹. От коли ми підходили до питання вивчення техніки, ми й старалися встановити ці «опосереднення» і зв'язки. Звідси і впливав той метод, комплексний метод, який потім був перевернутий до того, що від справжньої ув'язки, яка впливає з самої суті справи, залишилося дуже мало.

«По-2-ге,— говорив Володимир Ілліч,— діалектична логіка вимагає, щоб брати предмет в його розвитку, «саморусі» (як говорить іноді Гегель), зміні»². От якщо історію техніки викладати по-марксистському, то це й буде те, що ми візьмемо техніку в її розвитку, в саморусі.

«По-3-тє, вся людська практика повинна ввійти в повне «визначення» предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині»³. Ось розв'язання господарського завдання на даному етапі, в даній конкретній обстановці — це те, що потрібне в даний момент. Ми старались цей розвиток техніки пов'язати з розумінням дійсності.

І останнє, на що вказував Володимир Ілліч: «По-4-тє,— говорив він,— діалектична логіка вчить, що «абстрактної істини немає, істина завжди конкретна», як любив говорити, услід за Гегелем, небіжчик Плеханов»⁴. Я думаю, що тепер, коли ми підходимо до питання про те, як треба поширювати політехнічний кругозір, нам знову доведеться поставити питання про вивчення техніки. Це питання було тільки в схемі, але по-справжньому воно ще не опрацьоване.

З цього, звичайно, не впливає необхідність створення з усіх предметів якогось єдиного предмета. Можливо,

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 70.

² Там же, стор. 70—71.

³ Там же, стор. 71.

⁴ Там же.

в школах I ступеня цього не уникнеш, там окремих предметів немає, але вже в школах-семирічках у старших групах потрібне групування знань по предметах, але все-таки необхідно, щоб існував внутрішній зв'язок, щоб був цей зв'язок між різними предметами, щоб він проходив досить червоною ниткою.

Якщо ми візьмемо програми наших педтехнікумів і наших вузів, то ми побачимо, що там у центрі питань часто-густо зовсім не стоїть питання техніки. Ми часто бачимо нагромадження різних предметів, різних деталей, але не побачимо ясної ув'язки. З цього боку треба переглянути наші програми, щоб вони були належним чином зв'язані, щоб внутрішній зв'язок між окремими предметами був достатньо сильним.

Я спинюся на програмах у зв'язку з широтою кругозору. Ще необхідно переглянути всі предмети з тим, щоб вони набагато ближче, безпосередніше пов'язувалися з практикою, ніж це є насправді. Це також необхідно для розширення політехнічного кругозору.

Тепер я перейду до великого питання — питання про практику на виробництві. В тезах, прийнятих на II сесії ДВР, теж говорилося про те, що ця практика повинна йти по двох лініях: з одного боку, ця практика в педтехнікумах і педвузах повинна бути чисто виробничого характеру — практика на заводі, практика в колгоспі або радгоспі, і, з другого боку, це повинна бути педагогічна практика. Це цілком вірно. І тепер студенти наших педвузів командируються звичайно на виробництво.

Але, товариші, ви знаєте, що ці відрядження на виробництво не завжди є по суті справи відрядження саме на виробництво. Недавно мені, наприклад, розповідали про один педвуз, що студенти-бібліотекарі, яких з нього посилають на виробництво, на підприємства, працюють у кабінетах, а зовсім не біля верстатів. Це, звичайно, зовсім неправильно. Надзвичайно важливо, щоб майбутні керівники політехнізму, будівники політехнічної школи, самі вміли працювати біля верстата, щоб вони дихали виробничою атмосферою, щоб вони розуміли виробництво в цілому, розуміли і з точки зору технічної спостерігали всю організацію праці, і, з другого боку, розуміли б і роль робочої сили, а також те, що організує масу, рухає її, певним чином піднімає. Це необхідно,

і це можна узнати тільки на виробництві, не зі слів, не з розповідей, а саме стоячи біля верстата.

Але, звичайно, практика на виробництві повинна бути певним чином організована. Часто робиться так: студенти посилаються на виробництво без усякої попередньої підготовки, і що там робити — вони не знають: чи то цукерки в папірець загортати, чи ще виконувати якусь іншу роботу. В результаті студент, що приходить на виробництво, наче сліпий: те, що треба бачити на виробництві, він не бачить. Адже що важливо? Щоб, одночасно працюючи біля верстата, він в той же час вчився розуміти це виробництво. Тому мені здається так, що, перше ніж посилати студента на виробництво, необхідно ознайомити його з метою його відрядження, з тим, для чого його, власне, посилають на виробництво, з якою метою, дати йому якісь керівні вказівки для того, щоб він міг, працюючи біля верстата, спостерігати в той же час те, що робиться навколо нього.

Візьмемо таке питання, як складання так званого паспорту заводу. Ми з кабінетом профспілок багато говорили з цього приводу: як скласти паспорт заводу, що на заводі треба дивитися, на що треба звернути увагу. Але ми з товаришем, з яким обговорювали це питання, головним чином підходили до заводу з точки зору вивчення робочої сили. А треба, щоб інженерський колектив склав певний паспорт заводу з точки зору техніки: що треба дивитися відносно сировини, що треба дивитися відносно остаточного продукту і як дивитися, на які стадії поділений весь процес, через які цехи проходить процес обробки цих продуктів, які є обслуговуючі цехи. Мені здається, що у нас таких виробничих паспортів у заводу ще немає. А тим часом, перше ніж студент іде на виробництво, необхідно, щоб у нього був паспорт заводу, було певне уявлення, що треба дивитися на заводі, на які сторони звернути увагу. І з точки зору організації праці, і з точки зору робочої сили треба на попередніх заняттях підкувати в цьому відношенні студентство.

А потім завдання по певному виробництву. Коли група студентів прикріплюється до певного заводу, треба, щоб вона мала загальне поняття про те, що на заводі треба дивитися, що на ньому треба спостерігати, конкретизувала б це для даного виробництва. І коли учень

прийде на виробництво — хоч би яку дрібну, хоч би яку чорну роботу він робив, — він прийде вже як людина не сліпа, а зряча. І тоді те, що він візьме з своєї практики, буде надзвичайно значне і щодо соціальної його підготовки, щодо значно глибшого розуміння робітничого середовища, і щодо чисто технічних навичок. Звичайно, завод сам по собі вже матиме на студента дуже великий вплив. Уся зарядженість, напруженість роботи, яка є, щоденність цієї роботи, певний виробничий режим — це певним чином виховує. І тому цю школу всякому студентові пройти надзвичайно важливо.

Але чого у нас ще немає? Необхідно, щоб студент, який працює на виробництві, який готується до того, щоб потім якось навчати дітей, підлітків, знайомився з виробництвом; надзвичайно важливо, щоб він усвідомлював собі, що він бачить. Наприклад, він п'ять днів працює на виробництві. Треба, щоб він записав чітко не тільки те, що він робив — хоча й це необхідно, — так само записав усе, що він спостерігав, які думки приходили йому в голову під час роботи, які недоліки він бачив. Саме така робота буде, звичайно, дуже цінною.

Потім, коли група студентів, яка працює, обмінюється між собою досвідом у наступну п'ятиденку, в п'ятиденку навчальну, то тут все з'ясується: вони зразу ж побачать, що їм не вистачає таких-от і таких-от знань з фізики або з хімії, що у них по суспільствознавству не вистачає таких-от знань. І тут важливо організувати допомогу цим студентам, щоб вони могли ті прогалини, які у них є в галузі теорії, заповнити.

Тому необхідно, щоб при викладанні предметів виділялися вільні години, під час яких викладачі з цими групами студентів могли б проводити бесіди з окремих предметів і допомогли б їм поповнити недостачу тих знань, які у них є. Ось ця організація роботи надзвичайно важлива. Треба, щоб це було запроваджено як правило, тоді у студентів буде більш свідоме ставлення до своєї роботи, без якого справжній керівник політехнічної освіти, звичайно, сформуватися ніколи не зможе.

Треба, щоб на підприємстві на допомогу студентській групі, бригаді, яка працює, була організована якась бригада з робітників, яка візьме шефство над студентами, до неї студенти звертатимуться за порадами, за до-

відками; треба, щоб тут була якась товариська допомога. Я думаю, що на будь-якому заводі завжди знайдеться така група робітників, така бригада яка зрозуміє, в чому тут справа, якщо їй будуть роз'яснені її завдання, і яка охоче піде на допомогу студентству.

Часто буває так, що на одному заводі працюють, скажімо, не тільки педагоги, але й працюють студенти і із вузів, і із індустріальних технікумів. Важливо, щоб групи студентів-педагогів і студентів з індустріальних вузів і технікумів обмінювались між собою досвідом, спостереженнями. Що ця робота на виробництві необхідна — це вже тепер усвідомлює вчительство. Ось т. Чуліт з заводу «Динамо», де у них школа ФЗС прикріплена до заводу, розповідає, що вчительство тепер розуміє, що йому потрібно знати життя заводу. Там учителі роблять так: напередодні вихідного дня ніч працюють на заводі.

Мені довелося бути на одних курсах для педагогів Московської області, які влаштовував Робос. Там те ж саме говорили про політехнізм. Що впадало у вічі? Впадало у вічі, що вчительство, і молоде і старе, з великим захопленням ставиться до цієї справи. У мене було таке відчуття — не знаю, наскільки це явище можна узагальнити, — що серед учительства помічається певне піднесення. Відбулося це у висловлюваннях учителів, видно було, що вони починають відчувати, що вони якимось примикають до робітничого класу, що у них встановлюється якийсь тісний зв'язок з робітничими організаціями, це викликає певну настроєність, певний трудовий ентузіазм. Звичайно, часто ставлення на заводі до вчительства ще не досить уважне — це дуже перешкоджає, і, незважаючи на це, у вчительства пробудився певний інтерес до справи, певна надія. І здається, що, в міру того як учительство ставатиме ближче до підприємств, в міру розвитку політехнізму, це зростатиме, вчительство почне себе інакше почувати. Це питання має велике значення, тому що без захоплення, без певного інтересу справи політехнізації не побудуєш.

Але ось, вслухаючись у те, що говорили вчителі, я відчувала, що це тільки перший ступінь, що вчитель іде на завод, а що він від заводу бере — це ще неясно. Дуже строкаті результати від цього виходять.

Тепер вливаються все нові й нові кадри робітників у виробництво, і дуже важлива робота з цими кадрами. Студенти, самі навчаючись виробництва, можуть зробити в той же час велику послугу заводіві в тому відношенні, що допомагатимуть цим новим кадрам усвідомити, що таке являє собою завод; вони дуже багато можуть зробити для робітників, що тільки-но вливаються. Тут і робота біля верстата, і громадська робота зіллються для них у щось ціле, тут вони самі почнуть глибше розуміти, що таке підприємство. Ось таким уявляється мені перший рік роботи.

Літом треба студентам працювати в соціалістичному секторі господарства. Студент уже дістав на заводі певну зарядку, виробив у собі свідоме ставлення до праці, до питань організації виробництва, увібрив у себе виробничу атмосферу. Після цього студент, який поїде в колгосп або радгосп, буде вже більш озброєний в розумінні політехнізму, ніж коли б він поїхав відразу, не пройшовши певної школи на виробництві.

Важливо також, щоб ті, хто їде в радгосп або колгосп, провадили там сільськогосподарську роботу. Часто у нас їдуть тільки щось обслідувати. Ось ці обслідування студентами заводів, обслідування радгоспів або колгоспів збоку, коли студенти самі не працюють,— усе це дратує робітників, дратує і колгоспників. Важливо, щоб студенти, які приїхали в колгосп або радгосп, в той же час працювали на городах, по садівництву, по рільництву, виконували роботу, яка потрібна. Попрацювавши на заводі біля верстата, поряд з робітниками, тут працюючи пліч-о-пліч з колгоспниками, вони можуть подати їм велику допомогу, їх роль може виявитися надзвичайно великою. Вони можуть розповісти про свої враження, про свою роботу на заводі, ознайомити колгоспників з організацією праці на заводі, з тим ентузіазмом робітників, який їм доводилося спостерігати, можуть розповісти про ударництво, соцзмагання і т. д. Всі ці розповіді зближуватимуть їх з колгоспниками.

Крім того, тепер, коли сільське господарство у нас підноситься на вищий ступінь, питання організації праці, питання свідомого ставлення до праці ставляться по-новому. За останній рік у житті колгоспів сталися величезні зрушення. Ось зараз приїжджають колгоспники і

розповідають, яка величезна різниця між колгоспами минулого року і тими колгоспами, які склалися тепер. В минулому в колгосп ішли взагалі так, тому що вирішили, що це — справа хороша, але як там організуватися, як там працювати, як там розподіляти продукти — цього ніхто собі ясно не уявляв. Це в кожному колгоспі йшло по-своєму. А тепер чіткість роботи, розподіл праці — все це піднялось на дуже значну висоту. Зараз немає тієї строкатості, неорганізованості, яка була перший час у колгоспі. Через це тепер, коли студент приїде працювати в колгосп і в радгосп, він вступить уже в певну організацію, організацію, яка йому багато дає і якій він може, звичайно, дати теж багато. Там йому доведеться брати участь у виробничих нарадах, там йому доведеться вести певну виробничу пропаганду. На цій роботі він, безперечно, зростає. Таким чином, за перший рік, попрацювавши на заводі і в колгоспі, студент дістане досить велику трудову зарядку. І на це шкодувати часу нема чого, тому що тут закладається основа для всієї його дальшої діяльності.

Другий рік роботи на виробництві мені уявляється так. Тут уже важливо, щоб учень-студент підходив до питання з педагогічної точки зору. В шостих-сьомих групах уже можна, щоб діти йшли на виробництво. Але ж треба знати, на яку роботу їх поставити. І не тільки з точки зору того, де можна доцільно застосувати робочу силу підлітка, а й з точки зору того, що дасть підліткові ця практика. В Іваново-Вознесенську відбувалася молодіжна конференція по вивченню текстильної промисловості, досить велика конференція. Один з учасників її з великим ентузіазмом твердив, що ця конференція має більше значення, ніж політехнічний з'їзд. Проте мені здається, що у них справжньої ув'язки з педагогами, психотехніками не було. Можливо, я й помиляюсь, але з розмов з товаришами, що працювали над цією справою, у мене склалося таке враження. Вони розглянули всі виробничі процеси, які відбуваються на фабриці, і виділили, як вони кажуть, 32 процеси, в яких діти можуть взяти участь. Що це за 32 процеси, в яких дітям можна брати участь?

Мені потрапила книжка, в якій дано аналіз різних виробничих процесів саме по текстилю. Але там що роз-

глядається? На це не можна пускати дітей, тому що пилу багато; тут може бути певна небезпека потрапити під машину; там потрібне дуже велике фізичне напруження — і тільки. Отже, забороняється те, що не підходить у гігієнічному відношенні.

Але мені здається, що треба зробити далеко глибший аналіз цих процесів, треба визначити щодо кожного процесу, що він являє собою з точки зору психотехніки, якого він вимагає нервового напруження, а не тільки фізичного напруження, якої вимагає вправності, тривалої уваги. Треба все це зв'язати з певним віком, вияснити, як даний процес в даній віковій групі впливає на розвиток підлітка, фізичний, розумовий. Дорослій людині певна напруженість ніякої шкоди не завдає, а, скажімо, в 14 років вона може бути дуже шкідливою.

Тут треба розглянути всі процеси з точки зору психотехніки і подивитися, наскільки робота в даному процесі допоможе зміцненню сил, розвитку, розширенню політехнічного кругозору, наскільки доцільна робота саме на даній ділянці виробництва. Тут важливо підходити не тільки з точки зору робочої сили, не тільки з тієї точки зору — може чи не може працювати підліток, а з точки зору інтересу підлітка, визначити, що дає ця робота підліткові з точки зору розвитку цього підлітка. Це щось інше. Часто процеси, які вважаються легкими, можуть виявитися з точки зору розвитку зовсім невідходящими за віком.

Потім дуже важливо кожний процес аналізувати з точки зору політехнізму: що він дає, чи розширює він кругозір, чи дає він які-небудь цінні навички, потрібні в будь-якому виробництві? Саме такий аналіз, аналіз виробничих процесів, мені здається, надзвичайно важливо робити студентам на різних підприємствах. Поки що у нас цього немає, а без цього важко говорити, що може дати дітям участь у виробництві, участь на фабриці. Є дуже цікава книжка — збірник спогадів робітників. Вона давно надрукована, ще до Жовтневої революції; в ній робітники описують свої перші враження від роботи на виробництві. Мені запам'ятався спогад одного робітника, як він прагнув потрапити на виробництво, як вони, хлоп'ята, він і його приятель, потай пробралися на фабрику. І ось вони описують перші враження, як

вони «очманіли» на фабриці від усього виробництва і як на кінець дня не знали, яким чином з цієї фабрики вийти. Цілий ряд дуже цікавих дитячих переживань. Ця книжка цікава в тому відношенні, що вона показує, як іноді бажання дітей потрапити на виробництво пояснюється тільки тим, що вони не знають труднощів даного виробництва. Тут особливо важливо, щоб наші психотехніки, наші педагоги попрацювали над цією стороною справи.

Ця сторона справи може з'ясувати цілком так само і те, що саме треба вивчати в майстерні. Ті майстерні, які у нас тепер влаштовуються, влаштовуються на око. Нещодавно одержано дуже цікавий звіт з Тули. Там говориться про прикріплення ФЗС до заводів, як воно проводилося. Там описується, з одного боку, великий ентузіазм робітників. Наприклад, на одній з фабрик робітники не тільки обладнали майстерню, але й ухвалили відрахувати на цю справу 2% заробітку.

Але, з другого боку, там розповідається, як розуміється обладнання школи. Привозить завод два великих верстати і викидає їх у коридор. Учителі не знають, що з ними робити, і коли вони звертаються до заводу: «Дайте хоч інструкторів яких-небудь, та й куди ми ці верстати розмістимо», — то їм кажуть: «Ви з нас вимагали — одержуйте верстати, а до всього іншого нам нема діла».

Звичайно, дуже важливо, щоб майстерня була відповідним чином обладнана. Мені здається, що в цьому відношенні у нас справа стоїть ще досить первобутно. У нас звичайно є столярні, слюсарні майстерні, і цим справа кінчається. А необхідні такі майстерні, які допомагали б зрозуміти певні технологічні процеси, певні основи технології. Цього в майстернях у нас ще зовсім немає. Навіть ті верстати, які стоять у майстернях, використовуються зовсім не так, як слід. Вивчення матеріалу, лабораторних робіт, робіт з моделювання, більш глибокого вивчення машин — цього немає.

Коли читаєш, наприклад, опис майстерні у Форда, то бачиш, що там підхід зовсім інший. Форд створює шкільні майстерні у формі складального цеху, де складають різні частини машин. Це дає розуміння машини в цілому, цьому ж допомагає моделювання машини.

Це — надзвичайно важлива річ, яка дає розуміння машини. Це — вже серйозна постановка. Я думаю, що нам до цієї серйозної постановки треба підійти. Адже як ми розуміємо політехнізм? Ми не мислимо політехнізму поза поєднанням продуктивної праці з навчанням. Але часто у нас майстерня сама по собі, а навчання само по собі, справжнього пов'язання немає, та не те, що справжнього, а ніякого пов'язання між теорією і практикою немає. Є, правда, окремі педагоги, які вміло, інтуїтивно до цієї справи підходять. Але треба сказати, що ми цього досвіду не маємо, не навчилися ще його узагальнювати. У нас дуже багато випадкового у підході, багато що пропадає, дає тільки результати в даній школі, але досвід не узагальнюється. А тим часом питання про те, що являє собою майстерня, лишається відкритим. Коли подивитися, що у нас є за трудовими планами в майстернях, то треба сказати, що виробничого в них дуже мало. Ну от роблять ніжки для табуреток, а потім ці ніжки валяються. Як робить Форд? Його майстерні являють собою частину підприємства. Звичайно, необхідно, щоб наші майстерні теж мали якусь виробничу цільову настанову або щоб вони становили частину заводу, або мали свою самостійну яку-небудь цільову настанову. Треба, щоб це була не просто якась метушня біля верстата або виготовлення предметів, які потім невідомо куди діваються, а щоб це була планова, правильна виробнича робота, результати якої десь обліковуються. Тоді тільки можливий певний режим, певний інтерес дітей, певний тривалий інтерес до цієї справи, можливе те виховне завдання, яке дається продуктивною працею.

Ось, наприклад, коли доводилося читати про те, як поставлені різні професійні майстерні у Франції, то, навіть коли читаєш, обурюєшся: учні виробляють чудові речі в технічному відношенні, а потім ці речі відносять у підвал, тому що вважається, що це справа навчальна, справа ця не повинна бути виробничою, побоюються, щоб не вийшло конкуренції з виробництвом, виготовлення обходиться дешево, дітям за роботу не платять, і ось виготовлені дітьми предмети викидають у підвал.

Те ж саме ми бачимо і в деяких професійних школах Швейцарії. Щоб не конкурували предмети, які вироб-

ляють діти, з предметами, що виробляються на виробництвах, вони продаються по трохи підвищених цінах.

Звичайно, такого підходу у нас немає, але у нас є майстерні, де немає справжнього виробництва. Плановості в цій роботі немає. Звичайно, коли доводиться бачити різні майстерні, вражає відсутність плановості в роботі. Все це знижує до краю цінність роботи.

Мені здається, що другий рік практики і на заводі і літом у колгоспі або радгоспі повинен бути вже набагато тісніше зв'язаний з чисто педагогічними завданнями, з спостереженнями над процесом виробництва, з спостереженнями над роботою дітей.

Я повинна тут спинитися на такому питанні: у нас тепер в захопленні політехнізацією часто порушують закони по охороні праці, надто рано дітей пускають на виробництво. Недавно мені розповідали, що на якомусь заводі бачили 11-річних дітей, що вже суперечить усяким правилам. Потім, якщо ми візьмемо радгосп або колгосп, то там зовсім непростиме порушення законів про працю, найелементарніших. Діти часто працюють по 10—12 годин, виконують часто якусь непосильну роботу. З цієї точки зору, звичайно, необхідно, щоб студентство, яке йде на виробничу практику, проводило велику роботу по лінії спостережень над працею дітей, доцільністю праці, обдумало б такі форми участі дітей у загальній праці, які розвивали б дітей, а не надривали б їх сили.

Я повинна сказати, що роботи студентства в цій галузі мимоволі перші роки матимуть характер дослідницький, і в цьому відношенні, звичайно, великі, особливі завдання припадають на вузи. Я б думала, що тут потрібна цілком так само надзвичайно велика допомога з боку аспірантури, яка має достатньо часу для самостійної роботи, для продумування цього питання. Це завдання — таке ударне, що дуже важливо саме на цю роботу направити сили аспірантури.

Крім того, дуже важливо, щоб було поставлено питання про розширення політехнічного кругозору не тільки серед дітей, але й про розширення політехнічного кругозору дорослих робітників. Треба, щоб студент вів серед дорослих робітників виробничу пропаганду політехнічного характеру. Це питання теж недостатньо роз-

роблене. Тут разом з профспілками треба проводити велику роботу.

І, нарешті, третій рік роботи студентства по політехнізму я уявляю так. Тут уже центр уваги повинен бути перенесений на педагогічну практику. Студенти вже працюють як педагоги. Практична робота по влаштуванню майстерень дасть дуже багато. Мені здається, що вся ця виробничо-дослідницька робота студентства в той же час допоможе нам розв'язати і ряд великих завдань, які перед нами стоять.

У нас, наприклад, дехто ставить питання про підприємство-школу. Але питання про підприємство-школу, про завод-школу не може, мені здається, бути розв'язане, якщо не буде проведена робота в тій чи іншій галузі промисловості щодо пов'язання теорії з практикою. Я думаю, що виробнича робота педагогів допоможе розв'язанню і цього питання, тому що покаже, в яких галузях, як треба поставити викладання теорії так, щоб вона допомогла практиці.

Паралельно з цим, звичайно, виникає і ряд інших питань. Звичайно, головний центр ваги лежить на педвузах, тому що педвузи повинні свій досвід, якого вони набудуть, передати педтехнікумам. Педтехнікумами у нас охоплений вік від 15 до 18 років, тобто юна молодь. Вимагати від них великої дослідницької роботи не можна, вона їм не під силу. Тут треба, щоб студенти вузів і аспіранти в цьому відношенні допомагали їм.

Треба розгорнути також надзвичайно велику роботу серед культармійців, які працюватимуть у галузі політехнізації. Дуже важливо підготовляти кадри робітників, які мають уже певні навички і яких треба навчити тільки педагогічно підходити до цих питань.

Часто робітник дуже хотів би допомогти в роботі майстерні, але він не знає, як підійти до цієї справи. Йому треба дати певні педагогічні вказівки для того, щоб допомогти йому стати викладачем у таких школах, як школа-семирічка, школа селянської молоді і т. д.

На закінчення я хочу спинитися на такому питанні. У нас тепер дуже в моді питання про метод проектів — питання, яке настільки цікавить, що ось зараз, на зборах, як тільки вимовила слова «метод проектів», так від-

разу ж частина товаришів взяла олівці в руки і збирається щось таке записувати.

Це показує інтерес до цієї справи. Метод проектів у нас ще в недостатній мірі висвітлений. Говорять про те, що все викладання треба перевести на метод проектів, а що таке метод проектів — ще темна вода в хмарах. Насамперед повинна бути певна мета, цільова настанова кожного «проекту». Ця цільова настанова повинна бути педагогічно продумана, потім повинні бути обговорені засоби, цілі і можливості його здійснення. Для цього треба знати, наскільки він під силу дітям, треба обдумати, як тут розподілити працю, на чому цей розподіл праці повинен бути оснований, як цю роботу провести, які етапи вона проходитьиме. Тільки при цій умові метод проектів може навчати планування.

Але насамперед студентству самому треба навчитися планувати свою роботу. Якщо вони йдуть на виробництво з дослідницькими цілями, вони повинні перед цим обговорити між собою і з педагогами, щоб саме, як саме вони на виробництві спостерігатимуть, щоб намічена робота розпадалася на ряд завдань, які б виконувалися в певний строк. Коли студент сам навчиться працювати за методом проектів, тобто працювати колективно, з ясною, певною цільовою настановою, з певним врахуванням усіх сил і засобів, шляхом практичного застосування своїх знань, то тоді він навчиться вчити і дітей працювати доцільно, правильно планувати свою роботу. На жаль, треба сказати, що ми багато говоримо про метод проектів, але дуже мало маємо ще конкретних доцільних «проектів 1930 р.»¹.

1930 р.

---

¹ На практиці метод проектів із знаряддя раціоналізації роботи, з методу навчання планування перетворився в метод дезорганізації навчальної роботи, в метод зриву всякого систематичного навчання і різко засуджений у постанові ЦК ВКП(б) від 5.IX—1931 р.— *Прим. автора.*

ДАТИ ПОЛІТЕХНІЧНУ ОСВІТУ ПЕДАГОГАМ.

Зараз же організувати сітку курсів.

Що внести в програму.

Політехнізм — справа нова. Її треба ще будувати. Треба зараз же провести цілий ряд курсів в справі політехнічної освіти для педагогів. Програма цих курсів повинна була б бути приблизно такою:

1. Вивчення обличчя заводу (тут повинні бути варіації — текстильне виробництво, електрозавод, хімічне та ін.). Місце заводу у виробництві країни, краю, склад робітників заводу в цілому, по окремих цехах, минуле заводу, підготовка робочої сили, побутові умови, культурний рівень робітників і т. д. — все це повинно вивчатися. Потім необхідно зробити *ряд педагогічних висновків*, що стосуються школи і впливають з профілю заводу, встановити ряд педагогічних заходів, необхідних для проведення всеобуча в даних умовах, для поліпшення якості навчання (наприклад, проведення загального обслуговування дошкільнят у текстильних районах, залучення найбільш передових робітників до роботи по праці, посилення боротьби з релігійністю, необхідність розширення горизонту дітей, особливе піклування про їх здоров'я та ін. і т. д.). Посилення в програмах школи певних моментів.

2. Вивчення виробництва. Практична робота на ньому. Паралельний перегляд програми ФЗС з метою внесення в неї елементів, зв'язаних з даним виробництвом (в одних це буде збільшення про-

грами по електрифікації, в других — програми по механіці, в третіх — по хімії, в четвертих — по малюванню і т. д.).

3. Психотехнічний аналіз виробничих процесів, що визначають, для якого процесу яка робоча сила потрібна: в одних потрібна велика фізична сила, в других — велике нервово напруження, в третіх — велика вправність і т. д.

Виділення на основі цього аналізу процесів, доступних підліткам.

4. Педологія праці підлітка.

5. Аналіз виробничих процесів з точки зору педагогічної: який процес яке має значення в розумінні виховному, в розумінні правильних навичок, пробудження інтересу до техніки, інтересу до виробництва в цілому.

6. Аналіз виробничих процесів з точки зору політехнізму і обговорення способів висування цих політехнічних елементів на перший план (вивчення двигунів шляхом екскурсій на ряд інших виробництв, моделювання ряду аналогічних машин, порівняння ряду виробничих процесів, аналогічних даному, і т. д.).

7. Вивчення організації праці на підприємстві і внесення певних елементів цієї організації в життя школи.

8. Вивчення законів про працю і охорону праці.

Звичайно, такі курси повинні бути прикріплені до певних підприємств. Їх робота поки що неминуче матиме дослідницький характер.

Добре було б обговорити на сторінках преси цей проект.

ПОЛІТЕХНІЗМ У СИСТЕМІ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

(ДОПОВІДЬ У ЦЕНТРАЛЬНОМУ БУДИНКУ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ)

Починаючи з Жовтневої революції, ми говорили про політехнічну школу. Але тільки, мабуть, в дослідних установах дещо робилося в справі політехнізму. В масовій школі по політехнізму майже нічого не було зроблено, якщо не зважати на велику увагу школи до питань праці. У нас в школі була така настанова: школа провадить загальнокорисну роботу, що зв'язує дитину з працею, допомагає в праці робітникам і селянам, створюючи тим самим у дитини певне розуміння того, що праця — щось таке цінне, важливе, що є основою життя. Але цього, звичайно, було дуже мало. Треба давати дітям навички культури праці, розуміння, як підійти до будь-якої праці, і розуміння тих широких проблем праці, які тепер стоять у нашій Радянській республіці.

В 1925/26 р. питання політехнізму обговорювалися широко, в 1927/28 р. про політехнізм почали говорити значно менше, увагу було переключено на те, щоб, взагалі кажучи, налагодити життя школи. Це дало привід закордонним ворогам Радянського Союзу говорити про те, що здано позиції, що все звелось нанівець, що повернулись до старого. Але ми знали, що політехнізм можливо здійснити тільки в налагодженій школі. І тепер, коли ця робота проведена, знову гостро постало питання про політехнізм (саме тому політехнічний з'їзд вікликав до себе такий великий інтерес).

На з'їзд приїхало багато делегатів із провінції — представників від робітничих організацій. Обличчя з'їз-

ду було не зовсім звичайне. Колись говорили про політехнізм тільки на вчительських зборах, а вся інша маса не знала, що таке політехнізм. Тов. Ленін якось писав з приводу політехнічної освіти, і складачі йому скрізь набрали «політичний». Робітничій масі це слово було незнайоме. Незадовго перед з'їздом мені довелося на колишній Даниловській мануфактурі зробити доповідь про політехнізм. Представниця фабзавкому сказала, що я робитиму доповідь про «політичну» школу.

Останній політехнічний з'їзд дав багатьом ясне уявлення про політехнізм, і ці помилки більше не повторюються. На з'їзді, крім освітян, були присутні представники робітничих організацій, профспілкових організацій, колгоспників, госпорганізацій, від трестів, були представники від Наркомзему і від ВРНГ. З'їзд в цілому став змичкою між господарниками, профспілками, комсомолом, робітничими організаціями, колгоспними організаціями. Це надало з'їздові особливого характеру. Преса приділяла велику увагу політехнічному з'їздові.

Тепер здійснюються серйозні заходи для того, щоб провести політехнізм в життя. Треба сказати, що це тільки перші кроки: багато доведеться попрацювати над тим, щоб усім стало ясно, що являє собою політехнізм. Хоча робітнича маса говорить тепер про політехнізм, але дехто під політехнізмом розуміє підготовку до певної професії. На зборах, які були на фабриці імені Калініна, одна робітниця-ткаля говорила: «От і добре, наша молодь собак ганяла, а тепер школа з десяти років ставитиме до верстата». Вона сама потім зробила застереження: «Я знаю, тобі неприємно буде, що я говорю». У багатьох робітників було уявлення, що політехнізм — це не що інше, як підготовка до вступу на фабрику. Це зовсім неправильно. У передових робітників уже складається тепер більш правильне уявлення про те, що таке політехнізм.

Бувають перегини і в учительському середовищі. Я запитувала одного працівника, який приїхав у місто: «Як у вас з політехнізмом?» — «Як же, — говорить, — політехнікум побудували». — «Які відділи?» — «Медичний, педагогічний». Про політехнізм у нього трохи дивне уявлення.

Іноді прикріплюють школу до підприємства, і підприємство розраховує, що всіх дітей воно потім до себе забере. Більшість розуміє, що політехнізм є підготовка до виробництва. Хто піде у ФЗУ, а хто прямо на виробництво. Дехто навіть розуміє, що це є прикріплення до певного виду праці. Батько працював — і діти працюватимуть на цьому підприємстві. Звичайно, це зовсім викривлене уявлення про політехнізм дуже часто походить від нашої загальної відсталості.

Тепер усі заходи, які здійснюються в справі будівництва соціалізму, в справі механізації сільського господарства, змушують думати про те, що таке політехнізм. Робітників перекидають з одного підприємства на інше. Сьогодні вони працюють на металообробній фабриці, завтра — в колгоспі і т. д. Таким чином, тепер робітникові доводиться змінювати багато професій і свої знання застосовувати в надзвичайно різноманітних умовах. Одна справа — працювати на великій фабриці, інша справа — організувати роботу з тракторами або організувати яку-небудь нову фабрику чи завод. Доводиться виконувати дуже різноманітні функції. Вміння працювати на будь-якій фабриці, в будь-яких умовах вимагає загальної підготовки до праці.

У нас немає того, що називається сучасною культурою праці. Особливо немає цієї сучасної культури праці у селян. Ті 25 тис. робітників Ленінграда і Москви, які приїхали на село для того, щоб працювати в колгоспах, вражені тим, як працюють селяни. «Стоїть трактор, — говорять вони, — стоїть він без накриття, в снігу, ніхто його не прибирає, ніхто не турбується про нього». Це нескладна робота, а тим часом цього не роблять, тому що немає звички доглядати машину. Подивіться, як часто робітники, які приходять з села на фабрику і завод, як вони байдуже ставляться до того, що робиться на фабриці.

Я була якось на цегельному заводі, збудованому за останнім словом техніки, де машини випсані з Німеччини. Там робітники кидають у ці машини цеглу і дивляться, що — перемеле чи ні, або кидають туди лом і спостерігають, що з цього вийде.

Коли будувалася паперова фабрика в Балахні, то тонке сукно, яке повинно бути на машині, робітники, що

прийшли з села, пристосували для того, щоб можна було на ньому спати. Звичайно, воно розтягнулося, і не можна було більше працювати. В цьому відбивається незвичка до заводської організації, незвичка до колективних умов праці. Якщо селянин знає свою справу, як корову нагодувати, як зібрати врожай, то до колективної праці він часто ще не пристосований, і тут надзвичайно важливо, щоб школа давала дітям сучасну культуру праці. В цьому відношенні дещо робить Гастев. Він дає звичку працювати з машиною. Його головна помилка в тому, що він думає, що треба дати певну навичку праці і цим все вичерпується. Політехнізм — це не тільки навичка праці, він містить в собі широке розуміння того, що праця організована, колективна праця і праця механізована, основана на наукових методах, лежить в основі всього життя.

Політехнізм вимагає широкого кругозору. Володимир Ілліч Ленін писав про політехнізм, що необхідне розуміння того, яку роль ця праця відіграє і як її треба організувати,— все це входить у розуміння політехнічної праці.

Ми часто говоримо, що політехнічна навичка — це не правильний вислів, тому що політехнізм не вичерпується навичками. Ось, наприклад, відносно того, як у школі ставити викладання праці з точки зору політехнізму. В цьому відношенні у нас багато неясностей. Я недавно була в Орехово-Зуєві. Там є дуже велика школа, збудована в дореволюційний час на 1 тис. дітей. Там мене урочисто повели в майстерню, на яку затрачено багато грошей (Орехово-Зуєво вважається підшефним Наркомосові районом, і Наркомос видав гроші на обладнання школи). Я не знаю, чи всі гроші пішли на це обладнання. Я побачила три кімнати. В одній кімнаті 18 невеличких верстатів, але не видно, щоб тут велась яка-небудь робота. Це ручні слюсарні верстати. Матеріалу, над яким діти працюють, не було видно, і було помітно, що діти не знають, як до цієї справи приступити. У другій кімнаті були точильні верстати і в третій — столярні верстати. Там хлопчина стругав ніжку для табурета. От і думаєш: гроші затрачено на майстерні, але політехнічної підготовки або навіть навичок, корисних у побуті, такі майстерні не дадуть.

У Москві були курси з праці, які давали деяке розуміння ткацької справи. Потім діти з Уралу прислали мені свій твір, зроблений ними самими,— ткацький верстат. Це доводить, що у них є деяке розуміння машини, але в Орехово-Зуєві таких ознак немає. Я запитувала дітей, можливо, у них є швейні машини. «Це для молодших,— сказали вони,— а для другого ступеня швейні машини не підходять». Я не спец, техніки не знаю, але розумію, що політехнізм тут поставлений погано: тут немає ні культури праці, ні вміння поводитися з інструментом, ні вміння застосовувати свої знання в різноманітних умовах. Такого роду майстерні нікуди не годяться. Необхідно, щоб була така майстерня, яка давала б можливість вивчати машину, поводитися з різноманітним інструментом, а не тільки з однотипним інструментом.

Інколи вважають, що дітей треба ставити до верстата на підприємстві починаючи з п'ятої групи. Це, звичайно, неправильно, тому що дитина, яка йде на фабрику, повинна мати певне розуміння, як зробити річ не одному, а трьом-чотирьом. Вона повинна розуміти, що таке сировина, що таке продукт, як всю цю роботу виконати. Необхідно, щоб у дитини була певна підготовка. Якщо ж ми дитину будемо з 12 років прикріплювати до верстата, нічого доброго не вийде.

На заводі при тій напруженій атмосфері, яка є тепер, дитині залишатися біля верстата не годиться, тому що вона стомлюватиметься. Я пам'ятаю одну розповідь робітника про те, як він хлопчиком мріяв потрапити з своїм товаришем на виробництво. Коли нарешті вони потрапили на текстильну фабрику, то в той же день не знали, як втекти з неї.

Поставити до верстата на багато годин дитину 13 років, звичайно, нікуди не годиться. Це перекручення, а не політехнізм. Це не дасть ніякої підготовки до роботи на фабриці. Мені доводилося в 90-х роках працювати у вечірній робітничій школі в Петербурзі. Туди приходили робітники з текстильних фабрик. Зразу можна було визначити, який робітник з дитинства працює на фабриці. У нього помітна притупленість і велика старанність. Мене особливо вразив один учень, який був у групі неписьменних. Якщо йому скажеш, як треба тримати перо,

то він тримає акуратно, але якщо не скажеш, то він робить усе навпаки. Видно, у людини притуплена всяка спостережливість.

Робота на машині з дитинства робить людину неуважною до оточення; зосереджуючи на машині всю свою увагу, вона вміє робити тільки за чужим наказом. 11-річна дитина не може, звичайно, довго працювати біля верстата. У нас не повинна забуватися охорона праці. В Америці, якщо студент молодший 18 років хоче працювати на виробництві, він повинен дістати медичний дозвіл. Охорона праці для студентів із привілейованих станів там поставлена на належну висоту, а ми забуваємо часто про необхідність охорони праці для дітей, намагаємося з V, VI, VII груп переводити їх на виробництво.

Цікаву роботу проводять комсомольці. Вони розглядали і визначали, який процес під силу дитині. В текстилі вони налічили 32 процеси, в яких дитина може взяти участь.

Але мало, коли дитина може натискувати яку-небудь кнопку,— адже від цього ніякого політехнічного виховання вона не діставатиме. Треба дивитися, що дає даний виробничий процес. Необхідно, щоб підліток спочатку ознайомився з фабрикою. Для цього треба починати з ознайомлення з сировиною, яка вивчається в лабораторії. Можна дізнатися про міцність і властивості того чи іншого матеріалу. Цей процес доступний для спостереження і вивчення.

Сировина — це один з важливих моментів кожного виробництва. Звичайно, треба вивчати властивості вироблених продуктів. Так, наприклад, коли вивчається тканина, треба вивчати її міцність і властивості.

Поряд з цим слід організувати всебічне вивчення процесу виробництва від початку до кінця. Треба розглядати послідовно роботу кожного цеху. В кожному виробництві є цехи обслуговуючі: складальний, інструментальний і т. д. Ці обслуговуючі цехи на всіх фабриках мають багато спільного, робота в такому цеху дає розуміння відповідних цехів на інших фабриках. Але, вивчаючи основні цехи, треба виділяти типові і порівнювати з процесом, аналогічним в інших виробництвах. Наприклад, хімічний цех необхідно вивчати паралельно

з фарбуванням тканин, щоб учневі було ясно, що відбувається не тільки на цьому виробництві, але й у цілому ряді інших виробництв. В цьому виробництві, до якого школа прикріплена, треба знайти такі моменти, які мають дещо спільне з іншими підприємствами, з іншими фабриками.

Тут ми не даємо ніякої кваліфікації, але даємо ясне уявлення про виробництво і даємо загальні навички, загальну сучасну культуру праці. На селі механізація ще в зародковому стані, там школі доводиться користуватися всім, що є під руками. Якщо є електростанція, вона повинна якимось чином вивчатися, повинна зацікавити дитину. Будь-яку машину треба всебічно вивчати; якщо є машинно-тракторна станція, треба влаштувати курси молоді, щоб ясно було, як обробіток землі пов'язати з технікою. Дати загальне правило надзвичайно важко, ще важче дати якийсь рецепт.

Тепер дуже важливо створити особливий тип інспектури, яка б спеціалізувалася на питанні, як пов'язати навчання з тим чи іншим виробництвом. В Америці існують такі спеціалісти, які розуміють, як пов'язувати навчання з виробництвом. У них це йде головним чином в розрізі вузу, але ми будуємо політехнічну школу з самого початку. Надзвичайно важливо мати таких спеціалістів, які зуміли б допомогти вчителю, як в даних конкретних умовах використовувати навколишню техніку і навколишнє виробництво для того, щоб політехнічно підготувати дітей.

Тепер робляться тільки перші кроки, але важливо, щоб спочатку не допускати помилок. Самі діти зацікавлені цією справою. Необхідно давати політехнічну освіту не тільки в семирічці. Тепер гостро стоїть питання про малописьменних підлітків. На початку революції ці підлітки пішли в школу, але це дезорганізувало школу. Нє може хлопець п'ятнадцяти років і малюк семи років навчатися разом. Тепер підлітки ходять на лікпункти. Судячи по процентах, які є у звітах всеобуча, передбачається в цьому році охопити 1,7 млн. підлітків, але поки справа йде повільно. Це тому, що тепер великий попит на працю в місті. Багато жінок зайняті на виробництві, а домашню роботу виконують підлітки.

На селі велика домашня робота лягає на дітей. Необ-

хідно організувати охорону дитячої праці, особливо суворо поставити за обов'язок як наймачам, так і батькам відпускати дітей до школи. Становище підлітка дуже важке, і на нього всеобуч повинен звернути особливу увагу. Школу для підлітків треба поєднувати з певною політехнічною освітою. Необхідно, щоб уся школа для підлітків тісно зв'язувалась з політехнічною роботою, з розширенням політехнічного кругозору.

Нам треба дуже багато вчитися, думати і працювати над створенням політехнізму. Передбачається створення Інституту дитячої політехнічної праці, в поле зору якого ввійде також розроблення питань охорони праці дітей і питання про те, як будувати програму з праці, як давати підліткові ту роботу, яка найбільше його цікавить, яка захоплює його і відповідає його здібностям. У одного легко проходить робота в одному виробництві і дуже важко в інших. У другого хороша слухова пам'ять, а в третього є вміння комбінувати. Необхідно для кожного знайти ту роботу, де він міг би розгорнути всі свої сили.

У нас є паростки соціалізму. Якщо ми підемо на сучасну фабрику і подивимося на соцзмагання і ударництво, то побачимо, що на фабриці переважає нове, свідоме ставлення до праці. Там тепер існують трудові комуні, в яких увесь заробіток робітники здають в загальну касу і ділять порівну. Це робиться з власної ініціативи, бо члени комуні вважають, що коли витрата сил рівна, всі ударники, значить, і заробітна плата повинна бути однакою. При фабриках уже виникають і побутові комуні — переважно побутові комуні молоді. В них ми бачимо нові людські відносини. Політехнізм полягає не тільки в тому, щоб дитина вивчала трудові процеси, але щоб вона розуміла, як та чи інша організація праці впливає на людей, на все життя. Необхідно виховувати не тільки навички до праці, але й нове політехнічне свідоме ставлення до праці, вміння колективно працювати, загальні інтереси ставити на перший план. Діти повинні вміти допомогти товаришеві по роботі, повинні свідомо ставитись до праці. Треба по-новому організувати побут дітей... У нас побутова сторона є найважчою стороною. Треба швидше дітей виводити із замкнутого сімейного побуту.

Останнє — про програму. Тепер існує Товариство педагогів-марксистів. Раніше ми просили істориків-марксистів, щоб вони приходили і слухали, як, по-нашому, треба викладати історію, і сказали своє слово. Їх школа не цікавила. А тепер Товариство марксистів-істориків наполягає якнайенергійніше на тому, щоб Товариство педагогів-марксистів разом з ними влаштувало засідання в питанні про те, як у політехнічній школі по-новому будувати програми. В зв'язку з політехнічним з'їздом зросла увага до педагога. Якщо приділятиметься увага політехнічній школі з боку робітників і господарників, з боку громадських організацій, то вчителеві набагато легше буде працювати.

Питання політехнізації в той же час має для вчителя і те значення, що воно відкриває перед ним нові перспективи. Якщо буде більше уваги до школи, до педагога, то поліпшиться його матеріальне становище. Поки що господарники не усвідомлюють до кінця, яку величезну роль може відіграти школа в справі підвищення культури праці; як тільки господарники зрозуміють, що школа по-новому організовує працю і тим підвищує її ефективність, зміниться ставлення з їх боку до школи і до вчителя.

1931 ~ 1937

ЩО ПОВИННА ДАТИ В ГАЛУЗІ ПОЛІТЕХНІЗМУ ШКОЛА ФЗС, ПРИКРІПЛЕНА ДО МЕТАЛООБРОБНОГО ЗАВОДУ

Надзвичайно важливе питання, яке добре повинні усвідомити діти,— це *питома вага заліза*, металообробної промисловості в сучасному житті і в сучасному виробництві.

Ця тема повинна проходити через усі групи.

Треба починати з теми «Наш завод у загальній системі народного господарства».

У молодших групах треба починати з теми «Які інші види заводів існують в нашому місті, районі, краю». В старших групах ця тема повинна вивчатися глибше — на основі статистичній, на основі збирання даних про світове господарство, про господарство різних країн; СРСР, РРФСР, різних районів.

Як *методично* вивчати це питання?

У молодших групах ставиться питання: *що робиться на нашому заводі?* Діти розпитують батьків, робітників заводу про те, що на ньому робиться. Далі діти встановлюють, які інші заводи бувають, що вони про них чули, що про них знають. Тут важливі екскурсії, читання, розповіді — пробуджується інтерес до виробництва взагалі.

У старших групах глибше проводяться читання, екскурсії, вечори змички з школами, прикріпленими до інших виробництв, розглядання малюнків і збирання колекцій їх з своєї галузі виробництва; збираються і відбиваються в діаграмах статистичні дані. Цілий ряд питань розв'язується шляхом обробки статистичних даних.

Усе це треба пов'язувати з розвитком уміння спостерігати, відображати спостереження, вміти їх викладати усно і письмово, робити обчислення, розраховувати і обчислювати.

Друге питання — це «Роль заліза в житті і виробництві». Як методично вивчати цю тему?

У молодших групах діти поділяються на бригади: одна вивчає роль заліза в побуті (ножі, ножиці, самовари, плита, водопровід та ін); друга — роль заліза на будівництві (інструменти, цвяхи, листове залізо та ін.); третя — роль заліза в ремеслі (прості машини, інструменти); четверта — машини на фабриці; п'ята — роль заліза в сільському господарстві; шоста — роль заліза на транспорті; сьома — роль заліза у військовій справі.

У старших групах це питання повинно бути поглиблене: треба передові промислові країни порівнювати з більш відсталими щодо вживання заліза.

Це — питання дуже важливе.

Звичайно, ця тема повинна пройти червоною ниткою через усі предмети. Необхідно запровадити виробничі наради вчителів-предметників, які погодили б між собою, як кожному предметникові висвітлювати дану тему в своєму предметі.

З цією темою треба зв'язати і певну громадську роботу — збирання брухту (звичайно, треба, щоб діти, особливо дівчатка, не носили важких речей, треба частину роботи виконувати лише разом з дорослими робітниками). Ця тема і робота повинні викликати у дітей увагу до заліза.

Щоб ясна була дітям перспектива розвитку техніки, треба дати їм певну історичну перспективу — її звичайно у дітей немає. Щоб пробудити її, треба взяти тему «Кам'яний вік». Ця тема дасть можливість усвідомити той величезний шлях, який пройшло людство. У п'ятій групі її треба давати насамперед у розрізі епох: розуміння економічної суті різних історичних епох — це база для історичного матеріалізму. Як у дитячому садку даються спочатку кубики великого розміру, а потім уже дрібні, так і для розвитку історичного мислення треба давати спочатку епохи, а потім уже еволюцію всередині епох. Не треба захоплюватися деталями, але все ж тре-

ба показати, як кам'яний вік впливав на організацію праці, на матеріальний добробут, на побут.

Нехай діти самі обговорять теми, які їм треба було б поставити для писання творів. Наприклад, як виглядало б домашнє життя, якби не було металу, як виглядало б сільське господарство, чи могли б існувати фабрики. Все це будило б думку дітей, поглиблювало б їх розуміння питань еволюції.

Добре, звичайно, повести дітей у музей, де б давалася картина кам'яного віку. Історичні музеї повинні були б мультиплікувати найбільш типові предмети для шкільних музеїв. Причому кам'яний вік повинен даватися саме як вік — не тільки з точки зору знарядь виробництва, але й впливу цього виробництва на все життя — знаряддя виробництва повинні братися в усіх опосередненнях.

На уроках природознавства треба ознайомити з властивостями різних матеріалів — піску, глини, пісковика, кремнію, граніту, торфу, кам'яного вугілля, заліза, — потрібне порівняння їх опірності, впливу на них води, тепла, тиску (в зв'язку з цим треба висвітлити питання про іржу). Фізики і геологи можуть поставити дуже цікавий курс у цьому напрямі. З цим треба пов'язати питання, на що йдуть у сучасному виробництві пісок, пісковик, граніт, кам'яне вугілля та ін. (при будіванні шляхів, будинків, гребель та ін.). Суспільно корисну роботу треба поставити по лінії охорони металу від іржі.

Щоб кам'яний вік не був просто якоюсь плямою на загальній відсутності розуміння історичного процесу, треба, щоб кам'яний вік лише став вихідним пунктом для історії техніки. Але історія техніки буде усвідомлена по-справжньому лише тоді, коли дітьми буде усвідомлена роль інструменту, машини, організації праці.

Треба, щоб діти зробили цілий ряд порівнянь ручної праці з машинною — з точки зору швидкості, легкості її і якості її. Тут знов-таки можна піти по шляху бригадної роботи — обслідувати ручну і машинну працю в побуті (домашнє господарство і фабрика-кухня, носіння води відрами і водопровід та ін.), ручну і машинну працю в сільському господарстві, в промисловості. Треба також, щоб діти усвідомили різницю між інструментом і машиною. Треба порівняти ремесло (кузню), мануфак-

туру, кустарний промисел (наприклад, Павловського району) з своїм заводом. Це дасть дітям можливість порівняти ремесло, кустарний промисел і свою фабрику. Якщо немає поблизу кустарного промислу мануфактурного і ремісничого типу, можна обмежитися читанням відповідних статей (наприклад, Короленка та ін.).

Порівняння ремесла, кустарного промислу мануфактурного типу і фабрики викличе в дітей інтерес і до питання про профілі працівників ремісничого, кустарного типу, заводського. Треба організувати фотографування роботи кузні, павловських кустарів, заводу, фотографування коваля, кустаря-слюсаря, металіста. Треба взяти все, що у нас є по лінії образотворчого мистецтва у цьому напрямі. Добре було б показати ці три види (ремісничий, мануфактурний і заводський) обробки матеріалів у кіно.

Усе це зміцнюватиме в дітях поряд з розумінням провідної ролі металообробної промисловості і розуміння ролі великої індустрії. Діти все більше й більше ставатимуть свідомими індустріалізаторами.

Тільки у свідомого індустріалізатора може пробудитися справжній *інтерес до марксистської історії техніки*.

Треба в цій історії техніки не вдаватися в дрібниці, а брати лише найбільш рельєфне, те, що особливо важливе з точки зору сучасної техніки, що дає можливість осмислити сучасну техніку. Треба не забувати також брати техніку в пов'язанні з природними умовами і суспільним укладом. Це допоможе дітям зрозуміти, *чому нам так треба натискати на металообробну промисловість*.

Зрозумілі їм будуть і наша п'ятирічка і те місце, яке займає в ній металообробна промисловість. Зрозумілими стануть також і наші темпи, а на фоні цього виховуватиметься і розуміння ролі промфінплану і боротьби за нього. Виховуватиметься і свідоме ставлення до праці.

У зв'язку з промфінпланом стоїть і інтерес до більш докладного вивчення свого заводу. Треба, щоб діти добре усвідомили цільові настанови кожного цеху, їх взаємозалежність, зв'язок між собою. На цьому фоні для них стане яснішою роль сировини, роль конструкції, будови машини і роль енергетики. Щоб діти могли з цього боку вивчити свій завод, необхідно, щоб вони були

тісніше з ним зв'язані, щоб вони бували на ньому. Необхідно, звичайно, не просто посилати дітей на виробництво, а весь час організовувати в процесі роботи їх спостереження над виробництвом. Робота на виробництві повинна бути якомога тісніше зв'язана з теорією. Дітям повинні даватися на руки запитальники, дуже конкретні, невеликі, розраховані на певні строки, якими діти повинні керуватися в своїх спостереженнях, записувати їх; потім треба спільно обговорювати ці спостереження разом з керівником. Усе це може дати багатий матеріал для обізнаності як з технікою, так і з організацією праці, з роботою фабзавкому, профспілки, осередку, з життям заводу.

Питання про сировину має величезне значення. Руда і її обробка. Місця її знаходження. Первісна обробка. Географічне положення родовищ руд. Перевозка руд. Шляхи сполучення, найкоротші і найбільш зручні шляхи. Будівництво залізничних колій у плані п'ятирічки. Добування сировини. Машинізація і механізація добування. Шахтарі, їх життя і побут.

Питання про рушійну силу, про енергетику. Не буду докладно спинятися на цьому питанні — воно більш або менш розроблене. Воно тісно повинно бути пов'язане, звичайно, з вивченням свого заводу і ряду інших. У нього повинно бути, як і в усі інші розділи, внесено якомога більше активності, дослідницького елемента.

І нарешті величезну роль відіграє вивчення інструменту, машини, її структури.

У листі до Енгельса від 28 січня 1863 р. Маркс писав: «Але, якщо ми поглянемо на машину в її *елементарній* формі, то нам стане цілком ясно, що промислова революція починається не з *рухової сили*, а з тієї частини машини, яку англійці називають *working machine* [робоча машина]. Таким чином, суть справи не в заміні, наприклад, ноги, що приводила в рух прядку, водою або паром, а в зміні самого безпосереднього процесу прядіння і в витісненні не тієї частини людської праці, де людина діє як проста сила (як, наприклад, натискування на педаль колеса), а тієї, яка належить до оброблення, до безпосередньої дії на оброблювані матеріали. З другого боку, так само очевидно, що коли мова йде не про *історичний* розвиток машин, а про машини на основі

нинішнього способу виробництва, то єдино вирішальною є *робоча машина* (наприклад, у швейної машини), бо раз цей процес уже механізований, то кожний тепер знає, що механізм цей, залежно від своїх розмірів, може приводитися в рух рукою, водою або парою»¹.

Важливо звернути увагу на *залежність інструменту і машини від характеру оброблюваного матеріалу*. Це можна показувати і в молодших групах, розбираючи, який інструмент потрібний для обробки тканин, шкіри, дерева, заліза, порівнюючи ці інструменти між собою.

Особливо важливо тим, хто знає технологію, продумати, як найбільш доцільно поставити вивчення інструменту машини.

Треба широко поставити саме в зв'язку з цим курсом креслення і моделювання. Необхідно, щоб діти осмислили машину, в кожній машині побачили те, що треба в ній ще робити ручним способом, і осмислили б те тренування, якого треба набути. Їх треба зацікавити і тим, як це тренування треба найбільш доцільно організовувати. Тут треба осмислити цілий ряд цівівських² прийомів, пристосувати їх до віку. Це не дасть професії, але дасть тренувальну настанову, дасть певну культуру праці, яка потрібна при кожній професії.

Треба також, щоб, вивчаючи машини, їх структуру, діти зрозуміли, *куди йде розвиток техніки*. Треба підвести їх до розуміння того, що їм треба знати, маючи на увазі завтрашній день. Все це, звичайно, речі дуже серйозні, але на наведених прикладах була зроблена спроба довести, як, організуючи самодіяльність дітей, можна підводити їх до розуміння серйозних речей.

Треба ще спинитися на питаннях організації праці, про що вже говорилося раніше. На заводі праця колективна. Необхідно, щоб діти зрозуміли величезне значення колективної праці, навчилися б розуміти залежність праці однієї людини від праці інших. Величезне виховне значення заводської праці повинно бути усвідомлене. Діти повинні навчитися організовувати і в шкільних майстернях працю як працю колективну, ставлячи за-

---

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 130—131.

² ЦІП — Центральний інститут праці.— *Ред.*

гальну мету, розподіляючи між собою працю для досягнення поставленої мети, об'єднуючи її на певних етапах. Так само треба організувати і все навчання. Виховання колективіста — невід'ємна ланка політехнічного виховання.

Вищесказане являє собою тільки найперший чорновий начерк. Воно має на меті тільки покласти початок обговоренню цього питання. Цей начерк бажано було б розіслати в усі школи, прикріплені до металообробних підприємств, в усі фабзавучі цієї галузі промисловості, в педтехнікуми, педвузи, у відповідні вузи. Треба його послати науково-дослідним інститутам, цілому ряду інститутів Комакадемії, в Інститут червоної професури, в Комуністичний університет імені Я. М. Свердлова і т. д. і поставити в Товаристві педагогів-марксистів це питання на обговорення. У цій роботі повинні були б взяти участь спілка металістів і особливо ті підприємства, до яких прикріплені ФЗС, а також відповідні трести. Ім треба надіслати матеріали — тоді програма буде серйозно доопрацьована і не треба буде її змінювати рік у рік.

Свої міркування з цього приводу просимо надсилати на адресу: *Москва, Волхонка, 14, Комакадемія, Товариство педагогів-марксистів, політехнічна секція.*

1931 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОГРАМИ В ФЗС, ПРИКРІПЛЕНИХ ДО ТЕКСТИЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Насамперед в учнів шкіл, прикріплених до текстильних підприємств, треба пробудити інтерес до текстильного виробництва. Стільки-от мільйонів людей живе на земній кулі, всі вони в щось одягаються, в якусь тканину. І треба, щоб діти обчислили спочатку, скільки тканини треба окремії людині, щоб одягнутися на рік. А потім слід підрахувати, скільки ж треба метрів, щоб одягнути весь світ. Хто ж і де цю тканину готує? Частина населення, мільйони селянства, одягається ще в домашню тканину, пряде і тче сама собі одяг. Але місто давно вже не займається домашнім прядінням і ткацтвом — одягаються в те, що виготовляється на фабриках і заводах. У дітей виникає питання: скільки ж людей живе у містах в усьому світі, скільки народу живе в містах СРСР, РРФСР? А в селах — чи скрізь самі прядуть і тчуть собі одяг? Як стоїть з цим справа в передових у промисловому відношенні країнах, у більш відсталих, у колоніях? Скільки у нас текстильних фабрик, скільки метрів тканин вони виготовляють, скільки треба? Скільки виготовляє наша фабрика?

Ні в якому разі не треба давати дітям готових даних. Треба давати їм довідники, звідки б діти самі брали необхідні дані, поділяючись на бригади, малюючи діаграми, вивішуючи їх у заводському клубі.

Чому ж усе більше й більше одягаються люди в тканину, виготовлювану на фабриках, і перестають прядти і ткати по селах?

І тут важливо показати дітям різницю між машинною працею і ручною, вирахувати, скільки часу треба затратити на виготовлення метра тієї ж тканини машинним способом. Треба, щоб діти зрозуміли, яке величезне марнування людських сил являє собою ручне ткацтво. І треба показати, як воно відбивається на становищі селянки.

Розповісти, як тче селянка з ранку до вечора, до пізньої ночі, як відбивається це на її грамотності, на її прикріпленні до дому, на її господарстві, на всій культурі селянського життя. Розповісти про побутову охорону праці, як вигадали Параскеву-п'ятницю, щоб був у селянки час хоча б по дому впоратися. Розкріпачення селянки неможливе без розкріпачення її від прядіння.

Треба, щоб діти ознайомилися з простою прядкою, звернули увагу на відсутність у ній металевих частин, ознайомилися з роботою ручного верстата. В робочу машину входить і веретено, входять і основа і піткання. Щоб зрозуміти складну заводську прядильну і ткацьку машину, треба ознайомитися з її зародковими формами — з веретеном і ручним ткацьким верстатом.

І потім треба, щоб перед очима дітей постав увесь шлях — від веретена до сучасної прядильної машини, від ручного ткацького верстата до сучасної ткацької машини. Треба коротко, уникаючи дрібниць, показати пройдений шлях. Добре, якби були моделі машин різних епох.

Приступаючи до вивчення заводу, діти насамперед повинні усвідомити собі те, *що який цех робить і як робить*, які саме цехи повинна пройти сировина, щоб перетворитися в тканину. Спочатку треба дати лише загальну картину, звернути увагу дітей на саму суть. Але суть повинна бути вип'ячена досить яскраво.

Щоб зрозуміти зв'язок текстильної промисловості з іншими галузями промисловості і в першу чергу з провідною промисловістю — металообробною, треба, щоб діти дістали уявлення про весь величезний металевий каркас заводу, щоб їм стало зрозуміло, що це не прядка, не ручний верстат, де й металевих частин немає, а що це залізо. Потрібні екскурсії на металообробний завод, потім — близьке знайомство з ремонтним цехом свого

заводу, потім — екскурсія на який-небудь інший завод, де машини відіграють велику роль.

Коли діти зрозуміють значення металообробної промисловості, треба показати їм у кіно роботу Донбасу, механізацію добування руди.

Так само, як у металообробній промисловості треба зробити екскурсію в минуле, в кам'яний вік, щоб діти відчули той величезний шлях, який пройшло людство, так і тут треба зробити те саме. Від кам'яної сокири до сучасної удосконаленої машини, від звірячої шкури, в яку одягалася тисячоліттями людина, до тканини, штучного шовку. Цей шлях повинен бути осмислений дітьми.

Минуле тоді тільки буде для дітей не просто цікавою казкою або обов'язковим предметом, а живою реальністю, коли підлітки відчують зв'язок сучасного з минулим. Деякі товариші пропонують проходити первісну культуру на зразок американських шкіл у третій групі. Діти охоче, мовляв, гратимуться в первісну людину. Але мимоволі пригадується талановите оповідання Аверченка, який хоч і білогвардієць, а добре писав про дітей оповідання, — як учителька доводила дітям переваги сучасної культури над первісною. Спочатку розповіла про первісний ліс, мавп, що лазять по гілках, про первісну людину, яка блукає в цих лісах, а потім — про сучасні міста і заводи. Але коли вона сказала: «Правда ж, тепер життя набагато краще», — діти в один голос вигукнули: «О ні, в первісному лісі життя було значно цікавішим!» А одна дівчинка мрійно додала: «От якби мавпочку маленьку на руках потримати».

Ось чому в історію по-серйозному треба вдаватися вже тоді, коли можна дати дітям відчуття зв'язок між сучасним і минулим. Давши картину головних етапів розвитку людства, треба дати картину ближчу до нашого часу, картину перших кроків розвитку капіталізму в нашій країні. Цю картину, як і картину кріпацтва, можна дати в усій конкретності. Наші програми з історії для семирічки часто дуже абстрактні, більше схожі на вузівські, ніж на підліткові, а тим часом у нас є більш конкретний матеріал, який може дати поштовх до більш глибокого розуміння історії, змусити самостійно думати над минулим. Проводячи паралель між минулим

і сучасним, можна допомогти учням глибше, свідоміше осмислити і сучасне.

Плеханов колись писав про Г. Успенського, що його оповідання — куски живого життя, які треба так само уважно вивчати, як важливі історичні документи. Тут ми підходимо до питання про вивчення літератури. Життя йде вперед таким швидким темпом, що наші «класики» у своїй масі швидко відходять в минуле. Вони стають незрозумілими сучасній молоді без більш глибокого пов'язання з історичним минулим. Їх інакше треба вивчати для того, щоб вони стали цікаві учням. Література часів громадянської війни — тепер уже література історична. Щоб зрозуміли діти, що таке література, щоб потягло їх самих писати, треба давати літературу сучасну, найкраще, найбільш живе, найміцніше сковане з життям. Треба, щоб діти зрозуміли, що художній твір є могутній засіб спілкування, таке ж знаряддя боротьби, як жива полум'яна промова.

Політехнічна школа по-новому ставить цілий ряд питань викладання, оживляє, поглиблює всі предмети викладання, зв'язує їх воедино навколо природного центру уваги дітей — виробництва.

У школах, прикріплених до текстильних підприємств, важливо розвивати у дітей *інтерес до тканини*. Треба залучати дітей до колекціонування. Хай зав'яжуть зв'язки з школами інших текстильних фабрик і обмінюються з ними зразками. Сортування зразків пробудить *інтерес до якості тканини* (тепла, міцна, легка, красива і т. п.), навчить дітей способів розпізнавання якості тканин, пробудить інтерес до лабораторної роботи по визначенню якості тканин, розбудить інтерес до малюнка, фарб. Малювання — малювання фарбами — повинно бути поставлене починаючи з наймолодших класів на дуже велику висоту. Треба пробудити *інтерес до фарби* і до її виготовлення, а значить, до хімії.

Діти дуже швидко навчаються відрізнити, яка тканина з якої сировини зроблена, і розуміти залежність якості від сировини, а звідси — інтерес до сировини. Тут знов-таки важливе колекціонування. Літом важливо було б мати ділянку для розведення льону, для вирощування конопель; в оранжереї треба вирощувати бавовник, кендир, шовковицю, розводити шовковиків (у Ско-

пинському повіті Рязанської губернії одна школа дуже вдало проводила такий дослід), складати ботанічні атласи відповідних рослин. Школі треба було б мати в своєму розпорядженні кілька овець різних порід.

Фільми повинні показати учням, як добувається та чи інша сировина, особливо бавовник. Але не тільки чисто виробничого характеру повинні бути такі фільми — вони повинні знайомити з побутом, з усім життям народностей, що займаються бавовництвом. Треба зробити далеко народності Сходу близькими дітям. Треба показати, в якому рабстві тримали ще недавно бідноту і як тепер колективізація змінює все життя, змінює становище жінки, дітей. Треба ознайомити з умовами роботи в Середній Азії. Такі фільми мають величезне значення. Вони повинні бути особливо ретельно продумані, підібрані. Найкраще було б на довершення влаштовувати вечори змички наших російських дітей з дітьми народностей, що займаються обробкою бавовнику. Але це, звичайно, можливо далеко не скрізь. Дану тему треба пов'язувати з питанням про братерське ставлення до відсталих народностей, розповісти про СРСР і такі країни, як Китай, розповісти про текстильні фабрики Китаю, влаштовувати європейцями, та ін.

Було б неправильно, звичайно, якби ФЗС обмежились вивченням лише загальної картини виробництва. Особливістю текстильних фабрик є майже повна механізація виробничих процесів і величезні кадри «навчених робітників».

Робота на удосконалених механізованих верстатах повинна стати знайомою дітям на практиці, вони повинні оволодіти тією загальною культурою праці, якої так часто бракує ще тепер робітникам масових професій.

Особливості роботи «навчених робітників» повинні стояти в центрі уваги при вивченні умов праці і побуту текстильних робітників.

Саме цієї категорії робітників стосується те, що писав Маркс про постійну зміну роботи. І треба, щоб до цієї зміни особливо були підготовлені діти, щоб вони особливо добре вміли пристосовуватися до різних видів роботи.

Високомеханізовані процеси виробництва будуть першими, відносно яких почнеться практикуватися поєднан-

ня різних професій. Висока стомлюваність від однамнітної роботи неминуче спонукатиме в соціалістичній державі до цього поєднання: 4 години роботи біля верстата і 4 години роботи за яким-небудь високохудожнім малюванням, або за складанням машин, або за педагогічною діяльністю. Це — справа майбутнього, але не такою вже далекою.

Проте саме висококомеханізовані фабрики особливо сильно виховують колективну волю, почуття солідарності. Треба врахувати і цей момент.

Особливе значення має також організація праці на текстильних фабриках. Вона особливо впадає в очі. І треба, щоб діти її дуже чітко осмислили, щоб ідею організації праці вони почали втілювати і в своїй шкільній роботі.

Текстильна промисловість внаслідок величезної механізації процесів праці здавна застосовувала працю дітей. Маркс дав яскраву картину застосування цієї праці. Є багато матеріалів, що малюють це застосування і у нас на перших ступенях розвитку капіталізму. Є дуже багато процесів, де може бути цілком доцільно застосована праця дітей.

Але нам потрібна надзвичайна настороженість. Школа ФЗС може застосовувати працю підлітків лише там, де це в інтересах учня, на такій роботі, яка розвиває, розширює політехнічний кругозор дітей, дає їм політехнічні, а не чисто ремісничі навички.

1931 р.

ДО ЗАКОНУ ПРО ПОЛІТЕХНІЗАЦІЮ

Базою соціалістичної реконструкції народного господарства є заміна відсталих, примітивних способів ведення сільського господарства і обробки продуктів способами сучасними, основаними на досягненнях науки і техніки. Великі земельні господарства, що займають широкі простори і працюють машинами, настільки вигідні, що вони витісняють дрібні індивідуальні господарства, подібно до того як великі фабрики і заводи витісняють ремісничу домашню працю. Великі земельні господарства, фабрики і заводи потребують планової організації великих людських колективів. Сучасна фабрика дає нам чітку картину такої організації. Весь виробничий процес розпадається на цілий ряд виробничих ланок (заводські цехи), кожна з яких залежно від її устаткування потребує спеціального добору людського складу, спеціального його інструктажу, спеціальної підготовки. Прагнучи підвищити продуктивність праці, писав Маркс у I томі «Капіталу», велике виробництво старалося запровадити поділ праці в майстерні, розкласти кожний процес виробництва на його складові частини. Щоб виконувати окрему частину процесу, не треба вже було спеціальної професійної підготовки. Розкладання процесів виробництва на складові частини зробило можливою наукову технологію. Наукова технологія до всіх процесів виробництва застосовує дані науки, цим вносить єдність в ці процеси, постійно видозмінює їх. «З допомогою машин, хімічних процесів та інших методів вона раз у раз робить перевороти в технічному базисі виробництва, а ра-

зом з тим і в функціях робітників і в суспільних сполученнях процесу праці. Таким чином вона так само постійно революціонізує поділ праці всередині суспільства і безупинно кидає маси капіталу і маси робітників з однієї галузі виробництва в іншу. Через це природа великої промисловості зумовлює зміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника»¹. І далі: «...сама велика промисловість своїми катастрофами робить питанням життя і смерті визнання зміни праці, а тому й можливо більшої багатосторонності робітників, загальним законом суспільного виробництва, до нормального здійснення якого повинні бути пристосовані відносини»². Далі Маркс говорить про необхідність виховання «абсолютної придатності людини до різних вимог праці».

«У Критиці Готської програми» відзначається, що при строгому регулюванні робочого часу відповідно до різного віку і при додержанні інших застережних заходів з метою охорони дітей ранне поєднання продуктивної праці з викладанням є могутнім засобом перетворення сучасного суспільства.

У «Капіталі» Маркс говорить про виховання майбутнього, яке для всіх дітей понад певний вік поєднає продуктивну працю з навчанням і гімнастикою, і це буде не тільки «один із засобів для збільшення суцільного виробництва», але й «єдиний засіб для вироблення всебічно розвинених людей»³.

Реконструкція сільського господарства, створення великих землеробських господарств потребують так само нової організації праці, планомірного поділу праці, всебічно розвиненого робітника, що пристосовується до видів праці, які постійно змінюються. Все те, що стосується фабричної праці, все більше і більше з кожним днем стосуватиметься і землеробської праці.

У реконструктивний період, завдання якого — підвищення суспільного виробництва і перетворення сучасного суспільства, партія, Радянська влада і всі її органи

---

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, кн. 1, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 487.

² Там же, стор. 488.

³ Там же, стор. 484.

не можуть не звертати величезної уваги на виховання підростаючого покоління в тому напрямі, який вказаний Марксом і Леніним.

Необхідно звернути увагу на те, що Маркс питання про політехнізацію ставить в зв'язок з питанням загального навчання і питанням навчання гімнастики.

У питанні загального навчання ми маємо деякі успіхи; треба, однак, добиватися обов'язкового навчання, борючись з експлуатацією дітей батьками і родичами і організуючи ряд заходів для створення реальної можливості проведення в життя цього заходу. З другого боку, необхідно по можливості якнайшвидше розгортати школи-семирічки як у місті, так і на селі.

Необхідність державного піклування про здоров'я підростаючого покоління підкреслювалось Марксом у вимозі поєднання продуктивної праці з гімнастикою, тобто з фізичним розвитком. Політехнізація школи не може бути проведена в життя без ряду заходів по організації громадського харчування дітей. Роки розрухи і голоду наклали свій відбиток на підростаюче покоління. Треба вжити всіх заходів для боротьби з фізичною слабкістю, з квалістю підростаючого покоління. Питання дитячої і підліткової фізкультури у нас розроблені дуже слабо, а тим часом вона має величезне значення для зміцнення сил підростаючого покоління. З тією ж метою розвитку фізично сильного покоління при проведенні в життя колективної дитячої праці треба строго додержуватись вікового дозування праці, треба особливо піклуватися про фізично слабких дітей, приділяти особливу увагу запобіганню всякій стомлюваності дітей, яка шкодить їх здоров'ю і успішності їх навчання.

У справі політехнізації школи є вже в наявності і правий ухил, що виявляється в недооцінці справи політехнізації школи, в пасивному ставленні до цієї дуже серйозної проблеми, є і «ліві» загиби, що компрометують справу політехнізації школи в очах широких мас внаслідок ігнорування законів про охорону праці дітей і недостатнє пов'язання дитячої праці з навчанням і зміцненням здоров'я.

Повинні бути в зв'язку з політехнізацією школи змінені в значній мірі програми школи-семирічки. Починаючи з наймолодших груп, гігієна, особиста і соціальна,

повинна зайняти належне місце в школі, гімнастика повинна входити складовою частиною в роботу кожного дня. Звичайно, дитяча і підліткова гімнастика повинна мати інший характер, ніж звичайна фізкультура, в ній повинні відігравати величезну роль ігрові, орієнтувальні і трудові моменти.

Зовсім інше місце повинні зайняти в школі ліплення, малювання, креслення, моделювання, що зміцнюють образне мислення і зорову пам'ять і мають величезне значення в справі політехнічного виховання.

Особливу увагу слід звернути на теоретичне і практичне викладання в усіх групах питань організації праці. В реконструкції народного господарства питання організації колективної праці відіграє величезну роль, і немислимо, щоб наша радянська трудова школа проходила мимо цього питання. Це питання найтісніше повинно бути пов'язане з питанням обліку, планування, організації праці.

Викладання цієї нової галузі знань — питань організації праці — повинно бути тісно пов'язане з налагоджуванням усього режиму шкільного і позашкільного життя і докорінно реорганізувати питання дитячого самоврядування.

Маркс писав про те, що неминуче завоювання робітничим класом політичного панування завоює в школі місце теоретичному і практичному навчанню технології. У наших школах цьому навчанню не відведено ще належного місця. Поки ведеться лише вивчення деяких елементів наукової технології, оскільки вони входять у предмети фізики і хімії. Наукова технологія вимагає, однак, вивчення фізики і хімії в значно тіснішому і послідовнішому зв'язку з виробництвом, ніж це має місце в звичайних курсах фізики і хімії. Це питання треба опрацювати.

Маркс говорить також про обов'язкове викладання агрономії. Зближення між виробництвом міста і села, яке характерне для реконструктивного періоду, робить викладання агрономії, теоретичне і практичне, в усіх школах, в тому числі і в школах ФЗС, абсолютно необхідним.

Запровадження викладання наукової технології і агрономії визначає собою характер праці в політехнізова-

ній школі. Треба всіляко боротися з ремісничим, вузько-тренувальним характером шкільних майстерень, перетворюючи їх у трудові лабораторії по вивченню матеріалів і форм їх обробки.

Разом з тим шкільні майстерні повинні організувати продуктивну працю дітей у школі і поза нею.

Продуктивна праця дітей кожної групи повинна мати своє певне обличчя, враховувати вікові особливості і життєвий досвід дітей і легко піддаватися обліку.

Основна проблема — в поєднанні продуктивної праці з навчальною, в поєднанні конкретної продуктивної праці з працею політехнічною. Ця проблема може бути розв'язана в порядку розробки цілого ланцюга практичних завдань.

Підприємство, до якого прикріплюється школа, повинно особливо уважно вивчатися школою. Підприємство повинно всіляко сприяти цьому. Але це вивчення не повинно в школі ФЗС перетворюватися в професійну підготовку, в підготовку робочої сили для даного підприємства, а бути лише вихідним пунктом для більш глибокого вивчення будь-якого виробництва. Тренувальні моменти, що відіграють велику роль у професійній підготовці, повинні відігравати в політехнічній освіті лише службову роль...

Поряд з вивченням роботи підприємства необхідно ставити вивчення інших видів праці, як-от: робільництва, викладацької діяльності, кооперативної справи, статистики і т. п. Політехнізація школи потребує поєднання праці фізичної і розумової.

Ще більш важливе поєднання праці індустріальної з тими чи іншими видами праці землеробської (городництвом, курівництвом, льонарством, травосіянням та ін.).

Лише таке поєднання різноманітних видів діяльності дасть можливість виховати дійсно всебічно розвинених людей.

Правильний вибір професії забезпечує можливість найбільш доцільного використання сил кожного. Тому школа повинна організувати допомогу в цій справі, консультацію в справі попередньої орієнтації на вибір професії. Буржуазна психотехніка має архікласовий характер і цілком підпорядкована завданням капіталістичного застосування робочої сили. Радянська психотехніка по-

винна охоплювати більш ранній вік, бути тісно пов'язана з педологією і виходити з завдання виховання «абсолютної придатності людини до різних вимог праці».

Врахування здібностей дитини і гармонійного їх розвитку, педагогічна ліквідація однобічності інтересів і розвитку окремих дітей, врахування спеціальної обдарованості і задоволення потреб, що впливають з цієї обдарованості,— такий шлях радянської психотехніки дитячого і підліткового віку.

Правильний вибір професії даватиме максимум задоволення роботою і підвищуватиме її ефективність.

Проблема політехнізації школи не терпить зволікання. Розв'язана вона може бути тоді, коли в розв'язанні цього завдання візьмуть участь широкі маси робітників. Треба негайно створити постійні курси по підготовці з робітників різних професій інструкторів політехнічної праці. Але це тільки частина завдання. Найкращий шлях залучення робітників до справи політехнізації школи — це політехнізація освіти дорослих, загальної і професійної. Ця проблема менш складна, хоча й не менш настійна, ніж проблема політехнізації школи, де потрібна орієнтація на вік. Політехнізація всієї освіти дорослих і політехнізація школи нерозривно пов'язані між собою і повинні бути якомога швидше здійснені.

ТОВАРИШІ РОБІТНИКИ, БОРІТЬСЯ ЗА ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ!

(ДОПОВІДЬ НА 1-Й РОБІТНИЧІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ В СПРАВІ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ ЛЕНІНСЬКОГО РАЙОНУ МОСКВИ)

*У буржуазних країнах
політехнізм нездійснений.*

Товариші, ця конференція має своє особливе обличчя. На вашій 1-й районній політехнічній конференції присутні делегати — робітники фабрик і заводів. Те, що робітники з підприємств обговорюватимуть питання політехнізації школи, має, звичайно, величезне значення. Саме зараз, в даний момент, увага робітників починає приковуватися до питань школи.

Про політехнізацію школи говорилося з самого початку організації Радянської влади, і в програмі партії говориться, але тільки тепер, коли у нас такі великі досягнення в галузі колективізації сільського господарства, коли ударництво і соцзмагання підвищують свідоме ставлення до праці,— в цей момент робітники почали особливо цікавитися тим, чи навчає праці школа і як вона навчає.

Тепер ми маємо умови, сприятливі для проведення політехнізації в життя. На початку, коли доводилося вести громадянську війну, потім, коли доводилося відбудовувати стару промисловість,— тоді питання політехнізації не проникало широко в життя. Весною цього року, коли товариші почали виступати на заводах і фабриках з доповідями про політехнізацію, звичайно виявлялася така картина, що робітники не знали, що це за політехнізація. Часто було так, що голова зборів говорив: «Зараз буде доповідь про «політичну» школу». Навіть слово «політехнізація» було зовсім чуже. Але вже тепер, після політехнічного з'їзду, здійснюється цілий

ряд конкретних заходів, практичних заходів до того, щоб спільними зусиллями і вчителів, і робітників посправжньому обговорити цю справу.

Про політехнізацію дуже багато писали в свій час Маркс і Енгельс, які вказували на те, що сучасна велика промисловість потребує зовсім іншого типу робітничого навчання, ніж те, яке існувало колись.

Ми маємо досить багато вказівок у Маркса і Енгельса на те, яке величезне значення має політехнізація, як вона створює робітника, який не тільки технічно виконує якийсь невеликий кусочок роботи, але який в той же час є свідомим будівником виробництва, який є не тільки виконавцем, але й організатором і будівником нового виробництва. На це звертав увагу Маркс, він говорив про те, як саме треба підготовляти дітей до праці, як треба поєднувати навчання з виробництвом, фізичне виховання дітей з вихованням розумовим, загальну освіту з умінням працювати, з розумінням виробництва.

ЛЕНІН ПРО ПОЛІТЕХНІЗАЦІЮ

У нас раніше від усіх звернув увагу на питання про політехнічну працю т. Ленін.

У 1897 р. Ленін написав статтю «Перли народницького прожектерства», де він говорив про необхідність виховання дітей по-новому, говорив про необхідність поєднання навчання з продуктивною працею. Потім він повернувся до цього питання вже значно пізніше, при Радянській владі, коли він працював над складанням програми партії. Він там написав кілька пунктів про те, що у нас школа повинна бути політехнічною, і, нарешті, останнім часом, у 1920 р., він писав про те, що треба негайно, відразу ж проводити політехнізацію, причому він вказував на ті труднощі, які в нашій відсталій у промисловому відношенні країні зустріне політехнізація; він говорив про те, що необхідно школі надати політехнічного характеру і почати це робити негайно.

Володимир Ілліч говорив про те, що Радянська влада плюс електрифікація — це те, що потрібно для соціалізму, тобто для будівництва соціалізму необхідна не буржуазна влада, а влада пролетаріату, Радянська влада, а крім того, необхідна сучасна, високорозвинута техніка.

Це ж є необхідною передумовою і для політехнізації школи: наявність Радянської влади і наявність електрифікації, тобто наявність сучасної техніки. Необхідна Радянська влада тому, що в буржуазних країнах політехнізація неможлива. Правда, там є трудові школи, але там трудова школа побудована на зовсім інших началах.

Недавно мені довелося ознайомитися з французьким матеріалом: Франція хоче поставити викладання праці в масовій школі. Одним з видів праці там є такий вид праці: дітям дається клубок сплутаних ниток, і вони годинами повинні сидіти і розплутувати їх, тому що це, мовляв, виховує терпіння, яке так необхідне робітникові, тренує пальці рук.

Про зв'язок шкільної праці з виробництвом і мови немає в масовій французькій школі. Це тому, що капіталісти тепер більше ніж будь-коли бояться свідомості робітників. Цей страх свідомості робітників надзвичайно характерний.

Років два тому висунуто було питання про вступні курси у виробництво, які мають на меті ознайомити з виробництвом в цілому робітників, які щойно вливаються у виробництво. В цей час приїхав з Німеччини один товариш, і, коли я розповіла йому про вступні курси у виробництво, він відповів: «От як характерно. У вас в Радянській Росії думають про те, як би робітника зробити в технічному відношенні більш свідомим, як зробити його господарем виробництва і організатором виробництва, а у нас в Німеччині, навпаки, намагаються давати тільки технічні навички, а розуміння виробництва намагаються не давати. Вживають ряд заходів до того, щоб це розуміння виробництва було робітникові недоступне».

Ось чому треба сказати, що політехнізація, як її розуміли Маркс і Енгельс, як її розумів Ленін, можлива тільки в Радянській країні. Але поки у нас промисловий розвиток ішов дуже повільними кроками, доти не можна було розраховувати на те, що політехнізація широко розвіється. Але ви знаєте, що тепер у цьому відношенні ми бачимо великі зрушення, і тому треба сказати, що формула Леніна: «Радянська влада плюс електрифікація — це все, що нам потрібно для соціалізму» — може бути застосована і до питання про політехнізацію, тобто

треба сказати, що Радянська влада плюс електрифікація — це все те, що необхідне для того, щоб було можливо провести в життя в широких розмірах політехнізацію всієї нашої школи, починаючи від найнижчих ступенів до найвищих.

ПЕРЕБУДОВА ПРОМИСЛОВОСТІ НА СОЦІАЛІСТИЧНИХ НАЧАЛАХ

Ми всі знаємо, що тепер відбувається перебудова всієї промисловості на нових началах, на началах соціалістичних, і ось треба усвідомити собі те, в чому вона полягає. Перша особливість — це те, що ручна праця у нас замінюється механічною. Якщо ми подивимось, як переустатковуються старі заводи, і візьмемо, наприклад, такий завод, як Путіловський, що ми бачимо на цьому заводі? Ми бачимо на цьому заводі, з одного боку, нові машини найпередовішої техніки, а поряд ми бачимо тут же, побіч, як робітники найпервобутнішим способом переносять на руках важкі речі. Якщо ви взагалі вдивитесь в старі заводи, які реконструюються, ви побачите ту ж саму картину, що стара ручна праця ще не до кінця витіснена працею механічною. Те саме в ще більшій мірі ми бачимо в сільському господарстві. У поняття «політехнізація» входить не тільки робота на заводах. І Маркс, і Енгельс, і Ленін включали в політехнізацію також вивчення і сільського господарства, а в цій галузі особливо різко виступає все значення заміни ручної праці машинною. Раніше працювали найпервобутнішим способом: сохою орали, жали руками, молотили руками,— панувала ручна праця. Тепер ми бачимо, як в сільське господарство все більше й більше проникають всякого роду машини. Колись Ленін говорив, що якби ми могли дати селу відразу ж трактор, тоді селяни сказали б: «Ми всі за комунію». І тепер, коли в полі запрацювали комбайни, трактори, то бачиш, як селян вражають ці машини, як трактори переконують селян краще від усього іншого, що треба вести господарство по-новому. Саме це вторгнення машин у село і становить особливість даного моменту.

Коли ми говоримо про програми політехнізації в наших школах, ми повинні на цей бік справи звернути

особливу увагу, треба, щоб діти завжди порівнювали ручну працю з машинною працею. Це дуже легко організувати. Я пам'ятаю опис 1-ї Всесвітньої виставки, яка була в Парижі, здається, в 1889 р.—точно не пам'ятаю року, але справа була в 80-х роках. Там була показана молотба ціпом, а поряд — робота молотарки, і тут же підраховувалось, скільки часу витрачається на обмолот ціпом і скільки часу йде на обмолот тієї ж кількості молотаркою. Це було у 80-х роках, коли молотарка була новиною.

ДОРОГУ МЕХАНІЗОВАНИЙ ПРАЦІ

Нам треба в нашій школі поставити питання так, щоб показати дітям перевагу механізованої праці в усіх галузях, особливо в таких галузях, де раніше все робилося руками. В цьому відношенні характерна галузь сільського господарства, де ручна праця і досі має величезне застосування; потім треба ще взяти галузь домашнього господарства, де й досі ще панує ручна праця. Буде дуже корисно повести дітей також у хлібопекарню і показати їм, скільки сил витрачається на випічку хліба в окремії сім'ї і як далеко швидше і краще хліб випікається в хлібопекарні. Або ж можна порівняти шиття ручне і машинне. Треба по всій лінії показати перевагу механізованої праці.

З другого боку, характерним для реконструктивного періоду є ще те, що створюється дуже велика енергетична база, і саме це теж треба дітям пояснити. Треба пояснити їм усе значення електростанцій; треба показати це, взявши такі приклади порівняння, як пересування по місту: раніше була конка, потім — паровик, а тепер — трамвай. Усе це треба наочно показати дітям, треба вказати їм на різницю в русійних силах. На цьому питанні, на питанні створення потужної енергетичної бази, треба особливо докладно спинитися в школі і особливо ясно показати це дітям.

Раніше старим способом велося господарство, особливо це характерно для землеробського господарства. Селяни працювали так, як працювали їх батьки і діди. А тепер усе переводиться на наукову базу. Недарма Володимир Ілліч незабаром після взяття влади робітни-

ками, виступаючи якось, говорив про те, що віднині наука служитиме лише інтересам широких мас. До цього часу, говорив він, поки наука була на службі у капіталістів, вона служила цілям експлуатації, але віднині наука в Радянській державі служитиме інтересам широких мас. Про змичку науки з масами також говорив Ленін — він говорив про те, що в результаті творчості мільйонних мас буде створено щось значно вище, ніж може створити найбільший геній. Якщо відбудеться змичка науки з масами, то це може і науку піднести на далеко вищий ступінь, допоможе поставити всю науку на службу масам.

ВЧИТИ ВСЕБІЧНО РОЗУМІТИ ЖИТТЯ

Коли ми говоримо про програми наших шкіл, ми повинні дбати про те, щоб навчити дітей по-дослідницькому підходити до кожного питання.

Питання теоретичного навчання стоять дуже серйозно: ми не повинні в школі давати просту рецептуру, прості правила, а ми повинні вчити дітей — з молодших груп до старших — підходити до кожного питання по-дослідницькому і вивчати його якнайглибше, охоплюючи всі сторони питання. Це створить передумови для того, щоб заповіт Леніна про змичку науки з масами був виконаний.

Потім особливість реконструктивного періоду полягає в тому, що колективна праця займає зовсім особливе місце. Ми знаємо, що колективна праця — не новина. Наприклад, якщо ми візьмемо «Капітал» Маркса, ми побачимо там окремий розділ про кооперацію, де під кооперацією розуміється колективна праця.

Там Маркс вказує, що по суті на кожній фабриці ми маємо величезну колективну, організовану працю. Маркс підкреслює, що колективна праця — це нова могутня сила, яка робить цю працю значно продуктивнішою, ніж окрема індивідуальна праця, проте він вказує, що при капіталізмі вигода від цієї колективної праці йде на користь капіталістам. Якщо ми подивимося на великі господарства, ми побачимо і там колективну працю, але вигоди цієї колективної праці йдуть на користь поміщиків. У нас же вигоди колективної праці повинні йти на користь самим трудящим.

Останнім часом ми бачимо дуже великі зрушення в справі колективізації праці: ми бачимо, як дрібні підприємства замінюються більшими підприємствами; ми бачимо широкий розмах колективізації на селі, в сільському господарстві.

ВИХОВУВАТИ СТІЙКОГО КОЛЕКТИВІСТА

Ми безумовно вступаємо в нову фазу, в новий етап, і колективізацію ми повинні всіляко пропагувати в нашій школі. Школу необхідно будувати так, щоб колективна праця починалася з дошкільного віку. Шкільні заклади вже можуть ставити колективізацію праці дітей набагато ширше; ми бачимо, що з цього питання збираються наради дітей, діти привчаються працювати колективно. Так само суспільно корисна робота I ступеня повинна бути організована як колективна праця. Я не кажу вже про працю в старших групах шкіл ФЗС. Там питання колективної праці повинні зайняти величезне місце. Ми повинні виховати колективіста. Питання колективної праці потребують нової організації праці, і в цьому відношенні треба сказати, що коли фабрика має певну організацію, поділ на цехи, на певні групи робіт, то вся робота провадиться за загальним планом, спільними зусиллями. Це виховує вміння колективно, дружно працювати.

Робітники, які тепер їздять у колгоспи, для того щоб допомогти колгоспам організуватися, щоб передати свій заводський досвід селянам, часто відмічають у селян невміння на перших порах організувати свою спільну, колективну працю.

Недавно в Москві відбулася конференція, яка обговорювала організацію праці в колгоспах. Ця конференція мала величезне значення. Питання праці повинні бути також покладені в основу організації всього шкільного життя. Якщо подивимося тепер на те самоврядування, яке у нас існує в школі, то треба сказати, що воно нікуди не годиться в більшості шкіл. Це самоврядування організоване часто зовсім по-старому, і полягає воно в тому, що одні діти роблять догани іншим, часто діти викликають батьків і скаржаться їм на своїх же товаришів, взагалі на дітей покладаються «міліцейські» функції.

Ту дитячу організацію, яка у нас тепер є в школах, необхідно перебудувати. Ми в школах запровадили питання організації праці, і ми повинні дійсно це зробити. Ми повинні почати з молодших груп навчати дітей організовуватися і для розумової і для фізичної праці, навчити дітей якомога краще організовувати спільно свою продуктивну працю, своє навчання, свою громадську роботу.

ЗА ПЛАНОВІСТЬ, ЗА ОРГАНІЗАЦІЮ ПРАЦІ

Питання організації мають величезне значення. Ми знаємо, яке величезне значення ця організація має в кращих школах, коли вчителі знаходять правильний підхід. Наприклад, недавно через мої руки проходила одна стаття вчительки Трьохгорної школи, яка прикріплена до Трьохгорної мануфактури; вона розповіла, як відбувався прийом до школи. Вона зуміла організувати дітей у старших групах для того, щоб вони в день прийому до школи допомагали новоприбулим малюкам швидко організуватися, і навчила дітей, як треба це організувати.

Звичайно день прийому до школи в молодшій групі — це найважчий день. Діти ще школи не бачили — тут починаються і сльози, і просьби додому відпустити, і розгубленість дітей. Звичайно буває страшенний хаос. І от учителька описує, як діти старших груп (третьої і четвертої груп) зуміли підійти до новичків і як самі новички і батьки їх здивувалися, як організовано пройшов ранок, як раптом усі діти почали співати, шикуватися в ряди. Це тому, що старші діти зуміли підійти організовано. Така організація дітей має колосальне значення. Всі питання організації життя дітей, організації праці повинні бути пророблені, тому що це одно з основних питань. Але цілком зрозуміло, що організація праці тягне за собою плановість.

РАННЯ СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ШКІДЛИВА

Іноді у нас вважають так, що політехнізація — це набуття тільки певних навичок. Це зовсім невірно. Ленін у 1920 р. написав замітки на мої тези про політехніза-

цію. Ми з ним якось говорили про політехнізацію, і він запропонував накидати тези. Я написала тези, але вийшли вони дуже малоконкретні, і Володимир Ілліч написав на них зауваження, в яких підкреслив таку річ, що не можна говорити абстрактно про політехнізацію, а треба говорити більш конкретно. І от він які сторони відмічав. Він підкреслював, що треба уникати ранньої спеціалізації. Іноді у нас стараються вже для дітей років дванадцяти наперед визначити майбутнє, наперед визначити, ким хто буде: чи буде хлопчина вагоноводом, чи буде він токарем, слюсарем, чи піде він у вуз, по художній частині чи по якій іншій; заздалегідь з малих років дають йому спеціалізацію. Цей метод у нас був. Це від старовини успадковано, а в дітей же і інтереси часто змінюються, і смаки. Вузька спеціалізація не дає розуміння виробництва в цілому. Тепер життя таке, темпи будівництва, темпи науки такі, що роблять часто спеціалізацію, яка довго набувалася, цілком непридатною. Скажімо, ось навчався хлопчик років з восьми ложки дерев'яні робити, а потім перестали їсти дерев'яними ложками, пішли дешеві металеві ложки. Ну куди йому з його професією подітися, а він нічого не знає, крім як ці ложки робити.

Або от швейна справа. Якось приходили до мене діти з дитячого будинку кілька років тому і скаржились: «Ось уже шість років навчають нас тільки петлі обкидати і рукави вшивати, і ми тільки й уміємо, що петлі обкидати і рукави вшивати, а куди з цим іти — не знаємо». Замість того щоб взагалі навчити шити, користуватися машиною і т. д., навчають тільки вузької спеціалізації, починаючи з раннього віку. І от саме Володимир Ілліч заперечував проти цього, говорив про шкідливість ранньої спеціалізації. Говорив він у той же час про необхідність не надавати підготовці вузькопрофесійного характеру, говорив про необхідність поряд з вивченням праці якнайглибше і якнайкраще ставити загальну освіту. В своїх замітках на мої тези він підкреслює, що треба розширити і якомога глибше поставити загальноосвітні предмети, а потім він говорить про необхідність негайно використати всі можливості, щоб організувати екскурсії, про необхідність екскурсій на електростанції і т. д.

Тут, здається, є товариші з МОГЕС. У них недавно відбувалася конференція — десятиріччя ГОЕЛПРО святкувалось. Там, очевидно, хто-небудь виступав і наводив слова Володимира Ілліча про те, як треба кожну електростанцію перетворювати в агітпункт, у пункт пропаганди електрифікації, треба, щоб інженери там читали лекції, щоб там проводились досліди, які з'ясовували б суть електрифікації. Треба, щоб при станції були відповідні книги, були цілі бібліотеки по електрифікації. Але це у нас не зроблено досі. Десять років минуло з того часу, як вироблений план електрифікації, а ось ця сторона справи, щоб кожна електростанція була перетворена в такий природний посібник, — це досі не проведено. Нам треба зробити кожну електростанцію живим шкільним посібником, який допомагав би дітям зрозуміти суть електрифікації.

Володимир Ілліч говорив і про необхідність відвідування і вивчення кожного заводу, про необхідність відвідування найкраще поставлених радгоспів. Це говорив Володимир Ілліч десять років тому. У нас на заводи екскурсії є, але дуже поганенькі. Ось тепер у нових зернових радгоспах екскурсії набирають масового характеру, але треба сказати, що друга сторона, на яку вказував Володимир Ілліч, що екскурсії повинні проходити під керівництвом інженерів і агрономів, — ця сторона виконується поганенько, екскурсії часто відбуваються стихійно. В який-небудь «Гигант», радгосп на Північному Кавказі, збираються сусідні селяни, дивляться, як по-новому йде робота на цій новій величезній зерновій фабриці, але нікого немає, хто б пояснив їм те нове, що вони бачать. Справа з цього боку не організована, організувати цю справу необхідно.

ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНІ СИЛИ — НА СЛУЖБУ ПОЛІТЕХНІЗМУ

Володимир Ілліч з усією наполегливістю говорив, що треба мобілізувати всіх інженерів, усіх агрономів, усіх, хто закінчив фізико-математичне відділення вузів, — одним словом, усіх тих, хто може розповісти, що треба і як треба дивитися на заводах, у радгоспах, в МТС,

на електростанціях,— на роз'яснювальну пропаганду, на техпропаганду. І ще далі говорив Володимир Ілліч, що треба організувати невеличкі політехнічні музеї.

Якийсь час проводилися надзвичайно цікаві починання по створенню політехнічних музеїв. Це було в перший рік існування Радянської влади. При заводах створювалися невеликі кабінети-музеї, де виставлялись цифрові дані про роботу заводу, про роботу даної галузі виробництва і всього господарства в цілому, так що робота заводу подавалася на фоні роботи всього народного господарства в цілому. Виставлялись моделі машин, результати праці та ін. Це мало надзвичайне значення. Тепер, коли у робітників величезний інтерес до виконання промфінплану, коли так широко розвинуте ударництво, соцзмагання, такі кабінети можна було б створювати силами робітників, під їх керівництвом, і це мало б значення і для самого заводу, і для шкіл, прикріплених до заводів, і для тих шкіл, які проводять екскурсії на ці заводи. Така ж виставка повинна була б бути і при окремих радгоспах і колгоспах. Усе це треба було б зробити. Я підкреслюю, що ще десять років тому Володимир Ілліч говорив про те, що політехнічні школи можна будувати тільки тоді по-справжньому, коли в цій справі візьмуть участь самі робітники. Школу він розумів як школу, в роботі якої бере участь робітник. Школа — це не якийсь замкнений навчальний заклад, а це — кусок живого життя. Володимир Ілліч говорив про важливість розширення політехнічного кругозору і у дорослих робітників, говорив про важливість виробничої пропаганди, причому виробничої пропаганди, що проводиться під кутом зору політехнізації.

ДО ПОВСЯКДЕННОЇ УЧАСТІ РОБІТНИЧИХ МАС У ЖИТТІ ШКОЛИ

Проведено прикріплення шкіл до підприємств. Багато хто правильно відзначає, що хоча це прикріплення шкіл до підприємств було зустрінуте з великим задоволенням, хоча воно дійсно зв'язало школу з підприємством, діти школи, особливо піонери, почали цікавитися роботою виробництва, але все ж шляхи політехнізації школи до кінця ще не нащупані.

Надзвичайно важливий самий факт прикріплення. Як повинно підприємство допомагати школі? Між іншим, спостерігаються такі факти: часто заводи шкільні приміщення беруть собі під який-небудь цех або майстерню, займають під заводську контору шкільну будівлю, а тим часом завод, до якого прикріплена школа, повинен і матеріально допомагати школі, турбуватися про приміщення для школи. Робітники на заводі повинні виявити велике піклування про прикріплену до них школу.

У робітника значно більше призвичаєне око — він пройде по школі, зразу помітить недоліки, хиби. Тут надзвичайно важливі пропозиції робітників про те, як повинен споруджуватися будинок і особливо як повинна будуватися шкільна майстерня.

Не можна так вважати, що досить виділити яких-небудь двох-трьох товаришів і вони вже повинні думати про школу, або дати яку-небудь суму грошей і думати, що цим все закінчено. Не в цьому справа. Треба не тільки гроші дати або яку-небудь трійку або п'ятірку товаришів виділити, які б цією справою займались, а необхідно, щоб уся робітнича маса так само дбала і про школу, як вона дбає про своє підприємство, про свій цех; щоб вона вносила так само цілий ряд ділових пропозицій про роботу школи; щоб ініціатива робітника спрямовувалася на те, як краще треба побудувати школу, як краще збудувати майстерню. Якщо ж усе це ставити в порядку формальному — мовляв, дали грошей і робіть, як хочете, — то з цього користі буде мало. Треба прикувати до школи увагу всіх робітників.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИХОВАННЯ — ДІТЯМ МІСТА

Потім надзвичайно важливо, щоб дати можливість усій школі в цілому літом побути де-небудь у колгоспі або радгоспі. Раніше заводи звертали на це велику увагу. Тепер більше дбають тільки про піонерські табори, але, якщо ми підходимо до питання про політехнізм, треба, щоб не тільки піонери на село їздили, а щоб усі діти поголовно побули в колгоспі і радгоспі. Це надзвичайно важливо.

Я одного разу, кілька років тому, була на колишньому заводі Ліверса і бачила, як діти копирсаються в

пилу. Я спитала: «А чому ж, діти, завод не зробить так, щоб ви літом куди-небудь поїхали на село і там подивилися, як селяни працюють?» Діти мені нічого не відповіли, а доросла робітниця, яка тут була, сказала: «Ми тільки піонерів відправили».— «Як же,— кажу,— бути цим ось дітям, адже їм теж треба вчитися сільськогосподарської праці?»

Тепер стоїть питання про те, щоб вся школа побувала літом на селі, і не просто на селі, а в кращому колгоспі, в кращому радгоспі, де дітям є чого повчитися.

Піклування про фізичний розвиток дітей теж повинно бути в полі зору робітників. Недавно мені довелося розмовляти з червоним директором ярославського заводу «Лакокраска». Цей завод відзначається тим, що він дуже підняв продуктивність праці, що там надзвичайно добре поставлена організація праці,— зразковий завод. І дуже багато для цього заводу зробив саме цей директор. І ось до цього заводу прикріпили дітей школи, загін піонерів з двохсот чоловік. Робітники заводу зацікавились, який же стан здоров'я у цих дітей. Виявилось, що з двохсот піонерів 60% були з зачатками туберкульозу. Тоді цей червоний директор — можливо, він і не мав на це формального права — організував при фабриці молочне господарство, завів корів, і тепер кожний робітник одержує на дитину пляшку молока.

Такий підхід має пряме відношення до політехнізації, тому що і Маркс, і Енгельс, і Ленін не даром говорили про фізичне виховання. Треба виховувати не малосильних дітей — політехнічне виховання передбачає дітей, здатних до праці, здорових, не туберкульозних і не нервових.

Це питання повинно стояти в полі зору робітників. Це також має безпосереднє відношення до політехнізації.

ЗАЛУЧИТИ РОБІТНИКІВ ДО ПРОГРАМНО-МЕТОДИЧНОЇ РОБОТИ ШКОЛИ

Треба, щоб робітники вникали в саму суть того, чим займаються діти, що вони проходять, як у них поставлена програма викладання праці. Це цілком розв'язне завдання.

От колгоспники мені розповідали про свої спори з учительством: «Ми взяли програми, проглянули їх, розібрали, що вони — підходять чи не підходять, і прийшли до висновку, що підходять».

Але якщо це можуть зробити колгоспники, невже цього не можуть зробити робітники, які значно краще підковані, яким набагато легше зрозуміти, що правильно, що неправильно і як програма виглядає з точки зору політехнізації? І от необхідно, щоб робітники уважно переглянули, як ставиться викладання, чи правильно ставляться різні предмети: як математика ставиться, креслення, чи нема тут яких-небудь проривів. Треба, щоб все це було в полі зору робітників.

Треба, щоб робітники прийшли на допомогу школі. Важливо, щоб вони свій трудовий досвід передали дітям, важливо, щоб вони виділяли інструкторів, які розповідали б про виробництво і могли б пояснити значення кожної машини і кожної деталі в ній. Дуже важливо, щоб діти, які навчаються в школі-семирічці, приходили працювати на завод, щоб увесь завод, усі робітники брали шефство над ними і піклувалися про те, щоб ці діти дійсно дістали від заводу все, що вони можуть дістати.

ШЕФСТВО СТАРИХ РОБІТНИКІВ НАД ПІДЛІТКАМИ

Останнім часом мені дуже часто пишуть колишні вихованці дитячих будинків і колишні безпритульні. Тепер дуже великий попит на працю. Тому постала можливість потрапити на виробництво тим хлопцям, які раніше пропадали в дитячих будинках, хлопцям 16—17—18 років. Цим хлопцям хотілося ввійти в трудове життя, але їм нічого не залишалося, крім хуліганства. Тепер для них вихід у життя є. Вони всі рвуться на фабрику, їх беруть на фабрику, але виходить ось яка річ: ці юнаки і на фабриці лишаються безпритульними — для них нема гуртожитків.

Мені розповідав товариш з «Красного богатыря», що юнаки, які працюють на фабриці, ночують на вокзалах. І потім, якщо гуртожиток на фабриці налагоджений, то ніхто не стежить, як там іде життя, і хлопці поводяться

інколи неподобно. Вони часто не можуть увійти в трудове життя, хоч і працюють на заводі.

Я думаю, що необхідно заводам взяти шефство над цією молоддю. Треба звернути увагу на те, що безпритульним дітям і дітям дитбудинків, які приходять на виробництво, можна було б багато чого навчитися. Над ними треба взяти товариське шефство; це товариське шефство над дітьми, які тільки що закінчили школу і йдуть на виробництво, дуже важливе. Треба не тільки навчити молодь працювати, але треба, щоб робітники передали їм свій революційний досвід. Коли робітник прийде в школу і розповість про 1905 і 1917 рр., про громадянську війну, то діти все це зрозуміють в сотню разів краще, ніж коли б вони про це прочитали в сухому підручнику, хоча б і написаному спеціально для дітей. Слово живого учасника боротьби має величезне значення. Треба розповісти дітям, як робітники боролися. Це теж має пряме відношення до політехнізації.

Особливо важливим є також, щоб і до вчителів виробилось товариське ставлення серед робітників на заводі.

ЗМИЧКА РОБІТНИКА І ПЕДАГОГА — ЗАПОРУКА ПІДГОТОВКИ КАДРІВ БУДІВНИКІВ СОЦІАЛІЗМУ

Мені доводилося бути на кількох конференціях учителів, і у мене склалося враження, що там, де по-справжньому відбувається прикріплення до школи, там, де робітники йдуть назустріч цьому прикріпленню, ми з боку вчителів бачимо великий ентузіазм. Наприклад, на заводі «Динамо» вчителі напередодні свого вихідного дня йдуть працювати на завод в нічну зміну. Але, звичайно, потрібна і зустрічна підтримка цього ентузіазму. Треба, щоб учителі відчували себе членами робітничого колективу, щоб і в розумінні постачання, і в розумінні товариського ставлення робітники якнайближче підходили до вчителів. Там, де здійснюється така змичка, там і вчителі краще зуміють вчити дітей, вони також допомогатимуть і самому заводові, і політехнізації дорослих робітників. Треба, щоб між учителями і робітниками на заводі вийшла тісна, товариська змичка.

Я думаю, що в дальшому присутній педагогічний склад висловить свої міркування і робітники висловлять свої міркування, і на основі обміну думками конференція намітить шляхи побудови справжньої політехнічної школи, яка повинна підготувати майбутніх працівників, майбутніх будівників соціалізму.

1931 р.

БОРотьБА ЗА ЯКІСТЬ ШКІЛЬНОЇ РОБОТИ

(ДОПОВІДЬ НА І ВСЕРОСІЙСЬКОМУ З'ЇЗДІ В СПРАВІ ВСЕОБУЧА)

Товариші! Кожний з нас розуміє, що боротьба за всеобуч є не тільки боротьбою за кількість шкіл, не тільки боротьбою за те, щоб усі діти були охоплені навчанням, але також і боротьбою за те, щоб виховання і навчання мали певний характер. Питання боротьби за якість школи має для нас величезне значення.

Наша школа, школа *соціалістична*, докорінно відрізняється від школи буржуазної, і от якість нашої школи повинна вимірюватися тим, наскільки ця школа за своїми настановами, за всією своєю навчальною і виховною роботою є школою соціалістичною. Ця школа є фронтом на полі боротьби за соціалізм. Володимир Ілліч говорив: треба не тільки скосити бур'ян експлуатації, але треба так переорати ґрунт, щоб на ньому не могли рости ні куркуль, ні капіталіст, не могла рости ніяка експлуатація. Він завжди надавав величезного значення роботі школи в галузі цього переорювання ґрунту, в галузі перебудови всього життя на нових началах. Коли тепер перечитуєш те, що він говорив у цій галузі, бачиш, як багато з того, що він говорив, ще не виконано. Тепер ми переживаємо період, коли ми вступили вже в смугу соціалізму, коли реконструкція всього народного господарства йде велетенськими кроками. Ми знаємо, які успіхи зробила наша країна в галузі індустріалізації, в галузі колективізації сільського господарства, в галузі плановості господарства, і ось на цьому ґрунті тепер виростає колосальна свідомість трудящих. Тепер настав такий момент, коли нова соціалістична школа може роз-

горнутися повністю на всіх ділянках країни. Характерною особливістю цієї школи є те, що вона має і повинна мати політехнічний характер. Володимир Ілліч говорив, що для соціалізму потрібні такі передумови, як Радянська влада плюс електрифікація, тобто велика сучасна промисловість. І от цілком так само для повного розвитку нашої політехнічної соціалістичної школи необхідні теж ці дві передумови: Радянська влада і розвиток великої сучасної промисловості — те, що висловлено в Ілліча одним словом «електрифікація». Ми бачимо, що ці передумови в наявності, через те не випадково, що в даний момент вдається проводити політехнічну школу в життя.

В основу нашої політехнічної школи кладеться праця. Ми — матеріалісти, у нас — матеріалістичний світогляд, і ми розуміємо величезне значення техніки, вирішальне значення техніки і організації праці. Тому стрижнем усієї нашої роботи в школі ми робимо працю, але не працю взагалі. Я пам'ятаю, як у 1919 р., коли доводилося в Казані розмовляти з учителями, мені вчителі говорили: «Ми вчимо в школі працьовитості». Це слово «працьовитість» взяте від старого, а ми навчаємо тепер не працьовитості, ми навчаємо свідомого, соціалістичного ставлення до праці, ми вчимо вміти працювати, працювати, пристосовуючись до всіляких умов. Таким чином, в основу нашої політехнічної школи ми кладемо не просто працю, а працю сучасну, яку беремо в її розвитку. Ми створюємо школу політехнічну, причому беремо працю в усіх її опосередненнях, в усіх зв'язках. З одного боку, ми зв'язуємо цю працю з оволодінням усіма силами природи, з науковою роботою, з другого боку, ми зв'язуємо нашу політехнічну школу, політехнічну працю з суспільним розвитком, з реорганізацією всього нашого життя на соціалістичних началах. Політехнізм, узятий в такому розумінні, взятий не як ремісництво, не як вивчення різних видів виробництва, а взятий в усьому своєму зв'язку, в усіх своїх опосередненнях, не може бути створений при капіталістичному ладі, тому що при капіталістичному ладі тут виходить внутрішня суперечність. Розвиток промисловості потребує політехнічної школи — промисловість потребує не тільки свідомого виконання, але й свідомого робітника, який може пристосуватися

до всіх змін, які відбуваються в сучасній техніці в зв'язку з прогресом науки.

Цього вимагає промисловість, але весь уклад капіталістичних країн не допускає цього, тому що коли робітники стануть свідомими, то це кінець капіталістичному ладові. Це одна з тих внутрішніх суперечностей, які прирікають капіталістичні країни на загибель.

І ось нам треба, будуючи нашу соціалістичну трудову політехнічну школу, стежити, щоб школа була не просто трудовою школою, а школою соціалістичною, політехнічною.

Десять років тому Володимир Ілліч говорив, що необхідно негайно ж провести в життя політехнічну школу, що ми маємо для цього всі можливості. Він вказував на цілий ряд можливостей, які вже тоді відкрилися в галузі виробництва, в галузі промисловості, для того щоб політехнізувати нашу школу. Але ось минуло десять років. Ці можливості тепер набагато ширші, але коли ми подивимося на те, що робиться, то побачимо, що ще багато вказівок Володимира Ілліча в цьому напрямі не проведені в життя.

Серед педагогів були тривалі спори: чи можна на селі, в національних районах, де відстала промисловість, чи можна там запроваджувати політехнічну школу? Можливо, політехнічну школу можна запроваджувати тільки на великих передових заводах, а в інших місцях це неможливо?

Якщо ми подивимося, як іде індустріалізація нашої країни, то ми побачимо, що ця індустріалізація захоплює не тільки деякі заводи, але вона охоплює всю країну. Особливі риси реконструкції полягають в тому, що ручна праця замінюється механізованою, машинною працею, але ж це проводиться не тільки на великих заводах, це проводиться і в найбільш відсталіх галузях виробництва — це проводиться в сільськогосподарському виробництві, це проводиться в побуті, в домашній праці, і ця заміна ручної праці машинною, механізованою працею надзвичайно характерна для реконструкції. Це ми можемо тепер наочно показати в найглухіших закутках, в найглухіших селах.

Тепер селяни з великою увагою дивляться на трактор, трактор став могутнім рушієм перебудови всього

світогляду широких трудящих мас і дає можливість широко цю сторону висвітлювати. Чим характерна наша реконструкція? Створюється потужна енергетична база. Володимир Ілліч говорив, що кожную електростанцію треба перетворити в агітпункт і навколо цієї станції розгорнути величезну роботу. Ми тепер в недостатній мірі це використовуємо, а ми можемо це використати, і з кожним роком усе в більшій і більшій мірі можемо використати, а там, де не можемо використати електростанцію, ми можемо використати двигун внутрішнього згоряння, використати трактор, використати автомобіль. Ми можемо тут показати дітям надзвичайно багато чого для розуміння основної сили, яка створюється у нас в країні.

Прадівівські способи обробітку землі відходять у минуле. Тепер наукова організація, науковий підхід до виробництва відіграють далеко більшу роль, ніж кілька років тому. І от наші школи повинні бути так само прийнятні науковим підходом. Наші програми, наші підручники повинні бути написані з далеко більшою науковістю. Ми повинні дітей з наймолодших груп навчити спостерігати, робити певні висновки, навчити дослідницького підходу до кожного явища, яке вони бачать. Це, товариші, характерно. Потім колективізація праці і організація праці на нових началах. Тепер РСІ дала директиву проводити в школах теоретичне і практичне навчання організації праці. Це ми робимо в дуже слабій мірі або зовсім не робимо, а тим часом цю сторону треба здійснити. Заміну дрібного господарства великим, вигідність великого господарства можна показати на практиці, на прикладах, і не тільки в центрі, але й на селі, де всі ці сторони виступають ще наочніше, тому що на селі була страшенна відсталість і там набагато яскравіше впадає в очі роль трактора, вигідність великого виробництва. Значення колективізації, яка створює нові форми організації праці, далеко сильніше впадає в очі.

Саме на основі цього ми й можемо виховувати в наших дітях розуміння плановості господарства, що становить також відмітну рису реконструктивного періоду. Коли ми дивимося на якість роботи наших шкіл, ми повинні поглянути, як проводиться вивчення всіх цих сторін, чи достатньо глибоко і правильно воно поставлене.

Створити соціалістичну політехнічну школу не можна руками тільки самих учителів. Про це чітко сказано в програмі партії. Там говориться про необхідність залучення населення і в першу чергу залучення *робітничої маси*. Там за ініціативою Володимира Ілліча вставлено пункт про те, що необхідно створити ради народної освіти. У нас є шкільні ради, батьківські ради, а нам треба створити такі ради, в яких брали б участь не тільки батьки, але й передові верстви робітників, колгоспників, партійці, комсомольці, ударники.

У нас проходить останнім часом прикріплення шкіл до підприємств, колгоспів, радгоспів, МТС. Це має величезне значення в тому відношенні, що зближує робітників, трудящих з школою. Що ми тепер спостерігаємо хоча б по Москві? Мені довелося бути на конференції, яка відбувалася в Ленінському районі. Тут товариші вітали з'їзд від цієї конференції. Там були представники з усіх фабрик і заводів району, не окремі представники, а цілі групи представників пристрасно обговорювали, як треба побудувати школу. Це величезне зрушення. Але, звичайно, қонче потрібно поставити найширшу пропаганду політехнізації серед робітників, у масах колгоспників, щоб їм ясно було, що таке політехнізм, тому що це питання ще далеко не всім ясне. Така пропаганда — завдання надзвичайної ваги.

Володимир Ілліч говорив, що треба уникати ранньої спеціалізації, він сказав чітко і ясно: «Уникати ранньої спеціалізації». А у нас що зробили? Наприклад, в Ленінграді взяли дітей, які, за даними статистики, у них повністю охоплені навчанням в обсязі семирічки, з шостих-сьомих груп і мобілізували в ФЗУ, тобто знизили таким чином значення ФЗУ і відірвали дітей від тієї попередньої політехнічної підготовки, яка повинна передувати фабзавучу. Правда, кожний бореться за політехнізацію, але все ж треба знати, що ФЗУ — це вже школа професійна, де вже є певна спеціалізація. Нам треба уникати ранньої спеціалізації, нам треба розвивати ФЗС як базу загальної політехнічної підготовки. ФЗС — це та школа, яку повинен пройти кожний робітник-підліток, хлопчик або дівчинка, перше ніж вони визначать для себе, в якій спеціальності вони працюватимуть. Са-

мий тільки факт прикріплення ФЗС до підприємства ще не гарантує цієї сторони справи.

Надзвичайно часто звужують поняття політехнізму і запроваджують політехнізм тільки в навчанні праці, не беруть політехнізм в усіх його опосередненнях. Звичайно, робітник-ударник, який сам свідомо ставиться до праці, робітник-комуніст, робітник-комсомолец — усі вони проникають в глибину цієї справи, їм легко зрозуміти смисл соціалістичної політехнізації, але нам необхідно в школі поставити широку пропаганду правильного розуміння політехнізму серед найширших мас трудящих.

Тут ще треба відзначити те, що говорив Володимир Ілліч, коли підкреслював необхідність всю виробничу пропаганду, всю роботу серед дорослих робітників по їх професійній освіті пов'язати також з питанням політехнізму. Якщо ми пов'яжемо навчальну роботу дорослих робітників з політехнізмом, то ми цим дамо таку зарядку, яка в будівництві школи відіграє вирішальну роль. Ось на цій стороні справи і треба спинитися.

Мені одна робітниця з Уралу писала з приводу ліквідації неписьменності, як робітники охоплені боротьбою за промфінплан тепер, як їх цілком захопило ударництво, соцзмагання, і от коли тепер навчання букв, слів не пов'язати з тим, що їх так хвилює, що їх так захопило, то ніхто не займатиметься лікнепом. Необхідно пов'язати ліквідацію неписьменності з вихованням свідомого ставлення до праці, з ударництвом і соцзмаганням, з боротьбою за промфінплан.

Ця робітниця має рацію на всі 100%: безперечно, що лікнеп треба повернути обличчям до виробництва, і не тільки до виробництва, а важливо пов'язати його з політехнізмом. Ті «вступні курси у виробництво», що читаються на ряді заводів для робітників, які щойно вливаються у виробництво, вони цілком так само повинні бути пройняті духом політехнізму; тільки тоді у робітників буде той політехнічний кругозір, який їм необхідний. Потрібно всю нашу політосвітроботу пройняти політехнізмом, бо цього вимагає сучасне виробництво, цього вимагає сучасна реконструкція, а ми з цим надзвичайно відстаємо. Ми повинні усвідомити, що для якості

всеобуча політехнізація школи матиме колосальне значення.

Якщо тепер серед робітників ведеться пропаганда політехнізму словом і ділом, то серед колгоспників ця справа поставлена ще поганувато. Нам треба серйозно взятися за пропаганду політехнічної школи на селі.

Володимир Ілліч писав, що необхідно провести мобілізацію всіх інженерів, усіх агрономів, усіх, хто закінчив фізико-математичний факультет, на читання лекцій з електрифікації, з політехнізму, для керівництва роботою по політехнізму, для керівництва екскурсіями, які розширюють політехнічний кругозір. Десять років тому було це написано, а тим часом поки що з цією справою у нас «тихо». Правда, ленінградські товариші говорили тут про досягнення в галузі політехнізму на фабриці «Знамя труда» і вказували на те, що у них частина інженерів на цю справу мобілізована. Я не знаю, що про це скаже Москва та інші центри, як у них щодо мобілізації. Я вважаю, що ми тут самі зробили дуже велике упущення: в програмах наших спеціальних технікумів і вузів (індустріальних, агрономічних та ін.) не стоїть предмет «політехнізація праці», а тим часом необхідно цей предмет запровадити, тому що інженер, агроном, учитель, який не вміє працювати на селі, не вміє допомагати широким масам у розширенні і набутті політехнічного кругозору,— це не радянський учитель, не радянський агроном, не радянський інженер...

Усякому радянському інженерові, агрономові, спеціалістові необхідно прекрасно знати і розуміти, що таке політехнізація, тоді не буде у нас ухилів ні у вузьке ремісництво, ні в багаторемісництво, не буде відриву теорії від практики, який ми часто помічаємо, не буде зведення політехнізації до вузького навчання навичок. Усе це буде зжито. Але не тільки серед інженерів і агрономів, а й в усій країні треба питання пропаганди політехнізації піднести на справжній рівень. Ось у нас школи прикріплені до підприємств, але чи створені при підприємствах ради з усіх бажаних, ради сприяння школі? У нас є ради сприяння, але вони складаються переважно з батьків, а нам треба, щоб провідна роль у цих радах була у робітничого класу, у робітників-передовиків.

Тому треба при підприємствах, радгоспах і колгоспах мати ради, які б вникали в саму суть програми, в методи шкільної роботи, щоб з боку підприємства була не тільки матеріальна допомога. Звичайно, і матеріальна допомога дуже важлива, але часто ця матеріальна допомога здійснюється так: «На тобі, боже, що нам не гоже». Зіпсована у нас машина — віддамо її школі. Кидаються з боку підприємства різні недогризки школі. Не так треба допомагати школі. Школі треба допомагати значно серйозніше в матеріальному відношенні, і це повинні зрозуміти, нарешті, господарники наші. Треба, щоб колгоспники і радгоспники наскрізь знали шкільну програму. Тепер є вже випадки, правда окремі випадки, коли робітники і колгоспники «по буквочці» вивчають програму і вирішують, де що треба змінити. Треба, щоб у питаннях програмно-методичної роботи найбільшу участь брала робітнича маса, тоді ми зможемо наші програми піднести на той ступінь, на якому вони відповідали б вимогам соціалістичної політехнічної школи.

У нас в школі дуже неблагополучно з питаннями самоврядування. Це одно з болючих місць нашої школи. Якщо ми вивчимо самоврядування інших країн (Франція, Англія, Німеччина), ми побачимо, що скрізь шкільне самоврядування є копією з державного устрою. Там, де демократична республіка, школа намагається відобразити це у себе. Так стоїть справа, наприклад, в Америці. Там самоврядування відображає всю фальшивість і лицемірство цієї демократичної буржуазної республіки. А нам треба, щоб самоврядування нашої школи відображало державну організацію Радянського Союзу. Хто у нас в Радах має право голосу? Трудящий. Останні вибори у нас ішли під кутом висунення в Ради ударників, що найсвідоміше ставляться до виробництва. І от шкільна організація в нашій політехнічній школі повинна будуватися за принципом радянської організації. У нас в школі всі діти трудящих, і тому самоврядування повинно поголовно охоплювати всіх дітей. Головним питанням у роботі самоврядування повинна бути організація життя і праці, організація навчання, тісно зв'язаного з цією працею. Ми до цього підходимо, але в зовсім недостатній мірі. Часто наше шкільне самоврядування є ще зліпком того самоврядування, яке було в кращих школах

при царизмі. У нас часто нема ще справжнього бойового, пролетарського духу в наших шкільних організаціях, а тим часом боротьба за політехнізацію школи — це боротьба за участь дітей у виробництві, за участь дітей у продуктивній праці. Наші діти самі прагнуть до цього. Їм треба тільки допомогти знайти необхідну форму.

У нас тепер дуже в моді дитячі бригади. Це справа дуже хороша, бо в бригаді можна створити ясну, чітку форму роботи і організації дітей навколо живої справи. Потрібно, щоб така бригада з п'яти-семи чоловік ясно поставила собі мету своєї роботи, щоб діти обговорили цю мету. Ось те-то і те-то — мета нашої роботи (виробничої або суспільно корисної). Потрібно, щоб діти обговорили весь шлях, яким можна досягнути цієї мети: що треба зробити, чого треба добитися, де і чого треба повчитися. Потім треба, щоб вони розподілили між собою працю і щоб виконання всієї роботи було результатом колективної праці. Нам треба насамперед створити план роботи для бригад, для невеликих дитячих ланок, на яких легше і найзрозуміліше буде дітям організуватися. Треба, щоб кожний учень, кожна бригада проходили через роботи різноманітного типу. Не можна допускати (а тим часом у нас часто таке буває), щоб виділяли бригаду найбільш розвинених дітей і їм давали основну громадську роботу, а іншим дітям — що прийдеться. Тепер у нас захоплення бригадами таке велике, що часто бажають бригадами підмінити більші колективи — клас, групу. Це зовсім неправильно. Нам треба, щоб у школі були і більші колективи, щоб бригади всі зв'язувались в одну спільну організацію. І ось треба продумати організацію групи, організацію класу так, щоб це була дійсно суспільна *організація*, зв'язана з організацією праці, продумана до кінця, щоб клас (група) був зв'язаний з роботою бригад, щоб робота бригад вкладалася в певні рамки, не заважала, а допомагала роботі класу. Треба починати з того, щоб підводити дітей до вміння організовуватися через бригадну роботу, але не треба спинятися на бригадній роботі, а ставити організацію праці, зв'язану з роботою всього класу. Нам необхідна соціалістична зарядка, потрібне теоретичне висвітлення всієї роботи, потрібне озброєння дітей

знаннями. Нам треба дітей проїняти духом соціалізму, прагненням боротьби за соціалізм, нам треба з дітей зробити бійців, нам конче потрібно, щоб школа була борцем за колективізацію, за свідоме ставлення до праці, нам треба зробити школу *бойовою організацією*, яка свідомо бореться на фронті класової боротьби. Цього не можна розпорозити по бригадах, а треба зосередити в більш значних об'єднаннях — у класі, в групі. Можливо, треба класні кімнати звести до мінімуму, треба із задушних класів вийти на широке поприще роботи, але клас як колектив, як групу нам ні в якому разі не можна ліквідувати, а треба зміцнювати. Треба навчити дітей кращої, ніж зараз, організації групи, класу. У нас буває так: обирається в класі верхівка, і ця верхівка править усім класом на зразок того, як це робиться в буржуазній школі, а нам треба, щоб був класний виконком змінюваний, постійно контролюваний, щоб діти навчилися провадити, організовувати роботу, контролювати її, а не тільки читати рапорти з папірця. Звичайно, чудово і те, що тепер діти починають свідомо ставитися до своєї роботи і розуміють, що треба звітувати про ту роботу, яка провадиться, але треба це поставити набагато глибше. Питання організації дітей — це основне завдання. Від цього залежать і розв'язання питання пов'язання теорії з практикою і ряд інших дуже важливих проблем шкільної роботи.

Ось, наприклад, таке питання, як змичка дітей різних національностей. Одержуєш інколи від дітей з якого-небудь Далекосхідного краю листа і бачиш, що діти зовсім не знають, чим живуть діти іншої національності. Наприклад, діти російського дитячого будинку пишуть: «Ми допомагатимемо навколишнім дітям більш відсталих національностей». Для них діти іншої національності — це діти відсталого національності, а коли б вони подивилися, як ці діти «відсталого» національності вміють працювати часто краще, ніж наші діти, так була б зовсім інша розмова. У нас часто питання інтернаціонального виховання відривається від усієї роботи нашої школи. Адже вся робота нашої школи повинна бути проїнята інтернаціональним духом, а не тільки треба говорити про це в певні дні. Ось тут з цієї трибуни виступала представниця однієї московської фабрики — т. Уланова.

Так от ця Уланова розповідала мені, як вона веде боротьбу з антисемітизмом,— а вона дуже впливова робітниця на своїй фабриці. Вона говорить: «Ось у нас починають говорити проти євреїв, і я на це відповідаю так. Я говорю: «Ось ти говориш проти євреїв, а подивися, як єврей працює біля верстата, подивися, у кого менше прогулів — у євреїв чи у вас, подивися і порівняй. У євреїв прогулів нема, а у вас є. Подивися, у кого більше п'янки, і ось тоді говори». Її агітація, за словами інших робітників, має надзвичайно великий успіх. Робота по інтернаціональному вихованню, зв'язана з працею, коли діти різних національностей стоять біля одного верстата, виконують одну й ту саму роботу, захоплені одним і тим самим, має колосальне значення. Необхідно, щоб навчання провадилось на рідній для дітей мові, але це не означає, що діти повинні замкнутися, що національна школа повинна бути замкнутою школою. Вона повинна бути тісно зв'язана з школами, де діти говорять іншою мовою. Політехнізація може дуже допомогти у встановленні тісного зв'язку між різними національностями. Ось товариші з фабрики «Знамя труда» говорили, що у них прикріплені дві школи: російська і татарська, і росіяни з татарчатами працюють рука в руку. У дітей одна мета, вони захоплені однією справою, а це має величезне значення для інтернаціонального виховання.

Візьмемо також інше питання, яке у нас дуже часто приклеюють як «п'яте колесо до воза»,— це питання про антирелігійне виховання. Адже все навчання повинно бути пройняте антирелігійним вихованням, а то у нас так буває, що тільки в день різдва, в день пасхи, в дні посту ставлять ці питання в програму. Ні, все навчання повинно бути пов'язане з антирелігійною пропагандою. Всю роботу по вихованню матеріалістичного світогляду треба зв'язувати з практичною роботою; тому і антирелігійну пропаганду треба вміти пов'язувати з політехнічною роботою школи. В політехнічній школі дитина змалку бачить, як, вивчаючи сили природи, вона навчається управляти ними, вона набагато глибше розуміє суть того, що відбувається в природі, і тому стає глибоко антирелігійною. Коли дитина в процесі роботи політехнічної школи навчається правильно підходити до

суспільних явищ, розуміти, що від чого походить, розуміти класову структуру, розуміти боротьбу за соціалізм, тоді вона навчається зовсім по-іншому ставитися до релігії — вона розуміє, що являє собою релігія, які її класова суть і корені. Не можна антирелігійну пропаганду відривати від пропаганди всього матеріалістичного світогляду, який найтісніше зв'язаний з питаннями політехнізації школи. Не можна відривати і інтернаціональну пропаганду від тих завдань, які стоять перед робітничим класом, перед робітниками всього світу. Треба глибше підходити до цього питання.

Товариші, ви скажете: «Вона зовсім говорить не на тему, вона повинна була говорити про якість шкіл, а говорить про самоврядування шкіл та ін.». Але саме в цьому, товариші, і полягає якість шкіл. Якщо ми захопимо дітей, зуміємо поставити роботу по-справжньому, захопимо населення, то у нас діти чудово навчатимуться читати, писати, самостійно працювати з книгою і т. д.

Тут т. Барсуков розповість, як в одній школі Даниловського району на Середній Волзі в порівняно відсталій місцевості школу зуміли зробити бойовою організацією, що бореться за колективізацію, зуміли надати всій школі політехнічного характеру. Там діти прекрасно вміють писати, читати, чудово вміють працювати з книгою. Те, що школа захоплює дітей, вчить їх організовуватися, — це, товариші, надзвичайно важливо. У нас школа часто відірвана від життя, тому що вчитель пробує сам своїми руками все зробити. Він не може створити самими своїми руками політехнічну школу, не спираючись на актив трудящих.

Сьогодні я одержала листа від однієї вчительки з Східного Сибіру. В цьому листі вона пише: «Я не знаю, що робити, — селяни не хочуть опалювати школу, ніхто не звертає уваги на школу, навіть райвиконком; райвиконком забороняє штрафувати селян за те, що вони не опалюють школу, — що робити, не знаю. Ми позаймаємося кілька днів, а потім школа стоїть нетопленою». Якби ця вчителька почала з того, що створила б актив, зуміла б залучити актив, то цей актив зумів би залучити селян, і їй не треба було б іти в райвиконком.

Володимир Ілліч говорив, що треба мобілізувати для допомоги політехнічній освіті всіх інженерів, агрономів,

тих, що закінчили фізико-математичні факультети, і т. д.¹ Але не тільки інженерів і агрономів треба залучити; ось на Ленінській конференції² мені подали записку: «Чому ми, старі робітники, не можемо допомагати школі?.. У нас по-справжньому до роботи в школах робітників не залучають, їм не дають можливості навчитися по-справжньому допомагати школі». Це надзвичайно цінна записка, яка говорить про те, як треба працювати. Треба, щоб не тільки самі вчителі вчили, а вчили б цілі групи робітників, які вміють працювати, вміють показати значно краще, як це треба робити.

Звичайно, тепер вчительство повинно переучуватися. Ми всі переучуємося. Адже в процесі роботи постійно доводиться вчитися. Жодний працівник, який по-справжньому хоче працювати, не може вважати, що він все знає в тій галузі роботи, яку він виконує,— він повинен невтомно вчитися. Всі ми вчимося весь час. Навчання — це органічна частина нашої роботи. Тепер перед учителем стоїть завдання — вчитися виробництва, вчитися розуміти робітниче середовище значно краще, ніж він інколи його розуміє, знаходити спільну мову з робітниками, з колгоспниками. На конференції, яка була весною в Замоскворецькому районі, де головним чином були текстильники,— там учителі виступали, а робітники їх підтримували. Робітники говорили, що найголовніше — це те, щоб учителі до них примкнули, ближче стали б до всього того, чим живе наш завод. Наші заводи живуть виробничою пропагандою, скрізь відбуваються виробничі наради, і потрібно, щоб учителі взяли участь у виробничих нарадах, тоді і питання не буде про постачання, просто на вчителів дивитимуться як на частину нашого колективу. Я думаю, що в своїй роботі вчителі повинні також добитися того, щоб робітничий клас дивився на них, як на частину свого класу, як на працівників, які роблять з ним одну спільну справу.

---

¹ Див. «Замітки на тези Надії Костянтинівни» В. І. Леніна.— *Прим. автора.*

Див. стор. 572 цього тома.— *Ред.*

² 1-ша робітнича конференція в справі політехнічної освіти Ленінського району Москви (лютий 1931 р.). Див. стор. 346 цього тома.— *Ред.*

Від самих учителів багато що залежить. Треба поставити себе так, щоб робітники всіляко в усьому їх підтримували б, і тоді ми вийдемо з того становища, яке є у нас зараз. Якість роботи залежить в значній мірі від умілої роботи вчителя, від керівництва вчителя щодо тих культармійців, які підуть працювати в школу,— тут повинна бути товариська взаємодопомога.

Як перевірити нам те, що школа робить? Я думаю, нам треба висунути корінні питання, коротко і ясно сформульовані, які давали б можливість перевірки. У нас в організаційному відношенні вироблено цілий ряд способів перевірки, наприклад, кількісних показників, але треба, щоб і якісні показники, можливо, без такого поспіху, але були б перевірені: прикріплена до заводу школа чи не прикріплена, як поставлена культробота на заводі, чи зв'язана вона з політехнізацією, чи провадиться яка-небудь робота по розширенню політехнічного кругозору робітників, чи є актив, чи прикріплена школа до заводу механічно, чи це прикріплення таке, що подає допомогу школі, чи створені ради сприяння школі з середовища робітників, чи достатня змичка з учительством, чи достатня змичка з цією радою, чи працює над собою вчительство, як працює, що робиться для допомоги вчительству в проведенні політехнізації школи, чи мобілізовані інженери, агрономи, що в цьому відношенні зроблено, наскільки широка ця мобілізація; яких форм набирає сама праця в школі, чи нема ранньої спеціалізації, чи достатньо широко вона поставлена, чи достатньо зв'язана з навчанням, чи правильно поставлено навчання, чи піднято воно на достатню висоту. Треба передбачити цілий ряд інших питань, які не так важко скласти, і ці питання повинні бути висунуті. Вся громадськість повинна бути піднята на цю роботу, і боротьба за якість повинна стати нашою спільною справою, як і боротьба за кількісні показники. Треба встановити ці якісні показники і треба почати розгорнуту боротьбу по всьому фронту. Ради — основна організація нашої країни — повинні брати найактивнішу, найбезпосереднішу участь в цій роботі для того, щоб усі ці питання опосереднення політехнізму в школі стали б особливо близькими і зрозумілими. Для цього, безперечно, дуже багато

чого можуть зробити Ради, особливо теперішні Ради, куди обираються ударники — робітники і колгоспники.

Дозвольте закінчити, товариші, ці міркування про якість школи побажанням, щоб у якомога найближчий час у нас розгорнулась широка громадська боротьба за піднесення якості школи.

1931 р.

ДУМКА ПЕДАГОГА РОЗБУДЖЕНА ДЛЯ СТВОРЕННЯ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ

У ШКОЛАХ ІДЕ ВЕЛИКА ТВОРЧА РОБОТА

Тепер не доводиться сперечатися про те, чи є зрушення після політехнічного з'їзду. В школах провадиться велика творча робота. Зрушення є в тому розумінні, що кожна школа працює не за шаблоном, а розбуджена думка дітей і вчителів для створення дійсно політехнічної школи. Звичайно, в тому чи іншому місці є прориви, але та обставина, що кожна школа працює над питанням політехнізму і якимось по-своєму підходить до політехнізації, має величезне значення. Необхідно якнайретельніше враховувати весь досвід, щоб не вийшло так, як з дослідними школами, тобто окремі школи мали чудовий досвід, але потім він забувався, начебто його й не було. Тепер доводиться відшукувати старі статті, книжки, брошури, причому переконуєшся, що все це наполовину забуто. Тепер надзвичайно цінне те, що цікаві досліді є вже не в окремих дослідних школах, а у масовій школі.

З МЕТОДИЧНОЮ РОБОТОЮ В ГАЛУЗІ ПОЛІТЕХНІЗМУ ЗВОЛІКАТИ НЕ МОЖНА

Мені довелося цими днями розмовляти з учителями з різних областей—Центрально-Чорноземної області, Середньої Волги і Ленінградської області. Від розмови у мене склалося враження, що нам ні в якому разі не можна зволікати з методичною роботою і з поширенням самих основ політехнізму. Візьмемо, наприклад, Центрально-Чорноземну область: саме недостатньою ме-

тодичною роботою пояснюється відсутність там хоч трохи розгорнутого політехнізму. Вчителі розповідають про те, що в Центральній-Чорноземній області політехнізація виявляється в роботі на землі — от і все. З другого боку, у товаришів з Ленінграда прохоплювалась нотка, що все завдання в тому, щоб влаштувати дітей на виробництво. Взагалі під час моєї розмови з освітянами виявилась одна особливість: ми мало говоримо власне про політехнізм; ми більше говоримо про практику на виробництві, ніж про те, як цю практику зробити вихідним пунктом політехнічного виховання.

ЗА ВИРОБНИЧУ ПРАКТИКУ ПОЛІТЕХНІЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Діти працюють на заводі, але це ще не означає, що в школі проводиться політехнічне виховання. *Робота дітей на заводі аж ніяк не має на меті підготувати з учня кваліфікованого робітника, а має на меті дати дитині поняття про взаємовідношення всередині виробництва, про організацію праці, про значення і роль механізації і т. д.* Діти повинні краще, глибше зрозуміти виробництво, при цьому вони повинні не тільки знати дане виробництво, але й інші галузі. Учень, що працює в галузі текстильної промисловості, повинен розуміти виробничі процеси в галузі металургійної і хімічної промисловості. Я боюся, що коли в Центральній-Чорноземній області і на Середній Волзі є небезпека того, що політехнізм підмінити роботою на землі, то у великих центрах є інша небезпека — що *політехнізм ми зведемо до виробничої практики технічного, а не політехнічного характеру.*

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ — НАЙВАЖЛИВІШЕ ПИТАННЯ ПОЛІТЕХНІЗМУ

Нам необхідно пов'язувати політехнізм з такими питаннями, як, наприклад, питання про організацію праці. Якщо ми подивимося на роботу на великих підприємствах, то ми побачимо, що там надзвичайно планово поставлена праця, встановлені певні взаємовідносини між цехами, між окремими виробничими процесами і відповідно до цього розподіляється робота, групуються робітники і т. д. *От всю організацію праці надзвичайно*

важливо вивчити з точки зору політехнізму. Це так само важливо, як вміти управляти машиною і розуміти машину. Питання організації праці — одно з основних питань політехнізму.

Візьмемо колгоспне будівництво. Для колгоспів питання організації праці теж мають надзвичайно велике значення. Перехід від дрібного індивідуального господарства до великого колективного господарства надзвичайно складний для селян саме тим, що тут зовсім інша організація праці. Треба сказати, що навіть двадцятип'ятитисячники не завжди допомагають в цьому відношенні, тому що заводську організацію праці не можна цілком переносити в колгосп. Для колгоспу організацію праці треба відповідно змінити. Необхідно подумати про те, щоб школа, починаючи з першої групи, проробляла питання організації праці, проводячи безперервну виробничу практику, в той же час зв'язувала все це з питаннями організації праці.

ЗА ЗДОРОВЕ, ЖИТТЕРАДІСНЕ ПІДРОСТАЮЧЕ ПОКОЛІННЯ

Ми зовсім забуваємо про загальний фізичний розвиток дітей, а це ж має величезне значення. Маркс говорив про гімнастику, він підкреслював при цьому, що треба орієнтуватися на певний вік дітей і вживати певних заходів для охорони праці. Маркс говорив, що при додержанні цих умов робота на заводі дасть цінні результати. Однак у нас питання охорони праці не стоять на першому плані. Коли доводиться розмовляти з робітницями і колгоспницями, то неминуче натрапляєш на це питання.

Підготовляючи дітей для оволодіння технікою, ми повинні в той же час фізично зміцнювати наше покоління. Це саме тепер має колосальне значення, оскільки сучасні діти — це якраз те покоління, яке пережило найважчі роки розрухи. Ці роки надзвичайно тяжко відбилися на фізичному розвитку дітей.

Директор ярославського заводу «Лакокраска» розповідав мені, що у них піонерський загін двісті чоловік і з цих двохсот чоловік 60% з зачатками туберкульозу. Якщо ми не звертатимемо увагу на цей бік, то у нас політехнічна освіта не дасть тих результатів, які потрібні.

ПОЛІТЕХНІЗМ ПОСТАВИТЬ ШКОЛУ НА НОВІ РЕЙКИ

Необхідно всі питання теоретичні (це особливо відчулося на тих зборах, де були вчителі з різних областей), всі ті методичні положення, які вже більш або менш пророблені, якомога ширше пустити в учительські маси, тому що в цьому питанні дуже багато і для багатьох неясного.

Нам важливо, щоб політехнічна освіта зразу пішла по певному руслу. Потім важливо, щоб все досягнуте просувалося і негайно передавалося учительським масам і допомагало налагодженню цієї роботи.

Отже, тепер перед нами величезна робота в цьому напрямі, яку треба брати в усій складності.

Політехнізація вплине на весь режим і уклад школи, вплине на певну перебудову програм і все життя школи поставить на нові рейки.

В цьому напрямі нас чекає величезна робота.

1931 р.

---

10 РОКІВ ФАБЗАВУЧУ

Про необхідність поєднання продуктивної праці дітей і підлітків з навчанням і гімнастикою сказав ще I Інтернаціонал. Маркс і Енгельс докладно обґрунтували цю необхідність. Ленін писав про це в одному з перших своїх творів, у «Перлах народницького прожектерства», потім писав про те саме в 1914 р., в статті про Карла Маркса. Але особливо близько підійшов він до цього питання в 1920 р. Техніці Ленін завжди надавав величезного значення. *«Комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни»*¹, — говорив він. Радянська влада — тобто влада трудящих. Електрифікація — тобто сучасна велика промисловість. І ось в 1920 р., коли громадянська війна почала наближатися до кінця, Володимир Ілліч особливу увагу став звертати на оволодіння технікою. Він всіляко сприяв виробленню плану електрифікації. Але він ніколи не вважав, що справа тільки в інженерах, у командному складі. Ленін вважав, що треба, щоб в діло були втягнуті найширші маси трудящих, щоб їм став близький і зрозумілий великий план електрифікації. Масам конче потрібно оволодіти технікою що б то не стало, притому технікою сучасною. Ілліч дбає всіляко, щоб допомогти оволодіти масам технікою. Він говорить про це на III з'їзді комсомолу, він дбає про правильну постановку виробничої пропаганди, особливо дбає про політехнізацію школи,

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 462.

щоб озброїти всю молодь необхідними технічними знаннями, дати їй широкий політехнічний кругозір. Він говорить на VIII з'їзді Рад: «...нам треба добитися в даний момент, щоб кожна електрична станція, побудована нами, перетворювалась дійсно в опору освіти, щоб вона займалася, так би мовити, електричною освітою мас»¹. 1920—1921 роки були роками, коли перед масами посправжньому постало питання про нове будівництво, про перебудову по-новому всього народного господарства. Зразу відчулась недостача в кадрах. Нове будівництво потребувало широких верств технічно підготовлених робітників, які вели б масу, допомагали б їй у новому, свідомому ставленні до праці. Комсомол почав боротися за школу фабрично-заводського учнівства, яка давала б дітям не тільки трудові навички, але й загальну освіту і теорію, яка освітлювала б практику. Школа ФЗУ була школою, яка поєднувала оплачувану працю на підприємстві з навчанням. Це був новий тип школи. Навчання без відриву від виробництва. Робітники підтримали цей тип школи, він прищепився. Школа ФЗУ була школою за оволодіння робітничим молодняком технікою в значно ширшому масштабі, ніж це було до того часу.

10 років проіснувала школа ФЗУ. Вона викувала чимало робітничого молодняка, який тепер з запалом бореться за промфінплан, іде попереду, працює ударно, веде за собою масу. Багато з них пішли вчитися далі, пішли з підприємства. Кадри колишніх фабзавучників не дуже численні. Їх треба ширити.

Не всі ФЗУ йшли по правильному шляху. Деякі намагалися зосередити роботу в шкільних майстернях, в інших кульгала теорія через те, що діти приходили часто в ФЗУ зовсім малописьменними, не було справжнього зв'язку між теорією і практикою, а головне — в дуже недостатній мірі зверталась увага на політехнізм, недостатньо ширився політехнічний кругозір дітей.

Тепер кількість шкіл ФЗУ дуже розширюється. Це величезний плюс. Але треба, щоб ФЗУ піднялась на вищий ступінь, а не перетворилась у прості курси по підготовці так званих «навчених» робітників, на зразок курсів Гастева. На фронті ФЗУ тепер конче потрібна

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 463.

боротьба за оволодіння технікою більше ніж будь-де. Щоб оволодіти технікою, треба оволодіти теорією. Потрібна краща підготовка вступаючих до ФЗУ, потрібний зв'язок з ФЗУ після закінчення її, потрібний кращий, більш глибокий зв'язок між теорією і практикою. Потрібна більша спеціалізація, але вона повинна проводитися на фоні глибокої політехнізації.

Прапор ФЗУ, який 10 років високо тримав комсомол, прапор боротьби за оволодіння робітничою молоддю технікою, тепер, коли весь робітничий клас усвідомлює всю важливість цього оволодіння, не може бути спущений. Його треба підняти ще вище.

1931 р.

ПРО ЯКІСТЬ РОБОТИ В ШКОЛАХ ВСЕОБУЧА

Запровадження всеобуча має величезне значення. Але не тільки тому, що завдяки всеобучу країна наша перетвориться з країни неписьменної в країну письменну, а в ще більшій мірі тому, що ми будуємо школу соціалістичну, яка за всім своїм духом, змістом своєї роботи, методами викладання і виховання *якісно зовсім відмінна від школи буржуазної.*

В Країні Рад, в країні, де все господарство перебудується на соціалістичних основах, де швидкими темпами йде індустріалізація країни, колективізація сільського господарства, в момент, коли країна вже вступила в смугу соціалізму і школа знаходиться в оточенні країни, що перебудується соціалістично, *ми маємо всі передумови для створення дійсно соціалістичної школи.*

Незабаром наша школа-чотирирічка охопить *усіх* хлопчиків і дівчаток, дітей усіх національностей. Ми працюватимемо над тим, щоб наша школа-чотирирічка перетворилася для всієї маси дітей в школу-семирічку.

Ми будуємо нашу школу як школу *трудоу*. Техніку і відповідну їй організацію праці ми робимо стрижневим питанням всієї виховної і освітньої роботи нашої школи. Це перебуває у відповідності з нашим матеріалістичним світоглядом. Ми робимо, однак, стрижнем нашої шкільної роботи не працю взагалі, не техніку взагалі, а *сучасну техніку*, сучасну організацію праці, причому беремо цю техніку в *її розвитку*, техніку не тільки сьогоденішнього дня, але й техніку завтрашнього дня. Ми по-

винні готувати працездатне покоління, яке вміє працювати, вміє пристосовуватися до всіх змін техніки, яке ставиться до праці з величезним ентузіазмом, прийняте свідомою дисципліною, яке є не тільки сліпим натренованим виконавцем, але й організатором, розуміючим і знаючим господарем виробництва. Ми прагнемо зробити нашу школу не просто трудовою, а політехнічною.

Політехнічна школа створює передумови для колосального піднесення промисловості, створює справжню змичку між наукою і працею, що *нездійсниме при капіталізмі*. Бо вона означає разом з тим колосальне піднесення свідомості і організованості робітничого класу, який зробить немислимим саме існування капіталістичного укладу, капіталістичного ладу. Тут ми маємо в наявності одну з основних суперечностей капіталістичного ладу, що прирікає його на загибель: розвитку сучасної промисловості вимагає розвитку політехнічної школи, але капіталізм не може її створити, бо, створюючи її, він рие собі могилу. Ленін говорив: соціалізм — це Радянська влада плюс електрифікація. Створення політехнічної школи вимагає тих самих передумов — Радянської влади плюс електрифікації, тобто розвитку великої сучасної індустрії, що ґрунтується на могутній енергетичній базі. Не випадково, що саме тепер, коли ми вже вступаємо в смугу соціалізму, політехнічна школа почала привертати до себе велику увагу партійних, комсомольських, радянських і профспілкових організацій. Більшу, ніж раніше, але далеко не достатню.

Десять років тому Ленін вимагав негайної політехнізації нашої школи. Тільки тепер політехнізація проведена в життя. Тільки тепер беруться за справу політехнізації школи робітники. Цими днями відбувалася півторатисячна конференція Ленінського району Москви з представників усіх фабрик і заводів, що обговорювала питання політехнізації школи¹. Ця конференція мала велике значення тому, що на ній могли обмінятися своїм досвідом робітники найрізноманітніших виробництв. Брала в конференції участь і молодь. І палким переко-

---

¹ Доповідь Н. К. Крупської на 1-й робітничій конференції в справі політехнічної освіти Ленінського району Москви див. на стор. 346 цього тома.— *Ред.*

нанням звучав голос піонера, який говорив про те, що вони, піонери, все своє життя віддадуть будівництву соціалізму. Політехнічна школа навіть у тому недосконалому вигляді, в якому вона існує, породжує дитячий і підлітковий ентузіазм, вирощує свідоме ставлення до праці.

Не тільки в промислових центрах, але й на селі, що перебудовується на основах колективізації, здійснима тепер політехнізація школи.

Характерні особливості соціалістичної реконструкції народного господарства на селі, що соціалізується, виступають ще яскравіше, ніж у місті. Заміна ручної праці машинною, створення потужної енергетичної бази, заміна колишніх прадідівських форм обробітку сучасними, що ґрунтуються на даних науки, наочність переваг великого господарства, переваг колективізованої праці, перебудова по-новому всієї організації праці, плановість, раціоналізація всього господарства, боротьба за те, щоб ні одна скоринка даремно не пропадала,— все це революціонує уми, пробуджує жадобу знання, свідоме ставлення до праці, вимагає нової культури праці. На селі негайна політехнізація школи така ж необхідна, як і в місті.

Уже тепер політехнічна школа стає в цілому ряді місць не тільки активним учасником на фронті боротьби за промфінплан, боротьби за колективізацію, але й *передовим борцем за соціалістичну реконструкцію індустрії і сільського господарства*. Делегати з'їзду по всеобучу¹ розповідали багато цікавого. Є вже досвід, приклади, на які можна і треба рівнятися.

У галузі політехнізації школи ми бачимо звичайну діалектичність розвитку. Соціалістична реконструкція створює необхідні передумови для збудування політехнічної школи, політехнічна школа сама стає і щодня ставатиме все більше й більше одним з найвизначніших факторів цієї реконструкції.

Борючись за якість школи, ми повинні стежити насамперед за тим, чи проводиться політехнізація кожної школи, чи проводиться пропаганда політехнізації серед

---

¹ Доповідь Н. К. Крупської на I Всеросійському з'їзді в справі всеобуча див. на стор. 362 цього тома.— *Ред.*

робітничих і колгоспних мас, чи в достатній мірі втягуються робітники і колгоспники в справу політехнізації школи, чи достатньо запалені самі діти цією справою.

Ми повинні боротися з чисто формальним прикріпленням шкіл до підприємств, необхідно втягнути в цю справу весь передовий склад робітників і колгоспників, партійців, комсомольців, ударників. Ми стоїмо тепер перед необхідністю всю культроботу, починаючи з справи ліквідації неписьменності, наблизити до виробництва, зв'язати з ним. Мені писала одна культармійка — робітниця Уралу: тепер робітники захоплені боротьбою за промфінплан, ударництвом, соцзмаганням; не стануть вони вчити букви, слова, якщо це не буде зв'язано з їх боротьбою. Ця уральська робітниця має цілковиту рацію. Треба лікнеп органічно зв'язати з цією боротьбою, і не тільки лікнеп, але й усю культроботу. Необхідно зробити наочним зв'язок між боротьбою за промфінплан, за колективізацію і культроботою. Тоді і господарники, і маси візьмуть активну участь в будівництві політехнічної школи. Необхідно всю культроботу будувати так, щоб вона розширювала політехнічний горизонт робітника, колгоспника. Про це десять років тому говорив Ілліч, підкреслюючи важливість виробничої пропаганди, важливість політехнізації школи. З пропагандою страшенно запізнилися, так само як і з політехнізацією школи, а це найкращий спосіб втягнути маси в роботу над політехнізацією школи. Без мас політехнічної школи не побудуєш.

Десять років тому Ленін говорив про мобілізацію (для лекцій з електрифікації і політехнічної освіти, для керівництва практичними заняттями, поїздок та ін.) усіх інженерів, агрономів, усіх, хто закінчив університет по фізико-математичному відділу.

Що зроблено в цьому відношенні? Чи знають самі інженери і агрономи, що таке політехнізація? Чи включена до програм і навчально-виробничих планів наших агрономічних і технічних вузів і технікумів політехнізація?

Проводячи в життя справу політехнізації школи, треба провести в життя і цей наказ Ілліча. Що зроблено?

Чи розуміють наші господарники, інженери, агрономи те, що говорив Ленін проти ранньої спеціалізації, за

необхідність зв'язувати профосвіту з загальною освітою? Якщо вони не розуміють, не знають, в чому суть політехнізації, назавтра ж ми матимемо *підміну політехнізації вузькою спеціалізацією* (в Ленінграді дітей з шостих і сьомих груп уже мобілізували в ФЗУ, знявши з навчання, чим знижують до крайньої міри все значення ФЗУ і порушують прямий наказ Леніна). Назавтра ж ми матимемо *підміну поєднання навчання з продуктивною працею* — що одно тільки може надихнути роботу — *простим ремісницьким тренуванням, простим на-таскуванням*, приклади чого ми маємо в достатній мірі.

Необхідно питання про політехнізацію включити в навчальні плани всіх технічних, хімічних, агрономічних, педагогічних навчальних закладів.

Якість політехнізації школи залежить від політехнічної підготовки тих, хто її проводить.

Необхідно продуктивну працю пов'язувати з навчанням. Тут треба уникати американського діляцтва, яке викидає з навчання все, що не має практичного застосування і перетворює науку в рецептуру.

Необхідно викинути з наших програм всякий схоластичний мотлох, якого ще більше ніж досить, особливо у вищих ланках школи, але разом з тим треба *підвищити науковість наших програм*. Треба робити це з найперших же кроків: зв'язувати школи з дослідними сільськогосподарськими станціями, вчити дітей спостерігати, досліджувати, працювати по розведенню нових сортів рослин і тварин (є вже цікаві досліди в цьому відношенні), працювати на метеорологічній станції та ін., потрібна робота в лабораторіях і т. п. *Науково-дослідна робота школи дуже важлива*. Треба тільки вміти пов'язувати її з продуктивною працею.

І нарешті треба вказати ще на одну сторону політехнізації школи — це на виховання здорового, фізично міцного, працездатного покоління. Про необхідність поєднання навчання і продуктивної праці із заняттям гімнастикою, тобто з зміцненням усього організму, говорив ще Маркс. Ленін особливо піклувався завжди про харчування дітей, писав про те, що кожна дитина повинна бути забезпечена пляшкою молока. Радісно сміючись, говорив він Цеткін про те, що одержав від дітей листа, які пишуть про те, що миють перед їдою руки, стежать за

тим, щоб у класі і вдома відкривались квартирки, щоб скрізь була чистота. «Ось у нас яка школа будеється!» — говорив він.

Політехнічна школа і на цьому фронті повинна вести боротьбу проти цілого ряду старих релігійних забобів, проти старого, задушливого, п'яного побуту, що зв'язує жінок, дівчаток по руках і ногах, за новий побут, за громадське харчування, за усупільнення і раціоналізацію домашньої праці.

Що робиться, що зроблено в цьому напрямі?

Політехнічна школа не якась аполітична школа, вона наскрізь пройнята боротьбою за соціалізм, боротьбою з усіма тими, хто заважає будівництву соціалізму.

Боротьба за якість школи — це боротьба за політехнізацію школи.

1931 р.

ВИСТУП НА ЗАКРИТТІ ОГЛЯДУ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКИХ СЕМИРІЧОК, ПРИКРІПЛЕНИХ ДО ПІДПРИЄМСТВ МЕТАЛОПРОМИСЛОВОСТІ

Політехнічна школа — це кусок соціалістичного будівництва. Ми собі уявляли і писали багато про те, яка повинна бути політехнічна школа, але коли вона почала здійснюватися в масовому масштабі, зразу виявилися дуже яскраві, нові її риси. Ми говоримо про політехнічну школу, про зв'язок з виробництвом, про величезне значення зміцнення цього зв'язку, але ми повинні усвідомлювати, що і завод наш став іншим. Якби це було до Жовтня, чи можливим був той зв'язок школи з заводом, який існує тепер? Звичайно, ні. Він можливий тільки при Радянській владі, при новому обличчі заводу. Саме в даний період, коли ми маємо соцзмагання і ударництво на фабриках і заводах, коли зростає в робітничих масах свідоме ставлення до праці, зв'язок школи з виробництвом набуває зовсім нового, цілком особливого значення. Тепер виховний вплив заводу набагато сильніший, ніж він був до революції. Тоді зв'язок школи з заводом був би далеко формальнішим.

Ми сьогодні слухали доповіді завідуючих школами, слухали робітників, учнів. В усіх надзвичайно великий ентузіазм, величезне захоплення справою. Товариші говорили про одну сторону справи — про зв'язок школи з заводом. Видно, що багато уваги приділяють робітники цій справі. Я слухала товариша з Канавіна, слухала товариша з Ленінграда. У них зовсім інший підхід до навчання і праці, ніж той, що був ще кілька років тому. Коли виступають товариші, які не знають виробництва, то вони говорять однією мовою, а коли виступають ро-

бітники, які знають своє виробництво, то вони говорять вже зовсім іншою мовою. Слухаєш і починаєш якось відчувати ті перспективи, які відкриваються перед ФЗС. Бачиш також, що молодь зростає під впливом заводу, — вона вже починає вживати заводські терміни, вона починає жити життям заводу. Правда, в усіх виступах говорилося тільки про один бік — зв'язок школи з заводом, але це само по собі надзвичайно велике питання.

Тут було тільки чотири школи, а, між іншим, кожна школа виявила своє обличчя, і дуже яскраво відбилася тут взаємодія. Раніше ми дивилися тільки з одного боку: як завод впливатиме на школу, а тепер відчувається зворотне — що школа певним чином впливає на завод, і не тільки у тому, що виявляє прогульників (тут напівгра з боку дітей, це часто просто захоплення, правда захоплення дуже корисне, тому що воно теж вирощує свідомість), але, крім цього, видно, що сама робота заводу поліпшується, що школа вносить цілком нові моменти в цю роботу, і я думаю, що в дальшому цей бік все яскравіше і яскравіше виступатиме. Звичайно, це тільки частина роботи.

Всі підкреслювали, і мені це теж впало в очі, що поки про політехнізм якось мало говорять. Ніхто не говорив, який зв'язок між школами різних виробництв, наприклад, як школа, прикріплена до заводу металообробної промисловості, зв'язана з школами при текстильних або хімічних підприємствах. Про цей зв'язок не говорилося або говорилося дуже побіжно, а це одна з найважливіших речей. Тут питання йде не тільки про екскурсію, а й про те, щоб діти, які вже багаті досвідом, спілкувалися б між собою, допомагали б одне одному. Цього начебто ще не робиться або робиться дуже слабо, а тим часом це надзвичайно важливо. Коли я оглядала виставку, товариші з шкіл розповідали дуже цікаві факти, чого вони в своїх доповідях не сказали. Вони розповідали про те, як вони зв'язані з іншими виробництвами, але в дебатах з цієї трибуни це було виявлено дуже слабо.

Тим часом питання політехнізму з самого початку треба особливо підкреслювати, тому що без цього школа може виродитися у вузьку профшколу, а ми хочемо, щоб наша школа була школою на рівні сучасної

техніки, і тому нам необхідно виробити в учня вміння не тільки працювати на певних заводах, але й легко пристосовуватися до роботи на будь-якому іншому підприємстві. Якщо подивитися на наш робітничий клас, то ми побачимо, що робітники з заводів ідуть у колгоспи і в колгоспах проводять велику роботу, що робітники переходять з заводу на завод, з одного району в інший, і це перекидання, про яке ще Маркс говорив у свій час, ми тепер все більше й більше відчуваємо як неминуче; це перекидання широко практикуватиметься і надалі. Нам важливо виховати учня не тільки для певного заводу, але треба виховати його з перспективою на майбутнє. Не обов'язково він працюватиме в Нижньому: сьогодні він в Нижньому, а завтра — на Україні. Це надзвичайно важливо.

Потім важливо виявити те спільне, що є між різними виробництвами, виявити основу виробництва, технологію, дати оволодіти цим учневі. Поки ж що у мене таке враження, що відносно теорії і пов'язання практики з теорією справа перебуває ще в досить первобутному стані. Це я говорю не на докір товаришам, тому що тепер завоюються тільки перші позиції.

Я хотіла ще ось на що звернути увагу. У нас спочатку, коли тільки що взялися за будівництво радянської школи, невідомо було, з якого кінця починати, і ми пішли по шляху створення дослідних шкіл. Вони в свій час відіграли велику роль, але треба сказати, що ми тоді недостатньо вміли враховувати і узагальнювати досвід, а тим часом це надзвичайно важливо. Ось, наприклад, мені врізалася в пам'ять книжка про одну таку школу в селі Винопельному на Північному Кавказі¹, — завідував школою т. Архипов. У цій школі діти влаштували свої виробничі наради, кожного вечора самостійно збиралися і розподіляли між собою роботу, намічали план своєї роботи день у день. Їх послали в старий монастир, де були сякі-такі сільськогосподарські машини, де була земля, і вони взялися там за роботу. В книзі дуже цікаво було висвітлено питання про самоврядування цієї школи — дуже живе самоврядування, яке виросло з виробничої діяльності дітей. Ця книжка пропала безслід-

---

¹ Див. стор. 54 цього тома.— *Ред.*

но, ні в одній бібліотеці її не знайдеш, а тепер нам ця книжка була б корисна. Наші дослідно-показові школи недостатньо висвітлюють свій досвід, цей досвід недостатньо зібраний, узагальнений. Можна знайти опис тієї або іншої школи, але висновків загальних немає.

Коли ми слухали тут доповіді, то ясно ставало, яке велике і складне завдання стоїть перед нами, як багато питань треба проробити і висвітлити. Нам треба піти по шляху уважного збирання, вивчення і використання досвіду, в результаті чого і повинні бути знайдені якісь норми. Я оглядала виставку: досить різноманітний матеріал. Одна школа виставляє головним чином відомості про досягнення, друга — виготовлені предмети, третя — відображає життя школи. Мені здається, що треба було б створити якийсь стандарт виставки, виявити в ній те основне, що можна сказати про ФЗС. Тоді легше було б порівняти досвід шкіл і узагальнити його. Це, звичайно, не означає, що те своєрідне, яке є у кожній школі, не треба виявляти, але треба знайти якісь загальні порівняльні мірки, а то кожна школа на виставці говорить про різні речі. І нам треба зібрати досвід не тільки чотирьох-п'яти шкіл, а зібрати і узагальнити досвід приблизно трьох тисяч шкіл, все те нове, що у них є.

Тепер передбачається ряд предметних конференцій — з російської мови, з математики, з природознавства. Треба, щоб у прикріплених до виробництва ФЗС сильно прозвучав їх голос, причому коли зберуться тільки спеціалісти, які працювали в старій школі і не знають нового, то вони не знайдуть правильного підходу до розв'язання цілого ряду завдань. Якщо ми візьмемо російську мову, то ми маємо і тепер у викладанні її ще надзвичайно багато пережитків старого, яке важко подолати. Як тепер треба писати, як тепер треба висловлювати свою думку?

Звичайно, окремі діти вміють говорити так, як стара школа ніколи не могла їх навчити цього; взагалі, діти вміють говорити, росте покоління, яке вміє свої думки висловлювати, але треба, щоб вони вміли їх записувати, чітко і образно їх висловлювати. Треба знайти нові форми викладання, можливо, менше морити чисто формальними навичками. Діти ж говорять, що виробництво їх цікавить, а на окремих предметах вони нудьгують. Можливо, треба перебудувати весь план по-новому. Нам

скажуть: «Доки ми перебудовуватимемо програми?» Але я думаю, що це буде доти, поки ми ростимемо, поки ростиме наша школа, поки ми надаватимемо їй все нових і нових форм. Нерідко здається, що програма задовільна, а життя створює надзвичайно багато нових форм, висуває нові питання, і програма виглядає вже застарілою, незважаючи на те, що писалася рік тому.

Ще гірше з підручниками. Підручник написаний, наприклад, кілька місяців тому, і здається, що автор підручника все чудово врахував, але тепер сам він вже говорить, що треба все по-новому зробити. Думка весь час працює, і в цьому — запорука розвитку нашої школи. Ще кілька років тому в Москві доводилось на ряді районних конференцій учителів і батьків чути з боку батьків: «Тільки, будь ласка, не змінюйте підручників». Якщо взяти старі підручники, хоча б підручник Ушинського, то він десятки років існував — нічого не змінювалось. Але тоді школа з виробництвом не була зв'язана. Багато хто з батьків, що виступали, підходили до підручників не стільки з точки зору їх змісту, скільки з точки зору того, що треба платити за новий підручник.

Тепер же нам необхідно створити такий підручник, який відповідав би самодіяльності дітей... Все це необхідно, але хіба теперішній підручник хоча б в якійсь мірі цьому відповідає?

Тепер ми ще добре не знаємо методу проектів. Що не окрема людина, то по-своєму метод проектів розуміє. Нам треба колективно нащупати, що таке метод проектів, як він звучить для 1, 2, 3-ї груп і як він звучить для 6, 7-ї груп. Це різні речі. Методи для бригади в три-чотири чоловіка — це одно, а метод для класу — це щось більш складне. Опрацювання цих питань у нас і стоїть на порядку денному. Треба ґрунтовно опрацювати ці питання і врахувати колективний досвід. Мені здається, що саме в Товаристві педагогів-марксистів дуже важливо всі ці питання поставити і колективно їх опрацювати. Але не слід працювати замкнуто — треба вийти на ширшу арену, підтримуючи тісний зв'язок з практичними працівниками, які мають досвід, у яких безліч назбиралося живих вражень.

Я думаю, що ця конференція має дуже велике значення, тому що те, що тут товариші розповіли, цього ми

не бачимо в інших школах. Сьогоднішня конференція показує, як багато всім нам треба вчитися один у одного, як важливо навчитися узагальнювати наявний досвід.

Товариші, тут уже говорять, що треба влаштувати таку ж конференцію і по школах колгоспної молоді. Мені здається, що це не остання конференція і по ФЗС. Через деякий час її треба буде повторити, але вже з далеко кращою підготовкою — треба буде скласти план конференції, мати стандартну виставку, підбрану за загальним планом, треба, щоб на обговорення були поставлені певні питання — питання зв'язку теорії з практикою, щоб ці питання були поставлені більш чітко, наприклад, як у дітей формується при цьому світогляд. Адже не можна обходити це питання, його треба ставити, бо ми виховуємо з дитини свідомого матеріаліста.

Величезне питання — питання про виховну роботу. Тут у приватній розмові мене зацікавило питання про відносини між хлопчиками і дівчатками. Товариш вказував мені, що нові форми самоврядування і той запал і інтерес, які пробуджуються у молоді, коли школа прикріплена до підприємства, впливають так, що між хлопчиками і дівчатками складаються нормальні товариські відносини. Але це на виробництві, а як на уроках? На уроках, виявляється, знову все йде по-старому: нема товариських відносин, які повинні були б формуватися. Це показує, що теорія і практика у нас поки що відірвані одна від одної, що нема ще у нас органічного зв'язку між виробництвом і тим, що відбувається, скажімо, на уроках російської мови, математики, історії і т. д., — діти, що з інтересом працюють на виробництві, не слухають з таким самим інтересом те, що говориться на уроках. Ця конференція досить показова, і ми тепер повинні серйозно подумати про виховне значення школи ФЗС, прикріпленої до виробництва або до колгоспу. ФЗС відіграє значно більшу виховну роль, ніж та школа, де навчання було примусовим: тут виробляється свідоме ставлення до праці, навички колективної праці, і ці навички повинні бути завойовані, без них неможливим буде соціалістичне будівництво.

Безперечно, товариші, що створюється цілком новий тип школи, не схожий на те, що ми звикли називати

школою; безперечно, що ця школа ростиме, розвиватиметься, набуватиме все нових і нових форм.

Коли ми раніше створювали наші дослідні школи, там пробивалося багато нового, ці школи нагромадили великий досвід у свій час, але це був досвід шкіл, які були в особливих умовах. Тепер же, коли вся масова школа стає на нові рейки, це має величезне значення.

Результати нашої дводенної конференції я вважаю дуже позитивними. Ми всі відчули, в що може скластися нова школа ФЗС. Я думаю, що цей досвід доведеться продовжити, треба провадити систематичну роботу в цьому напрямі. Цілком необхідно те саме зробити і по школі селянської молоді і спільно по школі селянської молоді з школою ФЗС, тому що політехнізм включає і сільське господарство,— все це повинно бути тісно зв'язане одно з одним. Тому доведеться окремі предмети ставити в нашій політехнічній школі так, щоб вони тісно пов'язалися з цілим рядом питань, які ломляться і стукають у двері. Всі ці питання нам доведеться опрацювати. Дозвольте на цьому нашу конференцію закрити.

1931 р.

ПЕРЕДМОВА ДО БРОШУРИ «ПЕРЕДОВІ ШКОЛИ В БОРОТЬБІ ЗА ПОЛІТЕХНІЗМ»

«Огляд» — слово трохи гучне. На огляді, організованому Товариством педагогів-марксистів, виставили свої роботи і робили доповіді тільки чотири школи ФЗС. Але питання, зв'язані з прикріпленням шкіл ФЗС до заводу, обговорювалися дуже ґрунтовно, і вся конференція, на мою думку, дуже цінна була в тому відношенні, що вона виявила досить повно картину першого етапу політехнізації школи ФЗС. Створюючи політехнічну школу, ми повинні уважно стежити за кожним її кроком. Справа нова, і дуже легко тут наробити помилок, створити школу зовсім не таку, якою її мислили собі Маркс, Енгельс, Ленін. Якнайуважніше враховуючи досвід, що розгортається, узагальнюючи його, ми повинні виявити і достатню пильність. Особливо треба стежити за тим, щоб політехнічна школа у нас не сповзла на шлях профшколи.

Над політехнічними настановами школи передбачається ще велика робота. Необхідно точно встановити, щб, в якій послідовності робитимуть діти на заводі, як вивчатимуть завод, яких навичок набудуть, як осмислюватимуть свою працю, всю організацію праці на заводі. Необхідно якнайтісніше пов'язати роботу дітей у шкільних майстернях і на заводі. Необхідно перебудувати всі програми, переглянути весь розклад, раціоналізувати всю роботу школи. Треба запалити в дітях інтерес до техніки, прагнення оволодіти нею.

Тепер політехнічна школа вже оточена увагою робітників і робітниць. Тепер вона вже захопила дітей. Тепер вона вже вливає нове ядро в колишню учобу. Але само собою нічого не робиться. Потрібна величезна колективна робота, щоб спорудити будову нашої політехнічної школи, якій судилося, безперечно, відіграти велику роль у соціалістичному будівництві.

1931 р.

ЗА БЕЛЛАМІ

Прочитала я утопію «Трудова політехнічна (начерк з недалекого майбутнього)», і здалася мені ця утопія дуже блідою, «белламістою». Колись дуже був у моді роман Белламі «Через сто років». Про техніку там дуже багато говорилося, але надзвичайно бідне було життя того майбутнього суспільства, яке там зображувалося,— не було там боротьби, не було колективу. Пам'ятаю, в 90-х роках, коли я вперше прочитала цей роман, мені «суспільство майбутнього», зображене Белламі, здалося набагато нуднішим від життя Шліссельбурзького тракту (теперішнього Володарського району Ленінграда), де прокидалися до свідомого життя і боротьби тисячі пролетарів, де готувалися вони до дружної відсічі безмірній експлуатації, де все жило боротьбою.

І теперішня трудова політехнічна — хоча б школа ФЗС, прикріплена до заводу,— часто набагато цікавіша від «трудової політехнічної», зображеної в начерку. Ось недавно в Товаристві педагогів-марксистів був огляд шкіл ФЗС. «Огляд шкіл ФЗС» — звучить гучно. По суті справи, були чотири школи, з них, наприклад, Канавінська школа працює в жахливих умовах, і виставка була дуже первобутна. Але той, хто був на цьому огляді, мимоволі заглядав у майбутнє. Завідуючі школами, що живуть життям школи, борються рука в руку з робітниками,— самі недавні робітники, висуванці з заводу, до якого прикріплена школа. Вони близькі робітникам, близькі дітям. Робітники заводу дивляться на школу як на свою

власну справу. Якими були змістовними їх промови, як по-новому ставили вони цілий ряд шкільних питань!

Ось виступає молода робітниця-токарь. Як багато вкладає вона нового в розуміння політехнічної школи!

А діти! Виступає дівчатко, учениця 6-ї групи, піонерка. Дорогою вона дуже застудилася і напередодні подіячому плакала, що не вдасться їй бути на огляді і розповісти про свою школу. Трохи захриплим голосом робить дівчатко доповідь, і велика аудиторія кваліфікованих педагогів напружено слухає її. Дівчатко говорить зовсім просто, але так слушно, так яскраво, що справляє на всіх найсильніше враження. Це — борець, борець за промфінплан заводу, борець за політехнічну школу, борець за соціалізм. Дівчатко соромливо і радісно посміхається: вона сказала те, що їй так хотілося сказати. І світяться обличчя присутніх: з туману виступає лице політехнічної школи майбутнього, такої, як мислили її собі Маркс, Енгельс, Ленін. Не схожа вона на школу даного начерку-утопії. Соціалізм живий набагато цікавіший від соціалізму книжного, відірваного від життя і боротьби. Завод справляє величезний вплив на школу, але й школа впливає на завод.

1931 р.

ПЕРЕДМОВА ДО БРОШУРИ «КОНФЕРЕНЦІЯ УЧНІВ ФЗС МЕТАЛООБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ»

Радянська школа у нас з самого початку існування Радянської влади має назву трудової, але в масовому масштабі трудовою вона починає ставати тільки тепер. І необхідно, щоб вона була політехнічною не на словах, а на ділі. Ми прикріпили школи ФЗС до заводів — це великий крок уперед, це привертало до школи увагу робітників, це дало поштовх педагогічній думці, це оздоровило школу. Перший камінь фундаменту політехнічної школи закладений, але смішно було б думати, що політехнічна школа міцно вже стала на ноги.

Нам треба старанно враховувати нагромаджуваний досвід і на основі його йти далі.

Конференція учнів ФЗС металообробної промисловості говорить про багато чого.

Вона говорить про те, яке велике значення має прикріплення шкіл до заводів, робота дітей старших груп ФЗС на заводі. Але вона в той же час з повною очевидністю говорить про те, що зроблено тільки найперший крок.

Діти працюють на заводі. Але що вони там роблять, в яких цехах працюють, яку саме роботу, яких навичок вони набувають на заводі? Про все це майже немає мови. Крім того, всі розуміють так: на заводі працюють, у школі навчаються. А як навчаються на заводі, чого навчаються — про це ще немає мови. Як вивчати сировину, напівфабрикат, готові вироби, їх якість, як вивчати інструмент, машину, як складати креслення, як вивчати завод

в цілому, двигуни, як вивчати робочу силу, організацію праці на заводі, як вивчати історію заводу — про це ще немає мови, а в цьому ж суть питання.

Один з тих, що виступали, сказав: «У нас між навчанням і роботою ув'язка повна, інженер читає нам лекції; от природознавство з практикою ще ніяк не пов'язане».

Більшість відверто говорила про слабку пов'язаність навчання і роботи. Видно, діти неясно ще усвідомлюють, яким повинен бути цей зв'язок. Ніхто не говорив про те, як діти ведуть щоденники своєї роботи на заводі, як їм учителі розповідають, що треба записувати в цих щоденниках; ніхто не розповідав, які бесіди проводяться з дітьми попереду, які бесіди проводяться протягом роботи, про що, як діти обмінюються своїми спостереженнями, на що спрямована їх увага, які питання народжуються у них під час роботи, що їх найбільше цікавить. Ніхто не розповів, як вони вивчають машину, креслять її, як порівнюють ручну працю з машинною, як ведуть облік роботи своєї майстерні, які задачі складають на основі роботи в майстерні, як їх розв'язують. Ніхто майже не сказав про пов'язання роботи шкільних майстерень з роботою на заводі: як майстерня допомагає роботі на заводі, які саме замовлення виконує і т. д. Не говорили про пов'язання роботи на заводі з суспільствознавством. Про минуле заводу, про боротьбу робітників, що узнали? Чи були вечори змички з робітниками заводу? Чи є на заводі групи сприяння політехнізації школи, що вони роблять? Про екскурсії на інші заводи говорилося мало і ще менше — як організуються екскурсії, як до них готуватися, як ставиться порівняння оглянутого виробництва із своїм материнським, до якого школа прикріплена. Очевидно, тепер стоїть на черзі опрацювання питання про пов'язаність роботи шкільних майстерень з роботою на заводі, по-перше, і про пов'язаність навчання з цією роботою, по-друге. Без цього у нас політехнічної школи не вийде.

ВИХОВУВАТИ БУДІВНИКІВ СОЦІАЛІЗМУ

(З ВИСТУПУ НА МОСКОВСЬКІЙ ОБЛАСНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ ШКМ
І РАДГОСПУЧІВ)

У широкі маси селянства вже проникла свідомість вигідності великого господарства. Якщо дрібний власник-селянин ще тримається за своє господарство, то це внаслідок звички. Йому важко порвати з цим, йому здається, що так, як жили батьки і діди,— так проживемо й ми. Але зрушення вже величезне. І безперечно, що до кінця п'ятирічки колгоспне будівництво охопить всю країну. Тепер ще перехідний період для багатьох дрібних селян, які вже розуміють, що по-старому не можна господарювати, але й до нового перейти ще не можуть.

Велике механізоване господарство — це таке, в якому повинен бути поділ праці. Цього потребує механізація господарства, тому що там все до терміну пристосовано, все обдумане і без поділу праці не обійтись.

У зв'язку з цим стоїть завдання готувати робітників певної вузької спеціальності. Треба готувати вмілого робітника, щоб він чудово знав свою спеціальність. Наприклад, тваринник повинен знати і як доїти, і як годувати, і все це не на око, як це було раніше, а за всіма правилами мистецтва.

Проте це не означає, що учень ШКМ або радгоспучу, який обрав яку-небудь спеціальність, повинен бути назавжди прикріплений до цієї спеціальності.

Або візьмемо такий приклад. Тепер школи ФЗС прикріплюються до заводу, робітник повинен уміти не тільки точити на верстаті, але й повинен розповісти учневі, як підійти до цього верстата, як працювати, тобто він уже

не тільки токар, але й педагог. Сьогодні він робить одне, а завтра — інше.

Ми не тільки на сьогоднішній день повинні дивитися, але повинні заглядати і в майбутнє. Ми йдемо до соціалізму, і досить швидкими темпами. А соціалізм передбачає, що людина займається своєю професією, але пристосована і розвинена повинна бути так, щоб вміти кожну роботу, за яку вона береться, зробити, і зробити добре. Вона повинна бути підготовлена так, щоб вона могла швидко переучуватися.

Ось чому ми говоримо, що кожний учень ШКМ і радгоспучу повинен свідомо ставитися до своєї спеціальності і кожний кусок роботи, якого він вчиться, робити добре. *Але треба, щоб учні здобули також достатню кількість загальних знань, які давали б їм загальне розуміння сільського господарства і промисловості в цілому.* Їм треба і природознавство проходити дуже серйозно, дуже свідомо, тому що природознавство дає розуміння того, що до чого потрібне. Нам треба, щоб була широка освіта, а не обмежуватись даванням самих тільки рецептів. Рецепти забуваються, і дуже скоро через це виявиться недостатність такої системи освіти.

У нас є небезпека захоплення вузькою спеціальністю. Звичайно, маленький кусочок швидше можна вивчити, ніж вивчити все господарство. Тому у практиків-господарників таке прагнення: «Нехай діти швидше вчаться, навіщо там ШКМ, сільгоспучі, чи не краще зробити простіше — курси які-небудь, щонайбільше річні!» Така небезпека у нас є, і такого роду розмови доводиться часто чути.

Нам треба інакше до справи підходити, для того щоб знати добре, коли і де треба зорати на зяб,— проста справа, здається, але для цього треба знати добре природознавство, треба знати біологію, метеорологію.

ШКМ повинна бути школою політехнічною. На з'їзді комсомолу в свій час Володимир Ілліч, торкаючись виробничої пропаганди, посилено говорив про політехнізацію. Він говорив: нам треба таких людей, які вміли б усе робити, які б уміли взятися за будь-яку роботу і до кожної роботи підійти з розумінням того, що ця робота являє собою.

Це ми не скоро ще створимо, але треба, щоб кож-

ний школяр, якого ми виховали, кожний учень ясно розумів і сільське господарство, і промисловість в цілому. Адже ми не тільки виховуємо вмілі робочі руки, а ми повинні виховувати будівників соціалізму, свідомих працівників, які свідомо ставляться до праці, які беруть активну участь в усьому будівництві. Треба використати кожну електростанцію, кожну машину, кожний радгосп для того, щоб на прикладі, на показі дати можливість учням, дорослим робітникам, підліткам дістати політехнічний кругозір. Дуже серйозне завдання — оволодіти наукою, оволодіти технікою. Для цього треба користуватися кожною нагодою. Будь-яка електростанція повинна перетворитися в пропагандистський пункт, щоб там і лекції читали, і досліди показували.

Ми живемо тепер наче під склом: увесь світ на нас дивиться. Це повинен знати кожний учень ШКМ і радгоспу. Тепер на нас усі дивляться як на бійців на міжнародному фронті, і тому треба високо тримати тут прапор.

Треба добиватись, щоб сама школа колгоспної молоді була організована по-справжньому, щоб вона дійсно готувала комуністів, свідомих будівників соціалізму.

ПОЛІТЕХНІЗАЦІЯ ШКОЛИ І ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ НАВЧАЛЬНОЇ РОБОТИ

(ДОПОВІДЬ НА ЗБОРАХ ОСВІТЯН КРАСНОПРЕСНЕНСЬКОГО
РАЙОНУ МОСКВИ)

Товариші, питання про політехнізацію, про політехнізм — це питання не нове. Воно було поставлене з самого початку існування Радянської влади. Перед Радянською владою зразу постало питання про створення школи, в якій би всі діти готувалися до того, щоб бути людьми, які мають всебічну підготовку, пристосовані до всебічної праці. Але минуло багато часу, перше ніж питання про політехнічну школу стало можливим здійснити.

Що значить політехнічна школа? Це школа, яка вчить молоде покоління оволодівати технікою — технікою, хоч би де вона застосовувалась: чи застосовується вона на фабриках і заводах, чи застосовується вона в сільському господарстві. Необхідно, щоб молодь, наше підрастаюче покоління, вміла не тільки виконувати ті чи інші виробничі процеси, необхідно, щоб одночасно з цим у нашої молоді було цілком свідоме ставлення до праці, щоб разом з тим були організаційні навички, вміння колективно працювати і налагоджувати роботу. Це питання, звичайно, дуже серйозне, дуже велике, тому що не можна розглядати політехнізм так, що політехнізм є ремісництво: навчимо працювати на токарному верстаті — і справі кінець. Питання це — питання великого політичного значення. Адже ось у нас в піснях молодь співає про республіку праці. І ми дійсно хочемо створити республіку праці, де б усі громадяни були пристосовані до праці, свідомо ставилися до праці і в той же час добре

розуміли б усе народне господарство, розуміли, що до чого, як усе між собою пов'язане, щоб вони були справжніми господарями свого виробництва в цілому. Завдання велике. Звичайно, це завдання повинно впливати і неминуче впливає на весь шкільний уклад, на всі методи шкільної освіти. Наскільки велике це питання, це ми знаємо вже з того, що І Інтернаціонал поставив питання про поєднання навчання з продуктивною працею і з гімнастикою. Це питання обґрунтували в своїх творах Маркс і Енгельс. Маркс дуже докладно розвивав питання про те, чому необхідно виховувати всебічно розвинених людей, які були б широко освічені і в той же час вміло застосовували б до життя знання, вміло б застосовували їх до будівництва, здійснюючи його зовсім поновому.

Це питання багато разів висвітлювалося так само і Леніним. Вперше він писав про це в той період, коли тільки-тільки ще закладалися перші камені матеріалістичного світорозуміння, марксистського світорозуміння у наших російських марксистів. Тоді ще Володимир Ілліч писав статтю «Перли народницького прожектерства». Южаків, народників, проектував побудувати по всій країні гімназії, сільські гімназії, де бідні селяни повинні будуть вчитися і працювати. Працю він мислив не для всіх, а тільки для тих, хто бідний, праця проектувалася ним тільки для селянства. І от Володимир Ілліч, заперечуючи Южакову, підкреслював, що ми ж говоримо про працю поголовно для всього населення. Він тут наводив те, що говорив Маркс про поєднання навчання з продуктивною працею, вказував на те, яке це величезне значення має для майбутнього, показував перспективи всього розвитку. Минули роки, Ленін до цього питання повернувся під час імперіалістичної війни. Він писав велику статтю про Маркса і, перелічуючи всі ті основні питання, про які говорив Маркс, підкреслював також і це питання. Ленін вказував на те, що Маркс говорив про поєднання продуктивної праці дітей, підлітків з навчанням гімнастики і широкою освітою.

Потім Володимир Ілліч повернувся до цього питання і поставив його вже на зовсім іншому ґрунті в 1920 р., коли громадянська війна вже почала наближатися до кінця, вже стало видно, що Радянська влада зміцнилася,

коли постало на весь зріст питання про соціалістичне будівництво. Володимир Ілліч багато разів на мітингах, на зборах говорив про те, що перед нами тепер розгортається інше завдання: після перемоги на фронті над білогвардійцями перебудувати все життя по-новому, на зовсім нових началах.

У 1920 р. він в цілому ряді своїх промов підкреслював питання про те, що необхідно якомога вище підняти техніку, створити цілком нову промисловість, на зовсім нових основах. Тоді він багато говорив з т. Кржижановським про електрифікацію. Під керівництвом т. Кржижановського був вироблений державний план електрифікації всієї нашої Радянської країни. Володимир Ілліч у цей час листувався з Кржижановським, деякі з його листів збереглися. В цих листах він говорив Кржижановському про те, яке величезне значення має електрифікація країни, як вона всю промисловість поставить на нові рейки. Особливо характерно, що він писав Кржижановському, як треба залучити маси до цього будівництва. Він говорив, що треба дати не тільки технічний проект проведення електрифікації — треба дати такий державний план, який захопив би дійсно робітничі маси, треба розповісти, як треба будувати, показати масам, як їм треба до цієї роботи взятися, захопити маси цим планом. Тоді Володимир Ілліч продумав це питання з усіх боків.

Іздили ми одного разу з ним у Кашино, недалеко від Волоколамська, на відкриття електростанції. Пам'ятаю, як Володимир Ілліч тоді виступав і як він слухав промови селян, які тоді виступали. Виступив один селянин і говорить: «У нас в селі засвітилося світло неприродне». З цього приводу Володимир Ілліч говорив, що селянам, які в темряві жили, світло здалося неприродним, нам же неприродним здається, що стільки років селяни жили в такій темряві; настав час, коли повинна бути освітлена вся ця темрява, настав час, коли все повинно бути по-новому. На VIII з'їзді Рад Володимир Ілліч виголосив палку промову про те, як треба кожному електростанцію перетворити в своєрідний агітпункт. Він говорив про те, що треба звернути увагу на «електричне», як він висловився, виховання мас. Під цим він розумів, щоб на електростанціях читалися лекції і щоб показувався ряд

дослідів, роз'яснювалось, що таке електрика, щоб разом з усім населенням обговорювалося питання, як треба всю країну освітити електрикою, як треба електрику поставити на службу промисловості. В Кашино він гаряче говорив з селянами з цього приводу. Сьогодні вранці мені довелося виступати на конференції шкіл колгоспної молоді і сільгоспучу¹. В числі тих, що приїхали на цю конференцію, був один із завідуючих райвно, який був учнем третьої групи в той час, коли Володимир Ілліч був у Кашино і звідти проїхав у Ярополець. Він пригадав цю розмову з Володимиром Іллічем.

У зв'язку з цим Володимир Ілліч говорив про те, що треба використати кожний наш радгосп, кожну електростанцію, кожну фабрику для того, щоб піднести технічну свідомість мас, щоб розширити технічний кругозір мас, або, як він висловлювався, «політехнічний кругозір мас». У цей же час, я пам'ятаю, в 1920 р. (він жив тоді зимою в Горках), він розмовляв з горкинськими селянами про те, що треба використати радгоспи, треба використати електростанції і т. д. Я пам'ятаю цей вечір. Один із селян виступив і говорить: «Це б добре було, якби був який-небудь показ, як треба, а це що, який же це показ». Треба сказати, що тоді радгосп «Горки» перебував у дуже зруйнованому стані. Селянин говорить: «Що ж, ви весною підвішуєте худобу, вона від слабості не може стояти, її треба підвішувати. Чого ж тут вчитися? Вчитися нічого». Звичайно, так було в 1920 р. І тоді Володимир Ілліч особливо наполягав — і на з'їзді комсомолу він про це говорив — на необхідності, з одного боку, ліквідації неписьменності, з другого боку, говорив про роботу комсомолу щодо горбів. Тоді говорити про техніку в тому розумінні, як ми тепер говоримо, було, звичайно, важко, бо в той час наше виробництво було розвалене. В цей же час поставив Володимир Ілліч питання про виробничу пропаганду, в цей же час він говорив цілком так само про політехнізацію.

1920—1921 роки — це були роки, коли увага Володимира Ілліча була більше ніж будь-коли спрямована на виробничу пропаганду і на політехнічну школу. Тоді він вимагав від нас, від працівників Наркомосу, щоб ми

---

¹ Див. стор. 403 цього тома.— *Ред.*

писали всі свої міркування з приводу політехнізації, складала тези. В числі цих працівників і я написала тези, на які Володимир Ілліч зробив ряд зауважень¹. Ці зауваження Володимира Ілліча дають ясну картину того, як він уявляв собі політехнічну школу, як він говорив про необхідність широкої загальної освіти, яка була б якнайтісніше зв'язана з набуттям різних технічних навичок. Він говорив не тільки про дітей, він говорив також і про дорослих робітників. Нам, говорить, тепер потрібні столяри, потрібні токарі, але разом з тим нам треба розширювати політехнічний кругозір. Це було в 1920 р.

Наша школа називається трудовою школою, але вона трудовою, можливо, була до цього часу тільки в тому розумінні, що в курсах, у програмах зверталась велика увага на питання праці і тому що школа провадила суспільно корисну роботу. Але справжньої праці, справжнього оволодіння технікою наша школа не давала до останнього часу. Який тепер настав момент? Ви знаєте, що тепер в галузі промисловості ми маємо величезні успіхи, знаєте, що будуються нові фабрики і заводи. Всі ми є свідками цього. Ми знаємо, що на селі йде широка колективізація і механізація сільського господарства і ця механізація зовсім змінює форми господарства. Все це поставило питання про оволодіння технікою набагато гостріше, ніж це питання стояло раніше... Кожний колгоспник, кожна колгоспниця, кожний робітник і робітниця відчувають необхідність оволодіти технікою, відчувають необхідність працювати по-новому, зростає свідоме ставлення до праці. Чому важливе соцзмагання і ударництво, що розгорнулося? Воно важливе не тільки тому, що підвищує продуктивність праці, а й тому, що воно виховує в робітничих масах свідоме ставлення до праці.

Якось недавно Горький прислав листа. В цьому листі він згадує про свої розмови з Володимиром Іллічем. І от він розповідає, як у 1919 або 1920 р. він був у Горках і скаржився Володимирі Іллічу, розповідав, що доводилося спостерігати йому в Ленінграді. Тоді була постановова зносити маленькі дерев'яні будинки і пускати на паливо. Робітники ламали такі будинки, щоб було чим

---

¹ Див. стор. 522—523 і 571—573 цього тома.— *Ред.*

топити, бо палива тоді не було. Горький говорив, що самі робітники живуть у приміщеннях, де немає шибок, дах протікає, а коли вони ламають ці маленькі будиночки, то вони zarazом і шибки б'ють, і залізо з дахів кидають у сміття, не бережуть суспільного добра. Горький був цим дуже засмучений. Володимир Ілліч помовчав спочатку, нічого не сказав, а потім, коли вони пішли з Горьким гуляти, він сказав: «Це, звичайно, не дрібниця. Це дуже велике питання — свідоме ставлення до суспільного майна. В старий час марно псували що попало, тому що не своє. Свідоме ставлення до праці, свідоме ставлення до суспільного майна виховується не зразу — для цього потрібні роки. Коли буде свідоме ставлення до праці і до суспільного майна, тоді у робітників уже буде соціалістична свідомість, вони вже по-комуністичному ставитимуться до суспільного майна і праці».

Ми тепер бачимо, з яким натхненням робітники на заводах борються за промфінплан, борються за те, щоб краще налагодити виробництво. Ми бачимо, що це свідоме ставлення до праці зростає, зміцнюється. Звичайно, не можна сказати, щоб уже всі робітники були свідомими, передовими. Проте передовий загін уже свідомий, частина ще відстає, її доводиться підтягувати. Але тепер виник такий момент, коли, з одного боку, увага до техніки величезна, а з другого боку, зростає свідоме ставлення до праці. Це створює можливість перетворення нашої школи в дійсно трудову, в політехнічну школу. Тому не випадково, що тепер у нас політехнізація ввійшла в життя. Минулої весни мені доводилося виступати на одному заводі в Замоскворецькому районі. Голова зборів, вона ж голова фабкому, говорила: «Надія Костянтинівна читатиме доповідь про політичне виховання». Замість «політехнічне» сказала «політичне» — навіть слово «політехнічний» було мало відоме. Якщо ми тепер візьмемо той самий район (він тепер називається Ленінським), то там була зимою конференція робітників в питанні про політехнізацію, і з яким інтересом, з яким ентузіазмом говорили про політехнізацію робітники, що були присутні на цій конференції¹. Тепер відбуваються

¹ Доповідь Н. К. Крупської на 1-й робітничій конференції в справі політехнічної освіти Ленінського району Москви див. на стор. 346 цього тома.— *Ред.*

масові робітничі конференції по всій країні, які стосуються питань політехнізації підлітків. Діти цілком так само збираються і говорять про це. Все це показує, що політехнізація вже проведена в життя.

Величезну роль відіграло те, що школи прикріпили до підприємств. На селі поки що у нас прикріплення до радгоспів і до МТС відбувається повільнішими темпами.

Не можна сказати, що ця справа скрізь проведена, але коли говорити про Москву, про Ленінград, про великі центри, то можна сказати, що прикріплення шкіл пройшло і політехнізація починає проводитися.

Дуже цікаві ті конференції, які тепер у нас відбуваються. Тут проводилася конференція по школах ФЗС металообробної промисловості¹. Ця конференція застенографована. У нас в Товаристві педагогів-марксистів був огляд ФЗС — наскільки вони політехнізовані. Правда, треба сказати, що слово «огляд» — надто гучне. Було всього чотири школи: ленінградська школа заводу «Електрик», потім дві школи з Уралу і одна школа з Нижнього Новгороду — з Канавіна. Огляд був скромний. Були завідуючі школами, робітники, висуванці з підприємств, які до шкіл прикріплені, педагоги, потім робітники з цих заводів і учні. Виставка, яка була на цьому огляді, була ще досить первобутною: одні привезли моделі, другі — в'язані сумочки, треті — молоточки, четверті — посвідчення про виконану роботу. Але от коли почали виступати, то дуже характерні були виступи робітників, виступи завідуючих з робітників. Вони говорили з надзвичайним захопленням про змичку школи з заводом. Завідуючі школами розповідали про те, який вплив завод справляє на школу, як діти починають інакше ставитися до всього, як діти прагнуть на завод, охоче працюють на заводі і приходять з запасом усяких нових вражень.

Але говорили ще і про інше — говорили про те, як школа впливає на завод. Цікаво розповідали ленінградці. У них по «расейській» звичці машини залишалися необгородженими. Робітники так міркували: «Ну, як-небудь обійдеться». А прийшли діти на завод, і відразу ж робітники поставили питання про те, що всі небезпечні

---

¹ Див. стор. 390 цього тома.— *Ред.*

частини машин треба обгородити. З точки зору охорони зразу ж був результат. Дуже цікаво розповідали робітниці з Канавіна. Ліза, токар, розповідала про те, як діти з власної ініціативи — невідомо, хто їм порадив,— пішли перевіряти продукцію заводу. Завод виготовляє млинові жорна, і діти пішли перевіряти, «що наші млини говорять про ці жорна». Вони обійшли цілий ряд млинів і виявили, що там говорять, чим погані ці жорна. Потім прийшли і зробили доповідь. Весь завод захвилювався: «Що таке, діти прийшли і про такі серйозні справи розмовляють, продукцію перевіряють». Завод якось підтягнувся, більше почав звертати уваги на якість роботи.

Особливо цікавим був виступ дівчинки з Ленінграда. Взагалі всіх вразили діти. Дівчинка з Ленінграда розповідала про те, що діти прагнуть на підприємство, розповіла цілий ряд фактів і про їх громадську роботу, і про те, як вони по-новому почали організовувати життя в школі. Одним словом, відчувалось, що хоча це тільки перші кроки політехнізму, але вже видно по дітях, що це справляє на них вплив.

У нас від огляду залишилося таке враження, що перші кроки зроблено, і міцно зроблено, але чогось ще немає. Ще, так би мовити, час весняний. Прикріпили школи до заводів, але ще справжнього зв'язку, глибокого зв'язку між школою і працею немає. Ще по-справжньому діти заводу не знають, вони ще стихійно вивчають завод — немає ясності того, як зв'язати одне з одним.

Я потім переглядала матеріал конференції шкіл ФЗС металообробної промисловості, розмовляла з дітьми: враження залишається таке, що теорія з практикою погано пов'язані. Наприклад, на одній конференції у виступі говорили про те, що у них навчання зв'язане з працею: «Адже у нас,— говорять,— інженер читав лекції»— тому вважають, що все пов'язано.

Мені здається, що тепер перед нами постає особливо гостро питання, як пов'язати навчання з практикою. По-перше, звичайно, треба обдумати, де діти найкраще можуть працювати. Поки що це йде під одним кутом зору, що не можна дітей пускати туди, де багато пилу, де небезпечно і т. д. Але ми повинні не тільки з цієї точки зору подивитися, а ми повинні ще й з іншої точки зору підійти: чого і на якому верстаті навчаються діти. Ми

не повинні їх тримати весь час на одному і тому самому верстаті, а повинні переводити їх від верстата до верстата, з цеху в цех, так, щоб вони вивчали все виробництво в цілому. Це набагато складніше. Потім у деяких цехах діти повинні недовго працювати, аби тільки зрозуміти суть виробничого процесу, а в деяких цехах повинні залишатися якнайдовше, щоб краще вивчити, як ці машини розбираються, як вони створюються і т. д. Тут ще непочатий край роботи.

Потім зв'язок з навчальними предметами. В Америці у вищих навчальних закладах є предмет, який називається «координацією» і який полягає в тому, що аналізується, як навчання повинно бути зв'язане з виробництвом. Коли почитаєш ці американські матеріали, то бачиш, що є дечого повчитися. Наприклад, таке питання: кожний студент, коли він приходить на завод, повинен вести щоденник того, що він там робить. Здається, наші діти щоденників не ведуть, а треба, щоб вони вели щоденник,— не просто формальний щоденник, щоб вони там записували не тільки те, що ось від такої до такої-то години пропрацював біля такого-то верстата, а щоб вони написали, наскільки справлявся з роботою, стомився чи не стомився, які труднощі довелося переборювати, як зіпсувався верстат, хто прийшов допомогти, як підійшов майстер, які вказівки дав, які в автора щоденника думки виникли в зв'язку з цим. Це надзвичайно важливо. В Америці ця справа проводиться щодо студентів. Потім ці щоденники там розбираються на уроках рідної мови. Викладач рідної мови обговорює із студентами, як треба краще написати щоденник, так, щоб було *якомога стисліше, якомога точніше і якомога грамотніше* написано. Я гадаю, що коли взяти нашу школу-семирічку, взяти ФЗС — шості, сьомі групи,— то там діти цілком так само можуть займатися цією справою. З них можна вимагати, щоб вони писали щоденники, а потім можна на уроках рідної мови обговорювати, як щоденник написаний. Тепер, наприклад, діти і вчителі говорять: «На заводі діти працюють з захопленням, а в класі нуднувато, пустують». Важливо, щоб якийсь міст був між тим, що діти роблять на заводі, і тим, що вони роблять в школі. Я вважаю, що коли питання про щоденники поставити як слід, то діти з захопленням і ка-

ліграфією займатимуться. Кожному буде цікаво написати цей щоденник так, щоб чітко було записано, щоб кожний міг прочитати. Діти самі шукатимуть шляхи, як цієї справи навчитися. Ось тут у перших рядах сидять діти і посміхаються, очевидно, збираються вже *щоденники завести і почати їх писати хорошим почерком*, щоб усе чітко, ясно було, щоб цифри не були пропущені.

Або, наприклад, питання про малювання. Нам неодмінно треба у дітей виховувати зорову пам'ять. А як у нас поставлено малювання в школах, що прикріплені, наприклад, до текстилю? У нас малювання фарбами не поставлено, а дітям цікаво було б малювати фарбами, творчість їх розвивалася б. Фарбами малювали б не кілька чоловік, більш обдарованих, а всі діти. Це, звичайно, їх захоплювало б, і це відбилося б на якості їх малюнка. Тоді у нас не було б таких недоладних тканин, які у нас часто виходять, і, крім того, діти взагалі всі навчилися би малювати, навчилися би все відображати в малюнку. Це не було б вузькоспеціальним, а це для всякого виробництва дуже важливо.

Скажімо, питання про математику. Коли переглянеш наші програми з математики, коли переглянеш наші задачки, то бачиш, що вони дуже абстрактні і часто дітей зовсім не зацікавлюють. Ми якось не вчимо їх мислити математично. Виховувати математичне мислення — це означає примусити дітей самих складати задачі. Треба спробувати в шостих і сьомих групах запропонувати дітям самим складати задачі; на основі того матеріалу, над яким вони працюють, діти навчалися б обліку — скільки сировини пішло, скільки часу затрачено та ін. Так само треба підійти і до геометрії, до узагальнень, до алгебри, до статистики. Це полегшуватиме навчання і захоплюватиме дітей.

Або, наприклад, візьмемо історію заводу. Звичайно, не всякий завод має велику історію, є нові заводи. Але ж у нас є такі заводи, як Трьохгорка, про яку є що розповісти дітям: про те, як жив завод, що було в 1905 р. Діти з цікавістю це вивчатимуть. Уроки історії треба зв'язати із зростанням робітничого класу, а зростання робітничого класу простежити треба за багато років — це дітям буде цікаво. Пояснюючи те чи інше питання з сучасності, треба теж зв'язати його з життям і роботою під-

приємства. Наприклад, старостати на підприємствах. Старостати повинні зв'язатися з підшефними школами. Діти відчують, що їм треба дізнатися, як працює Рада, які питання порушуються в Раді, щоб примкнути до роботи Ради.

Нам треба до кінця продумати, як зв'язати теорію з практикою, як зв'язати щільніше громадську роботу з навчанням.

Потім інше питання — як вивчати село. Адже у нас змінюється становище робітничого класу. Раніше робітник знав стояти біля свого верстата — і більше нічого. А тепер ми бачимо, як робітники висуваються, як робітники їдуть у колгоспи. Скільки робітників послано в колгоспи! Чому їх посилають? Тому, що вони вміють і машиною управляти і, крім того, у них є великі організаторські навички. Адже завод являє собою організацію, яка діє, як машина. Заводська організація виховує у робітника організаційну хватку. Коли робітник їде в колгосп, йому треба знати добре сільське господарство. Ми знаємо, як багато хто з тих робітників, які поїхали в колгоспи, багато допомогли колгоспам своїми організаторськими навичками. Нам треба мати на увазі, що в майбутньому зростатиме і міцнітиме зв'язок між містом і селом. Різниця, яка тепер є між культурою міста і культурою села, поступово зникатиме. Зв'язок між містом і селом буде все тіснішим і тіснішим. Політехнічна школа — це така школа, яка готує робітників не тільки до роботи на певних підприємствах, але яка дає різнобічну підготовку: сьогодні він на підприємстві працює, а завтра він поїхав у колгосп. Як використовуються «тисячники», які були на підприємствах? Вони вам розкажуть, які у них були труднощі, що впливали з того, що вони по-справжньому сільського господарства не знають; організаційні навички є, а знання сільського господарства немає, а на нього, на робітника, дивляться так: з міста приїхав, так давай вказівки, а по сільському господарству він безсилий (це щодо тих, які не знають сільського господарства). Надзвичайно важливо для дітей, щоб вони також ознайомилися із сільським господарством в ході оволодіння політехнізмом. Нам треба зробити так, щоб підприємства дбали про те, щоб на літо діти з шкіл влаштувалися в колгоспи, радгоспи, щоб вони вчилися там сільськогосподарського виробництва.

Діти, звичайно, це робитимуть охоче. Нам треба ростити здорове покоління, тому дуже важливо, щоб підприємство дбало про те, щоб літом усіх дітей перекинути на село, де б вони вчилися колективної праці, дружної праці у великих господарствах, а не самого тільки свого виробництва.

Ви знаєте, що тепер потреби народного господарства часто змушують перекидати робітників з одного виробництва на інше. Їм треба бути готовими до того, щоб до будь-якого виробництва дуже швидко пристосовуватися, тому їм треба вивчити не тільки свою фабрику, але й інші фабрики. Скажімо, робітники металообробної промисловості повинні побувати і на текстильному підприємстві і на хімічному, подивитися, як там працюють, можливо, навіть там попрацювати. Питання про зв'язок з сільським господарством, про зв'язок з іншими підприємствами у нас ще не опрацьовано до кінця.

Тут перед нами стоять два чергових питання: перше — питання *про зв'язок праці з навчанням*, питання про зв'язок не формальний тільки, а про глибокий зв'язок і потім — питання про зв'язок з іншими підприємствами, про зв'язок із сільським господарством. Тільки розв'язавши ці питання, ми по-справжньому поставимо політехнічну працю. Це одна частина питання.

Я побіжно тільки спинюсь на питанні *про педагогів*. Нам, звичайно, треба таких педагогів, які прекрасно знають підприємство і прекрасно знають техніку. Можливо, навчальні відпустки треба давати вчителям, щоб вони попрацювали трохи на підприємствах, подихали заводським повітрям. Тут питання, звичайно, не стільки в умінні і навичках, скільки в організації праці і в тому дусі колективізму, який є у нас на заводах.

Я хочу торкнутися ще одного питання — це питання *про майстерні*, яке у нас теж зовсім не опрацьоване. Майстерні продовжують будувати якимось стихійно. А тим часом кожна майстерня при заводі повинна мати своє особливе обличчя.

Треба, щоб було продумано, що саме і як повинно проходитись у майстернях. Повинно бути продумано так, щоб у майстернях не просто навчали процесів праці, а щоб там *ішла виробнича робота*.

Дозвольте, товариші, цим обмежитися в питанні про політехнізацію у вузькому розумінні слова і перейти до питання про якість роботи.

Політехнізація школи ставить по-новому цілий ряд питань. Частково я вже говорила, що коли ми пов'яжемо по-справжньому теорію з практикою, то ми доб'ємося підвищення інтересу з боку дітей до шкільних занять. Але тепер по-новому постало питання і про інше — про виховання. Тепер на цілому ряді зборів доводиться чути, як гостро починають і педагоги і самі діти ставити питання про виховання, про самоврядування в школі. З цього питання вийшов цілий ряд книжок і статей. Коли прислухаєшся до того, що у нас робиться в школі, бачиш, що виховна робота в школі часто слабка. Адже ми повинні виховати з дітей колективістів, тобто дітей, які вміють дружно жити, дружно працювати. А у нас на це питання часто зовсім не звертається увага. Адже коли говорять про Леніна, то про Леніна говорять не тільки як про вождя, не тільки як про революціонера. Подивіться на спогади ряду працівників про нього: там про Леніна говориться також, як і про товариша. Коли про нього згадують ті, хто з ним працював, вони говорять, що він був товариш.

Творчість, уміння дружно, колективно працювати є одно з найважливіших завдань, і питання про політехнізацію школи нерозривно зв'язано з тим, що ми повинні дітей виховувати по-новому. А коли ми подивимось на наше самоврядування, то ми побачимо, що воно часто побудоване так, що не зміцнює товариства, а розкладає його. Візьміть, наприклад, таке питання. У нас в цілому ряді шкіл проводиться така справа: учками дають догани невстигаючим, недисциплінованим дітям. Здається, звичною є така справа: учками викликають батьків. Куди це годиться? Навіть у старій школі інакше розв'язували ці питання, старалися допомогти в навчанні, допомогти якимось інакше, а не викликатися батьків. А тепер від дітей часто чуєш: «Я не піду в учком, тому що там треба батьків викликатися, треба скаржитися». Діти з хорошими інстинктами, діти — хороші товариші — негативно ставляться до цих форм. Учитель хоче розвантажитися від обов'язку стежити за поведінкою — нехай

діти самі дивляться. Останнім часом це особливо стало випадати в очі.

На заводі дисципліна, там приходять по дзвонику в певну годину, певний час працюють. Діти до цього не звикли. Вони і на заводі часто недисципліновані, і там не тільки хвалять дітей, а іноді й скаржаться на дітей; приходять в школу і говорять: «А діти у вас дуже розпустились». І батьки теж інколи помічають, та й самі діти приходять на завод, дивляться: «На заводі так, а у нас інакше». Звідси постає питання, що *треба більше дисципліни*. Я ходила в швейцарську школу, коли доводилося бути в еміграції. Там у класі мертва тиша. Муха пролетить — чутно. Але як досягається ця дисципліна? От учень щось жує в класі. Зразу підходить учитель, бере його за чуба і починає бити по щоках. Діти налякані, сидять тихо — дисципліна. Але от учитель вийшов — усі буквально ошаленіли: один одному починає лити за комір чорнило, починають бити один одного куди попало книгами, які лежали на столі, ладні прямо знівечити один одного. Оце палична капіталістична дисципліна. А при вчителях усе добре.

Не до такої дисципліни ми прагнемо. Тепер в робітничих масах виховується свідоме ставлення до праці, свідоме ставлення до дисципліни. Тому питання самоврядування тепер повинні обговорюватися, треба знайти методи, як їх розв'язати. У нас думають так: ось був процес «Промпартії», давайте і ми запровадимо так, що у нас буде Криленко, який виноситиме обвинувальні акти, ревтрибунал влаштуємо — він призначатиме покарання. Подекуди — правда, це поки ще рідкі випадки — таке сповзання є. А треба йти іншим шляхом — треба залучати робітників-ударників, які розуміють, що таке свідомо дисципліна. Якщо вони прийдуть в школу і поговорять з дітьми, мабуть, їх діти уважніше послухають, ніж учителя. Бригада, що обслідувала московські школи, розповідає, що довелося спостерігати: приходять учителька і говорить: «Ну, діти, виймайте зошити». Хто вийняв, а хто не вийняв. Учителька говорить: «Ти, Петров, чому не вийняв? Іди за двері». Він нахилиється, виймає зошит. «А ти, Іванов, чому не вийняв зошита?» І чверть години витрачається на такі розмови. А діти огризуються. Потім їх запитували: «Чому ж ви не

втягли зошитів?» — «А нам цікаво, коли вона посилає за двері».

Звичайно, це не дисципліна. В старий час теж так бувало: чим більше вчитель кричить, тим більше діти шумлять. Необхідно застосовувати інші методи. Треба вміти вивчити дітей глибше, треба знати, як до кожної дитини підійти, треба робити так, щоб залучати до роботи батьків-робітників. Тепер, коли робітники так цікавляться питаннями школи, вони можуть подати в цій справі велику допомогу. Звичайно, я зовсім не думаю, що кожний робітник — найкращий вихователь. Буває і не так, але, безперечно, серед робітників є дуже багато хороших вихователів, тямущих вихователів. Треба вміти залучати таких батьків і разом з ними виховувати дітей. З допомогою робітників можна поставити виховну роботу на далеко вищий ступінь, не вдаючись до покарань, до відміток, а то у нас ця стародавність лізе в усі щілини. Стару школу засудили, говорять «нова, радянська школа», а дивишся—нема-нема та в яку-небудь щілину що-небудь від старого і переповзе. Треба, щоб теперішні педагоги розуміли значення будівництва, яке відбувається, щоб з допомогою робітників вони налагодили і виробили інші методи виховання.

Інше питання — питання про самоврядування. Треба знайти якісь нові форми самоврядування, які привчали б дітей до дружного колективного навчання і роботи.

Питання про організацію праці, значення шкільного режиму — все це великі питання. Я розповідала, як учні виймали зошити в школі. Подивишся на шкільний режим з точки зору раціоналізації праці, скільки, ми бачимо, даремно часу витрачається на непродуктивну роботу, хоча б на опитування уроків. Вчитель запитує: «Ну, скажи, Петров, що ти про це думаєш?» — а інші діти в цей час нічого не роблять. Вони знають, що Петров скаже. Вони сидять, столи ріжуть або ще щось таке. Потім починаються розмови: «Навіщо ж ти стіл ріжеш, хіба ти не розумієш, що стола не можна різати?» Ось на ці розмови витрачається час. Потім урок задають додому, а вдома дітям хочеться і погуляти: адже не тільки вчитися, погуляти теж треба. Гра — це теж навчання, якщо гра правильно поставлена. Нам треба якось раціоналізувати

режим у школі: треба так побудувати шкільний режим, щоб усе було припасовано, щоб не було пустої метушні, щоб не було пустопорожніх розмов. У зв'язку з цим постає питання про обладнання, постає питання про підручники, постає питання про те, щоб підручники були по-людському написані, щоб можна було швидше підходити до заочного навчання. Тут не в самому вчителі справа. Тут треба думати над тим, як раціоналізувати весь режим школи, як раціоналізувати всю роботу школи.

Тут передбачається велика організаційна робота. Треба сказати, що в цій справі робітники можуть допомогти вчителю. Ленін на похороні Свердлова говорив, що у Свердлова був величезний організаторський талант. Але треба, щоб сотні і тисячі організаторських талантів піднімалися з низів. У робітничому середовищі організаторів чимало. Ми, дійсно, бачимо по партійній лінії: інший не такий щоб вже дуже добрий пропагандист, не так уже добре резолюції пише, а організувати вміє дуже добре. Вчителі, кращі викладачі, організувати часто не вміють, хоча серед учителів теж є прекрасні організаторські таланти. Тут потрібна якась тісна змика з робітниками, бо треба виконати велику організаційну роботу.

І тут треба змінити відносини вчителів і дітей. Один час у нас були дуже хороші відносини між учителями і дітьми. Принаймні, коли приїжджали іноземці, їх найбільше вражали, по-перше, наші діти, вони говорили: «Які у вас чудові діти», а по-друге, їх вражали товариські відносини між учителем і дітьми. Але це не скрізь так. Треба добиватися, щоб відносини між учителями і дітьми були простими, товариськими, щоб учитель по-справжньому був авторитетом в очах дітей, щоб діти не думали, яку б свиню підкласти вчителю, а щоб був внутрішній авторитет, щоб діти прислухалися до того, що сказав їм учитель.

Тепер, звичайно, все це значно легше. При допомозі робітників, комсомольців, при величезній допомозі піонерів тут можна зробити дуже багато. В розумінні дисципліни (коли повернутися до цього), якщо міцніших дітей прикріпити до слабших, більш витриманих — до менш витриманих (звичайно, не в адміністративному по-

рядку, а так, щоб самі діти йшли з радістю, йшли з задоволенням), тут дуже багато що може вийти.

Завдання перебудови школи стоїть перед нами. Володимир Ілліч на з'їзді в справі народної освіти, який був у 1918 р., в промові, яку він виголосив за два дні до свого поранення, говорив про те величезне значення, яке має наша школа. Тепер, говорив він, школа разом із своїм визволенням від кайданів рабства народом піде по шляху до соціалізму. Саме тепер, коли у педагогів міцніша змичка з робітничим класом, коли робітник ближче підходить до питань школи, треба порушувати знову ці питання. Ілліч говорив там, що школа одна тільки може захистити нас від нових воєн. Політехнічна школа з ранніх років даватиме розуміння техніки, вона всю нашу техніку, всю нашу промисловість, все наше сільське господарство піднесе на нечувану висоту. І це зробить Країну Рад непереможною, це зробить її ударною бригадою.

Володимир Ілліч цього виразу не вжив, але смисл був такий: зробити нашу країну, де буде радянська школа, країною, яка факелом світитиме робітничому класові всього світу... Дозвольте, товариші, цим закінчити мою доповідь.

1931 р.

ПОМІТКА, ЗРОБЛЕНА ЛЕНІНИМ НА КНИЖЦІ БЛОНСЬКОГО «ТРУДОВА ШКОЛА»

Тов. Ленін, як відомо, дуже уважно стежив за розвитком справи народної освіти. Він знайомився з новими напрямками в радянській педагогіці, з працівниками на цій ниві, читав їх твори, мав про працівників свою думку, не покладався на чужі відзиви. В замітках на реорганізацію Наркомосу (архів Інституту Леніна № 10 454) він докладно спинився на формуванні ДВР, намічаючи не тільки голову ДВР (Михайла Миколайовича Покровського), голів секцій ДВР, але висловився і з приводу складу науково-педагогічної секції. Рекомендував у члени секції Л. Р. Менжинську, П. П. Блонського. Звідки знав Володимир Ілліч Блонського? Він прочитав його книгу «Трудова школа». Ця книжка була в його бібліотеці з зробленою ним на обкладинці поміткою. На обкладинці частини 2-ї «Трудової школи» стоїть помітка «с 57». Наведу абзац, відмічений на сторінці 57 Володимиром Іллічем:

«22. *Індустріально-соціалістична культура.*— Освітою, що її дає школа, вона вводить свого учня в світ тієї чи іншої культури. Постає питання, яка культура проноситься перед нами, педагогами індустріально-трудової школи?

Це — насамперед культура технічно сильного людства. Для мене звучить чимось диким, коли мені докоряють за техніцизм (підкреслено Володимиром Іллічем.— Н. К.). Хіба погано бути сильним? Хіба погано підкорити собі сили природи? Хіба погано вміти працювати якнайуспішніше? Хіба індустр-

рія не є гордістю людського генія? Чи може ми й досі живимо ідеали селянщини? Тільки в одному випадку техніка — зло: це — коли вона спрямована людиною проти людини. (Далі відкреслено Володимиром Іллічем, і коло відкресленого поставлено NB.—*Н. К.*). Але можливо читачеві тепер уже не так важко буде погодитися з тим, що величезні технічні завдання передбачають саме об'єднання і співробітництво і що капіталізм відкидається насамперед через свою технічно реакційну роль (підкреслено Володимиром Іллічем.—*Н. К.*). Неминучим наслідком послідовного індустріалізму є саме соціалізм (підкреслено Володимиром Іллічем.—*Н. К.*), і на певній стадії розвитку, як ми бачимо у «Вступі» до нашої книги, капіталізм гальмує індустріалізм у його технічних і культурних досягненнях (підкреслено Володимиром Іллічем.—*Н. К.*). Завод — та коліска, в якій неминуче вирощується колективізм (підкреслено Володимиром Іллічем.—*Н. К.*). Технічно досконале суспільство тісно зливається з соціально досконалим суспільством. Культура майбутнього — індустріально колективістична культура, і тільки та освіта, яка прилучається до цієї культури, є справжня освіта.

Зрозуміло, чому Володимир Ілліч, який надавав величезного значення техніці, індустріалізації країни, підкреслив саме це місце.

Книжка П. П. Блонського «Трудова школа» написана в 1919 р. Тепер, через дванадцять років, небезкорисно навести дану цитату. Взагалі корисно було б під сучасним кутом зору перечитати книжку П. П. Блонського «Трудова школа». В ній багато цікавого.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

У старій школі, як правило, теорія була відірвана від практики. Лише мимохідь давалися добрі поради, що стосувалися практики. Практичні заняття мали на меті лише ілюструвати ті чи інші положення теорії. Результатом цього був відрив навчання від життя, його абстрактність. Радянська школа з перших же кроків свого існування намагалася теорію перетворити в керівництво до дії. Це вдавалося тільки в незначній мірі, остільки, оскільки в школі вдавалося ставити навчання праці, суспільно корисну роботу та ін. Лише окремі школи здійснювали пов'язання теорії з практикою. Це пов'язання проходило з великими труднощами. Роки громадянської війни, розруха заважали розвиткові нашої трудової школи. Ясно було, що треба змінити старі методи, зробити викладання більш змістовним. Про методи і зміст роботи школи ми говорили багато, але робота масової школи дуже кульгала. А тим часом життя вимагало, щоб школа озброїла дітей великою кількістю знань. Наші програми все розбухали і розбухали. Виявлялося, не можна обійтись і без того, і без другого, і без третього. Голови дітей почали забивати великою сумою знань. Але, відірвані від життя, від практики, ці знання швидко забувалися. Багато педагогів пропонували через це якнайбільше наполягати на навички. Навички для навичок, звичайно, мертволи школу.

Тепер індустріалізація країни, що йде швидкими темпами, механізація сільського господарства дали мож-

ливість провести політехнізацію в життя. Прикріплення шкіл до підприємств привело до величезного зрушення. Практика широким струменем почала вливатися в життя школи. І саме цей факт ставить на весь зріст питання про пов'язання теорії і практики. Якщо в старій школі практика відігравала незначну роль, служила тільки ілюстративним цілям, то тепер загрожує інша небезпека — небезпека занадто утилітарного підходу до теорії. З теорії братиметься тільки те, що потрібне для практики даного дня, даного масштабу. По такій лінії йде американська школа. В більшості шкіл теорія не освітлює практики, а поставлена їй на службу, і тому навчання часто-густо не розширяє горизонту дітей, не показує їм перспектив, приковує їх увагу тільки до поточних справ. Колись це питання стояло перед російською інтелігенцією і висвітлювалося в нашій белетристиці. З одного боку, образ інтелігента, що не бачить того, що треба робити тепер, втілений був Тургенєвим в Рудіні, який зневажливо ставиться до всіх маленьких справ, Рудіні, до якого можна було застосувати слова Некрасова: «Діла собі велетенського шукає», а «що під рукою, того він не любить, те мимохідь він без умислу губить». Рудіну Тургенєв протиставив тип практика Соломіна, який весь поринає в «малі діла».

Якщо ми подивимося на роботу партії, то ми побачимо, що вона з самого початку розв'язала питання про взаємовідношення між теорією і практикою. Партія весь час працювала над вивченням революційної теорії, постійно поглиблюючи її, оплодотворяючи живим досвідом. У той же час вона з самого початку поставила за мету розвиток революційної практики. Ніяка справа не була для партії «дрібною». Вона підходила до кожного питання, що хвилювало робітників, ставила його під прожектор революційної марксистської теорії, яка визначала тактику, давала потрібну перспективу, правильну міру дій. Робітників хвилювало, що адміністрація не дає їм цілий день окропу. Партія вміла пов'язати це питання з питанням про експлуатацію робітників, з класовою боротьбою, з боротьбою проти самодержавства, освітлювала світлом теорії кожную дрібницю. Вміння зв'язати теорію і практику в єдиний вузол дало партії надзвичайну силу.

Політехнізація школи є шляхом озброєння підрос-таючого покоління найкращими методами оволодіння сучасною технікою. Політехнізація вимагає озброєння дітей відповідною теорією, що освітлює їх практику. Боротьба з Гастевим викликається саме зневажанням з його боку теорії, зведенням навчання до навичок і тренування. Тепер такий момент, коли політехнізм стоїть на роздоріжжі: він може скотитися до гастевщини, він може виявитись підміненим трудовим тренуванням — це з одного боку; з другого боку, він може піти по шляху загальних фраз, відірватися від землі, від живої практики. Треба посилено працювати над тим, щоб виробити правильну лінію.

Характерно, що всі ці питання стоять не тільки перед політехнізмом, а й перед наукою взагалі...

Програма політехнічної школи, вся робота цієї школи повинні бути повернені обличчям до виробництва, піднесені на значно більшу наукову висоту. Треба опрацювати програми школи і її практику під кутом зору найтіснішого їх пов'язання.

Умови Радянської країни створюють для політехнізму винятково сприятливе становище, поперек дороги нам не стоїть приватна власність та ін.

Враховуючи весь досвід капіталістичних країн, ми переробимо його і підемо своїм шляхом, шляхом створення політехнічної школи, такою, якою її мислили Маркс, Енгельс, Ленін.

ВАЖЛИВА ПОСТАНОВА

І по лінії школи, і по лінії політосвітроботи Наркомос з самого початку свого існування провадив певну політехнічну пропаганду.

Наркомос з самого початку організовував екскурсії на фабрики і заводи дорослих і дітей. У цьому відношенні є великий досвід і розроблена методика.

Головполітосвіта порушила питання про організацію при фабриках і заводах виробничих музеїв. Такий виробничий музей у свій час організовував при Коломенському заводі ініціатор цієї справи Дзейверт. На Бутиківській фабриці передбачав влаштувати такий музей П. П. Петров — колишній директор Політехнічного музею. Але тоді, коли це проводилося в життя, це питання не викликало інтересу ні у господарників, ні у профспілок, і всі ці починання якось повисали в повітрі, мали кустарний характер.

З самого початку ми в Наркомосі говорили про необхідність перекласти з іноземних мов книги з техніки. В Англії існує ряд дуже цікавих книг під трохи дивною назвою: «Романтики авіації», «Романтики механіки», «Романтики електротехніки» і т. д. В Америці існує цілий ряд дуже цікавих хрестоматій з техніки, існують дитячі технічні енциклопедії і т. д. У нас, однак, досі дуже мало цікавих популярних технічних книг.

Питання про технічну (про виробничу) пропаганду за вказівкою Володимира Ілліча в 1920/21 р. ставилося дуже енергійно в Головполітосвіті. Володимир Ілліч на-

кидав чернетку тез з виробничої пропаганди для Головополітосвіти¹. Веснь 1920 р. Володимир Ілліч у зв'язку з суботниками, у зв'язку з роботою політосвіт, роботою комсомолу особливо наполягав на виробничій пропаганді, говорив про необхідність залучити до цієї справи профспілки. Володимир Ілліч говорив про необхідність мобілізації на цю справу інженерних сил. У передмові до книжки І. І. Степанова² він говорив про необхідність перетворити кожен електростанцію в агітпункт, де б провадилась пропаганда електрифікації. Дещо Наркомос починав, але починання його мали досить кустарний характер, ніхто цих починань не підтримував.

У зв'язку з прагненням створити політехнічну школу весь час велися розмови з спеціалістами; проводилися різного роду наради, але ми більше говорили про політехнізм, ніж проводили його в життя.

Один час і питання про політехнізм, і питання про виробничу пропаганду зовсім завмерли. Але останні два три роки в зв'язку з зростанням індустріалізації і соцзмаганням ми бачимо велике зрушення в галузі політехнізації школи, організації безперервної виробничої практики, у проведенні в життя вступних курсів до виробництва на фабриках і заводах, у розвитку дитячих технічних станцій, у технічній пропаганді через періодичну пресу. Створено добровільне товариство «Техмас», воно будить ініціативу робітників.

Але вся робота по політехнізації, по виробничій пропаганді мала до останнього часу досить кустарний характер і не набрала того розмаху, який потрібний.

Тепер при ВРНГ створено спеціальний відділ, який відатиме технічною пропагандою. Ця постанова має величезне значення, вона перетворює технічну, виробничу пропаганду в державну пропаганду.

Наркомосові потрібна найтісніша змичка з цим відділом ВРНГ, ця змичка піднесе всю виробничу пропаганду Наркомосу на вищий ступінь, перетворить її з кустарної, клочкуватої, випадкової в масову, таку, що спирається на твердий ґрунт. Уже само прикріплення шкіл-семирічок до фабрик і заводів дало величезне зрушення. Не-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 360—362.

² В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 208—209.

давно доводилося нам у нашому журналі відзначати як приклад, гідний наслідування, «координацію», що проводиться в Америці: пов'язання навчання з практикою. Постанова про створення при ВРНГ відділу в справі технічної пропаганди створює у нас в Радянському Союзі справжню координацію, координацію соціалістичну, на шляху якої не стоятимуть ніякі примхи хазяїна, ніяке втручання його в постановку виробничої практики. Створюється можливість надати виробничій пропаганді іллічівського розмаху.

1931 р.

ЗА ОВОЛОДІННЯ ТЕХНІКОЮ

(ВИСТУП НА I ВСЕРОСИЙСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ
В СПРАВІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ)

Учительству потрібно в масовому масштабі боротися за оволодіння технікою. Коли доводиться зустрічатися (колись частіше, тепер рідше) з західноєвропейськими соціалістами-некомуністами, які приїжджають іноді оглядати наші школи, то згадуєш тих соціал-демократів, з якими доводилося зустрічатися під час еміграції. У них теорія марксизму сама по собі, а побут, їх повсякденна робота — сама по собі. Коли він виступає на зборах, то він проводить «стопроцентний марксизм», а, вийшовши із зборів, у себе вдома він такий же обиватель, як будь-який дрібний буржуа. У нього така ж дрібнобуржуазна психологія. В своїй праці він свою роботу якось зовсім відділяє від теорії. Це дуже характерно. Марксисты борються проти такого розділення, борються за те, щоб теорія проймала все їх життя, всю їх роботу.

Щоб зробити нашу школу справжньою школою, вчителів необхідно розуміти, як основи марксизму пов'язувати з практикою. Тепер цей зв'язок ми не завжди маємо. На одній з конференцій політосвітників Володимир Ілліч говорив про те, що політосвітникам повинно бути діло до всього. Я пам'ятаю, з яким здивуванням слухали це політосвітники. А Володимир Ілліч говорив про те, що боротьба з хабарами, з бюрократизмом безпосередньо стосується політосвітників. Це він відносив цілком і до вчительства. Вчителів, який близько стоїть до партії, який запалюється тією боротьбою, яку веде пар-

тія, повинно бути діло до всього. Ми часто одержуємо листи від учителів, в яких вони пишуть, що у них і таке навантаження і таке. Звичайно, часто навантажують учителів не тим, чим слід. З цим треба боротися. Але з цих листів виглядає така психологія, що тільки школа — моє діло, а до всього іншого мені діла нема. Але це поступово зживається. Якщо колись дуже багато було розмов на цю тему, то тепер говориться тільки про доцільність, наскільки доцільна та робота, якою навантажують учителя.

Боротьба за оволодіння технікою — величезне завдання, яке постало перед країною. Чи може вчитель стояти осторонь цієї боротьби і не дбати про те, щоб підростаюче покоління підготувати якнайкраще до цього оволодіння технікою?

Тепер не в пошані стара література, але моє покоління виросло на старій літературі, і тому іноді мимоволі згадуєш різні дрібниці. Ось «Обломов»: там є чудова сценка, де Обломов береться чистити чоботи (залицяючись до дівчини, він хоче, щоб вона вважала його за дворецького) — і чистить ваксою підшву. Типовий обломовський підхід — чистити ваксою підшву. Це російське чищення ваксою підшви дуже характерне було для панів. Тепер усе це зживається докорінно, але залишки старого: недбалий підхід до праці, невміння взятися до праці, невміння підійти по-справжньому до праці, невміння пов'язати теорію з практикою, щоб практику зробити найбільш ефективною, — у нас ще багато.

Як у будь-яких умовах навчити студента оволодіти практикою, навіть у тих умовах, коли це відбувається в глухому місці, де немає заводу і немає фабрики? На Сільмашбуді, на Магнітобуді це легше зробити. Але як зробити в звичайних умовах — оце завдання. Володимир Ілліч говорив про природні посібники. Електростанція, трактор, водопровід — усе це повинно бути використане. Педтехнікум, що організовується в якому-небудь районі, повинен особливо уважно вивчити всі технічні дані району, щоб використати те, що є. Це невірна думка, що не можна навчитися техніки, коли у нас не буде стопроцентного устаткування. Звичайно, устаткування необхідне, треба боротися за устаткування всіляко, але, крім

такого чисто шкільного устаткування, треба вміти використати всяку можливість.

Незабаром після статті Володимира Ілліча і його передмови до книжки Степанова Головополітосвіта розробила ряд лекцій і діаграм, які були спущені на місця. Тепер цього ніде не можна знайти. Випадково знайшлася одна книжка, решта потрапила в макулатуру.

Під час розрухи, коли у нас не було ще матеріальної бази, було дуже багато цікавих починань у галузі політехнізації. В деяких старих школах було багато цікавого в галузі політехнізації, але було якось без коріння, тому що в масовому масштабі в умовах розрухи, коли стояли фабрики і заводи і невідомо було, на що спертися, політехнізація була надзвичайно важкою — вона зводилася часто до самообслуговування. Всі дослідні заклади або перероджувалися, або просто «змотувалися».

У дітей і раніше був великий інтерес до того, що і як робиться. Тепер у дітей значно більше інтересу до техніки, часто більший інтерес, ніж у дорослого. І перед нашим учителем стоїть завдання підкуватися так, щоб на ці запитання дітей відповісти; йому самому треба особливо навчатися техніки — не тільки техніки біля верстата, але й теорії, але й уміння технічно дивитися на речі, помічати кожну дрібницю. Це має величезне значення, і тут треба використати викладачів-природників. Надзвичайно цікаво буває розмовляти з робітником, інженером, техніком, кваліфікованим робітником на теми, які їх цікавлять. Я пригадую, що в дитинстві поблизу нас була столярна майстерня в сараї. Я пам'ятаю, як столяр пояснював, що найважливіше — це «матеріал» (сировина), і тепер у мене слово «матеріал» асоціюється з сировиною.

Учень педтехнікуму і всякий педагог повинні вміти використати по-справжньому інженерно-технічний персонал, з яким йому доводиться мати справу.

На фабриці йде робота. Але часто досить якої-небудь невеликої ділової поради, щоб усю роботу поставити на більш доцільні рейки. В цьому відношенні треба прислуховуватися до того, що говорить спеціаліст, до того, що говорить той, хто стоїть біля верстата.

Тепер ставлення до вивчення техніки змінилося. Я пам'ятаю, що років п'ять тому серед

деяких відповідальних працівників були такі розмови: «Не розумію, чому мою дочку ще ганяють на якусь екскурсію, навіщо ця екскурсія, до чого вона?» А тепер чуєш: «Погано організовано, моя дочка не може попасти на екскурсію». Тепер саме життя примушує більше звертати уваги на виробничі екскурсії. У нас є книжки про виробничі екскурсії. Вони тепер дуже застаріли, тепер багато що проводиться зовсім інакше, і тепер можна зовсім інакше писати, але дещо там є надзвичайно цінне.

Так само, наприклад, техніка підготовки до екскурсій, попередні заняття, підведення підсумків. Часто досі екскурсії проводяться на око: просто йдуть на виробництво, а попереднє навчання, яке дало б дальший поштовх у справі оволодіння технікою, часто випускається з уваги. Тепер можна їздити на різні підприємства — на заводи, в радгоспи, МТС і т. д. Це створює надзвичайно сприятливі умови для того, щоб оглянути і вивчити техніку в усій її різноманітності. Звичайно, наші педтехнікуми і педвузи повинні організувати безліч усякого роду поїздок з метою оволодіння технікою або проведення тієї чи іншої кампанії. Водночас треба озброїти так студента, щоб він міг ознайомитися і оволодіти технічними установками, щоб картина стану техніки в нашій країні була йому ясна. Це питання має дуже велике значення. Часто буває, що в якому-небудь місті є тільки одно підприємство, природно, що учні працюють тільки на цьому підприємстві на практиці, вони знають тільки своє материнське виробництво. Треба, щоб на основі цього материнського виробництва вони мали уявлення про стан техніки взагалі. Студента треба озброїти таким умінням з точки зору політехнічного підходу до ознайомлення з технікою, що розгортається і будується.

Ще одно питання, яке треба висунути. Це питання про музеї при підприємствах. У нас в 1918 р., на початку 1919 р. проводилася робота по лінії влаштування музею ентузіастом цієї справи Дзейвертом. Він влаштовував музеї при Коломенському заводі. В цьому музеї мало бути відображено всю історію заводу. Головним відділом був технічний, де показувалася сучасна техніка і робилася екскурсія в історію техніки з даного виробництва. Подавалися книжки, зразки техніки даної галузі, ті досягнення, які є, так що можна було орієнту-

ватися в стані техніки заводу, в тому, як вона зростає. Такий музей мав колосальне значення, але це було тільки починанням. При Бутиковській фабриці дослідною школою імені Лепешинського (я там була в 1921 р.) був надзвичайно цікаво організований зв'язок дітей з виробництвом. Ці діти працювали на Бутиковській фабриці і вчилися в школі імені Лепешинського. Там були цікаві малюнки, надзвичайно цікавий підхід до цієї справи. Над створенням музею при Бутиковській фабриці тоді працював Політехнічний музей на чолі з П. П. Петровим, спеціалістом по текстилю, а також ряд працівників по текстилю, які надавали цій справі великого значення.

Такі музеї педагога можуть використати для того, щоб дати загальну картину виробництва, щоб показати, куди виробництво росте, як воно далі розвиватиметься. Такі музеї, звичайно, конче потрібно створювати. Такі музеї, побудовані на виробництві, при колгоспах, радгоспах, допоможуть учневі оволодіти технікою. Вони внесуть ясність, свідомість у розуміння цієї техніки, а не тільки розуміння окремих її кусочків, допоможуть правильній організації праці.

Візьмемо питання про організацію праці. Вже в першій групі ми даємо цілий ряд технічно-економічних термінів, які ні в один предмет не входять. Маленькі діти говорять про продуктивність праці, але чи завжди вони розуміють під продуктивністю праці те, що треба розуміти? Ленінградський інститут імені Герцена провів велику роботу: студенти їздили в колгоспи і там з'ясували, що діти в колгоспах, революційно настроєні, мали дуже багато неправильних понять про речі, які для дорослої людини, для людини підкованої, дуже зрозумілі. У дітей про ці речі були своєрідні уявлення — в слова вчителя вони вкладали інше розуміння. Тим часом у наших програмах часто немає основних понять, без яких не може бути засвоєне виробництво. Мені здається, що треба над цією справою попрацювати.

Звичайно, тепер усі визнають необхідність виробничої практики студентів. У цьому відношенні піонером була Академія комуністичного виховання. Як народжувалася ця практика? Я пам'ятаю, як ми з т. Блонським обговорювали, як би Академію комуністичного вихован-

ня — той навчальний заклад, який підготовляє керівників-педагогів, — поставити ближче до життя, до побуту робітників, до самого виробництва. При Академії комуністичного виховання ця справа була поставлена. На жаль, тепер пропало дуже багато цікавих речей: наприклад, за два роки було зібрано великий матеріал про те, як ця виробнича практика оцінювалася робітниками, інженерами, що вона давала студентам і т. д. Але папка з цими матеріалами пропала. Потім виробнича практика була один час ліквідована, цьому посприяли і самі студенти. Вони говорили: «Наша справа — навчання, а не те, щоб стояти біля верстата». Тепер ця справа відновлена знову і на значно твердішій основі.

Часто у нас в школі спостерігалось, що *вчителі не вмiли підходити до дітей робітників*. У колишньому Хамовницькому районі робітничі фабрики «Красная роза» скаржились на те, що вчителі зовсім не розуміють дітей робітників, не так пропонують питання, вважають їх менш розвиненими, ніж це є насправді. Чому це так вийшло? Тому, що вчитель, який далекий від виробництва, не уявляє собі побуту і умов життя робітника. Кращий шлях вивчення побуту — це те зближення, яке відбувається на діловому ґрунті біля верстата. Ось тепер учительство дуже захоплюється політехнізацією, витрачає свій вільний час на те, щоб ходити на підприємства, до верстата. Минулого року відбувся ряд учительських зборів у справі політехнізації. Ці вчительські збори вражали, так би мовити, ентузіазмом щодо політехнізації, хоч як це дивно на перший погляд. Чому це? Та тому, що, коли вони постояли біля верстата, побували в робітничій атмосфері, вони відчули, що ближче примикають до робітничого класу, до будівництва соціалізму. І вчитель став ближче до робітника, і робітник інакше ставиться до вчителя.

Поява вчителя і дітей на заводі відіграла величезну роль. Постановка практики (я говорю про практику майбутнього педагога) ще не продумана до кінця. Вона ще часто має випадковий характер, педагог ще не може багато чого усвідомити собі з того, що він бачить на фабриці. Тут ще багато кострубатого, справжнього оволодіння технікою ця практика ще не дає.

Повинна бути глибоко продумана вся система, по-

винно бути осмислено все те, що робиться на заводі. Треба, щоб учитель на практиці навчився цього зв'язку практики з теорією, з фізикою, з хімією. А то запитують студента: «Який у вас зв'язок практики з теорією?» Він відповідає: «Не потрібний цей зв'язок, ми окремо проходимо математичні науки, окремо практику».

Отже, моста між теорією і практикою в наших вузах ще немає. Між іншим, це говорив не рядовий, а видатний студент. І ось він не розуміє необхідності цього зв'язку, не розуміє, наскільки б він глибше почав сприймати всі виробничі процеси, якби цей зв'язок існував.

Завдання педагога — йдучи на завод, оволодіти саме цією стороною справи, осмислити її. Ми в Товаристві педагогів-марксистів влаштовували спеціальні бесіди на тему про те, як в Америці вивчається «координація», пов'язання теорії з практикою. Звичайно, там ставиться вона архібуржуазно, під кутом зору — чи погодиться на це підприємець, як би вчитель не поставив надто великих вимог і т. д., але тут є цікавий момент — це зв'язок між теорією і практикою, те, що ми не завжди ще вміємо робити.

У старих навчальних планах і програмах багато мотлоху, а того, що тепер потрібне для будівництва соціалізму, немає. Нам треба підвищити якість нашого вчительства, не знижувати ні в якому разі, а підвищити знання, які дає школа. Мені доводилося говорити з приводу програм з членом Колегії Наркомосу Бріцке і проф. Архангельським. Вони говорять про те, що багато схоластики в старій науці і зв'язок теорії з практикою всю науку перебудує і зробить її більш цінною.

Недавно влаштовувався вечір змички Академії наук і Наркомосу. Там один із членів Колегії Наркомосу — т. Архангельський — поставив питання про те, що наші вузи повинні провадити велику дослідницьку роботу, що завдання вузів — не тільки навчання, не тільки механічне оволодіння знаннями, а вміння глибше заглянути в саму суть питань, поставити цілий ряд дослідів, подослідницькому підійти до цього. Коли т. Архангельський розвивав цю точку зору і всі члени колегії і академіки погодилися з важливістю дослідницької роботи, т. Бріцке, що сидів поруч зі мною, сказав: «От ми в комісії з вами говорили, що наша школа повинна вносити

дослідницькі елементи в роботу, діти на цій роботі зростатимуть. У французькій школі, найбільш буржуазній з буржуазних, як там поставлена справа? Запитаєш домашню господарку: «Чого там навчають дітей?» — «Як чого? Мавпування». — «Як це?» — «Та дуже просто — вчителька піднімає руку, і всі учні піднімають руку». Такий спосіб роботи в буржуазній школі. Цей спосіб практикується і для дітей робітників. Як і чого навчають дітей у буржуазній школі, як навчають праці у французькій школі? Дають великі клубки заплутаних ниток. Коли наш педагог запитав: «Для чого це?», — йому французький учитель відповів: «А це терпіння добре навчає». Робітник повинен бути терплячим. Ось як це пов'язується у буржуазії — ціла система. А ми повинні створити іншу систему. Нам треба вчити підростаюче покоління бути будівниками соціалізму, і для того, щоб навчити цього, треба глибоко підійти до засвоєння знань. Нам знання потрібні в значно більшій мірі, ніж раніше. Тепер ми всі відчуваємо, як ми мало знаємо і як нам всім треба вчитися, треба користуватися всякою нагодою, щоб набувати знання.

Необхідно особливу увагу звернути на одну сторону справи. Я багато років тому якось читала цікавий німецький журнал «Господарство і техніка». Там була цікава стаття, в якій розповідалось, що у робітника, у техника, у інженера виробляється особливий склад мислення — живими образами. А ми в школі заважаємо тому, щоб діти мислили живими образами. Згадуєш гімназичні часи, довгі розмови про підмет і присудок — смертовбивчі уроки. Далі думаєш: «Будувався дім», «Сходи будували», — і я пам'ятаю, з якою насолодою я дивилася, як забивають перила, а потім сиділа і нудьгувала, слухаючи нескінченні розмови про підмет і присудок. Але педагоги цього не помічали, а діти нічого не могли засвоїти.

Для організації образного мислення треба особливу увагу приділяти *урокам малювання*. У нас в цьому відношенні поганувато. Окремі діти чудово малюють, але тільки окремі.

Потім *креслення*. Вчора мені показував один німецький товариш посібники, видані фірмою Сіменс Шуккерт. Подано і малюнки, як не треба розкладати інструменти,

і на іншій картинці, як їх треба покласти; ще один маляр показував, як не треба діяти з рубанком і як треба. Щось на зразок того, як у Маяковського: «це дуже добре, це погано». Нам треба організувати це. Ми вже обговорювали з комісією наочних посібників, як це зробити, пристосувати до російських умов і розповсюдити ширше такі посібники, які надзвичайно багато дадуть дітям, тому що словесні пояснення вчителя або інструктора вони зрозуміють не так, як цей наочний показ.

Проекційний ліхтар. Раніше він був більше поширений. Могутнім засобом навчання техніки є кіно. Але ми зовсім недостатньо використовуємо техніку, яка перебуває в наших руках. Адже ми кіно як знаряддя технічного навчання прекрасно можемо використати. Але для цього треба знати, як це зробити, тому що коли це буде зйомка не картини, а зйомка того, як актори грають, то можна такого навчити, що потім не будеш знати, як відучити.

Буває так, що зображають колгосп, але бачиш не живих колгоспників, а акторів, які грають, і тому інколи дивиєшся, чому це всі такі охайненькі: і хустки в усіх жінок однаково зав'язані, ні у кого навіть коса не розпуститься. Це буває тому, що грають актори, а кінознімальники не їдуть у колгосп і не знімають живих колгоспників.

Цілком так само щодо інструктивних фільмів. Треба інструктивні фільми знімати з того працівника, який працює, а не з актора. Загалом ми ще не приділяємо кіно тієї уваги, яка йому потрібна.

Шкільне кіно повинно бути добре опрацьоване, те, що діти бачили, вони повинні застосовувати на практиці. Всі ці живі образи повинні в нашій школі зайняти величезне місце.

Книга. Тепер ми відчуваємо неабияку потребу в оволодінні технікою, вона величезна і у дітей, і у дорослих. Коли слухаєш окремі розмови, згадуєш Енгельса, який говорить, що коли виникне потреба оволодіти технікою, то це матиме далеко більше значення, ніж влаштування десяти університетів. Тепер це відчуваєш на кожному кроці. Дійсно, університет університетом, але їх відразу не набудуєш стільки, щоб усіх навчити. Для цього

потрібний якийсь проміжок часу, а у життя навчатися, у живої техніки навчатися,— це, звичайно, дуже важливо, і цим наші студенти повинні оволодіти. Тепер треба осмислювати все, що бачиш, і тепер як ніколи потрібний підручник, потрібна технічна книжка. Сітка бібліотек у нас жалюгідна. Нам тепер треба налягти на будівництво бібліотек і добитися, щоб у кожній хаті-читальні, в кожній бібліотеці відділ техніки був поставлений «на ять». Тут можна дуже багато чого зробити навіть з тією сіткою, яка є. Не можна, щоб говорили: «Бібліотеки — це мого відомства не стосується, я вчитель початкової школи або школи II ступеня». Ні, все стосується, тому що без бібліотеки, без технічних відділів не оволодіти технікою.

Як пишуться у нас книжки з техніки? Ми по-обломовськи чистимо підшву ваксою, коли пишемо популярні книжки. Справжнього, серйозного ставлення до популярної книжки ще немає. Ці книжки часто пишуться тільки для заробітку. Люди, що не знають техніки, беруться викладати який-небудь виробничий процес. Ясно, що потім не розуміють, що там написано. Треба виносити популярні технічні книжки на громадський суд, поговорити з робітниками. Тепер робітники дуже цікавляться політехнічною школою і можуть внести дуже багато цінного.

Майбутній учитель повинен розуміти, яку книжку треба дати. Щоб оволодіти технікою, треба знати, наприклад, таку річ, як математика. Адже ніякого обліку не поставиш, якщо не оволодієш методом статистики. Про статистику дуже цікаво писав Володимир Ілліч. Він писав про те, яким повинен бути статистик, як він повинен знати той предмет, який статистично обслідується, як він повинен розуміти саму суть його, як повинен розуміти дух тієї галузі праці, тієї галузі народного життя, яка обслідується. Якщо цього не буде, у нас буде бюрократична статистика. Треба, щоб наші студенти оволоділи статистикою. У нас часто предмети знають добре, а зв'язку між цими предметами і питаннями обліку і організації праці немає. Тут дуже важливо розглядати предмети саме з цього боку.

В питанні про те, як найбільш доцільно навчати наших студентів оволодівати технікою, ми впираємося в

питання *про програми*. Потрібний перегляд самого змісту програм. Необхідне правильне розміщення предметів, правильне вивчення предметів. Потрібна програма з окремих предметів, щоб видно було, чого ми хочемо вчити. Але все це повинно бути пов'язане, щоб не вийшло того, що ми мали в старій школі: сьогодні йде мова про гігієну, завтра — про мотор, післязавтра — ще про щонебудь, і все це не пов'язане між собою. Немає пов'язання, немає взаємозалежності, а без цього навчання перетворюється в формальну учобу.

Ми тепер знову підійшли дуже близько до питання про комплексність програм. Коли ми говорили кілька років тому про комплексність програм, то середня колонка праці у нас була словесною колонкою. Там не було це зв'язано з виробничою практикою, з оволодінням технікою. Тепер це стає живим організуючим стержнем. Коли ми хочемо підійти з точки зору діалектичного матеріалізму, ми повинні працю взяти не ізольовано, а в усіх її зв'язках. Цю працю треба пов'язувати і з природою, і з загальним укладом. Ми цей зв'язок повинні здійснювати, проводячи певну практику не тільки на підприємствах, а і в радгоспах і колгоспах. Якщо спочатку при складанні комплексних програм були розмови про те, що з чим завгодно можна зв'язати, то тепер ми перебуваємо на іншій стадії розвитку. Вчителі і навіть учні вимагають осмисленого підходу і досить серйозної і вмілої роботи над створенням програм з окремих предметів. Треба так розмістити матеріал, щоб ці програми були пов'язані з життям, а не виходили б клаптики, які не допомагають засвоєнню, а, навпаки, утруднюють.

Оволодіти технікою в наших навчальних закладах ми зможемо тоді, коли ці навчальні заклади спиратимуться на робітничі сили, інженерно- і адміністративно-технічний персонал. *Тільки разом з робітничими масами можна буде по-справжньому боротися за оволодіння технікою.*

ЗА СПРАВДІ ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ

(ДО ВСЕРОСІЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ В СПРАВІ
ВИРОБНИЧОГО НАВЧАННЯ В ШКОЛАХ ФЗС)

15 липня Наркомос скликає велику конференцію в справі виробничого навчання в школах ФЗС.

У серпні минулого року в Москві відбувся I з'їзд в справі політехнічної освіти¹. Цей з'їзд дуже допоміг проведенню в життя політехнічної освіти.

Про важливість політехнічної освіти писали ще Маркс і Енгельс, про важливість її багато писав і говорив Ленін; нарешті з самого початку існування Радянської влади педагоги-комуністи намагалися проводити її.

Але поки йшла громадянська війна, панувала розруха, не було тієї уваги до цього питання, яка потрібна, і дуже хороші починання не доводилися до кінця.

Але тепер, коли швидкими кроками йдуть індустріалізація країни, колективізація і механізація сільського господарства, коли скрізь не вистачає робітників, таких робітників, які володіють сучасною технікою, тепер, коли широко розгорнулося соцзмагання і ударництво, зростає з кожним днем свідоме ставлення до праці, коли боротьба за оволодіння технікою відбувається скрізь,— тепер для створення політехнічної школи є надзвичайно сприятливі умови.

Швидкими темпами розвивається всеобуч. За останній рік ми добилися тут дуже багато чого: вже є ряд міст, де всі діти охоплені школою-семирічкою. В най-

---

¹ Див. стор. 260 цього тома.— Ред.

ближчому майбутньому у нас встановиться загальне семирічне навчання. Але мало того, що всі діти вчитимуться в школі-семирічці, сама школа повинна бути зовсім іншою: ми будуємо політехнічну школу.

Чи менше теоретичних знань даватиме політехнічна школа, ніж це було досі? Ні, не менше, а *більше*; але самі знання будуть *якісно іншими*, ніж ті, які давала наша стара школа, так зваңа «школа учоби», і які дає сучасна буржуазна школа.

У старій «школі учоби» і в буржуазній школі вчили і вчать багато такого, що зовсім нікому і ні для чого не потрібне. Кому треба, наприклад, знати, що якийсь Алквіад відрубав своєю собаці хвоста, що в такому-то році такий-то цар одружився з якоюсь царицею. Необхідний ретельний *відбір знань*, треба *викинути* з старих програм і підручників різних, нікому ні для чого не потрібний, а часто просто шкідливий мотлох; зате треба дати цілий ряд нових, дуже важливих знань, необхідних для того, щоб оволодіти марксистсько-ленінською теорією, оволодіти технікою, стати господарем життя, громадянином Радянської країни, будівником соціалізму. Словом, політехнічна школа повинна давати дітям знання, що надзвичайно потрібні їм, потребу в яких висунуло і висуває життя. Це, однак, не все: політехнічна школа повинна не тільки *давати* знання, а й навчати *застосовувати* їх у житті.

«Школа учоби» навчає з-під палиці, задає «звідсіля і до цього місця», виїздить на зубрячці. У народній французькій, у швейцарській школах та інших усе вчать напам'ять. Навчання неавтономне дітям. Політехнічна школа повинна *так* налагодити заняття, щоб діти цікавились ними, захоплювались ними, вникали в саму суть їх, навчалися користуватися ними.

Чого і як вчити в політехнічній школі — це одно з найосновніших питань.

Це питання стосується цілком і праці. *Якої праці навчати і як навчати* — в цьому суть питання. От у французькій початковій школі дітям дають годинами розмотувати сплутані клубки ниток. «Що це дасть дітям?» — запитав один наш товариш французького вчителя. «Це вчить терпіння, — відповів той, — а робітник повинен вчитися бути терплячим».

Можна навчати цілими місяцями обкидати петлі або випилювати рамочки. Але ми повинні вчити наших дітей такої праці, яка їм потрібна буде для того, щоб працювати по-новому; отже, праця повинна задовольняти їх, значить, будь-яка доручена їм робота повинна бути *продуктивною* і правильно, по-соціалістичному організованою.

Нам треба навчити дітей *осмислювати свою працю*, розуміти, *як її треба організовувати*, навчити дітей *дружно, колективно працювати*. Це не така проста справа, як може здатися на перший погляд. У декадний строк її не розв'язати.

Що зроблено за минулий рік для політехнізації нашої школи?

По РРФСР понад 90% шкіл ФЗС прикріплено до підприємств, колгоспів і радгоспів. Це привернуло значну увагу господарників до питань школи.

Діти шостих, сьомих груп появились на заводах, і їх праця часто була *сразковою*. Діти були сповнені захоплення, часто робили великі послуги в боротьбі з проривами, з прогулами та ін. Поява дітей на підприємствах привернула велику увагу робітників. Робітники побачили, яке значення має політехнічна школа і як багато в чому вони самі можуть допомогти школі. Робітники почали інакше ставитися до школи. На педагогічних зборах тепер буває завжди багато робітників. Їх висловлювання дуже цінні. В цьому році відбувся ряд робітничих конференцій, які обговорювали питання політехнізації школи. Вони мали винятковий інтерес.

Учительство, бачачи, який величезний виховний вплив має на дітей участь їх у праці на підприємстві, по-новому підійшло до політехнізації школи і самі прагне оволодіти технікою, у вільний час працює на заводі. Вчителі ФЗС ближче стають до робітників, краще пізнають життя, побут і тому краще розуміють тепер дітей робітників. Усе це виявилось на конференціях учителів у справі політехнізації.

Інженери і техніки ще в не достатній мірі приходять на допомогу будівництву політехнічної школи, не достатньо допомагають учителям, робітникам-педагогам, висуванцям і культармійцям політехнізувати школу, а їх допомога особливо потрібна. Але натиск з боку робіт-

ників і робітниць, підвищення загальної уваги до політехнічної школи все більше й більше залучатимуть їх до цієї справи.

Щодо самих дітей, то там, де праця в школі поставлена хоч трохи пристойно, де діти працюють у старших групах на виробництві, ми бачимо, що вони страшенно захоплюються цією справою і розвиваються прямо на очах. Це показали дитячі конференції в справі політехнізації.

Однак було б смішно сказати, що ми вже маємо в наявності *справді політехнічну школу*. Зроблено тільки перші кроки. Адаже треба перебудувати всі програми школи, методи навчання, по-справжньому організувати працю дітей, зв'язати її якнайтісніше з теоретичним навчанням, спланувати по-новому все навчання. Не дивно, що ми маємо тут багато упущень: неправильне розуміння політехнізму, невміння налагодити працю дітей, осмислити її, маємо часто зниження інтересу до книги, до шкільних занять. Потрібна ще велика робота.

Ця робота почалася. З програм у цьому році викинуто багато мотлоху, введено в них чимало нового матеріалу. Багато зроблено для розробки програм з праці. Починається робота над шкільним політехнічним обладнанням. Багато треба приділити уваги тій творчій роботі, яка проводиться на місцях.

Усіма цими питаннями і займатиметься конференція по виробничому навчанню, яка скликається на 15 липня. Вона підведе підсумки того, що зроблено за останній рік у справі політехнізації школи, виявить найбільш слабкі місця, намітить план дальшої роботи.

Справа політехнізації школи — справа не самого тільки Наркомосу, не самих тільки освітян — це справа *всієї країни, всіх організацій*. Тому на конференцію запрошені не тільки працівники освіти, але й робітники, і інженерно-технічний персонал, і представники різних організацій. *Усім* треба бити в одну точку, *всім* треба розгорнути величезну роботу, щоб *заповіт Ілліча про політехнізацію школи здійснити*.

НА БУДІВНИЦТВІ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ

У царській Росії (в межах РРФСР) початковим навчанням було охоплено в 1914 р. лише 4 402 752 чоловіка; в 1931 р.— 9 980 005, тобто на 5 577 253 чоловіка більше. Ми безпосередньо вже підійшли до загального навчання. Жовтнева революція пробудила в масах величезну жадобу знань. Школа була перебудована на нових началах. Вона стала світською школою спільного виховання, школою, з якої було вигнано всяке зубріння, всяку муштру, де діти навчаються розуміти життя і будувати його. Однак в епоху світової війни, громадянської війни і розрухи школа переживала надзвичайно важкі часи. Школи бралися під воєнні цілі, під лазарети, спаливалися білими, займалися під різні господарські установи, яким нікуди було приткнутися. Починаючи з 1923/24 навчального року ми спостерігаємо невпинний розвиток шкільної справи, зрушеної з мертвої точки в Жовтні. Але нечувано швидких темпів набрало охоплення учнів з 8 до 12 років за останній рік. Ми стоїмо вже напередодні загального обов'язкового навчання в обсязі чотирирічки.

За п'ятирічку 1933—1937 рр. загальне обов'язкове навчання повинно охопити дітей від 7 до 15 років включно (початкова школа стане восьмирічною).

З точки зору європейських країн загальне навчання в розмірі чотирирічки може здатися досягненням дуже скромним. Але для нашої країни з багатомільйонним сільським населенням, з величезними просторами, з різноманітними національностями, які царський уряд всіляко топтав і принижував,— для нас перші кроки були особливо важкі. Темпи останнього року показують, що

тепер справа піде вже значно швидшими кроками. Тепер у будівництво школи втягнуто найширші маси, організовано їх активність — у цьому запорука дальших успіхів. Маса зростає, тягнеться до знання, ліквідація неписьменності йде швидкими кроками, культпохід допоміг зробити те, чого не можна було б зробити звичайним шляхом. Але не в одній ліквідації неписьменності справа: знання потрібні масам для перебудови всього побуту, всіх навичок роботи — і тому ми бачимо, як робітники, робітничі, колгоспники, колгоспниці старанно, наполегливо вчаться на всяких курсах, в усякого роду школах. Маса бореться за оволодіння знанням, і в обставовці швидкого зростання індустріалізації країни, колективізації сільського господарства не можна ні хвилини сумніватися, що загальне обов'язкове навчання в обсязі восьмирічки ми проведемо в намічені строки.

Але головне, за що у нас тепер все ширше розгортається боротьба, — це за якість нашої школи. Радянська школа *вся* наскрізь світська, ніяких релігійних шкіл у нас немає. Радянська школа — школа спільного навчання. Радянська школа якнайтісніше зв'язана з навколишньою дійсністю. Цей зв'язок школи з навколишньою дійсністю в нашій країні будованого соціалізму має виняткове значення. Планомірне знайомство з навколишньою дійсністю займає дуже значне місце в усіх програмах наших шкіл, починаючи з першої групи. Але це знайомство не чисто книжне. Вся суть справи в тому, що школа наша провадить суспільно корисну роботу, і таким чином діти в міру своїх сил беруть колективну участь в будівництві соціалізму. І тому школа не тільки дає знання, необхідні для будівництва соціалізму, але й дає і вміння застосовувати ці знання в житті, дає дітям дуже серйозні організаційні навички.

Чи йде весняна сівба — діти беруть у цій справі участь, агітують, допомагають. Чи йдуть вибори до Рад — діти розносять повістки, читають вголос малописьменним газети; йде ліквідація неписьменності — діти виявляють тут величезну активність, вчать, кого можуть: своїх матерів, сестричок; діти збирають передплату на позику, збирають усяку утильсировину; вони в перших рядах у боротьбі за колгосп, у боротьбі з

прогулами. На цій роботі діти зростають, вчаться говорити, виступати, стають борцями.

Діти у нас сміливі, вони скажуть те, що думають, і червоному директорові, і вчителям, і на конференції вчених. На зборах робітників і робітниць текстильної фабрики імені Калініна в Москві виступає хлопчик років дванадцяти і говорить: «У нас є свій дитячий колгосп, фруктовий сад, який віддали нам, щоб ми доглядали за ним, і ось хулігани проламали паркан і лазять через дірку в наш колгосп і влаштовують випивку. Нам, школярам-піонерам, це ще нічого, ми свідомі, на нас це не впливає, але у нас в саду граються малюки, дошкільнята, вони почали гратися в п'яних. Куди це годиться, товариші? Необхідно, щоб ви швидше допомогли нам забити дірку!» На фабриці «Красный богатырь» виступає хлопчик з третьої групи, 11 років, і говорить: «Коли бувають урочисті засідання, то й наш директор фабрики і все правління дають обіцянку допомагати нашій школі, а що говорять факти? Ми влаштовуємо крільчатник, нам потрібні цвяхи, а що нам говорять у відповідь на наше прохання: «Ні одного, навіть іржавого цвяха вам не дамо!» Хіба так можна?»

Діти йдуть на конференцію наукових працівників і виголошують палкі промови про те, як учені повинні допомагати їм у навчанні і як вони з свого боку допомогатимуть ученим у їх роботі: адже вченим треба спиратися на маси. Вся конференція була зворушена.

У нашій школі ще багато недоліків, але вона вирощує вже активних борців за соціалізм.

За останній рік у житті нашої школи ми добилися дуже серйозного зрушення.

Вивчаючи уважно те, що говорили Маркс і Енгельс, що говорив Ленін про необхідність політехнічного виховання, вивчаючи те, що робиться в передових у промисловому відношенні країнах (у Сполучених Штатах, у Німеччині та ін.) щодо навчання дітей праці, ми з перших же кроків нашої роботи на фронті будівництва радянської школи висунули питання по необхідності політехнізації школи. Але перші роки політехнічну школу в масовому масштабі створити не вдалось. На фоні господарської розрухи вдалося створити лише кілька дослідно-показових шкіл, дуже цікавих, правда, але по-

ставлених у винятково сприятливі умови, та й то ці школи дуже часто сповзали на шлях самообслуговування. Одне, що було зроблено: в програми шкіл була введена праця, історія праці, організація праці як організуючий стрижень викладання. Цього було, звичайно, зовсім мало. Але тепер, коли скрізь будуються заводи і фабрики, коли трактори гуляють по полях, створена широка сітка машинно-тракторних станцій, по-новому організується праця в колгоспах, коли ростуть райони суцільної колективізації, коли зростає в масах ентузіазм будівництва, іде соцзмагання, широко розгорнулося ударництво,— тепер існують уже передумови для створення масової політехнічної школи в дусі Маркса і Леніна.

Рік тому був скликаний I Всеросійський з'їзд у справі політехнічної освіти.

Цей з'їзд був перехідним моментом: школа стала на шлях політехнізації. На з'їзді був обговорений ряд найважливіших питань.

Після з'їзду Раднарком видав постанову, що фабрично-заводські семирічки (ФЗС) прикріплюються до підприємств. Підприємства зобов'язані допомагати школам у справі їх політехнізації, допомагати обладнувати майстерні, пускати дітей шостих і сьомих груп працювати на підприємстві. Те саме було зроблено з сільськими семирічками: їх прикріплюють до машинно-тракторних станцій, радгоспів і колгоспів. Цей захід мав величезне значення. Школа тісно зв'язалась з підприємствами. Завідуючими школами роблять висуванців з даного заводу. Діти появились на заводі. Не просто діти, а наші школярі, захоплені будівництвом, що беруть близько до серця, як працює завод, чи немає у нього проривів, чи досить він добре працює. Діти допомагають, скільки вистачає силоньки, налагоджують роботу. Завод з його планомірно налагодженою роботою, сучасний радянський завод впливає на дітей. З другого боку, і поява дітей впливає на завод. За старою звичкою, наприклад, машини роками стояли без необхідних запобіжних загород; появились діти — відразу ж обгородили машину. Інтерес дітей, їх критика звичайно хвилюють робітників.

Робітники, робітничі стали ближче до школи, стежачи за її роботою, допомагають політехнізувати школу, обладнати по-справжньому шкільні майстерні. Цієї

зими відбувся ряд політехнічних робітничих конференцій, присвячених питанням політехнізації. Вносилося дуже багато надзвичайно цікавих пропозицій. Скрізь були проведені дитячі конференції в справі політехнізації. Діти захоплені політехнізацією надзвичайно. Пускають працювати на завод тільки шості і сьомі групи, але захоплені політехнізацією всі діти.

Захоплене і вчительство. Спостерігаються випадки, коли у вихідні дні вони йдуть працювати на завод, вони ходять на виробничі наради, на загальні збори, відчули себе ближче до робітників, краще почали розуміти дітей робітників. Учительські конференції в справі політехнізації також були проведені скрізь.

Були дуже цікаві огляди шкіл ФЗС, прикріплених до текстильних фабрик, до заводів металообробної промисловості, огляд шкіл колгоспної молоді, прикріплених до машинно-тракторних станцій. Приїжджали робітники з заводу, завідуючий школою — висуванець, учитель, учні. Такі огляди проводило Товариство педагогів-марксистів.

Звичайно, все це ще початок. Треба продумати, краще організувати роботу дітей на підприємстві, треба по-новому, по-політехнічному обладнати майстерні, перевірити на практиці програми з праці, треба якомога тісніше пов'язати теорію з практикою, по-новому підійти до викладання ряду предметів, краще планувати всю роботу школи, бути на сторожі, щоб школа не сповзала на шлях професійного навчання, треба поставити викладання організації праці, перебудувати розташування матеріалу в ряді дисциплін і т. д. Над всіма цими питаннями працюють науково-дослідні педагогічні інститути на чолі з Інститутом дитячої політехнічної праці (Москва, Луб'янський проїзд, б. 4, під'їзд 8). Інститут організований тільки в цьому році, але вже розгорнув цікаву роботу. Буде добре, якщо іноземні товариші, які цікавляться питаннями політехнічної школи, надсилатимуть туди свої міркування. Їх зауваження будуть дуже цінними.

Радянська політехнічна школа піде по шляху, вказаному Марксом і Леніним. Безперечно, вона відіграє чималу роль в справі здійснення соціалізму.

ПРОГРАМА ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ І ВИРОБНИЧЕ НАВЧАННЯ В ФЗС

(ДОПОВІДЬ І ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО НА І ВСЕРОСІЙСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ
В СПРАВІ ВИРОБНИЧОГО НАВЧАННЯ В ФЗС)

Товариші, нам не можна говорити про політехнічну школу, не пов'язуючи цього питання з тими загальними завданнями, які стоять перед країною.

Ми вступили в смугу будівництва соціалізму. Це означає, що цілий ряд питань постав у нас по-новому. Маркс і Енгельс говорили про капіталістичне суспільство, що воно приречене на загибель, і обґрунтовували це тим, що сучасна техніка і сучасні продуктивні сили не можуть далі розвиватися в рамках капіталістичного суспільства. Маркс і Енгельс спеціально спинялися на питанні поділу праці в суспільстві, про поділ праці всередині підприємства і вказували на те, що сучасний розвиток техніки ламає старий поділ праці.

Тепер, коли ми вступили в смугу будівництва соціалізму, ми бачимо, як у нас у наших умовах, в умовах Радянської країни, ламаються старі перегородки, які були між різними професіями і спеціальностями. Ми бачимо тепер, як кваліфікований робітник-металіст іде в колгосп і стає там організатором колгоспу. Ми бачимо, що робітник, який сьогодні стоїть біля верстата, завтра веде велику державну роботу. Йому доводиться працювати в галузі організації мас у Радах і в усіх усякого роду інших організаціях. Ми бачимо, що підліток-робітник, підліток-селянин, колгоспник потрапляє в школу, де він підготовляється у вуз і стає спеціалістом високої кваліфікації.

Ми бачимо наочно, як ламаються старі перегородки, що становили характерну особливість капіталістичного

суспільства. Який-небудь новий винахід науки робить зразу непотрібною стару спеціальність.

Тепер дуже багато уваги приділяється виробленню профілів спеціалістів. У даний час це, звичайно, необхідно, оскільки у нас існує ще старий поділ праці, але ці профілі надзвичайно важко встановити, немає в них сталості. Маркс і Енгельс також говорили про профілі, не вживаючи цього слова. Вони говорили про профіль працівника майбутнього, про той профіль, який необхідний для того, щоб виробництво могло піднятися на вищий ступінь. Вони говорили про всебічно розвинених людей, про те, що необхідно, щоб сьогодні людина, яка працює біля верстата, завтра б займалася науковою роботою, а післязавтра ще якоюсь іншою роботою. Енгельс говорить ось що: «...розвиток виробництва найбільше стимулюється таким способом розподілу, який дозволяє всім членам суспільства якомога всебічніше розвивати, підтримувати і проявляти свої здібності... настане час, коли не буде ні тачечників, ні архітекторів за професією... людина, яка протягом півгодини давала вказівки як архітектор, буде потім деякий час тягати тачку, поки не виникне знову потреба в її діяльності як архітектора»¹. Це зміна професій, яка зв'язана з новим розподілом часу, з новими потребами виробництва. Необхідність постійно пристосовуватися вимагає того, щоб з молодого покоління виховувалося таке покоління, яке дістало б всебічний розвиток.

Коли Радянська влада була організована, тоді зразу ж виявилися великі труднощі будівництва через низький культурний рівень мас. І Володимир Ілліч тоді говорив, що для будівництва комунізму необхідно оволодіти знаннями, оволодіти технікою, оволодіти культурою. Ось ця настанова, це завдання, звичайно, актуальне і досі. Володимир Ілліч протягом усього часу, який йому доводилось працювати при Радянській владі, рік у рік повторював про необхідність піднесення рівня знань мас.

Характерний його останній виступ на IV конгресі Комінтерну (в листопаді 1922 р.), коли він говорив про

---

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 169—170.

те, що ось минуло п'ять років революції і тепер перед нами всіма, і російськими і перед комуністами інших країн, стоїть завдання вчитися якомога наполегливіше. Кожну хвилину, яка лишається вільною від нового нападу капіталістів на Країну Рад, ми повинні використати для того, щоб учитися. Говорячи про навчання, він так висловився: нам, росіянам, треба вчитися читати, писати і розуміти прочитане. На перший погляд це начебто б тільки проста ліквідація неписьменності. Але не в цьому розумінні говорив, звичайно, Володимир Ілліч. Він говорив про вміння читати в тому розумінні, що потрібний величезний запас знань з усіх галузей науки і потрібне знання дуже ґрунтовне, тому що без такого ґрунтового знання не можна оволодіти змістом книги, використати її до кінця, використати все те, що можна з неї взяти. Коли Володимир Ілліч говорив про необхідність навчитися писати, він, звичайно, мав на увазі під цим не тільки елементарне вміння написати кілька зв'язних фраз. Він розумів під цим вміння боротися словом, вміння висловлювати свої думки, висловлювати свої переживання. У таких скромних словах, у таких простих на перший погляд словах він висловлював думку про необхідність завоювання знань. Тепер, після процесу «Промпартії», ми особливо гостро відчули всю недостатність тих знань, які у нас є. Ми бачимо, що, коли ми не навчимося, не оволодіємо технікою, не оволодіємо знаннями, ми будемо і далі потрапляти в лапи шкідників. Треба, щоб на кожному кроці в процесі роботи був широкий пролетарський контроль, але цей контроль вимагає величезного підвищення знань. Ми не можемо розглядати нашу політехнічну школу поза зв'язком з цим великим завданням, яке стоїть перед нашою країною. Ми не можемо не пов'язувати нашу школу із загальним завданням оволодіння технікою, оволодіння наукою, оволодіння всіма наявними досягненнями науки.

Тому, коли ми підходимо до питання про наші програми, ми повинні подивитися, як ці програми складаються, чи дійсно відображають вони ту вимогу, яка стоїть перед країною,— вимогу величезного підвищення рівня знань.

Ми провели політехнізм в життя. Про це вчора досить говорив т. Бубнов, це все ми знаємо, і я докладно

не спинятимуся на цьому питанні: у нас дійсного, справжнього політехнізму ще немає. Те, що у нас іноді фігурує під назвою «політехнізм», не є часто політехнізмом, а є просто навчанням трудових навичок. Це дві речі різні. Тут викликає тривогу цілий ряд речей. Ось мені довелося якось одержати листа від своїх постійних кореспондентів, від «Друзів дитячої книги», від дітей міста Барнаула. Там є хороша дитяча бібліотека і є дитячий гурток «Друзів дитячої книги». Діти звичайно описують у своїх листах те, що у них робиться. І ось одержаний мною лист від цих дітей мимохідь відмічав таку річ: тепер діти ходять менше в бібліотеку, тому що — політехнізація, діти зайняті на заводі і читати їм ніколи.

Діти повідомляють, що читати стали менше. Цей великий лист викликає певну тривогу, тим більше, що таких фактів дуже багато. Вони примушують нас насторожуватися. У нас стихійно політехнізація може скотитися до простого набуття трудових навичок. Що цьому сприяє? По-перше, дуже часто на дітей дивляться просто як на робочу силу. Так дивляться багато старих робітників, колгоспників, і ми бачимо, що дітям не стільки дають можливість вчитися на виробництві, скільки намагаються їх використати як робочі руки. Це, звичайно, нікуди не годиться. Не можна зробити так, щоб припинилися заняття і замість занять діти навантажувалися б одноманітною працею. Це означало б величезний крок назад, з цим треба боротися. Але справа не тільки в старих робітниках і колгоспниках, які звикли до того, що в старий час діти з малих років працювали на заводі і в полі і були допоміжною робочою силою. Справа ще в господарниках, які госпрозрахунок будують не завжди по-соціалістичному, не завжди дивляться вперед, а госпрозрахунок розуміють так, що треба орієнтуватися тільки на потреби сьогодення, і які намагаються питання про політехнізацію поставити теж на госпрозрахунок. Діти стільки-то на них попрацюють, а вони за це дадуть стільки-то. Не можна, щоб так підходили. А цілий ряд господарників підходить з такої неправильної точки зору, дивиться на політехнічну школу, прикріплену до заводу, як на якусь надмірну розкіш, як на щось непотрібне і намагається свою допомогу школі

обмежити мінімумом, а щодо роботи на заводі намагається максимально використати дітей.

Тепер у Фрунзенському районі почато дуже цікавий дослід. Чотириста дітей шостих і сьомих груп на літо поїхали в Крим, уклавши договір з Союзсадвінтрестом. Союзсадвінтрест зобов'язався дітей годувати, надати їм можливість провести велику екскурсію, а діти повинні за це щодня працювати по 4 години. І що ми бачимо? Харчування дуже погане, діти працюють не 4, а 6 годин, і контролю за цим досить повного організувати не вдається. Самі діти захоплені, працюють по 6 годин, худнуть на цій роботі, і не знаю, наскільки охороняються їх сили. Передбачалося, що вони одночасно вчитимуться, але про навчання щось не чуто. Треба дивитися, щоб господарники не використовували дітей як робочу силу, а треба, щоб робота дітей була в міру їх сил і такого характеру, щоб вона допомагала рости свідомому ставленню їх до праці і давала їм розуміння цієї праці.

Нарешті, є ще речі, які тягнуть політехнічну школу до школи трудової в дрібнобуржуазному розумінні, де праця дітей не зв'язана з навчанням, — це те, що ще багато педагогів не усвідомлюють до кінця того, що ж таке політехнічна школа. Це питання всебічно не пророблене. Є тільки окремі дослідження, які, на жаль, не досить ще узагальнені, не досить доведені до мас учительства. В широких колах учительства достатньої політехнічної підготовки ще немає.

Підходячи з цієї точки зору до програм, ми повинні з особливою увагою подивитися на те, як ці програми у нас будуються. Питання про програми — питання надзвичайно складне, і багато так званих програмних питань не можуть бути розв'язані самими педагогами. Потрібно, щоб у цій роботі брали участь спеціалісти, ті, які стежать за досягненнями науки в даній галузі, які можуть сказати, як треба перебудовувати саме подавання знань так, щоб знання дійсно відповідали тим досягненням науки і техніки, які в даний час є в наявності. Допомога з боку спеціалістів — це те, що нам потрібне, тому що коли ми подивимося на старі наші програми, то там дуже багато такого, що страшенно застаріло. Але треба те саме сказати і про нові підручники. Часто береш підручник, наприклад з фізики, дивишся і бачиш,

що там такі формулювання і таке трактування матеріалу, яке сучасному станові фізики ні в якій мірі не відповідає, а випускається цей підручник як підручник новий. Треба зібрати наукові сили і якось організувати їх для того, щоб вони допомогли якомога більше тому, щоб раціонально побудувати програму. Питання про побудову програм надзвичайно важливе. Адже програма визначає зміст викладання. Тому дуже важливо вибрати те, що саме потрібно. Тут справа не в тому, щоб дати якомога більшу кількість знань. Тут треба дати якісно кращі знання, треба зробити вибір тих знань, які особливо необхідні.

У цьому відношенні треба зробити таке застереження: ми ні в якому разі не можемо йти по американському шляху. Американці з теорії беруть тільки те, що треба для практичних цілей. Ось цей американський підхід, утилітарний підхід, звичайно, відбивається і на змісті їх програм у тому відношенні, що він знижує науковість цих програм, дає надзвичайно клаптикові знання, як кажуть: «Усе з рук у рот іде». Наприклад, при обробітку землі на якій-небудь фермі ставиться практичне завдання: як агрономію зв'язати з поліпшенням роботи ферми, і для цього з агрономії, з природничих наук даються тільки ті клапти, які можуть цьому завданню служити. А взагалі знання агрономії, знання природничих наук знижуються до крайньої міри.

Ось цей американський підхід, цей американський практицизм примушує нас надзвичайно насторожитися і стежити за тим, щоб у нас теоретичний рівень не був знижений. Але це знов-таки не означає розширення програм до крайньої міри. Складаючи програму, ми повинні звернути особливу увагу на цей бік справи. Насамперед програма повинна бути обгрунтована. Треба, щоб не тільки для вчителя, але й для учня було б ясно, чому саме дається така програма. Якщо з математики дається яка-небудь програма, то треба, щоб учень розумів, навіщо потрібно алгебру проходити, навіщо потрібно проходити такі-то формули, навіщо, для чого, тому що звичайно падіння інтересу учнів до того чи іншого предмета пояснюється тим, що учень зовсім не уявляє собі, навіщо потрібно знати те, чого його навчають. Це стосується не тільки математики, не тільки

точних наук, але ще й суспільних наук. Скрізь необхідне мотивування, навіщо ці знання потрібні. Мені здається, що ми хоч стали на цей шлях, але до кінця справи ще не довели. Якщо ми візьмемо, наприклад, наші програми з математики, то ми побачимо, що там багато чого лишається необгрунтованим і для вчителя, і для учня.

На необхідність обгрунтувати кожний розділ, вказати, чому він подається, як це зв'язано з сучасною наукою, для чого це потрібно в практичному житті,— на цю сторону справи, по-моєму, треба звернути особливу увагу.

Не можна, звичайно, думати, що тепер у якій-небудь школі можна дати «закінчену освіту». У нас цей термін часто вживається — «закінчена освіта», «закінчена середня освіта» і т. д. Цей термін неправильний, тому що постійні зміни в науці, в техніці примушують людей весь час переучуватися. Обсяг наукових і технічних знань тепер такий великий, що не тільки дитячі сили, але й ніякі людські сили не спроможні оволодіти всією сумою знань. Але треба зробити так, щоб людина навчилася вчитися, а у нас в цьому відношенні досить погано. Я повинна сказати, що доводиться спостерігати такі факти, коли студенти вузів, навіть на старших курсах, не вміють самостійно вчитися. І це, звичайно, дуже негативна риса. Нам треба в школі неодмінно навчити дітей самостійно вчитися, навчити користуватися книгою, користуватися посібниками, довідниками. Нам треба навчити дітей оволодіти методами основних наук. Методи наук можуть бути різні. Якщо ми візьмемо природознавство, то там спостереження, досліди, перевірка і т. д. мають надзвичайно конкретні форми; в даному разі потрібна одна методика оволодіння знаннями. Якщо ж візьмемо суспільні науки, то не можна застосовувати методи природничих наук до суспільних. Там повинен бути свій підхід, повинні бути свої способи оволодіння знаннями. Це часто недовраховується, недовраховується те, що під самоосвітньою роботою не слід розуміти тільки роботу з книгою в елементарному значенні слова, але також і те, що самоосвіта повинна полягати в тому, щоб в основних галузях знання дати основи наук, показати, в чому зміст цих наук, показати структуру цих наук. Це, звичайно, треба говорити дітям мовою не

вченою, не науковим жаргоном, а говорити зрозумілою для кожного мовою. Але в усіх цих галузях все-таки треба дати ті основи знань, без яких неможлива дальша самоосвіта.

Ось продумати ці питання і дати ці основи самоосвіти — це є завданням ФЗС. ФЗС повинна навчити вчитися, і тут ми дечого можемо навчитися в американців. Було б з нашого боку непростимою помилкою, коли б ми думали, що нам нічого не треба вчитися в Америки, в європейських передових капіталістичних країн. Нам дуже багато чого ще треба вчитися. Ми були країною відсталою, і нам треба дуже уважно вдивлятися в те, як там підходять до питань методики. Наприклад, самоосвіта в Америці розроблена надзвичайно докладно і дбайливо. Ми дамо інший зміст, але деякими прийомами і методами ми повинні оволодіти. І в цьому відношенні під таким кутом зору нам треба виконати велику роботу, тому що ми не завжди вміємо навчити наше підростаюче покоління вчитися, а це конче потрібно.

Я спинюсь трохи на виборі тих знань, які подаються в останньому варіанті програм¹. Докладно на програмах я спинятися не буду, але я хотіла б сказати, що ці програми являють собою великий крок вперед щодо вибору того матеріалу, який треба давати, але сказати, що оце все, що треба було зробити, що більше ніякої роботи над програмами проводити не треба, це було б, звичайно, великою помилкою, тому що програми треба перевірити на практиці, треба привернути увагу спеціалістів до цих програм, треба, щоб вони з своєї точки зору їх перевірили.

Треба ще дуже багато обдумати, треба обміркувати всі ті зв'язки, в яких даються завдання в цих програмах, розташування всього матеріалу. І тому тут необхідна ще велика колективна робота.

Я хочу спинитися ще на такому питанні. У нас дітей посилають на виробництво, і ми говоримо, що це за Марксом, але ми забуваємо одно,— що Маркс говорив про важливість осмислювання цієї роботи. Він говорив про технологію, про те, що тільки тоді, коли робітники візьмуть владу, можливе буде в школах молоді викла-

---

¹ Мова йде про варіант програм 1931 р.— *Прим. автора.*

дання технології. Ми всі цю цитату читали, але у багатьох немає ясного уявлення про те, що таке технологія, що треба розуміти під технологією. У нас звичайно викладається технологія окремих виробництв, але не загальна технологія. А колись її зовсім не проходили. У великому словнику Ларусса визначається технологія так: «Технологія являє собою цілісне вивчення виробничих процесів. Ця наука описує виробничі процеси, як вони є, висвітлює їх науково, вказує історію удосконалення цих процесів, вказує на їх взаємозалежність. Технолог — це посередник між ученим і виробничником, він встановлює виробничі процеси, він вивчає, порівнює їх, розшифровує, бере їх в їхньому розвитку, тим часом як виробничник їх застосовує».

Я гадаю, що це визначення нам дуже важливо запам'ятати, тому що ми під технологією часто розуміємо щось зовсім інше, а розуміння виробничих процесів, наукове їх висвітлення, порівняння вивчення їх історичного розвитку в нас постійно випадає. Маркс викладанню технології надавав особливо великого значення, і зрозуміло чому. Якщо учні засвоюють виробничі процеси, якщо вони їх осмислюють і починають розуміти, чому даний виробничий процес вищий від іншого, то це означає, що вони починають розуміти сучасну техніку, оволодівати сучасною технікою.

У нас технологія входить до складу фізики, але недостить, а тим часом це надзвичайно важливо. Нам треба виховувати спостережливість дітей, розуміння машин і тих виробничих процесів, у яких вони беруть участь. В цьому суть питання. Коли діти приходять на виробництво і починають переносити котушки з цеху в цех, то вони мало чого вчаться. Вони не навчаються тієї науки, яка їм потрібна для того, щоб бути господарем виробництва, щоб розуміти це виробництво, щоб ясно розуміти, що й до чого у виробництві, розуміти питому вагу кожного виробничого процесу. Мені здається, що нам треба переглянути нашу програму з фізики під цим кутом зору, тобто яке місце в ній займає технологія.

Потім відносно математики. По-моєму, в наших математичних програмах не досить мотивовано, чому той чи інший розділ треба саме проходити. Потім у цих програмах нема достатнього зв'язку з конкретним вироб-

ництвом, з тим виробництвом, на якому діти працюють. Починаються вони з промфінплану. Звичайно, підійти до промфінплану необхідно, але дитина п'ятої групи ще не знає виробництва в цілому, вона його ще не охопила. Екскурсії на завод, які проведені за чотири роки, дали їй дуже поверхові знання заводу, і навіть ті розмови, які вона чує від батька і матері, що працюють на заводі,— все це не дає їй ще розуміння питомої ваги кожного виробничого процесу. Говорити про промфінплан такій дитині — це означає говорити про арифметичні задачі, не зв'язуючи цифри з розумінням промфінплану. До цього треба підвести. Промфінплан не повинен випадати. Але це не повинно бути спочатку і з цього не треба починати. Є різні задачі з фізики і з механіки, але їх мало. Потрібно, щоб та робота, яку виконує дитина, була якось математично осмислена, зв'язана з вивченням математики, щоб арифметичні, алгебраїчні і геометричні знання були зв'язані з виробництвом, сприяли б кращому їх розумінню.

Це пов'язання проведене краще відносно сільського господарства, і там усі вивчені виміри дають більші практичні результати. Я недавно чула від одного завідуючого школою ШКМ, що розповідав, яку величезну допомогу подала ШКМ своїми знаннями по землемірству. Вона допомогла встановити колгоспникам трудодні. Всі обмірювання і всі математичні обчислення, перед якими колгоспники стояли в повному нерозумінні, були зроблені школою. ШКМ допомогла виконати цю велику роботу. І, звичайно, це піднесло весь настрій школи, тому що діти побачили, що вони виконали велику потрібну практичну роботу.

Коли наші програми щодо геометрії і землемірства дають необхідні знання, то мені здається, що справжнього зв'язку з виробництвом у них немає, принаймні він недостатній. Треба з цього почати і треба глибше підійти до цього питання.

Відносно громадської роботи. У нас діти надзвичайно завантажені громадською роботою. Це всі відмічають і всі на це скаржаться, але коли чуєш рапорти дітей на заводах, то впадає в очі, що діти завантажені при цьому роботою чисто технічною. Товариші з Уралу скаржаться на те, що коли треба на заводі вивісити який-небудь

плакат, то обов'язково зарисовку плаката повинна зробити школа.

І діти завантажуються технічною роботою. Малювати великі літери фарбами вони вміють, але це забирає у них величезну кількість часу. Цілком так само візьмемо збирання утильсировини. Спочатку, коли це починається, для молодших груп це дуже цікаво. Але коли збирання утильсировини перетворюється в те, що діти цілими днями протягом двох місяців збирають порожні пляшки, стукають з квартири в квартиру, розмовляють і торгуються за кожну пляшку, то це таку силу-силенну часу забирає в дітей, що виходить щось зовсім неприпустиме. Замість того щоб навчатися, замість такої громадської роботи, на якій діти набули б організаційних навичок, на якій вони набули б нових знань, їх завантажують такою громадською роботою, яка по суті не дає їм ніяких нових знань, ніяких нових умінь. Ось у цьому відношенні тут, звичайно, потрібна дуже велика настороженість. Особливо під час укладення договорів з підприємствами. Підприємства не завжди цю справу розуміють. Кожний договір повинен бути оцінений з точки зору педагогічної: що дітям під силу, скільки ці взяті зобов'язання займуть у них часу і т. д. Громадська робота абсолютно необхідна. Адже ми думаємо не тільки про те, щоб дітей навчити певних трудових навичок. Ми повинні думати також про те, як навчити вести громадську роботу, але ставити її треба раціонально.

Коли прочитаєш підряд те, що писав Володимир Ілліч у 1916, у першій половині 1917 і на початку 1918 р. про громадську роботу, то там він говорив про те, що необхідно до громадської служби, яка повинна бути організована навколо Рад, залучити всіх жінок і всіх підлітків. І він так це мотивував: у процесі громадської служби, в процесі громадської роботи підліток навчатиметься того, як вести цю громадську службу, без якої немислиме будівництво соціалізму. І от у цьому відношенні ми, звичайно, повинні подбати, щоб діти були до цієї громадської служби залучені, щоб вони могли допомагати роботі Рад і роботі інших організацій. Але треба, щоб ця допомога не була тільки технічною допомогою, не була простим рознесенням повісток, не була простим збиранням пляшок, а щоб це було осмислено, роз'яснено

дітям, щоб це було пов'язано з тією програмою, яку вони повинні пройти, з тими знаннями, якими вони повинні оволодіти. І потім, звичайно, кількість. У діток певні сили. Треба, щоб був якийсь розрахунок господарський теж щодо дітей: скільки часу вони відпочивають, скільки навчаються, скільки вони можуть вести громадську роботу. Тепер у нас дитячий час неекономно витрачається, самий процес навчання ставиться дуже неекономно: поки зберуться, поки розподілять книжки. Потім сама робота в багато змін дуже дезорганізує все навчання. Усе це треба переглянути з точки зору раціоналізації часу підростаючого нашого покоління. Не можна допустити, щоб було таке перевантаження. У нас часто вважається, що дитина, підліток усе може, що можна вимагати від нього якої завгодно суми знань, якої завгодно кількості праці і т. д. Це зовсім невірно, це зовсім неправильно.

Тут Андрій Сергійович (Бубнов.— *Ред.*) розповідав про технікуми, що викладачі технікумів дуже незадоволені низьким рівнем знань семирічки. Я ні на хвилину не заперечуватиму, що наша семирічка дає дуже мало знань, що вона не дає тих знань, які вона повинна давати. Але чому викладачі технікумів незадоволені тим рівнем знань дітей, які приходять до технікумів? Вони незадоволені тому, що програма технікумів не пов'язана і не може бути пов'язана з програмою семирічки. Те, що раніше діти проходили протягом дев'яти років, ніякими зусиллями не можна вивчити в семирічці, тому що прямо не під силу дітям цього віку оволодіти цими знаннями, а від них вимагають при вступі до технікуму того, що раніше давала дев'ятирічка. Немає необхідної пов'язаності. Деякі технікуми вимагають тих знань, які семирічка аж ніяк дати не може, причому багато знань формального, умовного характеру. Потім у нас наші технікуми часто вважають, що вони не повинні займатися рідною мовою, що це не їх справа. Мені пригадується тут те, що я читала про американські вузи. Там у вузах іде величезна робота з мови. Викладачі американських вузів вважають, що вони повинні дати можливість учням посправжньому оволодіти мовою, в тому числі й технічною мовою, а у нас часто вважається, що коли рідну мову проходять у технікумі, то це тільки внаслідок поганої

підготовки учня. Потім наші технікуми весь час забувають те, що говорив т. Ленін, що і в спеціальних навчальних закладах треба давати політехнічний кругозір. Це наші технікуми часто-густо забувають. Вони намагаються дати вузьку спеціальність, а основу, загальний фон, загальне розуміння виробництва в цілому — цього вони не дають і вважають це зайвим навантаженням. Тільки вузький спеціаліст — і все! З боку технікумів це, звичайно, неправильний підхід, усе це стародавністю тхне. Я повинна, звичайно, сказати, що у нас школа-семирічка, і політехнічна, і неполітехнічна, і та, яка встигла політехнізуватися, і та, яка не встигла, дає надзвичайно бідний запас навичок і знань. Чому це так виходить? Мені здається, що тут питання в тому, що наші молоді педагоги не дістали правильної підготовки.

У нас в наших педтехнікумах і педвузах цілком правильно звертають увагу на політичну підготовку. Але з цього не випливає, що не треба звертати уваги на озброєння молодих педагогів, майбутніх учителів, навичками методичними, без яких вони не можуть бути справжніми викладачами, справжніми педагогами. А старий учитель озброєний цією технікою, але він не завжди вміє перебудувати, пристосувати до нового змісту ту методику, якою він володіє. Методика викладання відіграє величезну роль. Мені доводилося спостерігати швейцарську школу. Педагог там розігрує наче по нотах урок. Він добивається того, щоб учні без усякої книжки, зі слів запам'ятовували те, що говорить учитель. Правда, зміст викладання, що його подає вчитель буржуазної школи, змушує бажати, щоб він взагалі не подавав його дітям, тому що це дітей тільки дезорієнтує. Але сама техніка уроку надзвичайно розроблена. У нас техніка кульгає. У нас на уроці велика кількість часу, як і в старовину, йде на зовсім непотрібні розмови. Раціональну постановку уроку можна зустріти в дуже небагатьох учителях. Забувають, наприклад, такі елементарні речі, що для засвоєння предмета потрібно, щоб була певна зарядка, певний інтерес до уроків. Часто-густо ті, хто стежать за школами — інспектори, різні обслідувальні бригади, — розповідають, що уроки звичайно дуже нудні. Пояснює вчителька геометричну теорему і не говорить, навіщо ця геометрична теорема потрібна, сама

плутається в поясненнях цієї теореми. Кульгає і технічна сторона: вчителька говорить тихо, чують тільки передні ряди, задні не чують. Зрозуміло, що кожний займається тим, чим хоче. Не цікаво їм це. Як пробудити інтерес? Ось питання, яке має і для нашої педагогіки значення — не менше, ніж для буржуазної. Треба, щоб у дітей був інтерес до техніки. Цей інтерес у дітей пробуджується навколишнім життям: аероплан, що пролетів, автомобіль, що проїхав, паровоз, трактор — усе це підносить інтерес до техніки, а часто викладач не вміє використати цей інтерес, не вміє пов'язати цей пробуджений інтерес з викладанням. Тому відмічається, що на заводі у дітей дисципліна хороша, працюють вони старанно, а прийдуть у школу, і їм стає нестерпно нудно. Оволодіти методикою того, як зробити предмет цікавим, — це одно з чергових завдань.

Друге чергове завдання, яке не становить чогось нового, — це говорити зрозуміло для дітей. Дуже цікавий дослід проробив інститут Герцена в Ленінграді для в'яснення того, що дітям зрозуміле і що не зрозуміле. В'яснялося питання про працю. Всі діти чули багато про працю, всі згодні, що треба працювати. А на запитання, для чого працювати треба, діти відповідають: «Для заробітку». Далі ніякого уявлення про працю в них нема. Вчитель часто не знає, які поняття у дітей є, розжовує, що є такі-то виробничі процеси, що умови праці такі-то. А діти все це чудово і без нього знають, а те, що треба пояснювати, він не пояснює, вважаючи, що діти знають. Треба вивчати дитину, вивчати, звичайно, не закордонними тестами, які до наших дітей незастосовні, тому що вони живуть в інших умовах. Але треба знайти шляхи до того, щоб живою дитиною, колом її знань і понять оволодіти, щоб знати, як підійти до дитини. Ми ще не вміємо зрозуміло викладати серйозні речі. Це все стосується і роботи серед дорослих.

Спеціалісти за дуже незначним винятком не вміють говорити популярно. Буває, що на урочистих великих засіданнях і зборах говорять, що наука повинна спиратися на маси, що треба маси залучити, що треба зміцнювати змичку між наукою і масами і т. д. А як треба діяти, як треба дати знання масам, як навчитися популярно говорити — над цим працюють одиниці, пра-

цюють дуже незначні кадри. Частина інженерів, які самі мають великий запас знань, ці знання передати ні дорослим робітникам, ні дитині не вміють. Це одно із завдань, яке треба розв'язати. Володимир Ілліч, коли він починав свою партійну роботу, писав Плеханову і Аксельроду: «Нічого я б так не хотів, як навчитися писати для робітників». Серйозну книжку «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» він у цей час уже написав. Але він вважав, що це не все, що треба вміти говорити так, щоб було зрозуміло кожному робітникові. І він дуже багато над цим працював. Нам усім треба вчитися популярно, зрозуміло говорити, щоб це було зрозуміло і дорослим, і дітям. У нас цього тепер немає, і діти сидять і слухають — нудьгують. Книжки, які дають їм, часто незрозумілі для дітей.

Для ефективності педагогічної роботи зрозумілість — необхідна умова.

Питання про самодіяльність дітей. Це теж занадто вже стара, заяложена педагогічна істина, а все-таки на практиці вона не застосовується. Проходять арифметику, математику. Даються формули, даються певні задачі, де за певними формулами треба виконувати такі-то дії, а самостійного придумування задач не практикується, математичне мислення у дітей не розвивається. Або, скажімо, пояснює яке-небудь правило граматики вчитель. Він старається, наводить сам приклади, а дітям не дає можливості взяти активну в цьому участь, придумувати самим приклади. Ставиться який-небудь дослід. Але виконувати його самостійно дітям часто не дають можливості. У дитячих садках, мабуть, краще вміють це робити, а в школах-семирічках у старших групах не завжди вміють давати можливість самостійно працювати дітям, навіть з книгою. Тут знов треба повчитися в американців.

Потім питання про планування. Треба працювати у виробництві, виконувати громадську роботу. Треба всю цю роботу планувати, складати для цього план. Ми дітей цього не навчаємо. У нас питання організації праці, питання планування ні в один предмет не потрапляють. У невеликій мірі вони входять у суспільствознавство. А нам треба навчити дітей планування, треба дати їм уявлення, що таке організація праці...

Тепер постає для школи нове питання. Ми маємо в школі багато піонерів, жовтенят, колективи дітей. Їх організації навчають, як колективно працювати. Але старим учителям часто важко перебудуватися так, щоб навчити колективно працювати. Індивідуально вони ще можуть навчити працювати, а як навчити працювати колективно — не вміють. У цьому одна з великих труднощів. При колективній праці має величезне значення правильна організація праці. Колективна праця — це не тільки спільна робота. Це правильно налагоджена спільна робота, яка проводиться за певним планом, з урахуванням часу, сил, можливостей. Треба, щоб вона своєчасно починалась і своєчасно закінчувалась. Потрібний поділ праці. Але необхідно, щоб кожен умів виконувати доручену йому роботу, відповідав би за неї, виконував би її певними темпами, щоб робота кожного враховувалась, щоб вона поєднувалась з роботою інших.

Коли я говорила про те, що треба давати знання в зрозумілій формі, я забула спинитися на питанні, що дітям не можна давати абстрактних понять, не ілюструючи їх. Я знаю це з досвіду. Це стосується не тільки занять з дітьми, але й написання популярних книжок для широких мас. Я писала одну популярну книжку і там старалася наводити конкретні приклади, але в деяких випадках, коли справа стосувалася питань, які мені здавалися загальновідомими, я цих конкретних прикладів не наводила. Я дала рукопис книжки на проробку в три місця: в одну комуну, де були старі комунари, в колгосп дала і потім селянкам, що не перейшли ще до колгоспу. Це було два роки тому. Я просила товаришів, які проводили читання цих рукописів, відмітити ті запитання, які ставилися, і цікаво, що в одних і тих самих місцях у різних аудиторіях ставилися одні і ті самі запитання, що потребували роз'яснення загальних понять, так що, переробляючи в остаточному вигляді книжку, я побачила, що треба конкретними прикладами ілюструвати ті поняття, які я раніше вважала для всіх цілком ясними. От і для дітей дуже важливо завжди ілюструвати все конкретно, зрозумілими дітям прикладами. Крім цього, надзвичайно важливо давати ілюстрації, важливими є картини, проекційні ліхтарі, кіно. Все це відіграє величезну роль саме з точки зору політехнізму.

У нас окремі діти малюють добре. Але коли візьмемо школу в цілому, то з малюванням стоїть справа погано. У нас слабке викладання малювання, креслення, а тим часом, коли ми хочемо, щоб діти оволоділи технікою, ми повинні розвивати їх зорову пам'ять, повинні розвивати вміння відображати бачене і мислити певними образами. І от якось т. Барсуков розповідав мені про своє навчання, як у них у школі був дуже цікавий учитель малювання, який водив дітей на виробництво. «Ви,— говорив він,— діти, помічайте, спостерігайте машини, хто що помітить, те й намалює». І коли перший раз повернулися діти з екскурсії, то вони зовсім були розгублені, не знали, що зарисувати. Але поступово розвинулася зорова уважність, вони навчилися дивитися, спостерігати, малювати бачене. Ця розповідь т. Барсукова дуже яскраво показує, як у нас повинно будуватися малювання, як ми повинні розвивати зорову пам'ять, вміння спостерігати і відображати те, що бачиш. На цю справу треба наполягти, тут треба якось домовитися, провести якусь нараду з учителями малювання, педагогами, з тим щоб у педтехнікумах запровадити навчання малювання. Це конче потрібно, на це треба звернути величезну увагу. В той час як у Німеччині, Америці, Франції на цю справу звертається серйозна увага, у нас належної уваги на це не звертається, а тим часом це вкрай необхідно. Малювання — така ж необхідна частина вивчення техніки, як і екскурсії, вивчення фізики й т. д. Це — надзвичайно важлива річ.

Взагалі у нас мистецтво відсунуте на задвірки. Музика, наприклад, має величезний організуючий вплив, а у нас навіть піонери перестали співати. Характерно, що, коли була конференція науково-педагогічної секції ДВР, Мвно, щоб розважити учасників, організував дитячі виступи, і зокрема співав дитячий хор. Спочатку комсомолец виступив із вступною промовою, потім 200 дітей заспівали дуже хороших організуючих революційних пісень під керуванням т. Тугаринова. Пісні були хороші, на зразок «Давай програму Ілліча» і т. д., але співали тільки самі дівчатка. Я запитала комсомольця, що сидів поруч зі мною, того, який виголошував вступну промову, чому співають тільки самі дівчатка, і він відповів, що хлопчики не співатимуть, вони вважають, що

це повинні робити дівчата. З цього приводу ми теж говорили в ЦБ юних піонерів, і там підтвердили, що «хлоп'ята» співами гребують. Я запропонувала цьому комсомольцеві ще одно питання — чи часто виступають ці 200 дівчаток на таких зборах, як сьогодні. Він мені відповів, що майже щодня. Ось до чого зводиться навчання дітей співів. Діти перетворюються в трупу, яка щоденно з одних зборів їде на інші. Не це нам потрібно. Нам потрібно, щоб усі поголовно діти, як хлопчики, так і дівчатка, навчалися музики, треба, щоб музика їх захоплювала, давала їм певну зарядку, щоб вона організовувала їх. Це має дуже велике значення.

Я хочу навести вам один приклад. У селі Рябушки по Брянській залізниці літом жив політехнічний загін піонерів, і є там професійна школа для безпритульних. Між ними була ворожнеча. Піонерський табір провів величезну роботу і достав загальне визнання, а безпритульні діти жили самотньо в Пафнутіївському монастирі, і вони хуліганили: різали курей, передражнявали піонерів і т. д. Піонерзагін знайшов шлях для зближення з цими дітьми, і велику роль тут відіграла музика. Безпритульні діти приходять до піонерського табору, всі стають у ряд, і під гармошку йдуть на річку купатися, і повертаються так само назад. Діти писали, яке це має організуюче значення, як зближує музика, як вона організовує, як підносить настрої. Її треба всіляко використовувати.

Тепер відносно екскурсій. Екскурсії — це справа надзвичайно важлива. Але у нас вони не досить використовуються і не досить підготовляються. Нам треба підняти на вищий ступінь методику викладання і переглянути ті нові моменти, які ми повинні внести в програму. Нам треба раціоналізувати нашу програму і наш розклад.

Останнім часом деякі школи у нас запровадили так звані «вільні години». Досвід показав, що ці додаткові вільні години дають великі наслідки. В ці години діти займаються злободенними питаннями, що їх звичайно вчителі не знають, в який предмет ткнути, і коли всовують, наприклад у математику, яке-небудь злободенне питання, то цим зривають заняття. Такі питання треба вносити в так звані «вільні години». У різних дітей є різні інтереси, і одних цікавить, скажімо, техніка, а інших—

література. І в ці години можна організувати диференційовані заняття. Потім виявляється яка-небудь прогалина, і діти з'ясовують, що з математики їм не вистачає таких-то знань, без яких вони не можуть рухатися. Цього вони можуть підучитись у «вільні години». Там, де ці заняття проводяться раціонально, планово,— там шкільне навчання стоїть дуже високо. Це дає дітям можливість краще оволодіти тими або іншими знаннями. «Вільні години» нічого спільного не мають з «вільним вихованням». «Вільні години» мають на меті розвантажити заняття з різних предметів від бесід на теми, які органічно не зв'язані з предметом (наприклад, бесіди про дисципліну, про режим та ін.), мають на меті заповнення всіх неминучих проривів. «Вільні години» роблять нормальний розклад більш сталим.

Ми повинні в нашій політехнічній школі дати дітям певний світогляд, а він може формуватися тільки тоді, коли знання даватимуться не у вигляді якихось уривків, які швидко забуваються, тому що невідомо, з якого приводу вони були подані.

Треба, щоб знання були укладені в певну систему.

У свій час ми говорили про необхідність комплексності і бачили цю комплексність саме в такому розміщенні матеріалів і програм, яке дає розуміння взаємовідношень між різними галузями знань, дає можливість кожне явище розуміти в усіх його зв'язках і опосередненнях, як цього вимагає від нас діалектичний підхід до вивчення науки і техніки, але у нас часто комплексність вульгаризувалася. У нас почали зв'язувати що попало з чим попало і комплексність виливалася часто в досить безглузду річ. Задумана вона була як ув'язка між знаннями, як міст між різними знаннями, а почали зв'язувати що завгодно з чим завгодно, почали робити безліч невірних штучних пов'язань. Та комплексність, яка склалася в побуті нашої школи, нікуди не годиться.

Але та комплексність, яка пов'язує в одно ціле різні галузі знань, яка дає розуміння взаємозв'язку явищ, конче потрібна. Якщо ми хочемо закласти основу марксистського світогляду, то ми повинні давати не уривчасті знання, а давати їх у певному пов'язанні і певному зв'язку між собою, і тільки в цьому сенсі ми розуміємо комплексність, а не так, що коли ми вивчаємо страхід,

то треба подумати, як пов'язати стравохід із суспільствознавством і природознавством. Адже ж це виходить сміховинне пов'язання, таке пов'язання є результатом ворожого ставлення до марксистської педагогіки і також недостатньої підготовки багатьох учителів. З такою комплексністю ми повинні боротися. Але ми повинні старатися так розміщувати знання в програмах, щоб між ними була природна пов'язаність. Про цю пов'язаність мені кілька разів доводилось говорити з Володимиром Іллічем. Він підкреслював необхідність закладення основ марксистського світогляду у дітей за допомогою того, щоб давати знання в певному пов'язанні. Ми досі цього провести не зуміли. Ось тепер виробниче навчання, яке ставить дітей близько до виробництва, дає обізнаність з виробництвом, є таким стрижнем, навколо якого можуть пов'язуватися інші знання. Це відповідає нашому марксистському уявленню про роль виробництва в організації суспільного життя і в оволодінні силами природи.

Дозвольте, товариші, мені на цьому закінчити. Я сподіваюсь, що в дебатах у нас постануть ті зловоденні питання, які у вас там на місцях назріли. Метою мого виступу було — підкреслити те, що політехнічна школа не повинна вироджуватись у вузьку трудшколу, яка дає тільки трудові навички і яка знижує рівень знань. Мені хотілося підкреслити важливість того, щоб оволодіння знаннями, оволодіння технікою було в нашій політехнічній школі піднесене на належну висоту. Вся наша політехнічна школа за цей рік привернула до себе величезну увагу з боку робітничої громадськості, що є величезним кроком вперед: у програмі партії говориться про необхідність залучення робітничої громадськості. У нас це досі було більше на словах. У радах сприяння виходило зовсім не те, що треба. Там робітники фігурували тільки як батьки, а тепер на ґрунті виробничого навчання дітей увага робітників до школи зросла, і свій величезний організаційний досвід, свою класову зарядку робітник переносить на школу. Це має величезне значення, вирішальне значення для нашої школи. Це забезпечує те, що школа наша піде кінець кінцем по тому шляху, по якому вона повинна йти, що вона розвинеться

в ту політехнічну школу, якою її мислили Маркс і Енгельс і якою мислив її Ленін. Увага інженерного складу також повертається до школи, хоча і не в достатній мірі, але повертається. Агрономічний персонал, інженерний персонал, технічний персонал вже за цей рік значно уважніше почав ставитися до школи, ніж ставився раніше. Це плюс. Настрій учителів, настрої самих дітей — на користь політехнічної школи, в усіх велике бажання добитися політехнізації школи.

Усе це запорука того, що труднощі, які у нас є на цьому шляху, нам вдасться подолати.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Тут виступав товариш з Білорусії і говорив, що корисно було б представникам усіх союзних республік обмінятися досвідом програмно-методичної роботи, виробити єдині принципи її. Я думаю, що це було б дуже корисно зробити. На жаль, ми живемо, як це не дивно, досить замкнуто. Я повинна сказати, що ми, наприклад, досить мало знаємо про український і білоруський досвід, принаймні менше, ніж ми повинні були б знати. Я побоююсь, з другого боку, що Україна мало знає досвід Білорусії і що ми мало знаємо грузинський досвід і т. д. і т. п. Тут потрібний, на мою думку, періодичний обмін досвідом. В такому важливому питанні, як програми, звичайно, треба обмінюватися думками і встановити єдині для всього СРСР принципи. Тепер Товариство педагогів-марксистів буде, здається, реорганізоване в асоціацію. Це означає, що кожна республіка матиме своє товариство марксистів. Мені здається, що це допоможе зближенню. Я гадаю, що в Товаристві педагогів-марксистів треба буде неодмінно влаштувати попередній обмін думками з приводу встановлення єдиних принципів програм, тому що окремі республіки над цим питанням багато працювали. Це буде, звичайно, попередня нарада, але вона дасть матеріали для ширшої конференції, яку треба буде скликати з цього приводу.

Тут один з товаришів порушив питання про те, що треба передати програму на обговорення робітників. Це конче потрібно зробити. Як я собі уявляю цю справу?

От у нас по лінії робітничих університетів ми обговорювали програму з робітниками, із студентами цих робітничих університетів Москви. Це обговорення було надзвичайно цікаве, тому що робітники, обговорюючи програму, вказували, що їм особливо важке, які вони відчувають прогалини, яких знань їм бракує і т. д. Програми масової школи повинні пройти через робітниче обговорення. Важливо ставити їх не тільки на великих зборах, бо на великих зборах відразу важко буде обговорювати. Дуже добре було б зробити так: адже тепер навчаються не тільки діти, а навчаються і дорослі робітники. У нас є заводи, де мало не половина робітників навчається, причому ці учні-робітники особливо яскраво завжди відчувають, чого їм не вистачає. Їм над своїми програмами доводиться дуже багато думати. І тому треба б почати з гуртків, у гуртки пустити на обговорення програми, і ті зауваження, які можна було б зібрати в тих робітничих гуртках, дали б надзвичайно багато цінного. Я гадаю, що це треба зробити по тих заводах, які брали активну участь в політехнізації. Скажімо, дуже активно обговорював питання про політехнізацію завод «Електрик» у Ленінграді, обговорювали тут на ряді заводів — на електрозаводі, на «Динамо» та ін. Важливо там почати цю справу, перенести в робітничі гуртки, сформувати робітничі комісії, головним чином з робітників-учнів, з тим щоб вони піддали пролетарській критиці ці програми.

Потім влаштувати після цього спільні збори з педагогами. Тоді, я гадаю, програми дуже багато від цього виграли б.

Один з товаришів, що виступали, говорив про те, як бути з окремими методиками і методиками взагалі. У нас це питання не раз порушувалося. Дійсно, тут велика прогалина. Старі методики непридатні, а нових немає. Над цим питанням треба подумати. Кілька разів ми вносили такі пропозиції. Скажімо, при Академії комуністичного виховання проходять певні дисципліни студенти. Важливо було б, аби вони не тільки вивчали тут дисципліни, а щоб думали, як на основі вивчення цих дисциплін вони повинні будувати методику. Були поки тільки розмови на цю тему, а я гадаю, що в ряді вузів і технікумів треба поставити такого роду роботу. Треба

разом із спеціалістами продумати це питання. Взагалі тепер потрібна якнайтісніша змичка педагогів з робітниками, з одного боку, і, з другого боку, із спеціалістами різних галузей знань. Опрацювати ці окремі методики абсолютно необхідно. Звичайно, не треба з водою виливати і дитину, як кажуть. Треба переглянути старі методики і з них взяти те, що на досвіді обґрунтоване, подумати, подивитися, що прийнятне і що не прийнятне. Я гадаю, наші інститути повинні цією роботою зайнятися. Але важливо, щоб ви теж ділились результатами своєї роботи і щоб ви на місцях ставили досліди щодо цього.

Про галузеві програми т. Руднев уже говорив, що ми ставимося до цього негативно. Я хотіла б додати кілька слів. Важлива загальна програма з фізики, хімії та інших дисциплін. Але важливо, щоб педагог, який все ж не так знає виробництво, як знає його інженер даного заводу, дістав би від цього інженера певну консультацію. По даному курсу, по даній галузі фізики інженер вкаже, що повинні спостерігати діти на заводі, які конкретні приклади, ілюстрації треба взяти з даного заводу. Я гадаю, що це не завжди легко зробити самим педагогам і що тут потрібна консультація з боку інженера, з боку спеціалістів. Тоді б мали загальний курс з ілюстраціями, з прикладами з даного підприємства. Я недавно переглядала одну фізику, і мене здивувало, які приклади там наводяться, тобто наводяться приклади, що 100 років тому наводились,— з мідним п'ятаком. Треба брати відповідне виробництво з тією галуззю, яка є на даному заводі. Треба, щоб по кожній галузі склалися додаткові збірники прикладів. Але це не означає, що вся дисципліна проходитьиметься тільки в розрізі даного заводу. Це була б звужена, вбога наука.

Тут порушено велике питання про лінію Інституту кадрів ВРНГ у питанні про групи і бригади. Питання ним поставлено так: навіщо потрібні групи? Чи не простіше все перевести на бригади. Ми категорично проти цього. Я гадаю, що неодмінно треба зберегти групи. Програми пишуться для групи певного типу. В середині цієї групи можуть бути всякого роду бригади, як всередині, наприклад, загону піонерів створюються окремі ланки. Треба, щоб діти навчалися працювати також і невели-

кими колективами по 3—5 чоловік. Але великі групи (класні) треба зберегти. Якщо ми переведемо все на самі бригади, то ми неминуче викинемо за борт програму, причому одна бригада буде підбрана із здібних дітей, їм даватимуться одні знання, а іншій бригаді, з менш здібних дітей, даватимуться інші. У нас не вийде систематичного навчання. Прагнення ліквідувати групи має місце не тільки у ВРНГ. У шкільну секцію ДВР надійшов такий проект: ліквідувати поділ на 4 групи, в першому ступені злити 1, 2, 3 і 4-ті групи в одну групу. (Голос із президії: «Пародія на наскрізні бригади»). Ніякі не наскрізні бригади, а одна пустяковина, тому що це означало б, що старші діти робили б щонебудь, а діти з молодших груп були б затоптані. Ці бригади не давали б систематики. Це б означало суцільну плутанину і повсякчасне смикання дітей. Учитель не міг би зовсім справлятися. Адже ми не можемо дати одну й ту саму роботу дитині 1-ї і 4-ї групи. Треба вникати, як дитина справляється з роботою, підраховувати результати і т. д. А це означає накрутити собі на шию таку складну роботу, з якою вчителі не могли б справитися. Група як ціле обов'язково повинна бути збережена. Але всередині груп ми можемо організувати роботу таким чином, щоб діти працювали по ланках, але не так, що здібні роблять одну роботу, а нездібні — іншу, а треба, щоб була організована взаємодопомога дітей одне одному, щоб була продумана ця ланкова організація. Вона може допомогти більшій налагодженості роботи. Але ліквідувати групи — це означало б скасувати програми, що нікуди не годиться.

Тут було таке запитання: як працювати там, де нема механічного устаткування в школі? Тут може бути домовленість між школами, потрібні районні майстерні, треба використати всі ті природні посібники, які є не тільки на заводі, але й піти в гараж, домовитися з шофером, як розбирати машини і т. д. Існують майстерні промкооперації. Промкооперація може допомогти в поданні початкових навичок і вмінь поводитися з елементарним устаткуванням. Тут можуть бути укладені договори. Ленін спеціально писав про необхідність використати все, що нас оточує. Я гадаю, що все це тепер використовується недостатньо. Ми використовуємо все це

дуже поверхово, дуже короткочасно. В радгоспах і майстернях промкооперації ми можемо дістати дуже багато чого для навчання дітей праці, для їх політехнічної освіти.

Тут було задано запитання з боку інструкторів швейної справи. Вони запитують, що ж їм робити. І тут ми підходимо до одного моменту—чи усуває робота на фабриках необхідність бути озброєним певними навичками, які потрібні в повсякденному житті. Я гадаю, анітрохи не усуває. Треба озброїти наших дітей деякими вміннями, які в нашому домашньому вжитку потрібні, тому що до цього часу дуже багато речей домашнього вжитку лишаяються ще неусуспільненими, а якщо вони вже й усуспільнені, то потрібно брати участь у цьому усуспільненні. А якщо ми порівнюємо російський побут з побутом європейським, то в очі впадає відсутність елементарних навичок. Це помічалось особливо, коли доводилося жити в еміграції. Дивишся на побут російського робітника і швейцарця. У російських емігрантів — безладно, все невчасно, не в ті години, які потрібно, нема тієї чистоти, яка необхідна, нема навичок, які є у кожного швейцарця. У нас двері зіскочать з завісів — вони валяються, ніхто не полагодить, а швейцарець прийде, пригвинтить. У нас зіпсується електрика — так і чекають, поки придуть монтери, а швейцарці самі полагодять. Відірвався гудзик — ні чоловік, ні жінка не пришиють його.

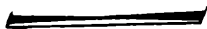
Нам треба, крім уміння працювати на заводі, вміти по-людському організувати наш побут. Я гадаю, що нам треба озброїти наших дітей починаючи з молодших груп умінням налагоджувати життя по-людському, щоб не було такого марнотратства в побуті, як тепер. Якщо візьмемо європейське життя, то ми побачимо налагодженість і економію в побуті. Я гадаю, що нам треба в побуті мати деякий госпрозрахунок не в розумінні скнарості щодо кожної копійки, не в тому розумінні, щоб трястися над кожною крихтою, а повинна бути раціональна організація побуту, і ми повинні наших дітей озброїти в цьому відношенні. Школа не повинна стояти осторонь цього. А тепер виходить трохи по-панському. Якщо справа стосується радіо туди-сюди, а відносно того, щоб почистити чоботи — цього й не кажіть. Я недавно виступала на одній з конференцій, і мені пригадався з роману

Гончарова опис, як Обломов чистив чоботи. Вирішив позалицятися до якоїсь там дівчини і видати себе за камердинера і почав чистити чоботи, а та зразу виявила, що він не камердинер, а пан, тому що чистить не верх чобота, а підшву. В зв'язку з політехнізацією ми повинні будувати свій побут не по-обломовському, чекати, поки хтось там прийде і почистить чоботи. Треба вміти почистити і чоботи, і віконце протерти, щоб було світло, і полагодити відірвані двері, і сміття викинути туди, куди треба.

Це не становить нічого такого, що суперечило б політехнізації, а, навпаки, є доповненням до політехнізації.

Дозвольте, товариші, на цьому закінчити своє заключне слово.

1931 р.

ЗА ЛЕНІНСЬКУ ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ

Комсомол повинен з особливою увагою поставитися до постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу». Наша молодь дуже палко прагне оволодіти знанням і технікою, але питання про початкову школу часто вважає питанням відомчим. А тим часом одно тісно пов'язане з другим. Школа повинна відкривати шлях до оволодіння технікою, до оволодіння досягненнями науки, вона повинна навчити вчитися і працювати по-комуністичному. Ми говоримо про культурну революцію. Але у нас уявлення про культурну революцію часто зв'язане лише з уявленням про штаби, культестафети, аврали. Але в чому суть культурної революції? В тому, що маси оволодівають технікою, оволодівають досягненнями науки, навчаються застосовувати їх до перебудови всього життя на соціалістичних началах. Ми робимо тільки перші кроки по цьому шляху. В декадний строк маси технікою, досягненнями науки не оволодівають, тут потрібна наполеглива, повсякденна буденна робота.

Оволодіти технікою, оволодіти наукою можна тільки спочатку оволодівши достатнім обсягом загально-освітніх знань. Без цього не вийде діло. Без цього будуть лише розмови, добрі побажання. І ось ЦК у своїй постанові підкреслює, що важливо, щоб школа давала ґрунтовні знання. Важливо не тільки, щоб школа давала розвиток, але й практичні навички, без яких не можна самостійно вчитися: потрібна звичка читати серйозні книжки, працювати з довідниками, необхідне вміння

записувати бачене і чути, робити розрахунки, обчислення, знати основу найважливіших наук, без яких важко розібратися в навколишньому житті і ще важче перетворювати його в соціалістичному дусі.

Ми почали будувати політехнічну школу, учні старших груп почали ходити на завод, але їх робота часто не пов'язувалася в належній мірі з навчанням, з теорією. І ЦК вказав на недопустимість цього.

ЦК говорить у постанові про шкідливість усяких розмов про «відмирання школи».

Був час, коли ніяких масових шкіл не було, маси перебували в темряві. Розвиток капіталізму тісно зв'язаний з розвитком фабрик і заводів, тобто застосуванням колективної робочої сили.

Колективна робота потребує певної організації праці, елементарних культурних навичок. Капіталізм створив масову школу, яка давала певну суму знань. Але, даючи ці знання, буржуазія намагалася за допомогою школи затемнити свідомість підростаючого покоління. В Країні Рад школа служить іншим цілям: озброюючи знаннями, школа в той же час вирощує комуністів, прагне викувати з молоді людей, здатних здійснити комунізм.

У майбутньому школа не відіме, бо залишаться вікові особливості. І при комунізмі діти будуть трирічні, семирічні і дванадцятирічні. Виховання і навчання їх і в майбутньому буде необхідне — систематичне суспільне виховання і навчання колективів дітей дорослими. Школа залишиться. Вона змінить свої форми. Діти будуть розвиненіші, дружніші, організованіші. Вчителі будуть іншими. Можливо, поряд з учительською діяльністю у них будуть ще інші заняття: хто працюватиме біля верстата, хто буде льотчик і т. д.,— але школа, виховний процес залишаться.

Говорити про те, що школа відіме, і робити з цього висновок: «чим швидше, тим краще» — є помилка. Тепер у нас школа — знаряддя перевиховання всіх дітей у дусі комунізму. Ми проводимо обов'язковість навчання. Обов'язковість навчання є в інших країнах, але обов'язкової школи, де навчають комунізму, ніде ще немає. І нам треба нашу школу дбайливо будувати, підносити якість її.

Постанова ЦК вимагає загальної уваги до школи, до вчителя, допомоги йому.

Загальне навчання вимагає нових кадрів учителів, десятки тисяч недосвідченої молоді влились в учительські ряди. Їм особливо потрібна методична допомога. І ЦК закликає до того, щоб комуністи по-серйозному зайнялися питаннями методики, бо вона вимагає підготовки на допомогу вчителю вмілих інструкторів-методистів, вимагає допомоги молодому вчителю показом: потрібні зразкові школи. Комсомол через піонерорганізацію повинен довести рішення ЦК до свідомості самих дітей, зробити прості і зрозумілі висновки про те, що вимагається від самих школярів. А вимагається ось що: свідомо поставитись до цієї справи, організувати взаємодопомогу.

І в старій школі кращі учні, сильніші, часто допомагали слабшим: приходили раніше і пояснювали уроки. Треба, щоб кожна шкільна групова бригада дбала про те, щоб піднести якість навчання своєї бригади. Важливо, щоб створилася у дітей певна громадська думка, щоб було соромно запізнитися на урок, пустувати в класі, недбало ставитися до навчання. Потрібна взаємодопомога. Запізнюється, припустімо, який-небудь хлопчина на урок. І ось товариші повинні з'ясувати, в чому справа. Можливо, мати завантажує домашніми справами. Треба самим поговорити з матір'ю і переконати її. Або у хлопчини нема сили волі: вийде з дому вчасно, а до школи вчасно не дійде — задивляється на всі боки, вв'язується в бійку. Треба заходити за ним кому-небудь з товаришів, хто більш витриманий. Один сильніший з арифметики — нехай допоможе тим, хто слабший. Другий любить географію — нехай зацікавлює інших.

Дружний колектив, що вміє спільно працювати, потрібний школі. В цьому дусі повинен виховувати дітей і піонерзагін.

Знання — сила, і школа повинна озброювати цією силою дітей, а комсомол повинен допомагати школі в цій справі.

У галузі будівництва нашої радянської школи потрібна величезна робота. Треба, щоб навчання було якнайбільше науково продуманим, щоб з програм був викинутий до кінця всякий мотлох, але зате введено те, що

тепер особливо важливо знати. Треба, щоб методи викладання полегшували набування знань, робили їх цікавими, зрозумілими дітям.

Фронт шкільний — теж фронт боротьби. Старе ще дуже живуче. Багато кому здається: чим менше нововведень, тим краще. Вони тягнуть школу назад. З цим правим ухилом потрібна непримиренна боротьба. Не такий тепер час, щоб можна було йти назад. Але потрібна непримиренна боротьба і з тими, хто не переборює труднощів, а перескакує через них, хто не розуміє, як важливо нам навчитися по-справжньому працювати, хто буде все нові проекти, широкі, розмашисті, і не помічає, що вони дуже далекі від життя.

Треба наполегливо працювати над будівництвом нашої політехнічної ленінської школи, працювати не покладаючи рук усім, і комсомолові насамперед.

1931 р.

ПРО ДИТЯЧІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Усім нам в СРСР доводиться дуже багато вчитися. Не можна вважати, що шкільні програми і підручники, хоч би якими хорошими вони були, забезпечать дітей і підлітків усіма необхідними знаннями навіки-віків. Крім того, школа зобов'язана якомога швидше навчити дітей вчитися самостійно, самим відшукувати потрібні їм знання. У підручниках не завжди знайдеш те, що тобі в даний момент треба, про що особливо хочеться дізнатися.

У справі дитячої і підліткової самоосвіти особливу роль можуть відіграти дитячі енциклопедії. Науково-педагогічна секція ДВР у свій час наполягала на виданні «Дитячої політехнічної енциклопедії». Ця робота була почата в «Молодой гвардии», надіслано було туди немало статей, потім ця робота була занедбана. Характерний такий епізод. Дізнавшись з нашого журналу про намір видавати таку енциклопедію, один старий робітник, що довго жив у еміграції в Америці, надіслав нам дитячу технічну енциклопедію, вивезену ним з Америки, для того, щоб ми використали її. Енциклопедія була передана редакції намічуваної енциклопедії і десь загублена нею. Все це, однак, справи минулих днів. А тепер повинні знову взятися за цю справу дитячі бібліотеки, Інститут політехнічної праці, Товариство «Техніка — масам», відділ технічної пропаганди, профспілки. Тепер можливості величезні. Треба видати том з техніки, або, вірніше, з політехнізму, але видати якомога швидше. Другий том повинен був би являти собою «Енциклопедію

юного колгоспника», де було б і про птахівництво, і про кролівництво, і про садівництво, про городництво, про Мічуріна, про сільськогосподарські машини, про юннатів, про пришкільні ділянки, про дитячу сільськогосподарську працю, про роботу піонерських таборів і т. д., про велике і дрібне господарство та ін.

Необхідна ще «Енциклопедія юного туриста», де б було про жаркі і холодні країни, про моря і гори — фізична географія; економгеографія, політична географія — для енциклопедії про життя різних країн; тут дитячі бібліотеки можуть дати зразу багатий матеріал.

Необхідний «Словник юного читача газети», де давалось би пояснення політичних термінів.

Потрібний цілий ряд інших аналогічних енциклопедій. Вони повинні бути набрані звичайним, а не дрібним шрифтом, дуже добре ілюстровані, видані великими тиражами, так, щоб такі енциклопедії були в кожній шкільній бібліотеці, в кожній дитячій бібліотеці, могли стати настільним довідником учнів.

Діти дуже цікавляться енциклопедіями, особливо ілюстрованими.

Енциклопедії можуть значно підвищити рівень знань школярів, пробуджувати їх інтерес до цілого ряду явищ, ширити їх кругозір.

Непогано було б у справу створення дитячих енциклопедій внести елемент соцзмагання. Цю справу треба просунути в спішному порядку.

У найближчому майбутньому бібліотечна секція Товариства педагогів-марксистів скличе разом з Інститутом дитячої книги, з дитячою комуністичною організацією і рядом організацій нараду з цього питання.

Велике прохання надсилати до редакції свої міркування з цього питання.

ВИБІР ПРОФЕСІЇ

Правильний вибір професії має величезне значення і для справи, і для виробництва, і для самого працівника.

Поставте вагоноводом людину підсліпувату, що розгублюється у важкі хвилини, увага якої швидко притуплюється,— наперед можна сказати, що вона наїжджати-ме на людей, а то й вагон з усіма пасажирами перекине. Поставте слабосилу людину до роботи, яка вимагає великого фізичного напруження,— вона роботи не виконає, а сили свої надірве остаточно. Поставте вчителем людину нервовохвору або неосвічену — вона всіх дітей перепсує.

Ось чому, добираючи людей, треба точно знати, кого на яку роботу поставити. «Профіль» працівника, тобто визначення, які риси, знання і вміння він повинен мати для виконання тієї чи іншої спеціальності, має величезне значення. Буржуазія давно вже засвоїла цю істину і приділяє цьому питанню дуже багато часу й уваги. Існує ряд наукових досліджень, що встановлюють, які властивості повинен мати льотчик, вагоновод, робітник, що працює на тому чи іншому складному верстаті, майстер, інженер та ін. Є навіть особлива наука — «професіографія», що вивчає якості, необхідні для працівника тієї чи іншої професії. Ми повинні особливо уважно вивчати ці роботи, щоб взяти з них те, що нам треба. Сучасна, навіть буржуазна, психотехніка може дати в цьому відношенні дуже багато.

Звичайно, ми повинні ставитися критично до буржуазної психотехніки, бо вона підходить до розв'язання

питання з своєї буржуазно-класової точки зору: одна у неї мірка для людей із становищем, для власть імущих і їх дітей, інша — для дітей трудящих. З однією міркою підходить вона до праці чоловічої, з іншою — до праці жіночої. Потім — і на це треба звернути особливу увагу — буржуазна психотехніка підходить до добору працівників *тільки* з точки зору виробництва, а те, як та чи інша робота впливає на працівника, наскільки швидко вона вимотує з нього всі сили, — цим буржуазна психотехніка мало цікавиться.

У Країні Рад, навпаки, нас цікавить не *тільки* виробництво, але й робітнича маса, робітник, що на цьому виробництві працює. Соціалістична психотехніка повинна звертати особливу увагу на працівника, на те, як та чи інша спеціальність допомагає його всебічному розвитку, наскільки та чи інша професія дає йому задоволення, радість праці.

Досвід показує, що та спеціальність, яка дає людині найбільше задоволення, звичайно є і тією спеціальністю, на якій людина може максимально дати виробництву.

При правильному підході до питання вибору професії інтереси і виробництва, і працівника збігаються, але саме для того, щоб знайти такий підхід, треба весь час мати на увазі інтереси працівника.

Перед соціалістичною психотехнікою на даному етапі розвитку нашої країни з усією гостротою постало питання, поставлене в свій час Енгельсом, питання, яке може бути розв'язане тільки в Країні Рад. Це питання про *поєднання професій*. «...Настане час, — писав Енгельс в «Анти-Дюрінгу», — коли не буде ні тачечників, ні архітекторів за професією... людина, яка протягом півгодини давала вказівки як архітектор, буде потім деякий час тягати тачку, поки не виникне знову потреба в її діяльності як архітектора. Хороший був би соціалізм, що увічне професіональних тачечників!»¹.

У житті ми бачимо вже поєднання професій: сьогодні — робітник-металіст, завтра — голова колгоспу, післязавтра — шеф над комісаріатом... Сьогодні — ткаля, зав-

---

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 170.

тра — член міськради, післязавтра — студентка втузу, потім — інженер...

Радянська робота, громадська робота в поєднанні з роботою на фабриці, в колгоспі створює нові типи працівників. З одного боку — робота технічна, з другого — розумова. Але, якщо ми маємо на увазі безкласове суспільство — а ми не можемо не мати його на увазі, не працювати над його здійсненням, недаром це завдання висунуте перед нами на весь зріст XVII партконференцією, — ми повинні усвідомити, що питання про раціональне поєднання професій — одно з дуже серйозних питань, що вимагають серйозного опрацювання.

При цьому ми повинні прагнути до такого поєднання професій, щоб це були, з одного боку, професії по лінії фізичної праці, з другого боку — професії по лінії праці розумової. Правильне поєднання професій фізичної праці з професіями розумової праці, проведене в широкому масштабі, підірве докорінно суспільний поділ працівників на інтелігенцію і на людей чорної, фізичної праці.

Робітфаки, різні підготовчі курси, вся система робітничої освіти в СРСР зробили надзвичайно багато для того, щоб відкрити не на словах, а на ділі двері вузів для робітників і селян. Однак не можна закривати очі на те, що дуже багато студентів дивляться на вуз як на установу, що «виводить у люди», як на шлях позбутися праці фізичної. Це пережиток того часу, коли люди із знання робили собі привілей, а фізична праця вважалася чимось принизливим. Знання продовжує залишатися привілеєм у капіталістичних країнах; цього не повинно бути при соціалізмі.

Завдання полягає зовсім не в тому, щоб дати можливість більшій кількості робітників стати інтелігентами, перестати бути робітниками, — справа в тому, щоб зовсім на інших основах будувати поділ праці.

І друге питання — *про зміну спеціальностей*. Ми не мислимо собі людину, навіки прикріплену до однієї професії. «Сучасна промисловість ніколи не розглядає і не трактує існуючу форму певного виробничого процесу як остаточну. Через це її технічний базис революційний, тим часом як у всіх попередніх способів виробництва базис був по суті консервативний. З допомогою машин, хімічних

процесів та інших методів вона раз у раз робить перевороты в технічному базисі виробництва, а разом з тим і в функціях робітників і в суспільних сполученнях процесу праці. Таким чином вона так само постійно революціонує поділ праці всередині суспільства і безупинно кидає маси капіталу і маси робітників з однієї галузі виробництва в іншу. Через це природа великої промисловості зумовлює зміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника», — писав Маркс¹.

Маркс говорить про промисловість епохи капіталізму. Але й при соціалізмі технічна основа промисловості не перетворюється в стабільну, навпаки, темпи наукових відкриттів посилюються, а це ще більше революціонує технічну основу. Планування народного господарства, звичайно, внесе велику плановість і в перекидання робочої сили, усуне непродуктивну розтрату сил, однак не піде по лінії прикріплення робітника назавжди до однієї функції, до одного верстата. Політехнічна освіта внесе величезну раціоналізацію в необхідну зміну функцій, ця зміна функцій регулюватиметься, але зміна ця зростатиме.

Тепер розвиток великої індустрії в нашій країні якнайбільше наочно ілюструє це положення Маркса. Звідси, звичайно, не випливає, що це перекидання мас робітників, цю зміну функцій не можна і не треба регулювати. Регулювати конче потрібно. Але щоб правильно регулювати перекидання, знов-таки необхідно добре знати типи спеціальностей, психотехнічний профіль кожної з них. Без цього робота регулювання йтиме «на око», буде мало ефективна. Ми знаємо, що кваліфіковані робітники в капіталістичних країнах часто змінюють свою спеціальність (дослідження показали, що така зміна спеціальностей дуже звичайна, доходить до чотирнадцяти спеціальностей), але звичайно це спеціальності, які вимагають однорідного типу працівників.

Потрібна, крім того, в інтересах виробництва і в інтересах задоволення інтересів трудящих загальна політехнічна культура, яка дає вміння правильно налагоджувати всяку роботу; потрібне загальне вміння працювати

---

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, кн. I, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 487.

і фізично і розумово, розгортаючи всі свої сили, правильно регулюючи свою працю, знаходячи вихід з труднощів, що трапляються.

Найбільшу роль у справі зжиття розриву між фізичною і розумовою працею повинна відіграти політехнізація нашої школи, як нижчої, так і середньої і вищої. Політехнізація назавжди поховає старий капіталістичний поділ праці на інтелігенцію і на людей фізичної праці. Говорячи про політехнічну школу, про загальне обов'язкове політехнічне навчання, ми мало підкреслюємо роль політехнічної школи в справі будівництва соціалізму, в справі зжиття того суспільного поділу праці, який залишився нам у спадщину від капіталізму. Звичайно, виконати це своє завдання політехнічна школа зможе лише при умові правильного підходу до самого поняття політехнізму. Треба найенергійніше боротися із зведенням політехнізму до столярних і слюсарних майстерень, до відриву його від виробництва країни, до відриву його від решти шкільного навчання. Все ясніше і ясніше стає, що політехнізм повинен включити в себе неодмінно і НОП (наукову організацію праці), і профорієнтацію. Якщо ми вивчаємо ретельно такий складовий елемент виробництва, як верстат, то ми в не меншій мірі повинні вивчати і інший складовий елемент виробництва — робітника, особливості його праці в кожній професії. Цього у нас ще нема. Це нам треба ввести неодмінно в курс політехнізму.

Звичайно, кінчаючи школу-семирічку, учень має дуже невиразне уявлення, які властивості треба мати, щоб виконувати ту чи іншу роботу з максимальним успіхом. Звичайно хочуть іти в металообробну промисловість не тільки через те, що там вища оплата праці, а тому, що металісти відіграють не тільки провідну роль у промисловості країни, але й відігравали провідну роль у революції.

Діти мріють звичайно про те, щоб стати слюсарями і токарями, думають, що це їх «покликання». Справжнього розуміння механізму соціалістичного народного господарства, де кожний вид виробництва — складова частина загального планового господарства, органічно з ним зв'язана, — цього уявлення у дітей звичайно нема, школа цього уявлення їм поки що не дає. Вона не

дає їм і вказівки, як найкраще використати свої сили. Наша молодь працює на всіх фронтах з великим ентузіазмом.

Але молодий ентузіазм зовсім не знімає з черги питання про діловий, про найбільш доцільний розподіл сил. Доцільний розподіл сил плюс молодий пролетарський ентузіазм піднімають наше народне господарство на таку висоту, яка ще більше посилить темпи наших успіхів. Політехнічна освіта створить таку культуру праці, яка зробить усю працю якісно іншою, наскрізь соціалістичною.

Товариство педагогів-марксистів вважає питання профорієнтації, питання вибору професії складовою частиною політехнізації школи, а питання політехнізації школи — найважливішою ділянкою боротьби за соціалізм.

Ось чому на одних із своїх зборів воно ставило вже на обговорення питання про профорієнтацію і в дальшому приділятиме йому необхідну увагу.

На цей бік справи звертає увагу і шкільна секція ДВР, яка створила спеціальну бригаду для розробки цього дуже важливого питання.

ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

Ленін завжди дуже уважно вивчав дитячу працю в дрібному селянському господарстві, у великому капіталістичному сільському господарстві, в домашній промисловості, в ремеслі, в кустарних промислах, на фабриках і заводах. У проекті програми партії, яку він накреслював у 1899 р., він вставив пункт, який вимагав заборони праці дітей і підлітків до 14 років. Прийнята II з'їздом партії програма вимагала цієї заборони до 16 років, бо, крім необхідності захистити здоров'я дітей, необхідно було усунути основну перешкоду, що заважала дітям вчитися,— побутову і найману працю. Звичайно, це не означало, що діти до 14 або до 16 років не повинні працювати.

Володимир Ілліч, вивчаючи Маркса, особливу увагу звернув на те, що говорив Маркс у першому томі «Капіталу» про поєднання навчання дітей і підлітків з продуктивною працею їх. У статті «Перли народницького прожектерства», написаній у 1897 р., він наводить відповідну цитату з Маркса, причому відмічає необхідність *зробити працю обов'язковою для всіх підлітків*, тісно пов'язуючи її з навчанням. Але в тій самій статті Ленін вказував на класовий характер сучасної школи, на нездійсненність даної вимоги при капіталізмі взагалі і при царизмі зокрема. Він вважав, як і Маркс, що обов'язкова для всіх підлітків продуктивна праця, пов'язана з навчанням, вирве ґрунт з-під поділу суспільства на класи, вважав, що це найсерйозніша робота.

У 1914 р., коли Володимир Ілліч викладав вчення Маркса для словника Граната, в розділі «Соціалізм»

він знову спинився на цьому питанні, навівши ще й іншу цитату з «Капіталу», де Маркс говорить про важливість спільної роботи підлітків з дорослими робітниками обох статей.

Практично це питання постало тоді, коли почала наближатися соціалістична революція. Уже в 1914/15 р. я засіла за вивчення питання про політехнічну працю. Володимир Ілліч у цей період почав дуже цікавитися питаннями політехнізації школи. У травні 1917 р., накреслюючи ті зміни, які треба внести в програму, Ілліч формулював пункти про охорону дитячої праці і навчання таким чином:

«...5. Заборони підприємцям користуватися працею дітей в *шкільному* віці (до 16-ти років), обмеження робочого часу молодих людей (16—20 років) чотирма годинами і заборони їм роботи ночами в небезпечних для здоров'я виробництвах та рудниках»¹.

«14. Безплатну і обов'язкову загальну і політехнічну (яка знайомить у теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва) освіту для всіх дітей обох статей до 16 років; *тісний зв'язок навчання з дитячою суспільно-продуктивною працею*» (курсив мій.— Н. К.)².

Наближався час, коли поєднання навчання з суспільно продуктивною працею повинно було проводитися в життя.

Я написала через два тижні після повернення свого з-за кордону, в квітні 1917 р., статтю в «Правду», в якій говорила про необхідність провести заборону дитячої *найманої* праці до 16 років, але зробити працю підлітків обох статей з 12 до 16 років обов'язковою, організувати цю працю, беручи до уваги потреби суспільної праці, з одного боку, здоров'я і розвиток підростаючого покоління — з другого, в той же час вказувала на необхідність організації харчування дітей цього віку³.

У статті «Шкільна муніципальна програма»⁴, написаній через місяць, я вже прямо говорила про необхідність організації продуктивної праці за допомогою шко-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 428.

² Там же, стор. 427.

³ Мається на увазі стаття «Невідкладне завдання робітників — охорона праці дітей і підлітків». Див. т. I цього видання.— *Ред.*

⁴ Див. т. I цього видання.— *Ред.*

ли. Я вважала, що в цій справі величезну роль повинні відіграти самоврядування, профспілки, фабричні інспектори, писала про необхідність організації «районних комітетів нагляду» із середовища самого населення, завданням яких було стежити за виконанням закону про охорону праці дітей і підлітків.

Володимир Ілліч вважав ці настанови правильними.

Як тільки організувалась Радянська влада, було намічено цілий ряд заходів, про які я писала в Наркомат праці 30 листопада 1917 р.¹.

Щодо охорони дитячої праці, влаштування шкіл для підлітків, проведення в школах зв'язку навчання з продуктивною працею дещо було зроблено вже по районах Петрограда, треба було це закріпити. Але справа виявилася далеко важчою, ніж це уявлялось напочатку. З фронту поверталися солдати до своїх верстатів, треба було звільняти для них місця на заводах. Наркомпраці пішов по лінії найменшого опору. Виданий був закон про заборону дитячої і підліткової праці до 16 років, а шкіл, які забезпечували б дітей харчуванням і одягом і в той же час організували б дитячу працю, не було. Створилося дуже важке становище для дітей. Почала зростати безпритульність. Зростала кількість дитбудинків, які намагалися поєднати навчання з продуктивною працею, але в них часто не було ні праці, ні навчання. Розгорялася громадянська війна. Білі грабували, розоряли і без того змучену війною країну. Білі розганяли дітей і учителів, палили шкільні будинки. Кількість дітей і підлітків, що лишилися без притулку, зростала. Проводити політехнічну школу в масовому масштабі в таких умовах не вдавалося, звичайно. Проводилися тільки спроби цієї справи вчителями-ентузіастами. У деяких дослідних школах були величезні досягнення (взяти хоча б школу імені Лепешинського, школу в колишньому Катерининському інституті і ряд інших). Можна було знайти багато цікавого в окремих школах, але це були окремі паростки нового, які часто заглушувались, які не зустрічали часто належної підтримки. Що ж до масової школи, то тут становище було досить важке. Не було єдиного плану роботи, не було підручників,

---

¹ Див. стор. 7 цього тома.— *Ред.*

паперу, програм, не було ніякого контролю. По-старому не можна вчити — це усвідомлювало вчительство, а як навчати по-новому — не знало. Праця в більшості випадків у школі перетворювалася в найпримітивніше самообслуговування, ніяк не зв'язане з навчанням. Роки воєнного комунізму були роками, коли було дуже сильним прагнення до навчання, було дуже багато ініціативи; але брак організованості і загальне розорення промисловості і сільського господарства зробили неможливим проведення політехнічної школи.

Перехід до нової економічної політики вніс багато нового в життя школи.

Громадянська війна наближалася до кінця, почався відбудовний період.

Володимир Ілліч дуже уважно стежив за станом справи народної освіти. У своїх висловлюваннях на III з'їзді комсомолу він дуже докладно розвинув свою точку зору на школу, на громадську роботу, на необхідність пов'язувати теорію з практикою, використовувати вже в школі знання для перетворення життя. На VIII з'їзді Рад стояла доповідь про план електрифікації країни, і Володимир Ілліч вважав, що в кожній школі треба проходити план електрифікації, що школа повинна бути культурним центром, повинна якнайтісніше поєднувати все навчання з розв'язанням практичного завдання.

Після VIII з'їзду Рад намічалася партнарада з питань народної освіти. Та плановість, яка намітилася в галузі господарського життя, необхідна була і в галузі народної освіти. Ілліч вважав, що на партнаradі потрібно буде висунути знову з усією силою питання про негайну політехнізацію масової школи, що необхідно було точніше встановити систему народної освіти, пов'язати навчання з практикою, з тими завданнями соцбудівництва, які стоять перед країною, врахувати і узагальнити здобутий досвід, по-новому окреслити коло знань, яке повинно викладатися в школі кожного ступеня.

Про політехнізм повинна була робити доповідь я. Написавши тези, я показала їх Володимирі Іллічу. Він зробив на них ряд зауважень¹. Він знав про ті спори, які у нас точилися в Наркомосі, знав, що були товариші,

---

¹ Див. стор. 522—523 і 571—573 цього тома.— *Ред.*

які недооцінювали значення політехнізації, говорили, що це справа далекого майбутнього, не розуміли принципіального значення політехнізації. Володимир Ілліч знав, що деякі педагоги відстоюють ремісничі школи старого типу, не розуміють необхідності зв'язати воедино теорію і практику, дати учневі широкий політехнічний кругозір. Іллічу мої тези здалися не досить конкретними, такими, що мало загострюють питання. З прихильниками профшкіл точився спір по тій лінії, що вони намагалися в профшколах скоротити загальноосвітні предмети, випускали з уваги комуністичні завдання виховання, одно з яких — дати учням політехнічний кругозір. Хоча я писала про це докладно і в своїй книжці «Народна освіта і демократія» і в статті «Завдання професійної освіти», але наради, що відбувалися в Наркомосі з спеціалістами, прихильниками профосвіти в старому стилі, показували, що в той час це питання було ще далеко не розв'язане. І Ілліч хотів загострити питання.

Робити доповідь у справі політехнізації школи мені не довелося: я захворіла і злягла. Ілліч партнарадою залишився дуже незадоволений. Його страшенно дратувала в усій радянській роботі абстрактна постановка питань, яка часто виявлялася, загальні міркування без врахування дійсності, орієнтування на неї. Врахуванню конкретних умов треба було ще вчитися. Ці ж помилки впали йому в очі і при ознайомленні з протоколами партнаради з питань народної освіти. Ілліч уважно стежив за роботою Наркомосу, вимагав весь час матеріали, я йому багато розповідала про роботу місць, показувала листи, розповідала про розмови з приїжджою публікою і т. д., розповідала про скарги вчителів на невизначеність вимог, про те, що не тільки кожна губернія, кожний повіт, навіть школа виробляють свої програми. Розповідала, що є школи, де проходять з молодших класів політекономію і історію культури, і тут же поряд — школи, де все побудовано на самообслуговуванні, все зводиться до «бесід» учителів з дітьми, бесід, що являють собою розмови взагалі — то про віче розкажуть, то про Петра Великого, а писати і читати не навчають.

Володимир Ілліч порушив питання про необхідність реорганізації Наркомосу в тому напрямі, щоб зробити

Його більш діловим, таким, що керує практичною роботою. 5 лютого 1921 р. були опубліковані в «Правде» написані Іллічем «Директиви ЦК комуністам — працівникам Наркомосу», а 9 лютого в «Правде» ж вміщена була стаття Володимира Ілліча «Про роботу Наркомосу». Директиви і стаття були співзвучні. Вони вимагали більшої практичності, вміння працювати з педагогами, залучати спеців, вести їх за собою, допомагати їм виходити на правильний шлях. У статті «Про роботу Наркомосу» Володимир Ілліч з усією силою обрушився на спробу відмовитися від завдання політехнізації масової школи, на спробу знизити обсяг загальної і політехнічної освіти, який дається в масовій школі.

У грудні 1921 р. мав місце IX з'їзд Рад. У наказі, прийнятому на з'їзді Рад, написаному Леніним, говорилося про необхідність «ще більше посилити зв'язок шкільної і позашкільної освітньої роботи із злободенними господарськими завданнями як усієї республіки, так і даної області і даної місцевості»¹.

Реорганізацію Наркомосу було проведено. Було створено між іншим науково-педагогічну секцію ДВР.

Володимир Ілліч багато разів говорив мені, як, в якому напрямі повинна йти її робота. До складу її були залучені люди з великим педагогічним досвідом (Блонський, Шацький та ін.), цілий ряд практичних працівників. Володимир Ілліч говорив, що завдання науково-педагогічної секції — враховувати практичний досвід, узагальнювати його, з одного боку, з другого — необхідно цілком по-новому окреслити коло знань, що даються учням в кожній групі, необхідно якомога тісніше зв'язати програми з життям, з господарським будівництвом, розвантажити їх від усякого мотлоху, зв'язати в щось ціле. Необхідно, щоб програми закладали основу комуністичного світогляду. І не тільки треба вивчати наш російський досвід, але й досвід більш передових у промисловому відношенні країн, досвід Німеччини, особливо ж досвід Північної Америки. Необхідно при складанні програм мати на увазі, що нам треба створювати політехнічну школу, а не школу взагалі.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 149

Перші роки роботи науково-педагогічної секції йшли в указаному напрямі. Були вироблені програми для шкіл I ступеня. Треба сказати, що до революції програм у початковій школі не було, були певні вимоги з російської мови, арифметики і закону божого. Ніяких географій, історій та ін. не дозволялось. Деякі відомості з суспільствознавства і природознавства вчитель подавав на уроках пояснювального читання.

Ту саму картину доводилося спостерігати і в школах швейцарських та ін. Треба взяти до уваги, що в більшості європейських країн народна школа — це школа семи-, восьмирічка. Якщо там є програми, то вони стосуються головним чином старших груп.

Програми ДВР для масової школи I ступеня були новиною, давали вчителеві певні настанови. Всеросійський учительський з'їзд 1925 р. показав величезне піднесення серед учительства, виявив величезну творчу роботу, яку провело вчительство I ступеня. Зв'язок між школою і трудовою діяльністю населення вийшов дуже міцний, особливо на селі.

Щодо школи II ступеня (від 12 до 17 років), де докорінно треба було перебудувати всі програми, по-новому організувати продуктивну працю підлітків, перекинути міст між теорією і практикою, справа застопорилася. З школи II ступеня (дев'ятирічки) вступали прямо до технікумів і вузів. Це був по суті справи гімназичний курс. Вузи і технікуми при вступі вимагали знань в тому обсязі, в якому вимагалось це раніше, вимагали знання багатьох речей, нікому не потрібних. Це не могло не вплинути на характер програм. Пам'ятаю, як одного разу прийшов у комісію, що працювала над програмами II ступеня, працівник Головпрофосвіти і сказав: «Даремно ви мучитеся над програмами, адже ми ставимо вимоги при вступі до вузів і технікумів, отже, що ми вимагатимемо, те ви й повинні будете викладати». На практиці так і було. Ті школи, які вчили по-новому, змушені були для вступаючих до вузів створювати спеціальні підготовчі курси до вузу, де зазубрювався весь викинутий з програм старий мотлох.

Не всі йшли у вузи і технікуми. І тому останні два роки — восьмі і дев'яті роки — «професіоналізувались». Створювались спеціальні «ухили», які готували еле-

ментарних працівників інтелігентських професій переважно. «Ухили» задовольняли більш або менш потребу в апаратних працівниках. II ступінь набрав відтінку інтелігентської, напівпривілейованої школи. Політехнізмом ніяким там і не пахло. Комсомол ставився до школи II ступеня гостро ворожо і на II партнаradі добився її ліквідації. Політехнізація школи відбувалася по лінії ФЗУ, де з першого ж року проводилася робота на заводі, де робота оплачувалася (хоча й дуже погано) і де загальноосвітні знання тісно пов'язувалися з роботою на заводі. Наркомос всіляко підтримував цей тип шкіл, науково-педагогічна секція ДВР особливо наполягала на політехнізації цих шкіл, що на практиці не завжди проводилося в життя.

Поряд з цим новий тип школи, де навчання тісно пов'язувалося з виробництвом, являли собою ШКМ. Елементи політехнізації проводилися і там. Особливістю цих шкіл були яскраво виражені кооперування, навички колективної праці. Політехнізація утруднювалася через слабке поширення сільськогосподарських машин. Науково-педагогічна секція ДВР всіляко підтримувала ШКМ.

Широкий розмах, якого за останні роки набуло розгортання великої індустрії, масова колективізація сільського господарства створили цілком нову базу для політехнізації школи.

Політехнізація перестала бути просто цікавим дослідом, заповіт Леніна політехнізувати школи всіх ступенів почав проводитися в життя.

Літом 1930 р. мав місце політехнічний з'їзд. Він пройшов з величезним піднесенням, при активній участі робітників і колгоспників.

Восени відбулося кілька нарад в питанні про проведення «закону про політехнізацію».

Було проведено надзвичайно важливу постанову про прикріплення шкіл до фабрик і заводів, до радгоспів.

Повіяло новим духом.

Однак школу почала захльостувати побутова праця дітей, багато колгоспів почали розглядати школу як поставщицю дитячих робочих рук. Праця почала відтісняти навчання на задній план.

ЦК ВКП(б) вказав на цей прорив, і весь навчальний 1931/32 р. всю увагу було зосереджено на піднесенні

якості навчання, на піднесенні загальноосвітнього рівня знань. Це, звичайно, ні в якій мірі не означало, що партія знімає з черги питання про політехнізацію. Підвищення загальноосвітньої сторони навчання, поліпшення методів викладання — все це передумови для того, щоб, спираючись на все зростаюче поліпшення матеріальної бази політехнізації, підняти всю масову школу на соціалістичний рівень політехнізації...

1932 р.

ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ В ГАЛУЗІ ШКІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА

Всякий, хто хоч трохи обізнаний з тим, що писав Маркс, Енгельс, що писав Ленін, знає, як багато говорили вони про тісний зв'язок, який існує між економікою, політикою і культурою, як впливають вони одне на одного.

Тому свідомі будівники соціалізму не можуть допускати відставання культурного фронту. Наші величезні успіхи в галузі господарського будівництва вимагають найнапруженішої роботи в галузі культури.

Перші роки треба було провадити величезну роботу по намічуванню шляхів будівництва, тепер питання в тому, щоб те, що намічено, проводити в життя якомога чіткіше, якомога повніше. А це можливо тільки при величезному ентузіазмі мас. Американський інженер Майльс Шіровер, який пропрацював в СРСР шістнадцять місяців, недавно написав в американському журналі статтю «Магнітогорськ — епос праці». «Світ не бачив,— пише він,— споруди таких розмірів і такої довершеності. Магнітогорськ справляє враження не тільки своїми розмірами і навіть не темпами будівництва, що подолали неймовірні перешкоди, а сміливістю задуму, що помістив цей сучасний гігант металургії в одному з глухих закутків країни, яка ще недавно належала до найбільш відсталих у світі». Причину успіху Магнітобуду Шіровер бачить у небувалому піднесенні трудового ентузіазму. «Історія,— пише він,— не знала ще випадку, щоб ціла нація будувала з таким ентузіазмом металур-

гійний завод». І він цілком правий. Якось цієї весни я одержала листа з Магнітобуду від товариша. «В Магнітогорську почуваш себе, як на фронті»,— пише він. І коли приїжджають товариші-освітяни з Магнітогорська, відчуваеш — приїхали люди з фронту.

І ось коли думаеш про відставання на культурному фронті, то бачиш, що тієї культурної революції, яка конче потрібна для перебудови всього нашого життя, ще немає. Революцію роблять мільйони. Ми бачили часом величезне піднесення мас, але тепер питання не тільки в настрої. Потрібна сміливість задуму, а потім наполеглива, повсякденна, сповнена ентузіазму праця широких мас.

«Робітник,— пише мені з Магнітогорська один учень третьої групи,— упав з риштувань, забився, але в лікарню не пішов, а знову поліз наверх». Діти проймаються цим ентузіазмом мас. У галузі освіти також необхідний ясний, чіткий план будівництва, сміливість думки, але здійснити план грандіозного культурного будівництва можна лише тоді, коли маси візьмуться за цю справу, примкнуть до неї.

Усе наше будівництво повинно бути зв'язане воедино цементом культури. Треба, щоб у нашому соціалістичному будівництві ні одна крихта даремно не пропадала, ні одна сила даремно не розтрачувалась, щоб усе йшло на велике будівництво.

І перше завдання, яке стоїть перед нами, освітянами,— це залучити до культбудівництва найширші маси в далеко більшій мірі, ніж це було досі.

Справа культбудівництва повинна стати справою всієї країни.

Візьмемо хоча б питання про школу.

Ми проводимо загальне навчання, хочемо зробити його обов'язковим до 17 років, хочемо створити політехнічну школу, яка виховала б всебічно розвинених людей, здатних довести до кінця справу будівництва соціалізму. Це — грандіозна справа, яку в адміністративному порядку не здійсниш, на цю справу треба підняти маси.

Ми будуємо школу, але школа будується не в безповітряному просторі, школа будується в певному середовищі, діти ростуть в умовах певного побутового укладу. Недовраховувати вплив цього укладу — значить робити

таку ж велику помилку, як робили ті, хто недооцінював впливу школи, говорив про її відмирання. Раніше школа охоплювала тільки частину дітей, тепер вона охоплює всіх дітей від 8 до 12 років, найближчим часом охоплюватиме дітей до 15, а потім до 17 років. Вплив школи зростатиме. Загальне навчання дуже підвищує питому вагу школи. Через це їй повинна бути приділена величезна увага.

Ми живемо в середовищі, яке весь час змінюється. В ньому поки що старе ще змішане з новим, сила-силенна ще в ньому суперечностей. Партія і Радянська влада прагнуть створити умови, що сприяють зміні середовища в напрямі соціалістичному. Це дуже складний процес. До нього входить і зміна світогляду людей, їх взаємовідносин, зміна ставлення до релігії, до науки, до праці, зміна звичок, почуттів, характеру переживань. Змінюється побут і в зв'язку з цим змінюється вплив його на дітей. У нас нема суперечностей між тими цілями, які ставить собі радянська школа, і напрямом змін у побуті. Між школою, яка соціалізується, і побутом, який соціалізується, повинна бути тісна змичка. Школа повинна спиратися на соціалістичні елементи побуту, повністю їх використовувати. Але вона не може цього зробити, якщо не спиратиметься на передові верстви населення, не організує їх навколо себе. Партія, комсомол, профспілковий, колгоспний і радянський актив можуть зробити тут надзвичайно багато, працюючи в спілці з школою. Вони можуть створювати для дітей сприятливі умови розвитку, *створюючи дитячі їдальні, організуючи громадське харчування дітей, прання і лагодження дитячої білизни і одягу, дитячі ванни і купальні, дитячі майданчики, гуртожитки, дитячі будинки відпочинку, організуючи дитячі кімнати при житлокоопах, організуючи дитячі технічні станції, дитячі бібліотеки, дитячі екскурсії та ін.*

З другого боку, вони можуть провести величезну роботу в справі захисту дітей від впливу на них пережитків старого побуту. Можна і треба провести величезну роботу в справі охорони особи і прав дитини: охорони від биття, лайки, споювання, розбещення дітей, непускання до школи, до лікаря та ін. Не меншу роботу треба провести в справі охорони праці дітей. Побутова пра-

ця дітей часто зриває шкільне навчання. Якщо на заводі, на фабриці забороняється праця дітей до 14 років, то цього нема в колгоспах, нема в домашній і кустарній промисловості, нема в домашньому побуті.

Деякі колгоспи переводять на трудодні дітей, починаючи з 11 років, і тим зривають навчання. Літом діти часто працюють зверх усякої міри на своїх городах по тій дрібній сільській роботі, якій кінця немає. В місті діти теж не мало зайняті, особливо дівчатка. Тяжке становище дітей різних родичів-утриманців. Їх особливо завантажують няньченням дітей, побігеньками і т. д. З самого початку революції постало питання про створення скрізь «постів охорони дитячої праці», але це питання завмерло якось. Однак тепер більш ніж своєчасно знову порушити це питання. При житлокоопсах, у селах такі пости дуже потрібні. Ці пости повинні, звичайно, мати певні права.

Але не тільки дитячий побут повинен бути в полі зору радянської громадськості, передових робітників і колгоспників. Сама школа повинна бути оточена їх увагою. До зарізу потрібні шкільні будинки: дитячі маси ринули до школи, і ніде їм там навіть приткнутися, тісно, працюють у три зміни...

У нас люблять говорити: «Немає будівельних матеріалів, немає асигнувань». Під лежачий камінь вода не тече. І якщо не добиватися або добиватися тільки Наркомосові, не буде того будівництва, яке потрібне. Треба, щоб будівництво шкільних приміщень стало справою громадською. Недавно т. Бубнов розповідав про свою поїздку в Центрально-Чорноземну область. Там усе населення так заінтересоване в спорудженні шкіл, що кожний дивиться, чи не можна де витягнути гвіздок, який стирчить без потреби, щоб здати його на будівництво школи.

Потрібне шефство робітників над будівництвом. Недавно мені розповідав шофер, який возив Володимира Ілліча і який тепер в порядку громадської роботи шефствує над великою школою, на які речі йому доводиться натрапляти. На ремонт школи визначено досить велику суму. Але почали говорити, що на цю суму нічого не зробиш. Не вистачало грошей, наприклад, на ремонт вбиралень. Тоді шеф-шофер вирішив переглянути, чи не

можна на чому-небудь зекономити. Було ухвалено, що треба затратити досить велику суму на паровий котел — на опалення. Шеф пішов подивитися, чи не можна замість того, щоб замінити старий котел новим, полагодити його. І що ж виявилось? Котел не потребував ніякого ремонту. Ті, хто складав кошторис, очевидно, розраховували, що можна буде цей котел, кваліфікувавши його як непридатний, використати для іншої установи. Знайшлись гроші таким чином для ремонту вбиралень і для ряду інших невідкладних робіт. Це — справжній соціалістичний розрахунок.

Справжній госпрозрахунок полягає в тому, щоб кожний сучок, кожний гвіздок, кожна сила йшли на користь будівництва соціалізму. Неправильно було б розуміти госпрозрахунок чисто по-комерційному, по-буржуазному, коли в жертву «вигоді» віддаються соціалістичні цілі. Нам потрібне величезне будівництво шкільних приміщень, хороших зручних. Але будувати ми повинні вміло, ощадливо. І тут порада, допомога робітників, колгоспників нам потрібні надзвичайно.

Наша школа політехнічна. При школах у нас будуються майстерні, але часто будуються «на око», купується для них не те, що треба — дорогі апарати, з якими діти не знають, що зробити, — а найпотрібнішого, простого немає. Ось чому в справі обладнання майстерень залучення робітників має дуже важливе значення.

Ми будуємо політехнічну трудову школу, яка повинна докорінно відрізнятись від школи словесної.

Ми знаємо недоліки нашої школи. Діти пишуть з помилками, погано знають математику, можуть Берлін шукати в Китаї. Безперечно, треба піднести шкільне навчання. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. вказала цілком правильно на необхідність підвищити якість навчання. Ми повинні озброїти наших дітей, які повинні довести справу будівництва соціалізму до кінця, знаннями, найважливішими і найціннішими, ми повинні ставити викладання найкращими методами, щоб діти якомога легше, швидше і глибше оволодівали досягненнями науки. Потрібна наполеглива робота в цьому напрямі.

Але часто ми забуваємо, наскільки і життя, і школа стали якісно іншими. В цьому номері журналу ми дру-

куємо статтю тт. Алексеевої, Блонського і Сергеевої про те, як діти різного віку уявляють собі машину і фабрику. Шістсот дитячих робіт написано про машину і фабрику, це роботи дітей від другої до сьомої групи включно, роботи різної, звичайно, цінності. Але як вони написані просто, змістовно. В старій школі так не вчили писати. І як багато знають діти про фабрику і машину. Раніше ніхто таких тем і не давав. У початкових школах дітям пояснювали прислів'я: «За битого двох небитих дають, та й то не беруть» або: «Стоїть кутя на покуті, а узвар пішов на базар», а в гімназії писали твори на теми: «Сухе дерево в сук росте» або: «Сім раз приміряй, а один раз відріж», а про машини, про фабрики нічого не писали. Мені здається, що робота тт. Алексеевої, Блонського і Сергеевої особливо яскраво показує, наскільки якісно іншою стала школа і які багаті передумови ми маємо для того, щоб створити справді політехнічну школу.

Ми повинні тільки усвідомити собі те, що справжньої політехнічної школи ми не побудуємо без широкої участі в її роботі робітників і колгоспників. Ми бачимо, як у нас на очах зростає культурний рівень мас. Індустріалізація країни відіграє тут величезну роль. Крім того, і робітники, і колгоспники перекваліфікуються, навчаються працювати так, як цього вимагає сучасна техніка, сучасна механізація виробництва. Ленін говорив про необхідність широкого політехнічного кругозору для всякого робітника, столяра, тесляра. «Вступні курси у виробництво», які проводяться на фабриках, ширять цей горизонт. Цікаво врахувати досвід цих курсів, врахувати, що вони дають в розумінні політехнізації. Цієї зими треба буде ввести в колгоспах «вступні курси в колгоспне будівництво». У цих курсах треба показувати зв'язок між сільським господарством і індустрією.

П'ятирічний план, осмислювання виробництва — все це політехнізує масу, робить її тим самим особливо пристосованою для допомоги політехнізації школи. Серед мас, що політехнізуються, особливо важливо розгорнути широку марксистську педпропаганду, яка створює винятково сприятливу обстановку для політехнізації школи.

Але повинна бути залучена до цієї справи і вся маса спеців. Володимир Ілліч писав про це ще в 1921 р. Дана стадія розвитку техніки не може не ширити їх політехнічного кругозору, життя веде їх до цього, спонукає їх до політехнізму. Чим глибше підходять вони до розуміння великого плану будівництва, тим яснішою стає для них сама суть політехнізації, тим яснішим стає для них те загальне в техніці, що зв'язує в один вузол усі різноманітні види виробництва.

Недавно була сесія профтехнічної секції ДВР. На цій сесії йшла мова про профілі. І ось говорилося, що кожна вузька спеціальність повинна даватися на фоні всієї даної галузі знання, на фоні політехнізації. Говорилося також про те, що в СРСР кожний спеціаліст повинен вміти зрозуміло, просто передавати свої знання масам.

Щоб виростити такого типу спеців, наші вузи, втузи, сільськогосподарські вузи, наші технікуми повинні провести студентів через роботу, яка навчила б їх передавати свої знання масам. Один з видів цієї роботи — прикріплення студентів до політехнічної школи, допомога їй. Кожний вуз, кожний технікум повинен мати виробничий план допомоги школі, такий виробничий план повинен бути у кожного курсу. Такі ж виробничі плани допомоги школі повинні бути у фабрик, заводів, радгоспів, до яких прикріплено школи. Такі плани повинні бути у кожного цеху.

МТС, дослідницькі інститути, різні радянські товариства повинні мати свої плани допомоги школі, причому кожна організація повинна обговорювати ці плани на широких загальних зборах своєї організації.

Скоординовані плани щодо кожної школи повинні бути в раді культурного будівництва при міськрадах, сільрадах, районних виконавчих комітетах. Профспілки, колгоспи повинні бути втягнені в цю роботу.

Широка сітка допомоги кожній школі з боку радянської громадськості допоможе школі надзвичайно, поверне до неї увагу широких верств населення. Вона допоможе вчителю. Вона оточить його необхідним піклуванням і увагою.

З часу постанови ЦК «Про початкову і середню школу», яка відіграла виняткову роль в історії нашої школи, минуло близько року, за цей час проведено велику ро-

боту. Заняття стали набагато змістовнішими, облік роботи значно поліпшився, зживаються безпредметні бесіди, вчитель відчув багато більше відповідальності за якість навчання, діти серйозніше почали ставитися до навчання.

Але вчителів не вистачає, в учителі йдуть неохоче: немає ще усвідомлення того, що вчитель теж будівник соціалізму, немає ще справжнього громадського піклування про вчителя, уваги до нього, а кадри, які щойно влилися в ряди вчительства, дуже молоді, слабо підготовлені. Їм потрібна допомога з боку органів народної освіти, з боку більш досвідчених вчителів, з боку вузів, з боку наукових працівників, з боку робітників, колгоспників. Треба вчителям допомогти піднести свою кваліфікацію і щодо розширення своїх загальноосвітніх знань, і щодо оволодіння технікою, і щодо оволодіння педагогічною майстерністю. Треба, щоб не тільки маса освітян, а вся країна ясно усвідомила це завдання, яке поставало з такою гостротою,— підняти кваліфікацію масового вчительства. Літом це роблять спеціальні курси і конференції. Але необхідна буде робота над собою вчительства і зимою. Треба вчителеві міцніше оволодіти методами самоосвіти, навчитися вчитися самостійно.

І, нарешті, не знімається з порядку, а, навпаки, стає ще більш настійною колективна робота над поліпшенням програм, розробленням методів виховання і освіти, над розробленням окремих методик. Досягти реальних серйозних результатів у цій галузі можна тільки тоді, коли ця справа буде виведена на широку наукову дорогу, якщо в цій справі візьмуть участь наукові працівники.

Господарники, захоплені своєю роботою, дуже часто впадають у найпримітивніший економізм, з яким так боролася наша партія з самого заснування. Ленін найенергійніше боровся з усіма теоріями, які намагалися відродити в новій формі старий економізм. Взяти хоча б його статтю «Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм», написану ним у 1916 р. В наш час стихійний економізм господарників боляче б'є не тільки по культурі, але й по самому господарству. Господарники повинні зрозуміти свій обов'язок всіляко допомагати розвитку культури взагалі і школі зокрема.

Товариство педагогів-марксистів повинно в наступному навчальному році розгорнути широку масову роботу по марксистській педпропаганді серед населення взагалі, серед робітників зокрема. В цю пропаганду повинно ввійти і наукове висвітлення питань поліпшення побуту дітей, повинна ввійти і пропаганда завдань соціалістичної школи, пропаганда політехнізму. Товариство педагогів-марксистів повинно встановити тісні зв'язки з науковими товариствами, інститутами, з вузами і технікумами, залучити широкі верстви до проробки програмних і методичних питань, втягнути їх в роботу над підвищенням кваліфікації учительства.

Товариство педагогів-марксистів повинно якнайтісніше зв'язатися з учительством, враховувати його досвід, всіляко допомагати йому йти по шляху виховання підростаючого покоління в дусі марксисту-ленінізму.

1932 р.

ЗА ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВИ ЦК ВКП(б)

Школа у нас тепер охоплює величезні контингенти дітей, питома вага її підвищилася, а коли ми візьмемо до уваги ті завдання, які ставить програма партії перед школою в період диктатури пролетаріату, то нам ясно стане, чому ЦК партії приділяє останнім часом таку велику увагу школі. «В період диктатури пролетаріату, тобто в період підготовки умов, які роблять можливим повне здійснення комунізму, школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, але й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм»¹.

Школа повинна озброїти поголовно все підростаюче покоління знанням. Знання — сила, знання завжди було здобутком незначної верхньої верстви, воно було в руках пануючого класу могутньою зброєю поневолення, тисячами способів, і відкритих і прихованих, закривався масам доступ до знання. Знання, що його давали масам, фальсифікувалось, перекручувалось, давалися жалюгідні уривки без усякої системи.

У січні 1918 р. на III Всеросійському з'їзді Рад Ленін говорив: «Раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага тех-

---

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, вид. 7-е, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 392.

ніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації. Ми це знаємо, — і хіба в ім'я цього найвеличнішого історичного завдання не варто працювати, не варто віддати всі сили? І трудящі виконають цю титанічну історичну роботу...»¹

Зробити знання загальнонародним надбанням — це завдання стоїть перед нашою школою. Це завдання важке. Самій школі воно не під силу. Потрібна робота не тільки серед дітей, але й серед дорослих. Однак школа відіграє тут головну роль. Внаслідок цілого ряду причин, яких ми в даній статті не торкатимемося, наша школа погано озброювала дітей знаннями. Це був величезний прорив, невиконання тих настанов, які дано було школі. В обставовці класової боротьби цей прорив особливо неприпустимий. ЦК вказав на цю корінну хибу школи в постанові від 5 вересня 1931 р. Робота велася в напрямі виправлення цієї хибі дуже велика, але справу до кінця ще не доведено, і ЦК видав нову постанову від 25 серпня 1932 р. Чого навчати — в цьому суть питання. Чого навчати — це визначають програми. ЦК вказує на перевантаженість програм. Це, звичайно, дуже серйозна хиба. Справа не в тому, щоб напхати в програму якомога більше відомостей з кожної галузі знань, важливо відібрати лише найістотніше, основне, присутнє. Програма може бути дуже велика, але може в той же час не давати того, що становить основу науки. Треба старанно перевіряти вироблювані програми під цим кутом зору. При складанні програм дуже важливо враховувати наявний в учнів обсяг знань і базувати на них програму кожного року. Треба не переоцінювати сили дітей, треба дуже добре знати їх підготовку. Ми в минулому році багато працювали над викоріненням передсуду, що «дитина все може»; але треба і відносно програм пам'ятати, що дитина не може здолати будь-яку програму.

ЦК вказує також на недостатній зв'язок між програмами. Програми повинні давати знання, які закладали б міцний фундамент матеріалістичного світогляду,

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 430.

через це вся сума програм повинна давати щось цільне. При недостатньому пов'язанні виходить багато зайвих повторень, а головне — випадають ті реальні зв'язки між окремими галузями знання, які треба учневі усвідомити, треба, щоб предмети не розгороджувалися по-кантивському, а виявлявся б зв'язок між ними.

Говорить ЦК і про необхідність пов'язання викладання усіх предметів з матеріалом соціалістичного будівництва. Це вливає живий струмінь у викладання, наближає викладання до життя.

ЦК вказує на ряд принципіальних помилок у ряді програм і спрощенсько-вulgаризаторський підхід деяких упорядників програм до свого завдання. Ця вказівка говорить про те, що матеріал, який дається, повинен бути глибоко науково продуманий, що програми для школи повинні враховувати вік, але неприпустимо фальсифікувати знання, «пристосовувати» їх до дітей. Ненауковість викладання — це дуже серйозна хиба, з якою треба по-серйозному боротися.

Ми повинні давати явища в їх розвитку, без цього ми не навчимо підрастаюче покоління діалектично мислити, не навчимо дивитися вперед, передбачати розвиток подій. Ось чому ЦК наполягає на необхідності історичного підходу до вивчення суспільних явищ, вимагає «посилити елементи історизму в програмах з суспільствознавства, з мови і літератури, географії, ілюструючи основні розділи і теми цих дисциплін необхідним фактичним матеріалом, історичними екскурсами і порівняннями».

Дуже важлива вказівка ЦК про необхідність внесення в навчальні програми знань, що стосуються національних культур народів СРСР, їх літератури, мистецтва, історичного розвитку. Ця вказівка ЦК важлива тому, що стара звичка, яка залишилася від часів самодержавства, звичка великодержавного ігнорування особливостей національностей, що населяють СРСР, недооцінка врахування їх розвитку ще не зжита до кінця.

У програмі партії вказується, що наша школа повинна бути трудовою політехнічною, пов'язувати навчання з продуктивною працею. У постанові ЦК від 25 серпня 1932 р. підкреслюється значення правильної постановки трудового навчання в політехнічній школі. Трудове навчання в школі запроваджено з самого початку створення

радянської школи, ми маємо вже майже п'ятнадцятирічний досвід, на базі якого можна знайти вже правильну лінію в цій роботі. Перші роки трудове навчання дуже часто зводилося до побутового самообслуговування (миття підлог, носіння води, варіння їжі і т. п.). Це викликалося умовами тяжкої розрухи.

Це був неправильний шлях організації праці в школі. Однак елементи самообслуговування повинні ввійти в трудове навчання, оскільки ми хочемо добитися підвищення загального побутового укладу, раціоналізації його. Дуже часто школа сповзала при постановці трудового навчання на шлях ремісництва і зовсім випускала з уваги, що країна робить величезні успіхи в справі індустріалізації, в справі механізації сільського господарства; давалися вузькі ремісничі навички, ніяк не зв'язані з математикою, фізикою, хімією, біологією, географією, плановістю господарства. Враховуючи неправильність такої постановки справи, треба, однак, давати дітям вміння працювати з основними інструментами, причому треба точно визначити мінімум навичок. Без них тепер не можна обійтись, працюючи хоча б біля верстата або з трактором, монтуючи машини або виготовляючи їх моделі.

Але не можна цим обмежуватися, треба давати учням знання в галузі технології, енергетики, машинознавства, пов'язуючи їх з умінням працювати біля верстата, керувати машиною, з умінням працювати раціонально, плануючи свою роботу, виконуючи потрібні розрахунки, креслення, перевіряючи себе і т. д.

Дуже важлива робота учнів у радгоспах, в колгоспах, на фабриках і заводах разом з дорослими робітниками, що примикає до загальної планової роботи підприємства. Однак діти не повинні просто перетворюватися в «робочі руки», а робота їх повинна бути підпорядкована загальноосвітнім і виховним цілям. На практиці побутова праця часто захльостує політехнічні настанови, тут потрібна велика пильність, велика участь школи і вчителя в організації праці учнів на заводі. Найважливіше — пов'язання продуктивної праці з загальноосвітніми знаннями, це пов'язання повинно бути продумане педагогічно. Поряд з цим необхідна широка позашкільна технічна пропаганда серед учнів.

Вказівки ЦК щодо перебудови програм вносять чіткість у питання, чого навчати.

Але ЦК говорить, однак, не тільки про те, *чого* навчати, але й *як* навчати — не тільки про програми, але й про методи викладання.

Ми повинні і в методах зжити самоплив, повинні не кидатися постійно з боку в бік, то зовсім сповзаючи на старі методи, то з водою виливаючи і дитину, відмовляючись від усього старого цілком, не вміючи вибрати з нього того, що треба залишити і з чим треба пов'язати нове, на чому треба це нове базувати. Треба покінчити з шуканням найновіших «універсальних» методів. В усіх передових педагогіках давно вже писалося, що вчитель повинен уміти керувати дорученим йому класом, усім шкільним колективом у цілому і в той же час він повинен знати кожного учня, керувати його роботою, не передоручати частину своїх функцій бригадирам — окремим найкраще підготовленим учням. Писалося про те, що вчитель повинен уміти вести урок так, щоб пробуджувати інтереси дітей, приковувати їх увагу до певних питань, вміти жваво, просто, зрозуміло розповісти їм багато про що, показати їм багато чого на плакатах, на дослідах, на екскурсіях.

Писалося про те, що вчитель повинен уміти організувати навчання і працю дітей, учити їх самостійно вчитися, повинен приходити їм на допомогу.

Всякий хороший учитель повинен уміти це робити.

Але він повинен в той же час вчити дітей працювати колективно, в гуртках, у бригадах, працювати за планом, повинен вирощувати з них, організуючи їх у процесі навчання і праці, свідомих громадян, громадських працівників, що вміють застосовувати свої знання для організації по-новому, по-соціалістичному всього свого життя і роботи.

ЦК в усій радянській роботі вимагає перевірки виконання, обліку пройденого. І в галузі шкільної справи він вимагає реального обліку. Вчитель не може будувати правильно свого курсу, якщо він не знає точно обсягу знань учнів. І ЦК зобов'язує вчителя стежити за успішністю кожного учня, в кінці кожної чверті складати характеристику його успішності, відмічати, що він знає і чого не знає, в чому йому треба допомогти. В кінці

року встановлюються перевірні іспити. Про успіх учнів судить уже не сам учитель, судить певний колектив. Ця перевірка є не тільки перевірка успішності учнів, але й перевірка якості викладання вчителя.

Вирощувати свідомих громадян Радянської країни, вирощувати тих, хто має довести до кінця справу будівництва соціалізму, не можна, не виховуючи свідомої дисципліни в кожного учня, вміння підпорядковувати свою волю волі колективу, володіти собою, бути стійким борцем за справу трудящих. Чим краще буде поставлено виховну роботу, тим легшим буде для кожного це підпорядкування. Але поки що школа не завжди впливає належним чином, слабким буває ще часто її вплив, сильнішим вплив вулиці, вплив сім'ї. Ми бережемо заводське майно, колгоспне майно — невже не треба берегти нам нашу дівчорі, наше майбутнє?

А часто буває так, що підліток, який потрапив під колесо життя, під вплив вулиці, розкладеної сім'ї, вступивши до школи, починає впливати на інших дітей найнегативніше, розповідаючи цинічні анекдоти, хуліганячи, організуючи дітей на крадіжки, на всякі неподобства. Тоді школа з метою захисту дітей вдається до виключення бешкетника строком від одного до трьох років.

Звичайно, таке виключення вказує на слабкість учительського персоналу, невміння вплинути на хуліганствующого учня, на недостатність авторитету вчителя в учнів, на загальну слабкість постановки виховної роботи школи. Але не можна літати по піднебессю, треба брати школу як вона є; в наших умовах іноді неминуче вдаватися до виключення учнів — це захід соціального захисту школярів.

Частина педагогів — нам здається, дуже незначна, — тих, над якими панують ще старі традиції, які пристосувалися сяк-так, але не розуміють, чим повинна бути радянська школа в нашу епоху, хочуть бачити в постанові ЦК директиву для запровадження в школі цілої системи покарань, бажують стати на шлях відновлення старої, рабської, а не свідомої дисципліни. Це абсолютно невірне тлумачення постанови ЦК.

Старе відійшло безповоротно в минуле. Інші вимоги до школи, інші учні, інших людей повинна виховувати з них школа.

Звичайно, дуже важливо не тільки знати те, чого навчати і як навчати. Важливо і те, хто навчає. І ЦК підкреслює необхідність систематично працювати над підвищенням ідейно-політичного рівня вчителів, над озброєнням їх знанням і мистецтвом викладання. Говорить ЦК і про поліпшення матеріального становища вчителя, підвищення уваги до його потреб, звільнення його від усяких сторонніх навантажень, про забезпечення для нього можливості цілком поринути в роботу над підняттям школи на потрібний рівень. Робота вчителя — це робота будівника соціалізму, і тому ЦК урівнює його і щодо постачання, і щодо прав його дітей з робітником.

Постанова ЦК, як ми бачимо, спиняється на найважливіших вузлових питаннях школи, вона допоможе оволодіти необхідними вміннями і темпами в будівництві справжньої політехнічної ленінської школи для нашого підростаючого покоління.

1932 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТЕХНІЗАЦІЮ РОБІТФАКІВ

Ленін дивився на політехнізацію не як на щось специфічно «шкільне», він вважав, що політехнічна освіта — шлях до розуміння того, як треба створювати базу будівництва соціалізму, озброєння для будівництва цієї бази. Політехнізм розкриває всі зв'язки і опосереднення в сфері окремих галузей виробництва, показує їх взаємозв'язок, те спільне, що лежить в їх основі, і те специфічне, що лежить в основі кожного виробництва. Політехнізм показує, куди йде розвиток техніки, якими шляхами він іде, що в сучасному виробництві приречене на загибель і що розвиватиметься все ширше і ширше. Маркс і Енгельс мали найширший політехнічний кругозір. І том «Капіталу» — зразок політехнічного аналізу бази капіталістичного укладу. Не можна будувати планове господарство, не маючи політехнічного кругозору, не розуміючи взаємозалежності між окремими галузями виробництва, не розуміючи, як повинно бути перетворене кожне виробництво, що треба перетворити в першу чергу і як треба підносити все господарство на все вищий і вищий ступінь.

Але знати все це треба не тільки працівникам Держплану. Знати це треба кожному свідомому робітникові, кожному свідомому колгоспникові. Їм потрібна політехнічна освіта, їм потрібний політехнічний кругозір. Комуністи будують соціалізм шляхом залучення до цієї справи найширших мас. Капіталісти намагаються звужити політехнічний кругозір робітника. Маркс, Енгельс, Ленін вимагали його розширення.

Ось чому Ленін у «Замітках на тези Надії Костянтинівни» пише про необхідність «додати 1 або 2 тези про

*принципiальне значення полiтехнiчної освiти...»¹. Принципiальне значення полiтехнiчної освiти величезне. Чи виключає полiтехнiчна освiта спецiальну, професiйну? Нi в якiй мiрi. Думати так — означало б перескакувати через потреби сучасного моменту. Професiйна освiта в першi роки революцiї мала архiремiсницький характер, вона орієнтувалась на вiдсталу промисловiсть. У Наркомосi було двi течiї. Однi хотiли обмежитися *тiльки полiтехнiчною освiтою*. Вони розумiли всю її значимiсть, всю недостатнiсть тодiшньої профосвiти. Ми знаємо, що така точка зору привела до тимчасової лiквiдацiї профтехнiчної освiти, до передачі профшкiл у рiзнi вiдомства. Іншi вважали, що тепер потрібна лише профтехнiчна освiта, а полiтехнiзацiя — справа далекого майбутнього. Поки що потрібна тiльки *професiйна освiта*, «монотехнiчна». Тi, хто заперечував полiтехнiчну освiту, на думку Ленiна, «пересобачували до безглуздя». Чого вимагав Ленiн? Поеднання профосвiти з полiтехнiчною освiтою. В архiвi Інституту Ленiна є за № 3948 замiтка Ленiна до якогось рукопису або тез, де вiн пише:*

«...додати: 1) про полiтехнiчну освiту для юнакiв i для дорослих.

Для дорослих розвиток професiйної освiти з переходом в полiтехнiчну».

Ленiн вимагав «...негайний перехiд до *полiтехнiчної освiти* або, вiрнiше, негайне здiйснення ряду доступних зараз же *крокiв до полiтехнiчної освiти...»* («Замiтки на тези Надiї Костянтинiвни»). Профосвiта навiть ремiсницького типу необхідна, «з тим однак,— писав Ленiн,— щоб цей «ремiсник» мав *широкую загальну освiту... був комунiстом... мав полiтехнiчний кругозiр i основи (початки) полiтехнiчної освiти...»* (там же).

Ясно, робiтфаки поряд з загальною освiтою, з полiтичною освiтою повиннi давати своїм слухачам i полiтехнiчну освiту.

Учнi робiтфаку — *робiтники з виробничим стажем*, з певним знанням виробництва. Це дуже серйозна перевага.

---

² Див. стор. 571 цього тома.— *Ред.*

Щоб правильно поставити заняття політехнізмом, треба вивчити *виробничий досвід* кожного робітфаківця. На уроках рідної мови треба давати твори, в яких робітфаківець описував би свою роботу, розповідав би про свій виробничий досвід, про свої заводські переживання і т. д. Викладач повинен вміти «розапетити» робітфаківців на писання таких творів рядом запитань, читанням вголос деяких кращих робіт, спрямувати спогоди в певне русло. Ці твори плюс заповнення необхідної доцільної анкети дають можливість розбити робітфаківців по певних групах: частина буде з металообробних заводів, частина з текстильного виробництва, частина з дрібних деревообробних майстерень і т. д. і т. п. Треба буде провести загальну бесіду про предмет політехнізації з усіма робітфаківцями, а потім обдумати для кожної групи окрему екскурсію на заводи тієї галузі виробництва, в якій вони працювали раніше: текстильників — на текстильні, металістів — на металообробні і т. д. Бажано, щоб це були екскурсії на більш потужні заводи з раціоналізованим виробництвом і т. д. і т. п. Дуже важлива попередня проробка з екскурсоводом: що треба оглянути, на що треба звернути особливу увагу.

Важливий обмін після екскурсій враженнями, аналіз їх робітфаківцями на основі порівняння свого колишнього підприємства з тими, що вони бачили на екскурсії. Кожну групу треба підвести до розуміння того, які є найвищі досягнення в знайомій їм галузі, як перетворюються відповідні виробництва.

Дуже багато може дати присутність на найбільш цікавих виробничих нарадах відповідних підприємств, вечір змички з робітниками цих підприємств. Важливо, щоб дбайливо і вміло була підібрана література з кожної галузі виробництва, щоб було осмислювання техніки виробництва з точки зору математики, фізики, хімії, природничих наук, була б організована відповідна консультація, яка зв'язує теорію з практикою у відповідній галузі розвитку.

Отже, перший етап — ознайомлення, якомога повне і всебічне, із знайомою кожному робітфаківцеві галуззю виробництва, озброєння його розумінням, куди йде знайома йому галузь виробництва.

Другий етап — порівняння між собою різних галузей

виробництва. Тут треба почати з обміну думками груп робітфаківців під керівництвом викладача, який допоможе робітфаківцям виділити те спільне, що є в усіх виробництвах, і специфіку різних виробництв, їх взаємозалежність, питому вагу різних галузей. Треба неодмінно, щоб цей обмін думками був зафіксований у певних письмових роботах робітфаківців. Після цього необхідні екскурсії робітфаківців на заводи незнайомих їм виробництв.

Тільки після цього треба приступити до всебічного вивчення підприємства, до якого прикріплений робітфак.

Фініш — політехнічний аналіз першої п'ятирічки. Щодо виробничої практики, то треба старатися розмістити робітфаківців на такі підприємства, щоб вони могли зростати як робітники, як виробничники. Це аж ніяк не заважає оволодінню знаннями в новій галузі (скажімо, літературній, соцекономічній та ін.). Щоб оволодіти новими знаннями в новій галузі, немає потреби забувати старі знання і вміння. Поєднання знань в галузі фізичної і розумової праці створять новий тип робітника, тип соціалістичного робітника, про якого писав Енгельс в «Анти-Дюрінгу».

Попутно робітфаківці повинні виконувати ряд робіт по лінії громадського навантаження. По-перше, робітфаківці повинні стати шефами того підприємства, де кожний з них працював (або аналогічного йому), обдумувати, чим вони можуть допомогти йому: розробленням проектів «вступних курсів у виробництво», певними пропозиціями, які надсилаються на свій колишній завод, добром для колишнього свого заводу відповідних бібліотечок, певною загальною політехнічною консультацією і т. д. З другого боку, робітфаківці повинні включитися в культармію заводу, до якого прикріплений робітфак, включитися у вивчення історії заводу, у влаштування при заводського політехнічного музею, ходити на виробничі наради і т. д. і т. п.

Така робота надзвичайно піднесе загальний і політехнічний розвиток робітфаківців.

РОЛЬ ЛЕНІНА В БОРОТЬБІ ЗА ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ

Володимир Ілліч завжди надавав виняткового значення вихованню підростаючого покоління. В школі вбачав він знаряддя підготовки безкласового суспільства, знаряддя перевиховання всього підростаючого покоління в дусі комунізму. Син видатного педагога, що з величезною увагою ставився до масової початкової школи, що віддавав увесь свій час справі піднесення її на вищий рівень, Володимир Ілліч з особливою увагою читав те, що говорили Маркс і Енгельс про школу, про поєднання навчання з продуктивною працею. В 1897 р., коли марксизм у нас в Росії тільки що почав приковувати до себе увагу і точилася гостра боротьба з народниками, які зовсім неправильно уявляли собі шлях розвитку до соціалізму, Ленін написав статтю «Перли народницького прожектерства». Народник Южаков розвивав плани, як дати можливість оволодіти знаннями синам і дочкам селян, створивши по селах на госпрозрахунку гімназії, при яких були б великі господарства. Багаті селяни платили б за своїх дітей, а діти бідняків платили б за своє утримання і навчання працею. Зберігались при цьому дух і програми старої гімназії часів царизму. Ленін страшенно обурився цим проектом. Южаков вважав, що можна без усякої боротьби, зберігаючи наявний класовий поділ і самодержавний лад, створити численні сільські гімназії для селян. Цензурні умови примушували Леніна говорити приховано, алегорично, натяками, але Ілліч сказав усе ж, що хотів, довів усю утопічність цього

«прожектую», його безсилля, все нерозуміння Южаковим російської дійсності, класового характеру російського ладу, довів кріпосницький дух усього проекту, який прикріплював молодь до землі, перетворював селянську молодь у підневільних наймитів, що не мали права навіть у 25 років одружуватися без дозволу шкільного начальства. Южаковському проекту Ленін протиставляв єдину трудову загальноосвітню школу, де б давались і серйозні знання і де б усі учні працювали.

Потім Ленін довгий час нічого не писав з цього питання, але весь час приділяв багато уваги праці дітей, писав про необхідність найсуворішої охорони цієї праці, про те, що треба дітей з ранніх років втягувати в політику.

Коли вибухнула світова війна, Ленін, передбачаючи величезні історичні зрушення в історії людства і думаючи про підростаюче покоління, спиняється на питаннях виховання. В статті «Карл Маркс», написаній для Граната, в розділі «Соціалізм», він наводить цитату з Маркса, що стосується поєднання навчання з продуктивною працею. Володимир Ілліч порадив тоді мені засісти за писання книжки про те, що робилося в передових у промисловому відношенні країнах в напрямі поєднання навчання з продуктивною працею. В результаті я написала книжку «Народна освіта і демократія», яку він уважно прочитав і почав турбуватися, щоб просунути її в друк. За роки війни, будучи в еміграції, він писав про необхідність участі молоді в класовій боротьбі, в громадянській війні, про необхідність підліткам, починаючи з 15 років, брати безпосередню участь в громадській роботі пролетарської міліції.

Розробляючи в 1917 р. проект партійної програми, Ленін так формулював пункт про школу: необхідно забезпечити «безплатну і обов'язкову загальну і політехнічну (яка знайомить у теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва) освіту для всіх дітей обох статей до 16 років; тісний зв'язок навчання з дитячою суспільно продуктивною працею»¹. Особливо підкреслював він у цьому проекті програми обов'язковість дитячої суспільно продуктивної праці.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 427.

З моменту взяття влади Ілліч наполягав, щоб Наркомос взявся за проведення в життя політехнічної школи. Доводилося це робити без усякого досвіду, в умовах величезної господарської розрухи. Робота йшла спочатку переважно по лінії дослідних шкіл. З перших своїх кроків «політехнічна» освіта виглядала дуже убого і виявлялася головним чином у самообслуговуванні, в роботі в столярних, у кравецьких, у палітурних майстернях. Ленін же хотів, щоб по-серйозному ставилося в усіх навчальних закладах викладання електрифікації, і накреслив навіть цілий план цієї роботи. Це було в грудні 1920 р.

Володимир Ілліч вважав, що робота в справі політехнізації школи йде у нас надто повільно. В Наркомосі була течія, яка хотіла ранньої професіоналізації школи, яка говорила, що політехнічна освіта не потрібна, потрібна монотехнічна; були розмови про те, що не скрізь можна проводити політехнічну освіту, що її слід проводити лише у великих містах, а на селі не потрібно. На Україні ідея політехнічної школи була зовсім викривлена. Ленін наполягав на проведенні партнаради. На цій партнаradі передбачалася моя доповідь про політехнізацію. Попередні свої тези я показала, звичайно, Іллічу. Ілліч написав на них свої зауваження, причому надписав: «Приватно. Чернетка. **Не оголошувати.** Я ще раз і два обдумаю це»¹. Ці тези оголошені тепер з моєї ініціативи. Багато вже часу минуло відтоді, питання про політехнічну школу життя ставить дуже гостро. І мені здавалось, що те, чого не треба було оголошувати в той час, тепер необхідно оголосити. Адже ми вивчаємо тепер і всі чорнові замітки Ілліча. Мої тези не були тоді пущені в хід. Я захворіла і доповіді на партнаradі не робила. Про що говорилося в замітках Ілліча? Про необхідність підкреслити *принципiальне значення політехнічної освіти*. Сам Ілліч надавав їй величезного значення. Він вважав, що політехнічна школа допоможе створити базу для побудови безкласового суспільства. І він хотів, щоб це було підкреслено в моїх тезах. Далі Ілліч вважав, що необхідно сказати, що політехнізм треба запроваджувати негайно. В моїх тезах була поступка про-

---

¹ Див. стор. 522—523 і 571—573 цього тома.— *Ред.*

фесіоналістам. Я писала, очевидно (тексту моїх тез у мене не збереглося), про те, що II ступінь повинен злитися з реформованими профшколами, а Ілліч додавав, зливати треба «не весь 2-й ступінь, а з 13, 14 років, *за вказівкою і рішенням педагогів*»¹. На партконференції цей вік було встановлено партією в 15 років. У статті «Про роботу Наркомосу», написаній у зв'язку з рішеннями партнаради, Ленін писав: «Якщо ми змушені *тимчасово* знизити вік (переходу від загальної політехнічної до професійно-політехнічної освіти) з 17-ти років до 15, то «*партія повинна вважати*» це зниження норми віку «*виключно*» (пункт 1-й директив ЦК) за практичну необхідність, за тимчасовий захід, викликаний «*злиднями і розоренням країни*»².

Дуже часто те, що пише далі Ілліч про профшколи, з якими повинні були злитися старші групи школи II ступеня, відносять до школи-семирічки. Про профшколи говорить Ленін, що вони повинні бути політехнізовані, не впадаючи в ремісництво, говорить про необхідність бронювання в них загальноосвітніх знань, наполягаючи на необхідності політехнізувати їх. Це стосується шкіл ФЗУ і технікумів. І це не слід забувати. І далі, про що говорить Ленін, — це про необхідність конкретних вказівок, як у наших умовах політехнізувати школу. В архіві Інституту Леніна є за № 3946 ще запис Леніна, що стосується питання про політехнізацію. Він пише: «...дати: 1) про політехнічну освіту для юнаків і дорослих, 2) самодіяльність дітей в школі.

Для дорослих — розвиток професійної освіти з переходом у політехнічну».

Коли і з якого приводу зроблено цей запис, в архіві не відмічено. Але цей запис для нас дуже важливий.

Надзвичайно багато дають опублікована в лютому 1921 р. стаття Леніна «Про роботу Наркомосу» і складені ним «Директиви ЦК комуністам — працівникам Наркомосу». В «Директивах» говорилось про необхідність політехнізації школи, про обов'язковість пов'язання профтехнічної освіти з політехнічними знаннями, про те, що повинні бути розроблені і затверджені Колегією Нар-

---

¹ Див. стор. 571 цього тома. — *Ред.*

² В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 99.

Замечени на мапи К.К. (1)
(Трикутник Трикутник не означає
якщо на мапі і на аеромапі є то)

Которі так ж мають і побудовані
образовані всі одні абради, як і деліан.
Держимо, як учає в абраді каменю, як
рама, каменю з абради

Кадр, добавити 1 чи 2 класи і критично
публічно з класом класів одна
класів
{ по класу
як на мапі К.К. }

2) скажіть в як, як ні клас одна
чи як клас одна одна одна одна
і одна одна одна одна одна одна
одна одна одна одна одна одна
одна одна одна одна одна одна

17-ти класів одна

Про високу одна (2-13) скажіть

* Немає одна одна одна одна одна
одна одна одна одна одна одна

Крайні одна одна одна одна одна
одна одна одна одна одна одна
одна одна одна одна одна одна

одна одна одна одна одна одна
одна одна одна одна одна одна
одна одна одна одна одна одна

— но вимірює з ними, даєть НО
С.К. про вважання в реалістичній філософії,
наді здає... виступає над ідеєю праці в.

1) якщо б... з рами спеціалізації
напрямку індустріалізації. от ідеї

2) расширение во все ураженности
(на односторонне предвзв.)

содержит программу по годам.

(если как
программа
уже есть,
иначе
"участие"
сказ)

Кампания	загородна
используя вонде	1/2. партиза
" революция	" " "
" н.с. фронт	" " "

3) бухгалтерские задания погашать
наименования перед к. колхозности.
Сказано ураженности наверное, каждый
кто осуществляет работ догущинных сейчас
же школа к колхозам. образованию, каждо.

а) расширение электр. энергии, диффузия,
и разд объекта с содержим на ка; разд
прогр. работ, какая уже содержим с
жизнеспособности; разрабатыв заказ
горячих программ

(на 4-ю очередь;
на курс в 5, 10 лет в 1, 2 ч. и т.д.)

д) морс — сказано строится на работе
каждо с сказано

з) морс — каждо строится на работе
каждо

2) Мобильность на севере по колхозности и на запад.
область, руковод крупн р.п., каждо и т.д. всех на работе,
судя по наб. всех контрактов указ. на работе каждо
з) улучшение качества работы на работе каждо
каждо, каждо и т.д.

См. с 3 на стр. 11

комосу програми навчальних закладів основних типів, а потім курсів, лекцій, читань, бесід, практичних занять, говорилося про необхідність залучення всіх підходящих технічних і агрономічних сил до професійно-технічної і політехнічної освіти, говорилося про використання кожного хоч трохи пристойно поставленого фабрично-заводського і сільськогосподарського підприємства.

На IX з'їзді Рад, що мав місце в грудні 1921 р., Ілліч наполягав на зв'язку шкільної роботи з зловбоденими господарськими завданнями як усєї республіки, так і даної області і даної місцевості.

У висловлюваннях Леніна ми маємо дуже конкретні вказівки, як будувати політехнічну школу. П'ять років ця робота провадилася під його керівництвом, а пізніше продовжувала будуватися у вказаному ним напрямі.

Тепер уже створено ряд загальних передумов, які полегшують цю справу. Найважливіша передумова — це успіхи нашої промисловості, індустріалізація нашої країни, перебудова сільського господарства на нових началах; величезне значення має плановість народного господарства: вона розширює політехнічний кругозір, показує взаємозалежність різних галузей виробництва; посилено йде підготовка кадрів нашої промисловості і сільського господарства, зростає свідоме ставлення до праці найширших мас трудящих, чому особливо сприяє соцзмагання, зростає свідома дисципліна. Школа I ступеня охоплює всіх дітей, вона стала обов'язковою. Ми підходимо вже до обов'язковості школи-семирічки; ми маємо значні кадри комсомольців і піонерів, які допомагають школі; школи у нас прикріплюються до підприємств. Справі політехнізації школи надає особливого значення партія.

Усе це передумови, які полегшують будівництво політехнічної школи. Полегшує його й боротьба за якість навчання, яка тепер широко розгортається. Але наша школа далеко ще не здійснила повністю вказівок Леніна, потрібна ще дальша боротьба за ленінські настанови в шкільній справі. Пройдений шлях допоможе нам уникнути багатьох помилок. Ми знаємо, як мало дає самообслуговування, з якого почалося будівництво політехнічної школи; але ми знаємо, що йде боротьба за культурний побут, за його піднесення на вищий ступінь, і

школа не може залишатися осторонь цієї справи, вона повинна озброїти дітей знаннями і вміннями, які їм потрібні, щоб раціоналізувати побут; ми знаємо, що наша політехнічна школа не повинна сповзати до ремісництва, але ми знаємо, що потрібний певний мінімум елементарних умінь, щоб глибше вивчати сучасну техніку; ми проти багаторемісництва, яким часто підміняли політехнізм. Ми за продуктивну працю дітей, але ми проти того, щоб продуктивна праця дітей витісняла навчання, яке зводилося б до мінімуму. На основі рішення ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. проти цього перегину точилася боротьба весь минулий рік. Але ми проти підміни продуктивної праці кількістю навчальною працею. Ми знаємо, що не досить того, щоб поряд існували навчання і продуктивна праця,— потрібний найтісніший зв'язок між ними, але цей зв'язок не повинен бути механічним, він повинен бути глибоко продуманий. Ленін був проти того, щоб діти навчалися тільки в чотирьох стінах школи, він був за те, щоб діти працювали рука в руку з дорослими робітниками; але ми знаємо, що праця дітей на підприємствах повинна бути педагогічно організована, продумана з боку політехнізації, з боку навчання, підпорядкована навчальним і виховним цілям.

Пройдений шлях будівництва політехнічної школи багато чого навчив нас. Треба ще багато чого вчитися, щоб побудувати справжню політехнічну школу, ми її будуємо посилено і побудуємо такою, якою хотів її бачити Ленін.

ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

Жовтнева революція докорінно змінила всі класові відносини, повалила владу поміщиків і капіталістів, поставила при владі робітничий клас, створила диктатуру пролетаріату.

Соціалізм з далекої мети став конкретною дійсністю, за яку бореться партія, що спирається на революційний пролетаріат, на широкі маси трудящих. Зростає споруда величезного і зовсім небаченого будівництва соціалізму.

За 15 років ми добилися величезних зрушень на культурному фронті. Про це красномовно говорять цифри. Вони говорять головним чином про кількісні зрушення. Яскраво свідчать вони і про якісні.

Боротьба на культурному фронті органічно була зв'язана з загальною боротьбою, яка точилася в країні, і з загальною перебудовою всього укладу. Культура — це цемент, який скріплює всі досягнення. *Соціалізм немислимий без величезного піднесення культури.*

Будівництво культури в Країні Рад якісно відрізняється від будівництва культури в капіталістичних країнах, воно служить зовсім іншим цілям. Нам треба прокладати цілком нові шляхи, переборювати надзвичайно великі труднощі.

У даній статті я спробую висвітлити тільки одну ділянку пройденого шляху — боротьбу за політехнізацію школи.

Наша країна була перед Жовтнем країною з порівняно слабо розвинутою індустрією, країною аграрною пе-

реважно, з переважаючими відсталими формами землеробства. На такій базі, на такій господарській основі побудувати соціалізм не можна було. Треба було створити зовсім іншу базу, треба було наздогнати і випередити капіталістичні країни. Тільки піднявши промисловість і сільське господарство на потрібну висоту, можна створити *планове господарство*.

Планове господарство — це те, що докорінно відрізняє господарство соціалістичне від господарства капіталістичного, де панує конкуренція, що стоїть на шляху дальшого господарського розвитку. Але планове господарство вимагає від учасників соцбудівництва величезної свідомості, розуміння взаємозв'язку різних галузей виробництва, розуміння ролі кожної галузі виробництва в усьому народному господарстві, знання техніки, розуміння структури кожної основної галузі промисловості, розуміння того, як вона повинна розвиватися далі, розуміння того, куди йде весь господарський розвиток.

Учасникам соцбудівництва потрібний широкий *політехнічний кругозір*, тоді тільки вони зуміють по-справжньому допомагати проведенню планового господарства в життя. Але одного політехнічного кругозору мало, треба, щоб кожний громадянин Радянської країни *володів сучасною високою культурою праці*, вмів би всяку роботу виконувати швидко, чітко, раціонально, вмів поводитися з інструментами, машинами і різними матеріалами. Тільки тоді він зуміє оволодіти досконалою технікою, яка весь час змінюється.

У нашій країні, де панує вже планове господарство, де швидко розвивається соціалістична промисловість, *політехнізація має особливе значення*. Ось чому в партійній програмі говориться про те, що наша радянська трудова школа повинна бути політехнічною.

Комісаріат народної освіти РРФСР з самого початку існування прагнув будувати політехнічну школу. Широкі маси вчителства вперше чули цей термін і не знали навіть, що він означає. Погляди Маркса і Енгельса на цю справу були мало кому відомі. Але й працівники Наркомосу не знали, як приступити до неї. Вони знали, що треба поєднувати навчання з продуктивною працею, але *як це зробити* — не знали. Навколо була неймовірна розруха. Продуктивна праця дітей вилитася в

самообслуговування. Це самообслуговування було в той період необхідністю, воно було зв'язане з налагодженням елементарних життєвих вигод.

Згадаємо, що писав з приводу суботників Ленін, згадаємо організуючу сторону суботників, їх виховне значення, тоді ясно стане, яку роль відігравала в той час побутова дитяча праця в школах і дитбудинках. «Ми — молода гвардія робітників і селян», — з гордістю співали підлітки. Чи треба тепер викидати самообслуговування цілком з школи? Звичайно, ні. Завдання раціоналізації побуту не розв'язане ще, і школа не може і не повинна відмахуватися від участі в цій раціоналізації, *але боротьба за новий побут повинна бути лише часткою трудового виховання, цілком підпорядкованою навчальним і виховним цілям.*

Паралельно з цим посилено пропагувалась ідея політехнічної школи. У березні 1919 р. була прийнята програма партії, в якій ясно говорилося, що радянська школа повинна стати політехнічною, яка в теорії і на практиці знайомить з усіма головними галузями виробництва, проводить тісний зв'язок навчання з продуктивною працею, підготовляє всебічно розвинених членів комуністичного суспільства. Введення цього пункту в програму партії мало величезне значення. В ньому ясно говорилося про зв'язок з виробництвом, говорилося про зв'язок навчання з продуктивною працею.

Але 1919—1920 роки були роками, коли фабрики і заводи стояли і зв'язок з виробництвом був дуже проблематичним. Продуктивну працю почали запроваджувати головним чином як ремісничу. Дітей навчали шиття, палітурної справи і столярювання. Зв'язок з виробництвом виявлявся звичайно тільки в екскурсіях на виробництво, що проводилися до того ж часто невміло.

Головними борцями за політехнізм стали дослідно-показові школи. На селі зв'язок з виробництвом здійснювався по лінії сільського господарства. Навколо питання про політехнізацію школи почали розгорятися палкі суперечки.

У кінці 1920 р. мала місце I партнарада з питань народної освіти. Я готувалася до доповіді, накреслювала тези в питанні про політехнізацію школи, начерк тез показала Іллічу. Він зробив ряд вказівок. Тоді ці замітки

не були опубліковані. Вони не призначалися для опублікування. На них був напис: «Приватно. Чернетка. **Не оголошувати.** Я ще раз і два обдумаю це»¹.

Минуло багато років, спори між наркомосами України і РРФСР відійшли в минуле, втратили свою гостроту, але ці замітки Леніна мають величезне принципіальне значення, вони є керівництвом до дії і в даний момент, через це я, одержавши їх з архіву Інституту Леніна, вирішила в 1929 р. опублікувати.

У цих замітках говориться про необхідність підкреслювати шкідливе значення ранньої спеціалізації, проти оремеслювання школи, але в той же час говориться про необхідність профосвіти, навіть ремісничого типу, що доповнюється пов'язанням з загальною освітою і широким політехнічним кругозором. Ранню спеціалізацію, оремеслювання загальноосвітньої школи Ілліч називав «пересобачуванням до безглуздя» і в той же час вимагав, щоб про політехнізацію не тільки говорили, а негайно проводили її в життя.

Партнарада не розв'язала до кінця питання про політехнізацію, і в лютому 1921 р. Ленін повторив ті самі думки, що й у «Замітках на тези Надії Костянтинівни», в статті «Про роботу Наркомосу» і в «Директивах ЦК комуністам — працівникам Наркомосу», доповнивши їх вказівками, як використовувати навколишню технічну обстановку, електростанції, зразково поставлені радгоспи і заводи. Він писав про необхідність якнайтісніше пов'язувати навчання з завданнями соцбудівництва, про вивчення в школі основ електрифікації, про запровадження вивчення наукової організації праці.

За роки непу праця в школі зосереджувалася головним чином у шкільних майстернях, а поза школою йшла по лінії широко розгорнутої суспільно корисної роботи. Великим завоюванням були політехнічні настанови шкіл ФЗУ і ШКМ.

Промисловість була відбудована і в реконструктивний період почала швидко розгортатися, нові заводи почали будуватися за останнім словом науки і техніки. Гостро постало питання про кадри, а питання про кадри вперлося в питання про школу і її політехнізацію. Тепер

---

¹ Див. стор. 522—523 і 571—573 цього тома.— *Ред.*

питання про те, чи не рано запроваджувати політехнізацію, ніким уже не ставилося, ясно було, що створилися в зв'язку з зростанням промисловості і зростанням колективізації сільського господарства умови для запровадження політехнізації в масовому масштабі.

Потреба перетворити нашу школу в школу трудової політехнічної була дуже гостра. Із сторінок педагогічних журналів це питання перекинулося на фабрики і заводи, почало привертати широку увагу. В серпні 1930 р. відбувся з'їзд у справі політехнічної освіти.

У з'їзді брали участь робітничі організації, колгоспники і передовики-робітники, і вчителі відчули себе в центрі уваги. Після з'їзду інтерес до політехнізації школи зростав з кожним днем. Питання гаряче обговорювалося на робітничих зборах. Центральним було питання про пов'язання теорії і практики.

У той же час часто-густо шкільна політика і практика були заражені «лівацькими» теоріями «відмирання школи», «методу проектів», коли систематичне навчання підмінювалося окремими соціалістичними «ділами» — завданнями. В цю саму сторону впливало і те, що господарники почали іноді дивитися на школу як на поставщика дарових працівників, а школа не скрізь і не завжди зміла дати цьому відсіч. Праця дітей в тому вигляді, як вона почала практикуватися, була підпорядкована господарському, а не навчальному і виховному цілям, вона відбирала час від навчання і дуже мало з ним пов'язувалася.

«Спроби покласти в основу всієї шкільної роботи так званій «метод проектів», що впливали з антиленінської теорії «відмирання школи», вели фактично до зруйнування школи» (з постанови ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р.).

По суті ніякого зв'язку між навчанням і продуктивною працею не виходило, виходило неймовірне безладдя і зрив занять. Яскраво виявилася «корінна хиба» нашої школи — погано поставлене навчання, методичне прожектерство, відсутність у школі порядку, певного навчального і трудового режиму, непідготовленість учителя, слабкість його керівництва. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. сказала: треба вчитися, треба під-

нести навчання на належну висоту, праця повинна бути підпорядкована навчальним і виховним цілям.

У нас в масовій школі тепер навчаються діти різних національностей, що живуть в дуже різноманітних умовах. Завдання, поставлене партією перед школою, вимагало величезного напруження сил. І треба сказати з цілковитою певністю, що за минулий навчальний рік зроблено дуже ґрунтовний крок уперед. Постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. говорить про необхідність поліпшення методів роботи і всього шкільного режиму. Ці питання якнайтісніше зв'язані з питаннями про піднесення навчання.

Перенесення в даний момент центру ваги на підвищення якості навчання аж ніяк не означає, певна річ, якогось відмовлення від політехнізації школи — навпаки. Піднесення всього рівня навчання, озброєння учнів знаннями, підвищення кваліфікації вчителя і виховної роботи школи — це ті передумови, які необхідні для того, щоб провести справжню політехнізацію школи.

Наша радянська школа зростає і міцніє, настанови, які дав Жовтень, будуть здійснені.

1932 р.

ВЕЛИКЕ ПРИНЦИПАЛЬНЕ ПИТАННЯ

30 листопада цього року обговорювалося питання про політехнізм на секції Всесоюзного з'їзду інженерно-технічних працівників. Секція прийняла звернення до всіх інженерів і техніків Союзу з закликом взяти активну участь у справі політехнізації радянської школи. Це звернення не повинно залишитися простою декларацією, воно повинно допомогти проведенню в життя однієї з найважливіших вказівок Маркса і Леніна.

Питання про поєднання навчання з продуктивною працею було поставлене Марксом і Енгельсом ще в «Комуністичному маніфесті» і пізніше докладно обгрунтоване Марксом у «Капіталі». Ми знаємо, якого величезного значення надавав Маркс поєднанню навчання з продуктивною працею, причому це поєднання він розглядав не тільки як метод підвищення суспільного виробництва, а й як метод створення всебічно розвинених людей. Це питання у Маркса органічно зв'язане з питаннями розвитку великої промисловості, піднесення на значно вищий ступінь працездатності всього населення, з необхідністю такої зміни якості робочої сили, яка зробила б можливим раціональний, безболісний перерозподіл її, що постійно диктується і далі диктуватиметься характером розвитку великої промисловості. Без такої зміни підготовки робочої сили промисловість не може розвиватися нормально швидкими темпами.

Але при капіталізмі така підготовка робочої сили в хоч трохи широкому розмірі неможлива, бо вона по суті

справи підриває той суспільний поділ праці, на якому тримається вся капіталістична система. Це одна з тих внутрішніх суперечностей, яка прирікає капіталізм на загибель.

Ось що пише Маркс в 13-му розділі «Капіталу»:

«Якщо фабричне законодавство, як перша мізерна поступка, вирвана у капіталу, сполучає з фабричною працею тільки елементарне навчання, то не підлягає ніякому сумніву, що неминуче завоювання політичної влади робітничим класом завоює належне місце в школах робітників і для технологічного навчання, як теоретичного, так і практичного. Але так само не підлягає ніякому сумніву, що капіталістична форма виробництва і відповідні їй економічні відносини робітників цілком суперечать таким ферментам перевороту і їх меті — знищенню старого поділу праці. Однак розвиток суперечностей певної історичної форми виробництва є єдиний історичний шлях її розкладу і утворення нової»¹.

Володимир Ілліч ще в 1897 р.— в період, коли він висвітлював основні положення марксизму,— в статті «Перли народницького прожектерства» наводив погляд Маркса на необхідність поєднання навчання з продуктивною працею, причому підкреслював, що таке поєднання необхідне в школах *для всіх*. Володимира Ілліча цікавила не педагогічна сторона питання, його цікавило те, що така школа докорінно підірве старий поділ праці.

Минули роки. Володимир Ілліч не писав про політехнізм. Але в 1914 р., працюючи над Марксом, він знову відмічає постановку цього питання Марксом. А коли почала ширше і ширше розвиватися світова війна і питання про соціалістичну революцію стало реально на порядок денний, Ілліч почав говорити про необхідність опрацювання питання про політехнізм. Взяття влади пролетаріатом перетворило питання про політехнізацію в питання соціалістичного будівництва, і Ілліч вставив його в програму партії. Програма партії говорить про необхідність проведення безплатної і обов'язкової загальної і політехнічної освіти для всіх дітей до

---

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, кн. I, К., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 488.

17 років з тим, щоб на цій базі широко розвинути для осіб від 17 років професійну освіту в зв'язку з політехнічними знаннями.

Знову підійшов Володимир Ілліч — і на цей раз значно наполегливіше — до питань політехнізації в зв'язку з переходом до планового господарства. У грудні 1920 р. відбувся VIII Всеросійський з'їзд Рад, на якому обговорювалося питання про план ГОЕЛПРО, про план усього народного господарства. Володимир Ілліч вважав, що планове господарство повинно будуватися мільйонами свідомих будівників соціалізму (див. його лист до т. Кржижановського¹, і через це говорив він на з'їзді про «електричну освіту мас», про піднесення усього рівня освіти, про тісний зв'язок її з досягненнями техніки, про перетворення кожної фабрики, кожної електростанції у вогнище освіти.

У грудні 1920 р. відбулася партнарада з питань народної освіти. Володимир Ілліч вважав, що основним на цій партнаradі повинно бути питання про політехнізацію. Планове господарство вимагало свідомості мас, високої культури праці, вимагало цілком іншого типу трудової підготовки, яка забезпечувала б можливість постійного планового безболісного перегрупування робочої сили. Школа мала бути поставлена на службу цьому завданню, школа мала стати знаряддям розв'язання тієї суперечності, яка не могла бути розв'язана при капіталістичному ладі. Політехнічна школа повинна була також допомогти засипати прірву між містом і селом.

Передбачалось, що на партнаradі робитиму доповідь я; я накреслила тези. Володимир Ілліч залишився ними незадоволений. Він вважав, що треба з особливою силою підкреслити принципіальну сторону питання про політехнізацію, показати, що це питання не чисто шкільне, а загальнополітичне, що це питання докорінної перебудови всього укладу, питання про докорінну зміну старого поділу праці. І ще Ілліч вважав, що треба значно більше підкреслити необхідність негайного переходу до політехнізації, незважаючи на відсталість нашої промисловості, на розруху. З самого початку Ленін завжди підкреслював взаємозалежність між економікою, полі-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 399.

тикою і культурою, з самого початку показував, як одне впливає на друге. Нехай ми злидарі ще, нехай наше господарство ще відстале, треба негайно піднімати культурний рівень, треба будувати політехнічну школу, щоб вона якнайшвидше допомогла успіхам нашого соціалістичного планового господарства. Ілліч вважав, що в моїх тезах не досить підкреслена необхідність практичних заходів у галузі політехнізації, що питання ставиться надто абстрактно. По всій лінії боровся в цей момент Ілліч проти абстрактної постановки питання. Особливо підкреслював тоді Ленін необхідність озброїти маси широким політехнічним кругозором. Він підкреслював необхідність включити в політехнічне навчання вивчення основ сільського господарства.

У статтях, написаних в лютому 1921 р.— «Про роботу Наркомосу» і «Директивах ЦК комуністам — працівникам Наркомосу»,— Володимир Ілліч розвивав ті самі думки.

Якщо ми подивимося на шлях, пройдений нашою політехнічною школою, то побачимо, що перші кроки політехнізації були дуже нетверді, що найбільше уваги зверталось на самообслуговування дітей, хоча воно і поєднувалося з розвитком свідомого ставлення до праці, з влаштуванням дитячих суботників та ін. Лише окремі школи зв'язувалися з підприємствами. Другий період з 1920/21 по 1928/29 р., коли в країні відбудовувалося господарство, йшов головним чином по шляху багаторемісництва, і від політехнізму часто залишалася сама назва. І нарешті в 1929—1931 рр. у зв'язку з величезними успіхами в галузі промисловості, в зв'язку з механізацією і колективізацією сільського господарства питання про політехнізацію було піднято на велику принципіальну висоту, ми почали підходити до нього безпосередньо, було вжито ряд практичних заходів (зв'язок з підприємствами та ін.), що мали велике значення.

Головну трудність становило і становить пов'язання не на словах, а на ділі навчання з суспільно необхідною продуктивною працею дітей і підлітків. При розв'язанні питання про політехнізацію ми мали ряд політичних помилок. Одна течія перегинала палицю на користь продуктивності праці, мало дбаючи про навчання, друга,— викидала за борт продуктивну працю як таку, відступала

тим самим від настанов Маркса—Леніна, замикала навчання праці в чотири стіни школи, відривала його від живої практики, перетворюючи працю в учбові навички. Як з першим ухилом, ухилом явно «лівацького» типу, так і з другим, відкрито правоопортуністичним, потрібна найрішучіша боротьба.

Ми стоїмо перед лицем другої п'ятирічки. Ми здійснили вже загальне навчання в розмірі чотирирічки, в найближчі роки здійснимо безплатне обов'язкове загальне навчання в розмірі семирічки. Цей успіх на культурному фронті цілком змінив питому вагу школи і безпосередньо поставив перед нею цільову настанову, висунуту Марксом,— вирвати ґрунт з-під старого поділу праці. Питання про необхідність політехнізації, про розширення політехнічного кругозору учнів, про оволодіння ними сучасною культурою праці і вищими формами організації праці у виробництві і країні постали на весь зріст перед політехнічною школою, перед усією нашою системою народної освіти.

На даній стадії без допомоги партійних організацій на місцях, без допомоги інженерно-технічних, агрономічних і наукових сил, без широкого сприяння усіх органів Радянської влади це питання не може бути розв'язане. Питання це — питання великої принципіальної ваги.

1932 р.

ДО ПРОЕКТУ ПОСТАНОВИ НАРКОМОСУ ПРО ПЕРЕРОБКУ ПРОГРАМ З ПРАЦІ

Політехнічна освіта відіграє винятково велику роль в побудові безкласового суспільства, знищуючи поділ суспільства на білу і чорну кістку, виховуючи всебічно розвинених людей, які вміють працювати і в галузі розумової, і в галузі фізичної праці. Вона органічно пов'язує теорію і практику, осмислюючи останню, раціоналізуючи її і в той же час поглиблюючи теорію, звільняючи її від усякої схоластики.

Маркс, Енгельс, Ленін висвітлили все значення політехнічної освіти, необхідність її здійснення з точки зору розвитку продуктивних сил.

Ленін наполягав на негайному здійсненні її. Програми з усіх предметів школи-семирічки повинні мати на увазі цю мету. Але особливе (стрижнєве) значення мають програми з праці.

Програми 1932 р. з праці для другого ступеня надто перевантажені, технології окремих виробництв занадто детальні і мало пов'язані між собою, в них немає продуктивної праці.

Колегія Наркомосу вважає, що при переробці програм з праці необхідно:

1. Мати на увазі, що треба забезпечити дійсне поєднання навчання з продуктивною працею. Це означає, що шкільні майстерні повинні мати свої певні виробничі плани. Ці плани повинні враховувати сили і підготовку дітей, враховувати місцеві особливості школи, її

виробниче оточення та ін. Вибір предметів виготовлення, характер цього виготовлення, методи і система навчання повинні бути підпорядковані навчально-виховним цілям, давати широкий політехнічний кругозір і загальні політехнічні навички.

2. Програми повинні передбачати вивчення основ сучасної індустрії і агрономії і не сповзати на шлях багаторемісництва. Необхідно мати на увазі, що вивчення основ сучасної індустрії і агрономії немислиме без тісного пов'язання з досягненнями сучасної науки: математики, фізики, хімії, біології, економіки та ін.

3. Політехнічна освіта ґрунтується на обізнаності (в теорії і на практиці) з основами технологічних процесів машинознавства, електроенергетики. В галузі навчочок програми повинні давати сучасну загальну культуру праці (вміння працювати з основними інструментами в різних галузях праці, що дає вмілі руки, вміння поводитися з інструментом, з машиною, трактором, верстатом; вміння робити необхідні розрахунки, креслення, планувати свою роботу, враховувати умови і результати роботи, раціоналізувати свою працю, боротися з втратами та ін.).

4. Політехнічний кругозір і навички праці повинні набуватися не тільки в шкільних майстернях і на пришкільних ділянках, але й на заводах, у радгоспах і на електростанціях в порядку екскурсії і організації в сьомій і почасти шостій групах строго продуманої і педагогічно організованої виробничої практики.

5. Вся позашкільна робота (гуртки юних техніків і винахідників, юннатів, робота дитячих технічних станцій, дитяча технічна література, дитячі технічні конференції, виставки, технічні екскурсії та ін.) повинна сприяти розвиткові інтересу до сучасної індустрії і агрономії і сприяти політехнічній освіті.

ВИЩЕ ПРАПОР БОРОТЬБИ ЗА ЯКІСТЬ НАВЧАННЯ

(З ПРОМОВИ НА 2-й КОНФЕРЕНЦІЇ ПОСТІВ, АВТОРСЬКИХ КОЛЕКТИВІВ І ЧИТАЧІВ ЖУРНАЛУ «ЗА ПОЛИТЕХНИЧЕСКУЮ ШКОЛУ»)

Ми тепер переживаємо такий період, коли серед учительства помічаються дуже великий потяг до навчання і вдумливе ставлення до своєї роботи. Восени 1932 р. мені доводилося спостерігати ті настрої, які створилися серед учительства. На пленумі Цекосу вчителі з місць говорили про ту велику творчу роботу, яка тепер широко розгортається серед учительства. Там обговорювалося питання про бригади. Я не торкатимуся його організаційного боку: як організувати вчительську бригаду, як вона веде роботу і т. д. Але що було цікаво, так це те, що представники бригад говорили про необхідність перебудови всієї роботи школи в дусі рішень ЦК.

Те саме доводилося спостерігати і по іншій лінії. Я працюю у Товаристві педагогів-марксистів. Раніше робота цього товариства повинна була йти по лінії розробки питань теорії. Звичайно членами товариства були комуністи, що мають літературні праці, аспіранти. Ми займалися тільки тим, що обговорювали теоретичні питання. Культпроп ЦК ВКП(б) вказав товариству на те, що йому треба спрямувати всі сили на допомогу масовому вчителству, і тепер ми роботу перебудовуємо. Ми хочемо включити в наше товариство значну кількість учителів-практиків. Ця робота почата з того, що ми включилися в конкурс за зразкову школу. У нас є 3 тис. зразкових шкіл. Кожна з них повинна стати показом роботи, прикладом, на який би рівнялися всі інші вчителі.

На шляху до здійснення цього заходу ми зустрічаємо багато труднощів.

Висока якість навчання — найважливіше завдання школи. Самий факт, що наша школа стала масовою школою, яка охоплює все підростаюче покоління, надає їй великого значення. Набагато підвищилась значимість шкільних питань для всієї країни. Одна справа, коли навчається тільки верхівка, і інша справа, коли все підростаюче покоління охоплено школою. Тепер питання якості школи мають виняткове значення. Ось чому ЦК партії звертає таку велику увагу на школу, на якість її роботи. Ви знаєте, як постанова ЦК від 5 вересня 1931 р. сколихнула вчительство. Постанова від 25 серпня 1932 р. ще більше підштовхнула вчительство на роботу в справі поліпшення якості школи.

У роботі Товариства педагогів-марксистів ми бачимо крутий перелом. Ми говоримо з учителями з усіх великих питань. В учительства видно прагнення дружно працювати над підвищенням кваліфікації, над підняттям якості всього навчання. Вглиб пішло розуміння необхідності підняти якість роботи школи. Не тільки передовик-учитель, ударник, але все вчительство в цілому стало усвідомлювати необхідність підняття якості навчання, і перед нами стоять великі завдання.

Цілий ряд питань, які раніше не стояли з такою наполегливістю (підвищення якості уроку, чим повинен бути вчитель і т. д.), тепер постає на весь зріст. Що таке кращий учитель, яким він повинен бути — це питання в зв'язку з конкурсом на кращого вчителя треба поставити з усією гостротою. Конкурс на зразкову школу змусив нас більш чітко визначити, кого преміюватимемо, хто називається хорошим учителем. На око цього не можна визначати. Це питання повинно обговорюватися в найширших верствах учительства. Тільки тоді кожний учитель повинен буде знати, на що йому рівнятися. Треба, щоб була вироблена громадська думка в цьому питанні.

Ми одержуємо дуже цікаві листи. Нам пишуть: «Ми відчуваємо необхідність оволодіти теорією марксизму-ленінізму, щоб не чекати одержання циркулярів, а самим розбиратися в усіх поточних питаннях педагогічної роботи. Постало на весь зріст також питання про полі-

технічну школу. 15 років ми ним займаємося, і все ще воно до кінця не дороблене, тим більше не здійснене на практиці».

Вас, активних учасників журналу «За політехнічну школу», це питання спеціально цікавить.

Величезний інтерес до політехнічної школи пробудився в робітничому середовищі. Ми говоримо, що навчання повинно бути зв'язане з продуктивною працею. В даний момент висунуто таке питання: чи дає школа ті знання, які дійсно освітлюють шлях дальшої роботи, дальшого життя учня, чи дійсно є такі знання, які можна спаяти з працею так, щоб ця праця стала наскрізь соціалістичною працею?

Дехто гадає, що раніше ми займалися політехнізацією, а тепер боремося за якість навчання. Так роз'єднувати ці два питання буде неправильно. Без підняття якості навчання на високий ступінь ми не зможемо побудувати політехнічну школу.

МАРКС І ЛЕНІН ПРО ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ

Що означає політехнізація? Як ставили це питання Маркс і Ленін?

Вони не брали його ізольовано від соціалістичного будівництва. Чим соціалістична база відрізняється від капіталістичної? Тут ставиться питання про планове господарство, про ліквідацію розриву між містом і селом, про залучення всього населення до свідомої праці. По-справжньому планове господарство може вестися тоді, коли кожен громадянин є свідомим учасником загального будівництва, а для цього потрібна величезна культурна робота. Потрібно підняти на високий ступінь знання, поглибити їх. Необхідно, щоб люди по-новому були освічені і вміли свої знання застосовувати в практичному житті.

У капіталістичному господарстві ніхто не заінтересований в тому, щоб охопити все виробництво в цілому. В плановому господарстві необхідно, щоб кожний член соціалістичного суспільства чітко уявляв собі взаємовідношення між галузями виробництва, які виробництва провідні і який їх зв'язок з усіма іншими галузями.

Людина повинна розуміти шляхи господарського розвитку, повинна розуміти і знати техніку, закони фізичної і хімічної науки, розуміти всі виробничі відносини, освоїти всю виробничу базу, розуміти, як будується це планове господарство.

Коли ви подивитесь, що писав Ленін, то побачите, що це у нього тісно зв'язане з питаннями загального планового господарства. І саме тоді, коли постало питання про планове проведення електрифікації, про планове господарювання, Володимир Ілліч на весь зріст поставив питання про політехнічну школу. Раніше це питання ставив Маркс, воно відображалося в перших творах Леніна, але тільки в зв'язку з плановістю господарства поставив тов. Ленін це питання так гостро.

Особливості соціалістичного будівництва полягають у необхідності знищення протилежності між містом і селом.

Необхідно, щоб підростаюче покоління ясно розуміло, який зв'язок існує між містом і селом.

У своїх висловлюваннях у справі політехнізму Володимир Ілліч завжди підкреслював, що треба вивчати не тільки окремі галузі великої промисловості, але й сільське господарство. Все це має глибокий зв'язок з соціалістичним будівництвом.

Маркс ставив питання так, щоб політехнічна школа виховувала всебічно розвинених будівників комуністичного суспільства.

Тепер ці питання органічно зв'язані з підвищенням якості нашої школи. Питанням політехнізації школи в цей час приділяється велика увага. Коли Колегія Наркомосу в Інституті політехнічної праці обговорювала це питання, треба було бачити, з якою увагою всі присутні слухали висловлювання тт. Бубнова і Кржижановського, в залі стояли на лавах, щоб краще чути хід обговорення.

ЯКНАЙМЕНШЕ ЗАГАЛЬНИХ МІРКУВАНЬ, ЯКНАЙБІЛЬШЕ ПРАКТИЧНОГО ДОСВІДУ

У Товаристві педагогів-марксистів ми тепер проводимо вечори обміну досвідом з працівниками зразкових шкіл; характерно, яку велику увагу там привертає пи-

тання політехнізму. Приходять батьки, робітники того заводу, до якого прикріплена школа, видно, як працює думка в цьому напрямі. Тепер надзвичайно важливо врахувати досвід. Кожна школа підходить по-своєму: в однієї є досягнення в розумінні організації дитячої маси, в іншій є досягнення в справі політехнізації. Як будується робота в майстернях, щоб там діти не просто щось різали, пиляли, а щоб уся робота мала характер продуктивної праці,— ці питання постають в усій своїй різноманітності.

Ми живемо в такий період, коли знизу пішла боротьба за політехнічну школу, за підвищення якості навчання, за підвищення знань учнів, за те, щоб ці знання були якнайтісніше зв'язані з працею дітей.

Ви, як активісти, очевидно, переживаєте те саме.

Обмін досвідом відіграє дуже велику роль. У статтях, які писав Ленін в 1921 р., коли він особливо підкреслював важливість побудови політехнічної школи, він говорив про обмін досвідом, про врахування цього досвіду.

Цей обмін досвідом існує на вечорах обміну досвідом, які проводить Товариство педагогів-марксистів. На останніх зборах одна вчителька сказала: «Нам це дає дуже багато, але треба, щоб це було не тільки нашим здобутком, але й було відображено на сторінках преси». Величезне значення має те, як преса правильно відобразить всю роботу. *Активні працівники і кореспонденти педагогічної преси повинні звернути особливу увагу на цей бік справи.*

Володимир Ілліч в 1921 р. висловився проти абстрактних міркувань. Минуло вже більше десяти років, і тепер ми знову переживаємо той період, коли особливо важливо практично взятися за цю справу. Важливо, щоб кожна стаття була не загальним міркуванням про користь знань, про важливість дисципліни і т. д. *Кожна стаття повинна показувати, як треба піднести дисципліну, як треба підняти якість навчання.*

Треба подивитися, як усе це проводиться в життя, які труднощі доводиться переборювати і які шляхи існують для подолання цих труднощів.

Кожний педагогічний журнал: «За политехническую школу», «На путях к новой школе» та ін.— тепер

повинен відчувати далеко більшу відповідальність, ніж у минулі роки. Кожний журнал являє собою колективну творчість.

Ми знаємо, яке величезне значення має колективна робота.

ПРО КОЛЕКТИВНУ РОБОТУ

Маркс у «Капіталі» в розділі про кооперацію говорив про те, що в колективі народжуються цілком нові сили. Це багато разів повторював Ленін. Він говорив, що мільйони створюють у своїй роботі щось набагато вище, ніж може створити найбільший геній.

Ми вже звикли працювати колективно, ми знаємо, як цей процес колективної роботи породжує все більше розуміння питання. Кожний журнал повинен відображати роботу цієї колективної думки.

Колективність полягає не в тому, щоб грати в одну дудку, а в тому, щоб кожний у спільну роботу вносив свою живу думку, свій підхід, своє поглиблене розуміння справи. Думки викристалізуються в загальній лінії, яка проводиться всіма.

Мені пригадується, як починала партія. Перші кроки партійної роботи починалися в різних кутках. Була страшенна кустарщина, кожний гурток був за себе. Саме тоді Володимир Ілліч вказував на величезне значення преси. Він говорив про важливість створення хоча б і нелегального, але такого, що доходить до мас, органу, який би узагальнював досвід, виковував загальну лінію. У перших томах творів Леніна, особливо в книжці «Що робити?», ми бачимо, якого величезного значення він надавав колективній роботі і відображенню цієї роботи в пресі.

Будівництво школи — це кусок соцбудівництва, фронт, який з кожним днем стає все більш і більш важливим. Декому здавалося дивним, що ЦК партії вникає в такі питання, як викладати природознавство або що таке шкільний режим. ЦК дбає не тільки про це. Він ставить на чергу питання про дитячі будинки, про бібліотеки. Тепер працює спеціальна комісія під головуванням Єнукідзе, яка опрацьовує питання про бібліотечну справу.

Необхідно наші журнали зробити надбанням справжніх учительських мас. Треба, щоб журнал «За політехніческую школу» був піднятий на ту висоту, якої від журналу вимагає життя.

Дозвольте відкрити нашу нараду і побажати, щоб вона дала якомога більше для журналу в тому розумінні, щоб журнал «За політехніческую школу» міг стати таким органом, який допомагав би цьому будівництву і зайняв у ряді журналів одно з перших місць.

1932 р.

ДО ВІДДІЛУ ШКІЛ ЦК ВКП(б)
т. М. П. МАЛИШЕВУ

Тов. Малишев, у мене такі зауваження до проекту постанови:

1. Не можна викладання праці в *початковій школі* зводити «до рукоділля». «Рукоділля» — поняття невизначене, під ним можна розуміти і вишивання всяких салфеток, в'язання сумочок і всякі інші дрібниці. Можна розуміти і «трудові процеси»: в'язання шнурків, шиття на куску полотна різних швів — вперед голку, назад голку, строчіння і т. д. і т. п.

По-моєму, в *початковій школі* треба вчити *трудових навичок, потрібних у побуті*: зварити найпростішу їжу на плиті, керосинці, спиртівці, заварити чай, закип'ятити молоко, поставити самовар, прибрати посуд, прибрати за собою, витерти пил, витрусити і почистити одяг, чоботи, провітрити кімнату. Треба все це зв'язати з основами гігієни. Треба навчитися забити цвях, загорнути пакет, заклеїти книгу, зробити вирізки з газети, наклеїти їх; зшити найпростішу річ, зашити дірку, застругати палицю, приладнати полицю, ящик, зробити рамку, навчитись поводитися з електрикою, з радіо; доглядати кімнатні квіти, акваріум і т. д. і т. п.

Сучасні діти оточені технікою: на колгоспних ланах працюють машини, їх лагодять, працює кузня, проходить близько залізниця, їдуть автомобілі, летять аероплани, дзвонять телефони, говорить радіо, приходять телеграми. Усе це збуджує у дітей інтерес до техніки, і треба цей інтерес підтримувати, пояснюючи їм будову машин, осмислюючи те, що діти бачать, що спосте-

рігають. Треба підібрати цікаву літературу з питань техніки.

«Треба використати те незначне, що у нас є», — вчив Ілліч. А у нас тепер дуже багато чого є, що можна показати.

Вчити праці в початковій школі повинен учитель, пов'язуючи уроки з праці з складанням задач, з малюванням, з поясненням явищ природи. У педтехнікумах повинно бути поставлене як навчання гігієни, так і навчання праці. Але в окремих випадках можна запрошувати на допомогу вчителю столярів, швачок, тих чи інших робітників, які повинні допомагати вчителю, під його керівництвом вести роботу.

В I і II класах праця значно більше буде зв'язана з грою, з самообслуговуванням; у III і IV класах праця повинна мати вже *характер продуктивної праці*, і чим наочнішою для дитини буде користь від її праці, тим цікавішою праця ставатиме для дітей. *Робота для дитсадка або ясел, для бібліотеки, для пришкольного господарства захоплюватиме дітей.*

При школі початковій потрібна *робоча кімната*, треба влаштувати її де-небудь поблизу школи.

У місті вся обстановка трудового виховання значно важча. У місті робоча кімната абсолютно необхідна. А можливо, що можна домовитися з найближчим житлотовариством про влаштування робочих кімнат для дітей початкових класів.

2. Багато труднощів створюється *тією замкнутістю*, яка за останні роки складалася в наших школах, і якщо це не так важко відбивається на школах початкових, то відбивається дуже важко на неповних середніх і середніх школах.

Якщо раніше половина роботи шкіл проходила поза стінами школи, то тепер стався *відрив школи від живого життя*, що особливо утруднює організацію *суспільно корисної праці*. Тепер корисна праця, продуктивна праця, зводиться тільки до виробництва *корисних предметів для шкільних кабінетів*, корисність цієї праці дуже відносна; треба, щоб корисність праці виходила за стіни школи, щоб корисні речі робилися і для дитсадку, і для сусідніх організацій — житлотовариства, кутків відпочинку для дорослих, для бібліотеки і т. д.

3. *Шкільні майстерні особливо важливі для V—VII класів.* Необхідність їх диктується педагогічними міркуваннями. Вік від 12 до 15 років — вік перехідний, у виховному відношенні вирішальний. Правильно поставлена праця відіграє величезну роль. У цьому віці цілком особливу роль відіграє *продуктивність праці, її колективний характер, навички в обробці деталей, осмислювання праці.* В цьому віці перетворення продуктивної праці в навчання «процесів праці» виховує огиду до праці, в цьому віці особливо важливий поділ праці, важливо, щоб над однією річчю працювало кілька чоловік, щоб працюючий підліток відчував, що від його роботи залежить успіх усіх. Він погано виконає свою частину роботи — це відіб'ється на роботі всіх, відіб'ється на результатах роботи всіх. Перехідний вік — вік особливо недисциплінований, і тут *праця може відіграти вивірено велику роль щодо виховання суспільної* (як називав її Ілліч) *дисципліни.* Тут уже треба в працю вносити елементи соцзмагання (проте дуже обережно), але змагання не індивідуального, а невеликих колективів. Саме в цьому віці важливо виховувати *свідомість відповідальності* за свою працю, виховувати *свідомість важливості правильної організації праці,* інтерес до питань організації праці. Перехідний вік характеризується *інтересом до деталей* (характерні малюнки дітей: років до дванадцяти діти дають загальні малюнки, оволодівають перспективою, співвідношеннями, у віці перехідному малюють портрети, окремі будинки, дерева, прагнуть до обробки, точності малюнка), у дітей перехідного віку більш поглиблений підхід до праці. Саме в цьому віці особливо важливе пов'язання праці з окремими предметами (фізикою, хімією, біологією, математикою), особливо важливе *осмислювання праці.* В цьому віці особливо важливе пробудження інтересу до окремих галузей праці, в цьому віці особливо важливо звертати увагу на *зв'язок фізичної і розумової праці.*

План роботи в майстернях повинен бути особливо продуманий з педагогічної точки зору, він не може бути випадковим, треба щоб він був особливо політехнічним, тут особливо важливо уникати ремісництва. Працю в цих групах треба пов'язувати з екскурсією, але екскурсії не повинні бути *екскурсіями взагалі,* а повинні бути

особливо продумані з точки зору праці, з точки зору політехнізації.

У V—VII класах праця в майстернях не може бути підмінена ні елементарними трудовими навичками, ні роботою на якому-небудь підприємстві.

Особливо важлива також *праця дітей влітку*, яка повинна перетворити характер піонерських таборів, перетворити їх з дачного нудного життя для дітей, батьки яких можуть оплачувати дачне життя дітей, *в кусок цікавого, захоплюючого життя*.

Праця в V—VII класах повинна проводитися вже спеціальними працівниками, *спеціалістами з праці*. Тут необхідна педагогічна підготовка людей, що *вміють по-справжньому працювати*, але які повинні навчитися на особливих курсах, як педагогічно осмислювати працю в неповній середній школі.

Для VIII—X класів можлива і потрібна робота *поза школою*, робота типу роботи фабзавучників. Тут особливе значення мають місцеві умови, місцевий характер виробництва, і тут в кожному окремому випадку треба продумати, як можна поставити роботу юнаків і дівчат *на колгоспних полях* і на тих чи інших підприємствах. Тут важлива спільна робота з дорослими робітниками і колгоспниками, що підкреслює Ленін у своїй промові на III з'їзді комсомолу.

Тепер у нас можливості тут величезні. Серйозну участь в організації праці учнів старших класів повинні взяти *профспілки*, разом з ними треба налагоджувати цю роботу.

Ось ті зауваження, які у мене є щодо програми. Я гадаю, треба провести нараду з питань праці і з стахановцями різних галузей. Вони зможуть дати добрі поради.

ПРОЕКТ ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ В ЦК ВКП(б) ПРО ПОЛІТЕХНІЧНЕ НАВЧАННЯ

1. В країні будованого соціалізму *політехнізм повинен бути складовою частиною загальної освіти*. Кожний громадянин Країни Рад повинен розуміти, що таке *планове господарство*, що таке планування. Державне планування народного господарства — це те, що відрізняє докорінно соціалістичне господарство від господарства капіталістичного.

Державне планування вимагає ясного розуміння *співвідношення різних галузей виробництва*, як-от: розуміння ролі важкої промисловості, співвідношення між важкою промисловістю і легкою промисловістю, між важкою промисловістю і сільським господарством. Необхідне розуміння цих співвідношень в усіх зв'язках і опосередненнях. Цього розуміння не можна досягти без знання *сучасної техніки, її наукових основ і характеру її розвитку*.

Державне планування проводиться в життя в нашій Країні Рад мільйонами рук радянських громадян, і їм необхідно знати основи державного планування, а також шляхи його здійснення, що неможливо без знання *основ організації колективної праці*.

2. Про політехнізм ми маємо ряд висловлювань у Маркса і Енгельса, ряд конкретних вказівок у Леніна, про політехнічну освіту в нас сказано в програмі нашої партії.

3. З самого початку організації Радянської влади Наркомос поставив перед собою завдання проведення в

життя політехнічної освіти. Однак це завдання натрапляло на ряд дуже великих труднощів.

4. *Основна трудність полягала в успадкованому від старого ладу розриві між теорією і практикою життя, що Ленін характеризував у своїй промові на III з'їзді комсомолу як «одно з найбільших зол і лих, які залишились нам від старого капіталістичного суспільства...»* (т. XXX, стор. 404) ¹.

У викладанні окремих дисциплін (математики, фізики, хімії, природознавства, географії, суспільствознавства, історії) в старій школі не було пов'язання між основами наук і практикою життя. Крім того, основи наук затемнювалися «безмірною кількістю знань, на дев'ять десятих непотрібних і на одну десяту перекручених...» (т. XXX, стор. 407) ². Ленін вимагав перебудови програм в напрямі їх розвантаження і пов'язання з практикою життя. Опір старих спеціалістів утруднював цю справу, і *викладання праці в школі виявилось відірваним від навчання*, не освітлювалося по-справжньому світлом знання.

5. В перші роки існування Радянської влади політехнічну освіту доводилося проводити в умовах надзвичайно тяжких — в умовах громадянської війни, господарського розорення, в умовах розвалу великої промисловості, панування кустарної промисловості, панування дрібного селянського господарства, в умовах низького культурного рівня населення і тяжкого стану шкільної справи (шкільні приміщення займали під постої та інші цілі, нічим було платити вчителям, не було паперу, ні на чому було друкувати підручників). Усе це не могло не відбитися на постановці викладання праці в школі. *Праця в школі набрала вузькоремісничого, а потім багаторемісничого характеру*, яка все більше і більше замикалася в навчальні майстерні ремісничого характеру, що не розширяли, а звужували політехнічний кругозір учнів.

6. При капіталізмі дитяча праця є джерелом експлуатації дітей як підприємцями, так і батьками. *Продуктивна праця дітей у школі в період непу була перетво-*

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 248.

² Там же, стор. 251.

рена в джерело доходності шкільного господарства. Дітей посиляли копати картоплю, ліквідувати прориви, торгували продукцією дитячої шкільної праці. Договори з підприємствами мали на меті не поліпшення постановки справи викладання праці, а доходність.

7. Не вироблена була програма курсу *організації праці*, на викладанні якого так наполягав Ленін. (Промова на нараді завідуючих підвідділами позашкільної освіти 25. II 1920 р., надрукована в «Правде» від 25. IV 1930 р.). *Це тяжко відбилося на викладанні політехнізму, зокрема на постановці викладання праці в школі.*

8. Ці недоліки були відмічені в постановах ЦК від 5. IX 1931 р. і від 25. VIII 1932 р.

У постанові від 5. IX 1931 р. пропонується керуватися вказівками Леніна, даними ним ще в 1920 р. На розвиток цих вказівок у постанові ЦК від 5. IX 1931 р. в розділі «Основні завдання школи» сказано:

«Виходячи з того, що складовою частиною комуністичного виховання є політехнічне навчання, яке повинно дати учням «основи наук», знайомити учнів «в теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва», проводити «тісний зв'язок навчання з продуктивною працею», — запропонувати наркомосам союзних республік протягом 1931 р. широко розгорнути сітку майстерень і робочих кімнат при школах, поєднуючи цю роботу з прикріпленням шкіл до підприємств, радгоспів, МТС і колгоспів на основі договорів.

Поєднання навчання з продуктивною працею необхідно проводити на такій основі, щоб уся суспільно продуктивна праця учнів була підпорядкована навчальним і виховним цілям школи.

Підприємствам, радгоспам, МТС і колгоспам подати всебічну допомогу наркомосам у розв'язанні цього завдання шляхом виділення необхідного обладнання та інструментів для шкільних майстерень і лабораторій, виділення кваліфікованих робітників і спеціалістів для безпосередньої участі в роботі школи, допомоги педагогам у вивченні виробництва і т. д.»

«Для сприяння політехнізації школи наркомосам союзних республік організувати в 1931/32 навчальному році сітку невеликих політехнічних музеїв, а також спе-

ціальних політехнічних відділень при існуючих краєзнавчих музеях. ВРНГ подати фінансову і організаційну допомогу проведенню цього заходу... Наркомосам спільно з кіноорганізаціями розробити заходи по використанню кіно для школи, особливо для політехнізації».

У розділі про кадри постанова ЦК від 5. IX 1931 р. вказує на необхідність «організувати ознайомлення вчителів з основами виробництва на заводах, у радгоспах, в МТС і колгоспах з таким розрахунком, щоб протягом 1931—1932 рр. це ознайомлення охопило всі кадри викладачів». І далі: «Запровадити в усіх індустріальних і сільськогосподарських вузах ознайомлення з методами роботи по політехнізації школи і з постановкою виробничо-технічного навчання».

І нарешті в розділі «Матеріальна база початкової і середньої школи» в постанові ЦК від 5. IX 1931 р., сказано: «Запропонувати ВРНГ СРСР передавати в школи придатні для робочих кімнат шкільних майстерень верстати, інструменти і різні відходи (брак, брухт, клапти), які не можуть бути використані на підприємстві. Раднаркомом союзних республік, край- і облвиконкомом та органам промкооперації в найкоротший строк організувати виробництво на місцях навчальних посібників і навчального обладнання для масової школи, використавши для цієї мети місцеві ресурси».

25. VIII 1932 р. була ще одна постанова ЦК — «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі».

У розділі «Про навчальні програми» пункт «к» говорить: «Надаючи великого значення постановці трудового навчання в політехнічній школі, визнати необхідним переробити навчальні програми з праці з тим, щоб забезпечити справжнє поєднання навчання з продуктивною працею і вивчення «у теорії і на практиці головних галузей виробництва» (програма ВКП(б), керуючись вказівками Леніна, що політехнічний принцип «не вимагає навчання *всього*, але вимагає навчання *основ* сучасної індустрії взагалі» (запис Леніна на III сесії ВЦК VII скликання 26—27 вересня 1920 р. на доповідь Наркомосу).

Виходячи з цього, треба забезпечити, як вказував Ленін, такі «основи політехнічної освіти»: «основні по-

няття про електрику», «застосування електрики до механічної промисловості», «те ж в хімічній», «те ж саме про план електрифікації РРФСР», відвідання «не менше як 1—3 разів електричної станції, заводу, раднаргоспу», «знати такі-то *основи* агрономії і т. д. (розробити детально мінімум знань)».

У зв'язку і поряд з цим учням в середній школі повинно бути забезпечене опанування основних інструментів і здобуття навичок по обробці дерева, металу та ін».

У розділі «Про організацію навчальної роботи і зміцнення шкільного режиму» сказано: «Запропонувати НКОсу терміново розробити методики з окремих дисциплін, а також з різних видів навчально-виховної роботи (наприклад, у лабораторії, на виробництві, на при-шкільній ділянці) відповідно до вікових особливостей учнів». І далі пропонується розробити в двомісячний строк «план стандартного обладнання робочих кімнат і шкільних майстерень відповідними верстатами, інструментами і матеріалами з метою підведення належної навчальної бази для організації політехнічної школи».

9. Постанови ЦК від 5. IX 1931 р. і 25. VIII 1932 р., навпаки, в життя не проведені.

У 1935 р. видані були програми з праці для початкової і середньої школи.

Програми з праці в початковій школі для міста і села ті самі.

Характерною їх особливістю є обмеження тих політехнічних знань, які давали в попередні роки, зведення праці до деяких навичок рукоділля, коло знань з техніки, що даються дітям, надзвичайно несистематичне і випадкове, знання застосовуються лише до виготовлення іграшок, і (що особливо характерно) весь курс має ар-хіміський характер.

Програми з праці в середній школі для міста і села різні. Сільські програми значно більше зв'язані з життям. Звичайно, те, що називається суспільно корисною працею,— просто продуктивна праця, суспільного в ній мало. Але неприпустимо мало про техніку, про значення її, політехнізму немає. Від виробництва програми все-таки відірвані.

Міські програми відірвані від виробництва, перетворені в мертву учобу, відірвані від сільського господарства і не дають політехнічного кругозору.

Всі програми з праці не зв'язані з вивченням інших предметів.

Це суперечить висловлюванням Маркса, Енгельса, Леніна про політехнізм, суперечить постановам ЦК від 5. IX 1931 р. і 25. VIII 1932 р., які вказують на необхідність здійснювати вказівки Леніна.

Матеріали, зібрані останнім часом, вказують на згортання трудового політехнічного навчання, на *перетворення цього предмета в необов'язковий і на повну ліквідацію його в ряді шкіл.*

На підставі всього вищесказаного:

1. Зважаючи на роль трудового виховання в ліквідації розриву між працею фізичною і розумовою, *негайно відновити обов'язковість трудового навчання*, встановивши необхідну для правильної постановки його кількість годин.

2. Зважаючи на все більше зближення між містом і селом, необхідно створити *єдину програму з праці*, підвищивши в програмах з праці для середньої школи, що призначаються для міста, елементи агрономії, а в програмах, що призначаються для села, елементи загальної технології.

3. З метою проведення в життя вказівок Маркса, Енгельса, Леніна, партійної програми і постанов ЦК ВКП(б) від 5. IX 1931 р. і від 25. VIII 1932 р. необхідно:

а) *встановити тісний зв'язок між навчанням праці і вивченням всіх інших дисциплін*, бо без цього праця не може бути осмислена дітьми, дати їм розуміння основ виробництва, необхідний політехнічний кругозір, з одного боку, з другого боку — послаблюється вплив трудового навчання на постановку викладання інших дисциплін, яка виявляється в підвищенні в учнів більшої конкретності в підході до всіх питань, у більш легкому зживанні «словесності» в навчанні;

б) *надати навчанню праці більшої систематичності з точки зору розширення політехнічного кругозору і запасу знань учнів, не допускаючи сповзання на шлях вузькопрофесійного навчання*, що часто має місце і заслоняє собою завдання політехнічного навчання;

в) зважаючи на виховне значення *продуктивної праці*, при якій поставлена мета відіграє організуючу роль — допомагає формуванню характеру і дисципліни,— не допускати підміни продуктивної праці «трудовими процесами» або виробництвом нікому не потрібних предметів, що валяються у підвалах; при виборі продуктивної праці враховувати сили, інтерес і підготовку учнів кожного класу;

г) зважаючи на винятково велике виховне значення *колективної праці*, не зводити трудове навчання до навчання чисто індивідуального, а поступово переходити від найпростіших форм колективної праці до більш складних, навчаючи спільно ставити цілі, зважувати їх реальність, планувати роботу, обліковувати її. Все тісніше зв'язувати колективну працю школярів з навколишнім виробництвом, уникаючи лівацьких загинів, що випускають з уваги особливості дитячого віку і тісний зв'язок праці з навчанням.

4. Негайно приступити до здійснення намічених постановами ЦК від 5. IX 1931 р. і 25. VIII 1932 р. практичних заходів, як-от:

а) *зміцнення зв'язку між школами і підприємствами, радгоспами, МТС і колгоспами* як відносно допомоги школам у справі обладнання майстерень, так і відносно «виділення кваліфікованих робітників і спеціалістів для безпосередньої участі в роботі школи, допомоги педагогам у вивченні виробництва і т. д.»;

б) *запровадити в усіх індустріальних і сільськогосподарських вузах ознайомлення з методами роботи в справі політехнізації школи і постановки виробничотехнічного навчання;*

в) *організувати ознайомлення всіх учителів з основами виробництва на заводах, в радгоспах, в МТС і колгоспах.*

5. На виконання постанов від 5. IX 1931 р. і 25. VIII 1932 р.:

а) *розробити плани екскурсій на підприємства, в колгоспи і радгоспи для різних класів* (причому необхідно уникати професійного звуження мети екскурсій, як ми бачимо це, наприклад, у програмах 1935 р.);

б) *організувати при всіх краєзнавчих музеях політехнічні відділи музеїв;*

в) *підібрати списки дитячої літератури з техніки, про подорожі, про опанування сил і багатств природи;*

г) *організувати кінофільми для висвітлення основних питань політехнізації.*

6. Створити комісію з участю представників Інституту політехнічної праці, інженерів з виробництва і агрономів, стахановців передових підприємств, педагогів — викладачів різних дисциплін, викладачів праці — і доручити їй розробити на основі висловлювань Маркса, Енгельса, Леніна і наявного досвіду:

а) *політехнічний мінімум для початкової школи;*

б) *політехнічний мінімум для середньої школи;*

в) *курси по організації праці для педтехнікумів;*

г) *методи викладання політехнізації в початковій, неповній середній і середній школах.*

7. На основі прийнятих рішень:

а) *переробити програми для початкової і середньої школи;*

б) *створити програми для педтехнікумів і педвузів, де навчання праці зробити обов'язковим;*

в) *розробити методичний посібник по викладанню праці в школі для педагогів, для викладачів праці і спеціалістів;*

г) *розробити стандарти обладнання майстерень;*

д) *форми участі учнів старших класів у роботі на підприємствах, у радгоспах;*

е) *типи викладачів праці, рівень і характер їх загальноосвітньої і трудової підготовки;*

є) *організувати підготовку викладачів з праці і їх перепідготовку.*

ПИТАННЯ, ВИСУНУТЕ ХОДОМ СОЦБУДІВНИЦТВА

В останній час своєї діяльності, наприкінці 1922 і на початку 1923 р., Володимир Ілліч говорив мені не раз про потребу запровадити в школи II ступеня новий предмет — «організацію праці». Це його бажання відображене в його статті «Ложка дьогтю в бочці меду», де він говорить, що в усіх школах II ступеня треба запровадити як підручник книжку Єрманського «Наукова організація праці і система Тейлора». Викладання організації праці якийсь час почало проводитися в 9-х групах, але останнім часом зняте в зв'язку з невизначеністю цього предмета і відсутністю підручника.

Стахановський рух з усією гостротою знову висунув питання про викладання «організації праці». Конче потрібно запровадити його і в школах дорослих підвищеного типу.

Треба негайно приступити до складання підручника, бо без підручника цей курс проходитиметься так-сяк, кожний викладач змушений буде затрачати багато сили на опрацювання предмета та й більшості це буде не під силу. А тим часом у нашій Країні Рад ми маємо багатющий матеріал для організації такого курсу. Які питання він повинен включати?

Опублікований у IV томі «Архіву Маркса і Енгельса» новий рукопис К. Маркса, уривки з якого наведені в «Правде» від 29 лютого 1936 р., дає надзвичайно цінну вказівку, як спланувати цей курс. «Як для окремого індивіда, так і для суспільства всебічність його розвитку,

Його споживання і його діяльності залежить від збереження часу. До економії часу зводиться, кінець кінцем, уся економія. Суспільство також повинно доцільно розподілити свій час, щоб досягти виробництва, яке відповідало б його сукупним потребам, подібно до того, як окрема особа повинна правильно розподіляти свій час, щоб набути знання в належних співвідношеннях або щоб відповідати різним вимогам, які ставляться до її діяльності. Через це економія часу, так само як і планомірний розподіл робочого часу по різних галузях виробництва, залишається першим економічним законом на основі колективного виробництва». Це дуже цінна вказівка.

Курс «організація праці» треба почати з організації *розумової праці окремої людини* — показати, як треба розподіляти час, берегти його. Як розподіляти різні види своєї розумової праці. Про відпочинок треба сказати, про його характер. З'ясувати роль інтересу до виучуваного питання, про те, як готуватися до занять, планувати їх, закріплювати набуті знання, треба сказати про роль систематики, про підбір книг, про підручники, довідники, про обстановку роботи, про технічне обслуговування розумової праці.

Треба навести конкретні приклади про роботу різних учених, громадських діячів. Потім перейти до питання про *колективну розумову працю*, вказати на роль поділу праці, на роль взаємодопомоги, консультації, на вміння узагальнювати колективний досвід, на збереження праці, на способи, які допомагають дружній, економічній роботі колективу. Про *усуспільнення* досвіду розумової праці через пресу, радіо та інше треба сказати.

А потім перейти до результатів величезної роботи *найбільшого колективу — людства*, дати уявлення про те, що таке наука, про основні і прикладні науки і їх роль у досягненнях людства. Особливо важливо спинитися на ролі техніки, яка допомагає економити затрату людських сил, вказати на роль техніки в різних галузях праці, показати її роль в оволодінні силами природи, її багатствами.

Потім перейти до питання про *пов'язання теорії і практики розумової і фізичної праці*, їх взаємозалеж-

ності і взаємодії. Про розрив цих видів праці у класовому суспільстві і об'єднання їх у безкласовому соціалістичному суспільстві.

Після цього треба перейти до *фізичної індивідуальної праці*. Стахановський рух дає особливо багатий матеріал, який показує, що означає економія часу і сил в індивідуальній фізичній праці. Тепер це легко ілюструвати рядом прикладів, усім знайомих, усім близьких.

Питання про *колективну фізичну працю* прекрасно висвітлене в I томі «Капіталу» Маркса, де показано все значення колективної праці. Питання про роль організації колективної праці *в цеху, на фабриці* досить опрацьоване. Можна взяти тепер цілий ряд близьких, зрозумілих, відомих прикладів з життя наших фабрик. Спеціально треба буде спинитися на питанні організації колективної праці *в колгоспі*, показати, яке вирішальне значення вона мала.

Особливо треба буде спинитися на ролі організації праці в *управлінні*, з'ясувати значення обліку і контролю, контролю виконання, роль планування роботи, розподілу роботи, з'ясувати, що таке бюрократизм, як з ним боротися. Треба з'ясувати роль наркоматів.

Нарешті, треба вказати на марнування сил у капіталістичному суспільстві, поставити на весь зріст *питання про планування* роботи держави, як надати плануванню характеру реальності, про залучення до нього мільйонів трудящих, про організацію справи всього соцбудівництва.

Це проект. Його треба обговорити, уточнити. Справа дуже важлива.

ВИБІР ПРОФЕСІЇ

Вільний вибір професії має величезне значення. Коли людина любить ту справу, якою займається, вона може черпати в ній радість, задоволення, виявляти багату ініціативу, підвищувати без втоми напруженість праці.

При кріпацтві вибір професії визначався становістю. Фізична праця була тяжкою долею селянина — це була праця «з-під палки». Фізична праця вважалася прокляттям. Згідно з стародавнім сказанням, бог наклав на першу людину Адама і його потомство вічне прокляття: «В поті чола будеш ти добувати собі шматок хліба». Історія середньовіччя дає надзвичайно яскраву картину тяжкої підневільної праці величезних мас населення.

Французька буржуазна революція розкріпачила маси. Без цього юридичного розкріпачення не міг розвиватися капіталізм. Борцям за революцію того часу здавалося, що настає повне розкріпачення праці. Наприклад, Руссо з особливим завзяттям оспівує свободу вибору професії. Однак, говорячи словами Некрасова, «взамін ланцюгів кріпосних, люди придумали безліч нових», і заміна кріпосного укладу капіталістичним укладом, укладом «найманого рабства», лише для певної, порівняно обмеженої верстви принесла свободу вибору професії.

На зміну становому розчленуванню суспільства прийшло класове розшарування, що заважало вільному вибору професії. За законом кожен був вільний обирати ту професію, яка йому подобалася, а на ділі створено було цілий ряд загороджувальних середостінь. Одним

з найміцніших загороджувальних середостінь була капіталістична система народної освіти. Розвиток техніки, колективна робота на фабриці потребували певного мінімуму грамотності. Ось чому в ряді капіталістичних країн давно вже запроваджена загальна обов'язкова початкова освіта, приправлена отрутою релігії і буржуазної моралі, побудована так, щоб дати викривлене уявлення про минуле і сучасне.

Перейти з початкової школи в середню при цій системі не так уже легко, бо програма початкової школи не примикає до програми середньої школи. Середня школа, озброюючи знаннями, готує людей для державного апарату, для виконання доручень власть імуших. Туди йдуть головним чином діти представників дрібної буржуазії, збіднілого дворянства, торговців дрібного і середнього масштабу, служилого чиновництва, розбагатілих селян та ін.

Існують різні види середньої школи, що дає знання в більш широкому масштабі і готує дітей уже заздалегідь до певної «інтелігентської професії». Середня школа відкривала шлях до так званих «інтелігентських професій». Дрібна буржуазія старалася дати можливість своїм дітям потрапити в середню школу. Середня школа відкривала можливість звільнитися від тяжкої підневільної фізичної праці і «вийти в люди». Середні школи відкривали також шлях до вищих навчальних закладів, що готують спеціалістів більш високої марки, краще оплачуваних. Для майбутніх «капітанів промисловості» і «рульових державного управління» створились особливі, привілейовані школи (ліцеї, середні школи на лоні природи та ін.).

Уся система народної освіти була глибоко продумана з точки зору зміцнення капіталістичного ладу. Свобода вибору професії була дуже проблематична. Під час імперіалістичної війни в педагогічній пресі Німеччини особливо гаряче обговорювалося питання про висунення найбільш талановитих, найбільш здібних. Але суть питання була не в тому, щоб дати можливість кожному розгорнути всі свої сили і здібності, а в тому, як відібрати і поставити на службу капіталові найбільш талановитих, як їх поставити на охорону капіталістичної системи, зробити слугами експлуататорів.

Радянська влада у спадщину від царизму дістала таку ж капіталістичну систему освіти, тільки здобрену спадщиною кріпосного права, спадщиною загальної темряви і безправ'я.

Радянська влада з перших же кроків почала ламати класові середостіння, перебудувала всю систему народної освіти, стараючись усіма шляхами озброювати робітників знаннями, відбираючи з усієї суми знань те, що було найістотнішим для культурного зростання мас.

Створено було єдину трудову школу, з програми школи було викинуто старі нісенітниці, організовано було робітфаки, для робітників і селян було дано різноманітні пільги при прийомі до середніх і вищих навчальних закладів. Перебудова всієї системи народної освіти на нових началах здійснювалась у вогні громадянської війни, у вогні корінної перебудови всього суспільного укладу. І зрозуміло, як важко було іноді добитися найпростіших речей, зрозуміло, як важко було здійснити навіть загальну початкову освіту. Культурний фронт весь час був фронтом боротьби. Історія народної освіти за 20 років існування Радянської влади розповідь докладно про цю боротьбу.

Тепер обличчя нашої країни невпізнано змінилось. Розвиток великої промисловості, колективізація сільського господарства, механізація його — все це створило базу для зближення між містом і селом, розширився горизонт людей, зростає свідомість людей. Багатограннішим стало життя людей, посилено йде — викликається розвитком техніки й науки — все зростаючий зв'язок між працею фізичною і розумовою, зламано старі перегородки, що заступали масам шлях до знання.

Тепер в СРСР створено вже основні передумови для вільного вибору професії. Це не означає, однак, що хоч в якій-небудь мірі може бути ослаблена пильність на фронті культури.

Ми ні на хвилину не можемо забути, якою величезною перешкодою для вільного вибору професії є перешкоди неписьменності і малописьменності.

Ми ні на хвилину не можемо забути про необхідність з ранніх років ширити шляхом шкільної і поза-шкільної роботи загальноосвітньої і політехнічної кругозір нашого підростаючого покоління, пам'ятаючи, що

вузькість загальноосвітнього і політехнічного кругозору обмежує свободу вибору професії, робить цей вибір випадковим.

Ми повинні продовжувати ламати приховані залишки всіляких перегоронок між початковою, середньою і вищою школою, вдивляючись у зміст програм, у перевантаження їх непотрібними дрібницями, що затемнюють суть основ наук, повинні боротися за тісний зв'язок теорії з практикою.

Ми повинні боротися з пережитками старого погляду на фізичну працю як на щось таке, на що приречені прокляттям божим мільйони людей. Повинні боротися з намаганням що б то не стало потрапити у вуз, «вийти в люди», в інженери. В цьому намаганні іноді відбивається старий погляд на людей «від верстата», погляд зверху вниз на людей, зайнятих фізичною працею. Стахановський рух допоможе швидкому зжиттю цього передсуду.

Ми повинні всіляко зміцнювати здоров'я наших дітей, дбаючи про їх харчування, сон, перебування на свіжому повітрі, повинні турбуватися про їх загальний фізичний розвиток, про розвиток у них зорової, слухової пам'яті, основних трудових навичок.

При пануванні ремесла, кустарних промислів вибір професії звичайно визначався професією батьків. Тоді якість праці визначали навички. Щоб набути цих навичок, треба було починати працювати з ранніх років. Ранній вибір професії був тоді узвичаєний. По суті справи в ремеслі величезну роль відігравали навички вузькотехнічного характеру. Їх доводилося набувати роками, при пануванні ремесла через це учнівство тривало дуже довго, починалося тренування з ранніх років. Типовим для ремесла, для кустарних промислів був ранній вибір професії, вірніше сказати — ніякого вибору професії не було. Професію дітей визначали батьки.

Сучасна техніка внесла корінну зміну в характер учнівства. Тепер від того, хто готується до тієї чи іншої професії, вимагається вже не вузькотехнічне тренування, а вміння поводитися з верстатом, організувати найбільш продуктивно роботу свого верстата, загальна обізнаність з виробництвом в цілому. Не випадковість, що дуже багато молодих стахановців вийшли з шкіл ФЗУ.

Наші загальноосвітні школи повинні озброїти учнів загальними трудовими навичками, яких вимагає сучасна техніка, і тим відкрити їм доступ до цілого ряду професій. Поспішати з вибором професії не слід: це означає зв'язувати свободу вибору професії. Проти раннього вибору професії дуже сильно застерігав Ленін.

Є цілий ряд професій, які потребують спеціальних властивостей: гостроти слуху, зору, особливого розвитку сприймання дотиком, особливого тренування нервових центрів та ін. Цими питаннями займається особлива наука — психотехніка. Вона має дуже велике значення для відбору найбільш пристосованих людей для цілого ряду професій. Вона може запобігти рядові помилок при виборі професії людей. Проте було б смішно все зводити до психотехніки. Це допоміжна наука. Основне, що визначає вибір професії, — це суспільний уклад. Лише соціалістичний уклад забезпечує найбільш вільний вибір професії найширшим масам населення.

На закінчення кілька слів про обдарованих дітей. І обдарована дитина, як усяка інша, повинна мати право на загальну освіту. Ми повинні забезпечити їй можливість всебічного розвитку в звичайній радянській школі, пам'ятаючи, що раннє замикання в спеціальність обмежить для дитини в майбутньому можливість широкого застосування своїх здібностей. Візьмемо приклад. У дитини чудова зорова пам'ять. Вона прекрасно малює. Її з ранніх років віддають у профшколу, де вона вивчає техніку малювання, а кругозору її ніхто не розширює, комуністичного підходу до явищ не виховує, справжнього комуніста, громадського працівника-колективіста з неї не вирощує ніхто. І ось виростає талановитий малювальник — кошика з фруктами малює чудово, а відобразити щось таке, що змальовувало б особливості сучасного соціалістичного укладу, просто, без вигадок, але так, щоб малюнок говорив яскравіше від слів, не вміє.

Треба, щоб і загальноосвітня школа, і профшкола вирощували з неї комуніста, тоді тільки зможе вона посправжньому використати свій талант.

ЩО ХОТИЛОСЯ Б ЗНАТИ ПРО ПОСТАНОВКУ ПРАЦІ В ДИТБУДИНКУ

Питання про постановку праці в дитбудинку не можна брати поза висвітленням питання про навчання і життя дитбудинку.

Такі твори, як «Болшевська комуна» і «Педагогічна поема», красномовно говорять про це.

Щоб судити про те, чи правильно поставлено трудове навчання в дитбудинку, треба знати, що це за дитбудинок, скільки в ньому дітей, скільки дівчаток, хлопчиків, де діти навчаються: в дитбудинку чи в найближчій школі; чи в усіх дітей, які починають навчатись праці, є знання в обсязі чотирирічки; чи всі набувають знань в обсязі 5, 6, 7-ї груп. Якщо діти навчаються в загальній неповній середній школі, то чи всі навчаються, чи тільки частина? Чи є там викладання праці? Як воно там поставлене? Чи навчаються діти з дитбудинку праці в загальній школі? Наскільки тісний зв'язок школи з дитбудинком, в чому він виявляється?

Потім треба знати виробниче оточення дитбудинку: чим займається навколишнє населення, чи є поблизу фабрики, заводи, які, чи населення зайняте кустарними промислами, якими, чи зайняте хліборобством, городництвом, тваринництвом та ін. З якими організаціями зв'язаний дитбудинок: з фабзавкомми або профспілками найближчих заводів, з колгоспами, радгоспами, з промкооперацією і т. д. і т. п., у чому цей зв'язок виявляється? Як зв'язаний дитбудинок з сільрадою або міськрадою? Питання треба ставити не тільки про матеріальну допомогу, але й про допомогу шляхом кваліфікованої оцінки постановки викладання праці.

Яка цільова настанова навчання праці в дитбудинку? Куди дітей готують? Для якого виробництва? Які саме професійні знання дають?

Куди йдуть діти з дитбудинків? На яку роботу? Як розцінюють їх підготовку ті підприємства, куди вони потрапляють? Як влаштовують дітей, на яку роботу?

Нарешті, важлива постановка трудового навчання. Чого навчають у V, VI, VII класі? Як поступово нагромаджуються у дітей трудові навички? У свій час ЦІП дуже добре показував те, як набуваються ті чи інші навички, як та чи інша навичка має бути пов'язана з малюванням, кресленням, з тими чи іншими видами фізкультурних вправ. Ми знаємо, що в більшості дитбудинків праця, якої навчають, має кустарно-ремісницький характер. Тут навички мають винятково велике значення. Важливо усвідомити те, чи навички, що їх дають у дитбудинку, потрібні тільки для даної вузької професії, чи ті навички будуть корисними і в ряді інших професій? Чи під силу дітям дана праця, дана професія?

Нарешті, як поставлено в дитбудинках саме викладання? Як стоїть справа з майстернями? Що це — навчальні чи виробничі майстерні? Якщо виробничі, то як складають виробничі плани? З ким укладають договори? Чи враховують ці договори сили дітей, чи немає перевантаження, поспіху, зайвого, недопустимого при навчанні і особливо при навчанні від 11 до 14 років напруження? Як стоїть справа із забезпеченням сировиною? Як оцінюють результати праці педагога, викладачі праці, самі діти, сусідня школа, замовці, промкооперація, найближчі ФЗУ і профшколи, найближчі підприємства? Колгоспи, радгоспи?

Які вони вносять пропозиції? Які дитбудинки провадять аналогічну роботу? Яка відмінність в їх роботі?

На всі ці питання, на жаль, не дає відповідей виставка робіт з праці вихованців дитбудинків, організована в Політехнічному музеї.

Очевидно, над цим треба ще працювати і працювати.

ΔΟΔΑΤΟΚ

В. І. ЛЕНІН

ПРО ПОЛІТЕХНІЧНУ ОСВІТУ
ЗАМІТКИ НА ТЕЗИ НАДІЇ КОСТЯНТИНІВНИ

(Приватно. Чернетка. Не оголошувати.

Я ще раз і два обдумаю це).

Не можна так писати про політехнічну освіту: виходить абстрактно, для далекого майбутнього, *не береться до уваги* насущна, теперішня, сумна дійсність.

Треба

1) додати 1 або 2 тези про *принципiальне* значення політехнічної освіти

{ за Марксом
за нашою програмою РКП }

2) Сказати ясно, що ні в якому разі ми не можемо відмовитися від принципу і від здійснення негайно *в міру можливості* освіти саме політехнічної.

17-ту тезу *геть*.

Про другий ступінь (12—17) сказати:

Надто тяжке господарське становище республіки вимагає в даний час безумовно і негайно

злиття * 2-го ступеня з профтехшколами,

перетворення * 2-го ступеня у профтехшколи, але разом з тим, *щоб не було перетворення у ремісництво*, треба встановити такі точні правила:

1) уникати ранньої спеціалізації; розробити інструкцію про це.

2) розширити в *усіх* профтехшколах *загальноосвітні* предмети.

* (Виправити: зливати не весь 2-й ступінь, а з 13, 14 років, за *вказівкою і рішенням педагогів*.)

Скласти програму по роках:

(Коли таких програм ще немає, то повісити Луначарського)

{	комунізм	географія
	історія взагалі	література
	» революцій	і т. д.

» революції 1917 р.

3) *безумовним* завданням поставити *негайний* перехід до *політехнічної* освіти або, вірніше, негайне здійснення ряду доступних зараз же *кроків до політехнічної освіти*, як-от:

спільно
з Гоелро

а) відвідування електричної станції, найближчої, і ряд лекцій з дослідями на ній; *ряд практичних робіт*, які тільки можливі з електрикою; розробити негайно детальні програми (на 1 відвідання;

на курс в 5, 10 лекцій; в 1, 2 місяці і т. д.),

б) теж — *кожний пристойно* поставлений *радгосп*,

в) теж — *кожний пристойно* поставлений *завод*,

г) мобілізація (для лекцій з електрики і політехнічної освіти, керівництва практичними заняттями, поїздок та ін.) *всіх* інженерів, агрономів, всіх, що закінчили університет по фізико-математичному факультету,

д) влаштування маленьких музеїв з політехнічної освіти, поїздів, пароплавів та ін.

Це — архіважливо. Ми злидарі. Нам потрібні столяри, слюсарі, *негайно*. *Безумовно*. **Всі** повинні стати столярами, слюсарями та ін., *але* з таким-то додатком загальноосвітнього і політехнічного мінімуму.

Завдання шкіл 2-го ступеня (вірніше: вищих класів 2-го ступеня) (12—17): дати цілком обізнаного з своєю справою, цілком здатного стати майстром і практично підготовленого до цього

столяра,
тесляра,

слюсаря і т. п.,
з тим однак, щоб цей «ремісник» мав
широку загальну освіту (знав мінімум основи таких і
таких наук; вказати точно, яких);

був комуністом (точно вказати, що́ повинен знати);
мав політехнічний кругозір і основи
(початки) політехнічної освіти,

(Гринько, як а саме:
видно, пере- (аа) основні поняття про електрику
собачив до (точно визначити, які),
безглуздя, за- (бб) про застосування електрики до
перечуючи механічної промисловості,
політехнічну (вв) -»- теж до хімічної,
освіту (може, (гг) теж про план електрифікації
частково і РСФРР,
О. Ю. Шмідт). (дд) відвідав не менш як 1—3 рази
Виправи- електричну станцію, завод, рад-
ти це). госп,
(ее) знав такі-то основи агрономії
і т. д.
Розробити детально мінімум
знань.

Написано в кінці 1920 р.
Вперше надруковано в 1929 р.
в журналі
«На Путиях к Новой школе» № 2

Друкується за 4-м вид.
Творів В. І. Леніна, т. 36,
стор. 483—485.

ПРИМІТКИ
і
ПОКАЖЧИКИ

ПРИМІТКИ

У цей том Педагогічних творів Н. К. Крупської ввійшли найбільш значні її праці про трудове виховання і політехнічну освіту, написані після Великої Жовтневої соціалістичної революції. (Дореволюційні праці див. у першому томі).

Розглядаючи політехнічну освіту і трудове виховання як складові частини комуністичного виховання, Н. К. Крупська відводила їм значне місце майже в усіх своїх друківаних творах і усних виступах про виховання і навчання, тому висвітлення цих питань читач знайде також і в попередніх і в наступних томах цього видання (див. предметно-тематичний покажчик до кожного тома).

Матеріал у томі розташований в хронологічному порядку.

*

1917—1920

ДО КОМІСАРІАТУ ПРАЦІ

(Проект декрету)

(стор. 7)

Вперше опубліковано в збірнику: Н. К. Крупская, Вопросы народного образования, М.—Пг., вид-во «Коммунист», 1918 р. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Лист надісланий 30 листопада 1918 р. до Народного Комісаріату праці, де розроблявся проект декрету про дитячу працю (див. також у цьому томі статті: «Буква закону», «До питання про скасування дитячої праці», «Пройдений шлях»).

Статті з питань юнацького руху, праці і освіти робітничої молоді, написані Н. К. Крупською до Жовтневої революції, вміщені в I-му томі цього зібрання творів.

БУКВА ЗАКОНУ

(стор. 9)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 17 від 5 лютого 1918 р. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Стаття була написана в зв'язку з виданням Народним Комісаріатом праці закону про заборону праці дітей і підлітків до 16 років і викривала ряд хиб у практичному проведенні його в життя.

ДО ПИТАННЯ ПРО СКАСУВАННЯ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ

(стор. 13)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 30 від 20 лютого 1918 р. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Див. попередні статті і примітки до них.

ЗАВДАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВИТИ

(стор. 18)

Вперше опубліковано в газ. «Народное просвещение» (додаток до газ. «Известия ВЦИК»), 1918, № 12. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ПОЄДНАННЯ НАВЧАННЯ З ПРОДУКТИВНОЮ ПРАЦЕЮ В ЄДИНІЙ ТРУДОВІЙ ШКОЛІ

(стор. 23)

Вперше опубліковано в журн. «Народное просвещение», щотижневик Наркомосу, 1919, № 32. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ПРОЕКТ ШКОЛИ НА БОНДЮЗЬКОМУ ХІМІЧНОМУ ЗАВОДІ

(стор. 28)

Вперше опубліковано в журн. «Народное просвещение», щотижневик Наркомосу, 1919, № 53. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

В журн. «Народное просвещение» стаття закінчувалася такими словами: «Мета цієї замітки — підкреслити деякі предмети II ступеня, яким треба відвести особливе місце, висунути на перший план. Справа місцевого вчителства — скласти вже конкретну програму для школи II ступеня, взявши до уваги всі обставини. Одно треба пам'ятати: без допомоги робітників, без професійних спілок і т. п. правильно не може бути поставлена і проведена в життя програма школи II ступеня».

ПОЛІТЕХНІЧНА ШКОЛА

(стор. 31)

Один з варіантів тез Н. К. Крупської, написаних у зв'язку з підготовкою доповіді до I партійної наради в справі народної освіти (31 грудня 1920 р. — 4 січня 1921 р.). Опубліковано в журн. «Народное образование», 1957, № 1. Друкується за рукописом, що зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму (ф. 12, оп. 3., од. зб. 5, арк. 39—41).

Див. також примітку до наступної статті.

ТЕЗИ ПРО ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ

(стор. 35)

Один з варіантів тез доповіді Н. К. Крупської до I партійної наради в справі народної освіти. Тези зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої революції (ф. 2306, оп. 2, од. зб. 706, арк. 277—279; надруковані на шапірографі). Опубліковано в книзі: Я. Ряпло, Проблема професіоналізму і політехнізму в советській школьній системі, Харьков, 1929, а також в журн. «Политехническое обучение», 1958, № 3. Друкується за архівним джерелом.

На цій нараді Н. К. Крупська повинна була виступити з доповіддю про політехнічну освіту, але через її хворобу доповідь не відбулася. На тези Надії Костянтинівни (оригінал тез досі не знайдено) В. І. Ленін зробив свої замітки (В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 483—485), які вперше були опубліковані Н. К. Крупською в 1929 р. в журн. «На путях к новой школе», № 2 (див. стор. 522—523 і 571—573 цього тома).

1921—1930

ПРО ЗАВОДСЬКЕ УЧНІВСТВО

(стор. 41)

Вперше опубліковано в журн. «Юный коммунист», 1921, № 1—2. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ПРО ЖІНОЧУ ПРОФЕСІЙНУ ОСВІТУ

(стор. 45)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 44 від 27 лютого 1921 р. Друкується за вказаним джерелом.

ПРО НАКАЗ ІХ З'ЇЗДУ РАД

(стор. 47)

Опубліковано в Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934, в якому стаття віднесена автором до 1921—1922 рр. Судячи по змісту, можна припустити, що стаття була написана пізніше.

Завдання, поставлені перед Наркомосом ІХ Всеросійським з'їздом Рад, раніше були висунуті В. І. Леніним в його «Замітках на тези Надії Костянтинівни», в статті «Про роботу Наркомосу» і «Директивах ЦК комуністам — працівникам Наркомосу».

АНКЕТА ДЛЯ ЗБИРАННЯ МАТЕРІАЛІВ У ШКОЛІ І І ІІ СТУПЕНЯ В ПРОМИСЛОВОМУ РАЙОНІ

(стор. 49)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1922, № 2. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Анкета була запропонована в зв'язку з розробкою шкільних програм у науково-педагогічній секції Державної вченої ради (ДВР).

РЕЦЕНЗІЯ

Б. Жаворонков. *От мотыги к трактору*. Нарис з історії землеробської культури, вид-во «Работник просвещения», М., 1922

(стор. 52)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1922, № 2. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

РЕЦЕНЗІЯ

А. Архипов. *Опыт построения трудовой школы* (теория и практика). Школа-коммуна в селі Винодельному, вид-во Ставропольського губвно, Ставрополь, 1922

(стор. 54)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1922, № 2. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

РЕЦЕНЗІЯ

Наш труд. Щомісячний журнал Ярославського губернського відділу народної освіти і губернської спілки працівників освіти. Жовтень, Губернський видавничий відділ

(стор. 63)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1922, № 3. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ДО З'ЇЗДУ ШКІЛ РОБІТНИКІВ-ПІДЛІТКІВ

(стор. 65)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 215 від 24 вересня 1922 р. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Школи робітників-підлітків виникли в 1918 р. і були попередниками шкіл ФЗУ. Перший з'їзд шкіл робітників-підлітків відбувся 25—29 вересня 1922 р. На з'їзді обговорювались питання організації занять у школах ФЗУ, які виникали при підприємствах для підготовки кваліфікованих робітників з 1920 р.

ТРУДОВА ШКОЛА І НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ

(стор. 68)

Вперше опубліковано в журн. «Время», 1923, № 2. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕОРГАНІЗАЦІЮ ВУЗІВ
(стор. 72)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 146 від 3 червня 1923 р.
Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ЗАГАЛЬНА І ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА
(стор. 76)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1923 р.,
№ 7—8. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л.,
Учпедгиз, 1934.

ВУЗ — НАВЧАЛЬНИЙ ПЛЮС ВИРОБНИЧИЙ ЗАКЛАД
(Уривок з листа)
(стор. 84)

Під заголовком «Уривок з листа» стаття надрукована в збірнику
«Трудовая политехническая школа и производственная пропаганда»,
М., Гиз., 1929. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской,
т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ВУЗІВЦІ І ВИРОБНИЦТВО
(стор. 86)

Вперше опубліковано в журн. «Юный коммунист», 1924, № 2.
Друкується за вказаним джерелом.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧЕРВОНИХ СПЕЦІВ
(стор. 88)

Вперше опубліковано в журн. «Красная молодежь», 1924, № 4.
Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз,
1934.

В ряді збірників досі неправильно вказувались джерело і рік
першої публікації статті.

ПРО ОДНУ КНИЖКУ

Сборник материалов Гомельских губзрнских курсов по переподготовке сельских школьных работников в г. Новозыбкове. 15 липня—15 серпня 1924 р.
За ред. К. Є. Бендрикова і Л. Є. Раскіна
(стор. 91)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1924,
№ 9. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ПОЛІТЕХНІЧНА ШКОЛА І ДОСЯГНЕННЯ ЦІПУ
(стор. 94)

Де вперше була опублікована стаття, встановити не вдалося.
Публікувалась у збірниках: Н. К. Крупская, На третьем фронте,
ч. I, М., 1927; Трудовая политехническая школа и производствен-

ная пропаганда, М., Гиз, 1929. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ЦІП — Центральний інститут праці, організований з ініціативи профспілок у 1920 р. в Москві при ВЦРПС. В завдання інституту входили розробка і практичне впровадження в промисловість прогресивних методів організації праці і підготовка кадрів для виробництва. Інститут спеціалізувався у вивченні окремих трудових операцій, переважно в металопромисловості.

Позитивно оцінюючи деякі моменти в роботі ЦІПу (наприклад, аналіз робочих рухів, послідовність у навчанні трудових операцій), Н. К. Крупська гостро критикувала ЦІП і його керівника О. К. Гастева за повний відрив навчання трудових навичок від загальноосвітньої і політехнічної підготовки (див. у цьому томі статтю «До питання про підготовку робочої сили», Доповідь на засіданні пленуму I сесії ДВР та ін.).

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІДГОТОВКУ КВАЛІФІКОВАНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ

(стор. 96)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 201 від 4 березня 1925 р. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

На цю тему Н. К. Крупська написала також статті в 1927 і 1928 рр. (див. стор. 154, 172 цього тома).

ВИБІР ПРОФЕСІЇ

(стор. 100)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1925, № 4. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Під тією ж назвою Н. К. Крупська написала статті в 1932 і 1936 р. (див. стор. 483, 561 цього тома).

ІЗ СТАТТІ «ЗАВДАННЯ, ЩО СТОЯТЬ ПЕРЕД НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЮ СЕКЦІЄЮ ДВР У ЦЬОМУ РОЦІ»

(стор. 103)

Стаття вперше була опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1925, № 5. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934. (Текст статті був скорочений автором при підготовці вказаного тома до видання.)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОСТАНОВКУ НАВЧАННЯ ПРАЦІ В ДИТБУДИНКУ

(стор. 106)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 1. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ПРОФТЕХНІЧНА ШКОЛА І СЕЛО

(стор. 111)

Доповідь на конференції профшкіл. Вперше опублікована в журн. «Народное просвещение», 1926, № 3. Друкується за вказаним джерелом.

ПРОФШКОЛИ ДЛЯ ДЕРЕВООБРОБНИКІВ У НІМЕЧЧИНІ

(стор. 116)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 3. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

В журн. «На путях к новой школе» Н. К. Крупська робить таку примітку до статті:

«Безперечно, що велика промисловість дуже довгий час не буде ще спроможна задовольняти всіх потреб ринку, особливо ринку селянського. Ось чому останнім часом Радянський уряд захоочує розвиток кустарних промислів, надаючи кустарям ряд пільг, кредит і т. п. Безперечно, що в дальшому Радянський уряд почне вживати ряд заходів, що спрямовуватимуть кустарні промисли в належне русло, раціоналізуватимуть ці промисли. Одним з таких заходів буде влаштування ряду профшкіл. Наведений вище опис профшкіл деревообробників у Німеччині проливає світло на деякі сторони цієї справи».

ПРО РОБОТУ ДИТГУРТКІВ

(стор. 124)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 4. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Відмічаючи вміле використання бойскаутськими організаціями різних форм і методів роботи, що відповідають віковим особливостям дітей, Н. К. Крупська викривала буржуазну суть бойскаутизму, його прагнення цілком заволодіти психікою дитини, прийняти її буржуазною ідеологією. (Найбільш повне висвітлення це питання дістало в працях Н. К. Крупської, що ввійшли в т. 5-й цього видання).

МАЙСТЕРНІ ПРИ ДИТБУДИНКАХ

(Анкета)

(стор. 128)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 4. Друкується за вказаним джерелом.

Анкета складена Н. К. Крупською в зв'язку з роботою науково-педагогічної секції ДВР над програмами з праці для дитячих будинків.

ДО СТАТТІ «СПРОБА АНАЛІЗУ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ»

(стор. 130)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 5—6. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934. Стаття А. С. Шастова «Спроба аналізу дитячої праці» була вміщена в тому самому номері журналу.

У цій і в ряді інших своїх статей Н. К. Крупська питання про методику навчання зв'язувала з розробленням проблем вікового розвитку дітей. Педологію розглядала вона як галузь педагогічної науки, яка покликана розробляти саме ці питання. В ряді своїх виступів вона вказувала на помилки тих радянських вчених, які некритично запозичали ідеї і методи буржуазної педології і виступали з антинауковими поглядами на роль спадковості і середовища в розвитку дитини (див., наприклад, у 2-му томі цього зібрання творів статтю «До питання про морально-дефективних дітей», у 3-му томі — статті: «Про завдання шкільного кіно», «Який нам потрібен підручник», «Методичні замітки» та ін.).

РЕЦЕНЗІЯ

Массовые школьные экскурсии. Ленінград—Волховбуд—Урал—Волга—Крим—Кавказ. За ред. А. Закса. Вид-во «Работник просвещения», М., 1926 (стор. 133)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 10. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

СЕМИРІЧКА НА ФАБРИЦІ

(стор. 136)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1926, № 10. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ДО СКЛАДАННЯ ПРОГРАМ З ПРАЦІ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

(стор. 141)

Записки І. Г. Розанову в зв'язку з роботою по складанню програм з праці для початкової школи. Публікується вперше за рукописом, що зберігається в І. Г. Розанова.

ПРОМОВА НА ВСЕСОЮЗНИЙ НАРАДІ ШКІЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

2 ЛИПНЯ 1927 р.

(стор. 143)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1927, № 9. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. III, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

В останньому джерелі автором опущені початок і кінець промови.

Початок промови: «Про шкільне питання я доповіді робити не збиралась. Я просто хотіла вітати вас і висловити кілька міркувань у зв'язку з обговорюваням вами на конференції питанням про школу ФЗУ. Можливо, все те, що я говоритиму, вам добре

відоме. Але на ці питання з особливою настійністю вказує тепер життя, і тому корисно ще раз на них спинитися».

Кінець промови: «Мене запитують у записці, чи можна будувати ФЗУ концентрично, з тим щоб перший концентр давав масового робітника. Що під масовим робітником розуміти? Якщо під масовим робітником розуміти «навченого» робітника, то, по-перше, ми не зацікавлені в тому, щоб на все життя його при цій роботі залишити. По-друге, не потрібні роки для того, щоб його цього вчити, а, по-моєму, важливо йому давати таку підготовку, яка виводила б його з цієї роботи, тому що на таку роботу завжди можна знайти робітників; треба, щоб для фабзавучника вона була тимчасовою, а не постійною, треба всім дітям-фабзавучникам давати кваліфікацію, щось більше, ніж проста навичка обслуговування машини».

ПРО ПІДГОТОВКУ КВАЛІФІКОВАНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ

(стор. 154)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 202 від 6 вересня 1927 р. Друкується за вказаним джерелом.

Див. також у цьому томі статтю 1925 р. під тією самою назвою і статтю «До питання про підготовку робочої сили» (1928).

ДО РОЗДІЛУ ПРО ПЕСТАЛОЦІ

(стор. 159)

Друкується за машинописною копією, що зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму (ф. 12, оп. 3, од. зб. 3, ч. I, арк. 326—329).

Написано до 100-річчя з дня смерті Г. Песталоцці на просьбу редакції журналу «Аф ді вегн цу дер найер шул» («На путях к новій школі»). Стаття була перекладена на єврейську мову і вміщена в 6-му номері вказаного журналу за 1927 р. У журналі одночасно було надруковано розділ «Песталоцці» з роботи Н. К. Крупської «Народна освіта і демократія».

ПРО НОВИЙ ТИП РОБІТНИКА

(стор. 163)

З промови, виголошеної на засіданні Колегії Наркомосу 21 лютого 1928 р. Друкується за журн. «Жизнь рабочей школы», 1928, № 3.

На засіданні прийнято систему шкіл ФЗУ, що була запропонована відділом робітничої освіти Наркомосу і містила в собі три типи шкіл ФЗУ: призначених для підготовки робітників масових кваліфікацій, робітників середньої кваліфікації і робітників високої кваліфікації.

ГАНЕВНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ

(стор. 166)

Вперше опубліковано в журн. «О наших детях», 1928, № 2—3. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ПРО КОЛЕКТИВНУ ПРАЦЮ ДІТЕЙ

(стор. 169)

Вперше опубліковано в журн. «О наших детях», 1928, № 2—3. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІДГОТОВКУ РОБОЧОЇ СИЛИ

(стор. 172)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 232 від 5 жовтня 1928 р. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

НЕОБХІДНІ НАВИЧКИ

(стор. 178)

Записка І. Г. Розанову про примірний зміст навчання навичок з домоводства в школі І ступеня. Друкується за рукописом, що зберігається в І. Г. Розанова (див. фотокопію рукопису на стор. 179 цього тома).

У збірниках Н. К. Крупської, що видавалися раніше, в тексті даної статті допущено ряд неточностей.

ПРО ПОЛІТЕХНІЧНУ ОСВІТУ

(стор. 181)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1929, № 2. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Частково текст даної статті ввійшов у брошуру: Н. К. Крупская, Школа жизни, М., Вид-во «Молодая гвардия», 1930 (див. т. 5-й цього зібрання творів).

ПРО ПОЛІТЕХНІЗМ

(стор. 188)

Тези до доповіді Н. К. Крупської на І сесії ДВР (травень 1929 р.). Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ДОПОВІДЬ НА ЗАСІДАННІ ПЛЕНУМУ І СЕСІЇ ДВР

(стор. 192)

Доповідь відбулася 9 травня 1929 р. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Під назвою «Проблема політехнічної освіти» доповідь була надрукована в журн. «На путях к новой школе», 1929, № 4—5, і під назвою «Про політехнізм» — у журн. «Революция и культура», 1929, № 11.

Сесія схвалила основні положення тез Н. К. Крупської і доручила президії ДВР організувати комісію з широким залученням до

її роботи представників радянської громадськості для розроблення ряду директивних вказівок і практичних заходів по проведенню в життя основ політехнічної освіти.

ШКОЛА-СЕМИРІЧКА ПРИ ВИРОБНИЦТВІ

(стор. 207)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1929, № 7—8. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ПРО ВИБІР ПРОФЕСІЇ

(стор. 213)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1929, № 12, в зв'язку з статтею І. М. Соловйова «Вивчення професійних інтересів німецьких школярів» (надрукована в тому самому номері журналу). Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Стаття І. М. Соловйова, за словами Н. К. Крупської, мала «на меті почати обговорення цього питання на сторінках журналу «На путях к новой школе».

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОГРАМ З ПРАЦІ

(стор. 215)

Зауваження були дані Н. К. Крупською в зв'язку з роботою науково-педагогічної секції ДВР по складанню шкільних програм з праці. Друкується за рукописом, що зберігається в І. Г. Розанова.

ПРО ПРАЦЮ ПІДЛІТКІВ

(стор. 217)

Вперше опубліковано в журн. «О наших детях», 1930, № 3. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ВИСТУП НА КОЛЕГІЇ НАРКОМОСУ В ПИТАННІ ПРО ПОСТАНОВКУ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ ПО ПОЛІТЕХНІЧНОМУ ВИХОВАННЮ

(стор. 219)

Публікується вперше за машинописною копією стенограми, що зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму (ф. 12, оп. 3, од. зб. 6, арк. 347—491).

Виступ Н. К. Крупської відбувся 3 березня 1930 р. по доповіді І. Г. Розанова. В рішенні «Про стан дослідницької роботи в галузі дитячої політехнічної праці» колегія констатувала недостатній зв'язок роботи науково-дослідницьких педагогічних інститутів по розв'язанню практичних завдань, що стоять перед Головоцвухом, відсутність практичних результатів у роботі інститутів у галузі політехнізму та ін.

ПОЛІТЕХНІЗМ ПРИ ТЕПЕРІШНЬОМУ СТАНІ ТЕХНІКИ

(стор. 222)

З виступу Н. К. Крупської на II партнаradі в справі народної освіти в дебатах на доповідь М. О. Скрипника. Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1930, № 6. Друкується за вказаним джерелом.

II партнаrada в справі народної освіти відбувалася 26—30 квітня 1930 р. На нараді обговорювалося питання про систему народної освіти. Н. К. Крупська на цій нараді виступила з доповіддю «Нові методи і єдиний план роботи» (див. т. 7-й цього видання).

КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

(стор. 230)

Доповідь на III з'їзді по охороні дитинства 26 травня 1930 р. Вперше опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1930, № 7. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

РІЗНИЦЯ МІЖ ПРОФЕСІЙНОЮ І ПОЛІТЕХНІЧНОЮ ОСВІТОЮ

(стор. 243)

Вперше опубліковано в журн. «О наших детях», 1930, № 5. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ДИТЯЧА ПРАЦЯ В КОЛГОСПІ

(стор. 246)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1930, № 4—5. Друкується за вказаним джерелом.

ОДНО З НАЙВАЖЛИВИШИХ ЧЕРГОВИХ ЗАВДАНЬ

(стор. 252)

Вперше опубліковано в газ. «Правда» № 201 від 23 липня 1930 р. Друкується за вказаним джерелом.

Стаття написана до I Всеросійського з'їзду в справі політехнічної освіти. Див. також у цьому томі статтю «Школа повинна стати політехнічною» і промову Н. К. Крупської на з'їзді: «Реконструкція народного господарства і політехнічна освіта».

ШКОЛА ПОВИННА СТАТИ ПОЛІТЕХНІЧНОЮ

(стор. 256)

Вперше стаття опублікована під назвою «До політехнічного з'їзду» в журн. «Политехнический труд в школе», 1930, № 7—8, і в тому самому році видана окремою брошурою: Н. К. Крупская, Школа должна стать политехнической, М., Гиз, 1930. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

РЕКОНСТРУКЦІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА І ПОЛІТЕХНІЧНА ОСВІТА

(стор. 260)

Промова на відкритті політехнічного з'їзду, доповідь і заключне слово. Друкуються за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934. Видані також окремою брошурою під назвою «I Всероссийский съезд по политехническому образованию», М., вид. НКО РРФСР, 1931.

Скликання I Всеросійського з'їзду в справі політехнічної освіти спочатку було намічене на 15 травня, потім — на 28 червня 1930 р. З'їзд відбувся в Москві, в Палаці праці, 10—12 серпня 1930 р. Головою його одногослосно була обрана Н. К. Крупська. Головним завданням з'їзду було розроблення конкретних заходів у галузі політехнізації шкіл відповідно до директив XVI партз'їзду про підготовку кадрів і постанов II партнаради з питань народної освіти.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТЕХНІЗАЦІЮ ШКОЛИ

(стор. 294)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1930, № 8—9. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ПОЛІТЕХНІЧНА ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ

(стор. 298)

Доповідь у Товаристві педагогів-марксистів. Вперше опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1930, № 10—12. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ДАТИ ПОЛІТЕХНІЧНУ ОСВІТУ ПЕДАГОГАМ

(стор. 314)

Вперше опубліковано в порядку обговорення в газ. «За коммунистическое просвещение» № 138 від 23 жовтня 1930 р. Друкується за вказаним джерелом.

ПОЛІТЕХНІЗМ У СИСТЕМІ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

(стор. 316)

Доповідь у Центральному Будинку працівників освіти 28 жовтня 1930 р. Вперше опублікована в журн. «Народный учитель», 1930, № 11. Друкується за вказаним джерелом.

ЩО ПОВИННА ДАТИ В ГАЛУЗІ ПОЛІТЕХНІЗМУ ШКОЛА ФЗС,
ПРИКРІПЛЕНА ДО МЕТАЛООБРОБНОГО ЗАВОДУ

(стор. 327)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 1. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Ця стаття і стаття «До питання про програми в ФЗС, прикріплених до текстильних підприємств» були рекомендовані політехнічною секцією Товариства педагогів-марксистів і сектором масової роботи Наркомосу всім фабрично-заводським семирічкам, прикріпленим до підприємств металопромисловості і текстильних фабрик, як посібник до складання вступних курсів у виробництво і планів виробничої практики учнів.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОГРАМИ В ФЗС, ПРИКРІПЛЕНИХ ДО
ТЕКСТИЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ

(стор. 334)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 1. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Ця стаття разом з попередньою склали зміст брошури: Н. К. Крупская, К вопросу об изучении производства в ФЗС, М., вид. НКО РРФСР, 1931, в якій стаття закінчувалася словами: «Питання про програми з праці для шкіл, прикріплених до текстильного виробництва, повинно бути ретельно обговорене і опрацьоване. Ця стаття порушує далеко не всі питання і притому порушує їх ще дуже сумарно».

ДО ЗАКОНУ ПРО ПОЛІТЕХНІЗАЦІЮ

(стор. 340)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 2. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934. В рукопису, що зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму (ф. 12, оп. 3, од. зб. 6, ч. II, арк. 680—686), стаття озаглавлена: «Вступ до закону про політехнізацію школи».

Після I Всеросійського з'їзду в справі політехнічної освіти (серпень 1930 р.) восени відбулося кілька нарад, що підготовляли закон про політехнізацію. Такий закон не був прийнятий, але було видано спеціальну постанову РНК РРФСР про прикріплення шкіл до фабрик, заводів і радгоспів. На основі її були вироблені типові договори, які передбачали матеріальну допомогу господарських організацій школам в справі політехнізації: допомогу в обладнанні шкільних майстерень інструментами, верстатами і в організації виробничої практики учнів, участь у підвищенні кваліфікації педагогів. До укладення цих договорів і до всієї роботи в справі політехнізації залучалася широка громадськість.

ТОВАРИШІ РОБІТНИКИ, БОРИТЬСЯ ЗА ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ!

(стор. 346)

Доповідь на 1-й робітничій конференції в справі політехнічної освіти Ленінського району Москви (лютий 1931 р.). Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Доповідь вийшла окремою брошурою: Н. К. Крупская, Товариши рабочие, боритесь за политехническую школу! До робітничих конференцій в справі політехнізму, М., Огиз, 1931. Скорочений текст доповіді під заголовком «Чергові завдання політехнічного виховання» опублікований у журн. «За политехническую школу», 1931, № 3.

БОРОТЬБА ЗА ЯКІСТЬ ШКІЛЬНОЇ РОБОТИ

(стор. 362)

Доповідь на I Всеросійському з'їзді в справі всеобуча 22 лютого 1931 р. Друкується за Собр. соч. Н.К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

I Всеросійський з'їзд у справі всеобуча (19—25 лютого 1931 р.) був скликаний за рішенням Республіканського комітету в справі всеобуча при РНК РРФСР. Йому передувало широке обговорення питань загального обов'язкового навчання дітей на партійних, комсомольських і профспілкових зборах підприємств і колгоспів. Після республіканського з'їзду в березні 1931 р. проходили районні з'їзди в справі всеобуча.

ДУМКА ПЕДАГОГА РОЗБУДЖЕНА ДЛЯ СТВОРЕННЯ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ

(стор. 377)

Вперше опубліковано в журн. «За политехническую школу», 1931, № 2. Друкується за вказаним джерелом.

Стаття, судячи за архівними матеріалами, написана на основі виступу автора на розширеному засіданні Колегії Наркомосу 1 лютого 1931 р. В скороченому вигляді під назвою «Перевіримо, як виконуються постанови Першого політехнічного з'їзду» була опублікована в журн. «Социалистическое соревнование фабрично-заводской семилетки», 1931, № 3.

10 РОКІВ ФАБЗАВУЧУ

(стор. 381)

Вперше опубліковано в журн. «Фронт фабзавучника», 1931, № 2. Друкується за вказаним джерелом.

ПРО ЯКІСТЬ РОБОТИ В ШКОЛАХ ВСЕОБУЧА

(стор. 384)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 3. Друкується за вказаним джерелом.

**ВИСТУП НА ЗАКРИТТІ ОГЛЯДУ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКИХ СЕМИРІЧОК,
ПРИКРІПЛЕНИХ ДО ПІДПРИЄМСТВ МЕТАЛОПРОМИСЛОВОСТІ**

(стор. 390)

Вперше опубліковано в брошурі «Передовые школы в борьбе за политехнизм», М., вид. НКО РРФСР, 1931. Друкується за вказаним джерелом.

Огляд (нарада) фабрично-заводських семирічок, прикріплених до підприємств металопромисловості, проходив 3—4 березня 1931 р. в секції в справі політехнічної освіти Товариства педагогів-марксистів.

**ПЕРЕДМОВА ДО БРОШУРИ «ПЕРЕДОВІ ШКОЛИ В БОРОТЬБІ ЗА
ПОЛІТЕХНІЗМ»**

(стор. 397)

Друкується за текстом брошури «Передовые школы в борьбе за политехнизм», М., вид. НКО РРФСР, 1931, в якій опубліковані доповіді представників шкіл на огляді фабрично-заводських семирічок, прикріплених до підприємств металопромисловості і виступ Н. К. Крупської на закритті огляду (див. прим. до попередньої статті).

ЗА БЕЛЛАМІ

(стор. 399)

Вперше опубліковано в журн. «Народный учитель», 1931, № 3. Друкується за вказаним джерелом.

Стаття А. Савинова «Трудова політехнічна (Блідий начерк з недалекого майбутнього)» вміщена в тому самому номері журналу.

**ПЕРЕДМОВА ДО БРОШУРИ «КОНФЕРЕНЦІЯ УЧНІВ ФЗС
МЕТАЛООБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ»**

(стор. 401)

Брошура під такою назвою не була видана. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Див. також у цьому томі «Передмову до брошури «Передові школи в боротьбі за політехнізацію» і «Виступ на закритті огляду фабрично-заводських семирічок, прикріплених до підприємств металопромисловості».

ВИХОВУВАТИ БУДІВНИКІВ СОЦІАЛІЗМУ

(стор. 403)

Із виступу на Московській обласній конференції ШКМ і радгоспучнів 21 березня 1931 р. Опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение» № 78 від 3 квітня 1931 р. Друкується за вказаним джерелом.

ПОЛІТЕХНІЗАЦІЯ ШКОЛИ І ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ НАВЧАЛЬНОЇ РОБОТИ

(стор. 406)

Доповідь на зборах освітян Краснопресненського району Москви 21 березня 1931 р. Вперше опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 7. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Доповідь зроблена в зв'язку з проханням освітян Краснопресненського району столиці до Товариства педагогів-марксистів, головою якого була Н. К. Крупська, взяти над ними шефство і допомогти організувати роботу шкіл.

ПОМІТКА, ЗРОБЛЕНА ЛЕНІНИМ НА КНИЖЦІ ВЛОНСЬКОГО «ТРУДОВА ШКОЛА»

(стор. 423)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 3. Друкується за вказаним джерелом.

Книга П. П. Блонського «Трудовая школа» (частини I і II, 1919), незважаючи на принципіальні помилки і хиби, відіграла велику роль у розвитку педагогічної думки, особливо теорії трудового виховання.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

(стор. 425)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 4. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

Про нерозривний зв'язок теорії і практики див. також у цьому томі статті: «Політехнізація школи і якість шкільної роботи», «За оволодіння технікою» та ін.

ВАЖЛИВА ПОСТАНОВА

(стор. 428)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 6. Друкується за вказаним джерелом.

ЗА ОВОЛОДІННЯ ТЕХНІКОЮ

(стор. 431)

Виступ на I Всеросійській конференції в справі педагогічної освіти. Опубліковано в журн. «За педагогические кадры», 1931, № 6. Друкується за вказаним джерелом.

Конференція відбувалася 28 червня—4 липня 1931 р. На ній обговорювались причини відставання системи педосвіти від темпів соцбудівництва і питання підготовки педагогічних кадрів.

ЗА СПРАВДІ ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ

(стор. 442)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение» № 155 від 3 липня 1931 р. Друкується за вказаним джерелом.

Стаття написана до I Всеросійської конференції в справі виробничого навчання в школах ФЗС, прикріплених до заводів металообробної промисловості і до текстильних фабрик. У роботі конференції взяли участь педагогічні науково-дослідні заклади, представники господарських і профспілкових організацій. Вона відбулася 10—15 серпня 1931 р.

НА БУДІВНИЦТВІ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ

(стор. 446)

Вперше опубліковано в журн. «Коммунистический интернационал», 1931, № 21. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ПРОГРАМА ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ І ВИРОВНИЧЕ НАВЧАННЯ В ФЗС

(стор. 451)

Доповідь і заключне слово на I Всеросійській конференції в справі виробничого навчання в ФЗС 11 серпня 1931 р. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

У скороченому вигляді під назвою «В чому суть політехнізму» опубліковано в журн. «Вожак», 1931, № 16. Див. вище прим. до статті «За справді політехнічну школу».

ЗА ЛЕНІНСЬКУ ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ

(стор. 477)

Вперше опубліковано в журн. «Юный коммунист», 1931, № 13. Друкується за вказаним джерелом.

Стаття написана в зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» від 5 вересня 1931 р.

ПРО ДИТЯЧІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

(стор. 481)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1932, № 4. Друкується за вказаним джерелом.

ВИБІР ПРОФЕСІЇ

(стор. 483)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1932, № 5. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

(стор. 489)

Вступ до III тома Собр. соч. Н. К. Крупской, М.—Л., Учпедгиз, 1934. Написано 7 липня 1932 р. Друкується за вказаним джерелом. У 1931—1932 рр. Н. К. Крупська присвятила цілий ряд праць

аналізові і підведенню перших підсумків 15-річної боротьби за політехнічну школу (див. у цьому томі статті «Роль Леніна в боротьбі за політехнічну школу», «Пройдений шлях» — другу статтю, «Велике принципіальне питання»).

ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ В ГАЛУЗІ ШКІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА

(стор. 498)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1932, № 7. Друкується за вказаним джерелом.

ЗА ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВИ ЦК ВКП(б)

(стор. 507)

Вперше опубліковано в журн. «На путях к новой школе», 1932, № 8. Друкується за вказаним джерелом.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТЕХНІЗАЦІЮ РОБИТФАКІВ

(стор. 514)

Вперше опубліковано в порядку обговорення в журн. «За промышленные кадры», 1932, № 15—16. Друкується за вказаним джерелом.

РОЛЬ ЛЕНІНА В БОРОТЬБІ ЗА ПОЛІТЕХНІЧНУ ШКОЛУ

(стор. 518)

Вперше опубліковано в журн. «За коммунистическое просвещение», 1932, № 9. Друкується за Собр. соч. Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л., Учпедгиз, 1934.

ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

(стор. 526)

Вперше опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение», № 259 від 7 листопада 1932 р. Друкується за вказаним джерелом.

ВЕЛИКЕ ПРИНЦИПІАЛЬНЕ ПИТАННЯ

(стор. 532)

Вперше опубліковано в газ. «Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК Советов» № 349 від 19 грудня 1932 р. Друкується за вказаним джерелом.

**ДО ПРОЕКТУ ПОСТАНОВИ НАРКОМОСУ ПРО ПЕРЕРОБКУ
ПРОГРАМ З ПРАЦІ**

(стор. 537)

Публікується вперше за машинописною копією, що зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму (ф. 12, оп. 3, од. зб. 19, арк. 194—195).

ВИЩЕ ПРАПОР БОРОТЬБИ ЗА ЯКІСТЬ НАВЧАННЯ

(стор. 539)

Із промови на 2-й конференції постів, авторських колективів і читачів журналу «За политехническую школу». Опубліковано в журн. «За политехническую школу», 1933, № 1. Друкується за вказаним джерелом.

ДО ВІДДІЛУ ШКІЛ ЦК ВКП(б) т. М. П. МАЛИШЕВУ

(стор. 546)

Зауваження Н. К. Крупської до проекту програм з праці в школі. Вперше опубліковано в журн. «Советская педагогика», 1958, № 2. Друкується за машинописною копією, що зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму (ф. 12, оп. 3, од. зб. 6, ч. I, арк. 118—122).

У багатогранній і різносторонній педагогічній спадщині Н. К. Крупської праці з політехнічного і трудового навчання займали видатне місце. В останні роки свого життя (кінець 30-х рр.), не перестаючи працювати в цьому напрямі, Н. К. Крупська особливо вказувала на небезпеку тенденції, що намічалася, відриву школи від життя, згортання сітки шкільних майстерень і суспільно корисної, продуктивної праці учнів. 9 квітня 1936 р. вона надіслала в ЦК ВКП(б) зауваження на проект програми з праці в школі, які публікуються; в липні того самого року вона склала проект доповідної записки в ЦК ВКП(б) про політехнічне навчання (див. стор. 550 цього тома); в тому самому році вона надіслала доповідну записку тт. Г. К. Орджонікідзе і А. А. Андрееву про викладання курсу організації праці і видання підручника з цього предмета (див. ст. «Питання, висунуте ходом соцбудівництва», стор. 558).

ПРОЕКТ ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ В ЦК ВКП(б) ПРО ПОЛІТЕХНІЧНЕ НАВЧАННЯ

(стор. 550)

Вперше опубліковано в журн. «Советская педагогика», 1958, № 2. Друкується за машинописною копією, що зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму (ф. 12, оп. 3, од. зб. 43, арк. 557—566). Див. попередню примітку.

ПИТАННЯ, ВИСУНУТЕ ХОДОМ СОЦБУДІВНИЦТВА

(стор. 558)

Доповідна записка тт. Г. К. Орджонікідзе і А. А. Андрееву про викладання курсу організації праці і видання підручника з цього предмета. Вперше опубліковано в журн. «Советская педагогика», 1958, № 2. Друкується за рукописом, що зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму (ф. 12, оп. 3, од. зб. 6, ч. I, арк. 115—117). Зверху на рукопису напис: «Послано тт. Орджонікідзе і А. А. Андрееву, проходитьиме нарада».

Див. примітку вище.

ВИБІР ПРОФЕСІЇ

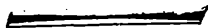
(стор. 561)

Вперше опубліковано в газ. «Комсомольская правда» № 146 від 26 червня 1936 р. Друкується за вказаним джерелом.

ЩО ХОТИЛОСЯ В ЗНАТИ ПРО ПОСТАНОВКУ ПРАЦІ В ДИТБУДИНКУ

(стор. 566)

Публікується вперше за машинописною копією, що зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму (ф. 12, оп. 3, од. зб. 6, арк. 80—82). Написано в зв'язку з виставкою робіт з праці вихованців дитбудинків, організованою в Політехнічному музеї (грудень 1936 — квітень 1937 р.).

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Агрономія і землеробство в школі — 30, 31, 33, 296, 343
Академія комуністичного виховання (АКВ) — 85, 204
Активність і самодіяльність учнів — 34, 465
Американський практицизм і діяцтво в навчанні — 388, 426, 456—457
Аспірантура — 311
Атеїстична пропаганда — 222—223, 372, 389

Б

- Безплатність навчання — 519
Безпритульність, причини і боротьба з нею — 234, 235, 248, 491
Бібліотеки і бібліотечна справа в СРСР — 140, 285—286
Біологія в школі. Див. Природознавство в школі
Блонський П. П., педагогічні погляди і діяльність — 204, 428—429
Бойскаутизм — 126—127

В

- Взаємодопомога учнів — 127, 131, 479. Див. також Дитячий колектив, шляхи організації, праця в колективі

- Взаємозв'язок навчальних предметів — 78, 300—302, 469—470, 509
Вибір професії — 33, 100—102, 139, 212, 213—214, 345, 483—488, 561—565
Вивчення вікових особливостей дітей — 130, 132, 240, 292—293, 308—309, 311—312, 464, 478, 548
Виробнича практика — 205, 226—227, 302—303, 414, 436
Виробнича пропаганда — 47, 184, 201—202, 262, 264, 269, 282, 307, 356, 367, 374, 378, 408, 409, 410, 428—430
Виховання комуністичне, суть, цілі і завдання — 15, 44, 161, 173, 230—242, 274, 344, 469—470
Див. також Політехнічна освіта — суть, цілі і завдання
Виховання — дисципліни — 56—62, 419—420, 512—513, 548.
Див. також Шкільне самоврядування — колективізму, дружби і товаришування — 33, 104—105, 124, 131, 352—353, 395, 416—418.
Див. також Дитячий колектив, шляхи організації, праця в колективі

— науково-атеїстичне —
238, 447

Див. також Атеїстична пропаганда

— пролетарського інтернаціоналізму — 222—223, 371—372

— соціалістичного ставлення до загальнонародної власності — 274—275, 411

— трудове. Див. Охорона дитячої праці; Політехнічна освіта — суть, цілі і завдання; Праця в школі; Школа політехнічна; Школа трудова

— фізичне — 104, 240, 388, 548. Див. також Праця в школі; Фізкультура і спорт в школі

VIII з'їзд РКП(б), програма партії в галузі народної освіти — 258, 262, 507, 533—534

Вища школа в СРСР — 72—75, 84—85, 202—203, 299, 437—438

— центр пропаганди—73, 75

— зв'язок з виробництвом — 73—75, 84, 86—

87, 204—206, 299

Відділи народної освіти (вно) — 42, 54, 64.

Вікові особливості дітей. Див. Вивчення вікових особливостей дітей

«Вільні години» — 468 — 469

«Вступні курси у виробництво» — 268, 348, 367, 503.

Г

Географія в школі — 20, 26, 33, 42

Гігієна як предмет навчання 25, 30

Гімнастика. Див. Фізкультура і спорт у школі

Головне управління професійної освіти (Головпрофосвіта) — 43, 66

Гуртки дитячі — 101—102, 124—127, 140, 218

Д

Державна вчена рада (ДВР) — 494—495

Дисципліна в школі. Див. Виховання — дисципліни

Дитячі будинки, виховна робота, організація праці дітей — 106—110, 128—129, 566—567

Дитячі інтереси, їх вивчення. Див. Інтерес дітей до техніки, вивчення і розвиток

Дитячі технічні станції. Див. «Технічні хати»; «Технічні станції»

Дитячі енциклопедії — 481—482

Дитячий колектив, шляхи організації, праця в колективі — 33, 36, 54—62, 68—69, 104—105, 124, 132, 169—171, 292—293, 323, 332—334, 351—353, 465—466, 511—512. Див. також Виховання колективізму, дружби і товаришування; Клас як колектив учнів; Комсомольська організація і її робота; Піонерська організація і її робота; Шкільне самоврядування

Домоводство — 24—25, 178—180. Див. також Шиття, Столярна справа; Рукоділля

Дослідно-показові школи — 55—62, 392, 396, 448—449 491—492, 528

Дошкільне виховання — 287

II партійна нарада в справі народної освіти (1930) — 222—229, 255, 259, 280

Е

Екскурсія, роль у політехнічній підготовці учнів — 29, 50, 51, 64, 91, 92, 133—135, 402, 428, 434—435, 500, 548, 556

Електрифікація країни як база політехнізації — 47—48, 184—185, 253, 269—270, 347, 348, 350—351, 355—356,

362, 381—382, 405, 408—409, 429

Енгельс Ф. про виховання і про суть політехнізму. Див. Маркс К. і Енгельс Ф. про виховання і про суть політехнізму

Енциклопедії для дітей. Див. Дитячі енциклопедії

Ж

Жіноча професійна освіта — 45—46

З

Заводське учнівство. Див. Школа робітничої молоді (заводського учнівства)

Завод-школа — 268, 311—312

Заводи-вузуи — 220

Загальне обов'язкове навчання — 156—157, 217, 223, 247, 261—262, 279, 342, 362, 384, 442—443, 446—447, 499, 500, 536

Загальна і політехнічна освіта — 23—27, 28—30, 31—34, 35—36, 172—177, 181—187, 188—191, 425—427, 507—513, 532—536, 550—557

Загальна і професійна освіта — 18—22, 41—44, 45—46, 66, 76—77, 96—99, 172—177

Зв'язок школи з життям — 15, 20, 23—24, 28—30, 31, 36, 49—51, 356—357, 373, 544—545, 546—549, 550—557

Знання, значення, оволодіння ними. — 15, 18, 23, 77, 78, 137—138, 201, 202, 299, 443, 447, 452—453, 466, 507—508

І

Індустріалізація соціалістична, як база політехнізації — 181, 187, 188, 192—193, 194, 230, 432, 433. Див. також Електрифікація країни як база політехнізації

Іноземні мови, вивчення в школі — 34

Інститут дитячої політехнічної праці — 450

Інтерес дітей до техніки, вивчення і розвиток — 102, 182, 189, 210, 330, 397, 433, 546—547

Інтернаціональне виховання. Див. Виховання — пролетарського інтернаціоналізму

Історія будівництва радянської політехнічної школи основні віхи — 489—497, 526—531

Історія в школі — 20, 29, 30, 34, 35—36, 42, 328—329, 336—337, 415—416, 443

Історія праці, вивчення в школі — 36, 42—43, 52—53

К

Кіно, навчальне і виховне значення — 196, 338, 439, 553

Клас, як колектив учнів — 60—62, 370—372, 473—474, 511

Книга технічна, значення в політехнічній освіті — 428, 440, 481—482, 547

Колектив дитячий. Див. Дитячий колектив, шляхи організації, праця в колективі

Колективізація сільського господарства як база політехнізації — 193, 194, 230, 263, 277, 433

Колективна праця, виховне значення. Див. дитячий колектив, шляхи організації, праця в колективі

Колекціонування — 337—338

Колгоспні університети — 254

Комуністичні суботники — 201, 237—238, 258, 265, 266

Комсомольська організація і її робота — 42, 50, 157—158, 247, 279, 321, 382—383, 409, 477, 479

Конституція СРСР, вивчення в школі — 29, 42

Кооперативна справа, її вивчення — 344

Креслення в школі — 20, 26, 29, 31, 35, 42, 332, 343, 438—439

Культура

— загальні питання — 18, 29, 34, 276, 423—424

— криза буржуазної — 275—276

— соціалістична, її будівництво в СРСР — 255, 286—287, 387, 477, 498, 499—500, 526.

Див. також Виховання — комуністичне; VIII з'їзд РКП(б), Програма партії в галузі народної освіти; загальне обов'язкове навчання; ліквідація неписьменності

Культура праці — 235, 254, 277—278, 316—317, 323, 488, 527

Культурна революція в СРСР. Див. Культура соціалістична, її будівництво в СРСР.

Л

Ленін В. І. про політехнічну освіту — 48, 174—175, 184—187, 246, 249, 266—267, 347—349, 381—382, 392,

407—410, 508, 514—515, 518, 524—525, 541—542, 551, 571—573

Ліквідація неписьменності і малописьменності — 42, 223, 252, 268, 282, 286, 322, 367, 387, 409

Ліплення в школі — 25, 343

Література в школі — 210, 337

М

Маркс К. і Енгельс Ф. про виховання і про суть політехнізму — 9, 13—14, 16, 43—44, 65, 172—173, 174, 194—197, 254, 294, 331—332, 340—341, 407, 451—452, 484—486, 533

Майстерні шкільні. Див. Шкільні майстерні

Малювання в школі, значення в політехнічній підготовці учнів — 25, 42, 337, 343, 415, 438, 467

Математика в школі — 20, 30, 31, 35, 42, 50, 79, 210—211, 295, 415, 460

Методична робота — 91—93, 132, 203—204, 377—378

Методи навчання — 35—36, 49—50, 53, 62, 76, 78—79, 80, 312—313, 393—395, 472—473, 510—511

Мислення, його розвиток у дітей — 438

Моделювання — 53, 140, 142, 332, 343

Музеї політехнічні

— в школах — 50, 329, 356, 553

— при підприємствах — 140, 428, 434—435

Музика і співи в школі — 467—468

Н

Навички і вміння, значення в політехнічній і трудовій підготовці учнів — 18, 70, 71, 79, 94, 103, 132, 141—142, 190, 200, 215—216; 278, 319, 475, 546

Навчальні програми трудової політехнічної школи, вимоги до них і розробка — 28, 33—34, 36, 43, 48, 70—71, 77, 137—138, 141—142, 178—180, 189—190, 215—216, 222, 289—290, 299—302, 327—333, 334—339, 358—359, 365, 388, 394, 397, 435—436, 440—441, 455—466, 471—472, 508—510, 553—554, 578

— з праці — 141—142, 215—216, 537—538, 590

Нагороди і покарання — 512—513

Народний Комісаріат освіти — 17, 47, 77, 428—430

Науково-дослідна робота в галузі педагогіки — 219—221, 388—389

Наукова організація праці
(НОП) — 68—71, 86, 132

О

Організація праці як навчальний предмет — 64, 67, 69, 70—71, 343, 558—560

Охорона дитячої праці — 7—8, 9—12, 13—17, 227, 247, 248, 292—293, 311, 322, 341, 379, 490, 491, 501

П

Педагогічна практика — 302, 307—311, 312

Педагогічна пропаганда — 300, 503—504, 506. Див. також Пропаганда політехнізму

I Всеросійський з'їзд у справі політехнічної освіти (1930) — 260, 316—317, 496

Песталоцці І. Г., педагогічні погляди і діяльність — 126—127, 159—162

Підготовка кваліфікованого і свідомого робітника — 65—67, 96—99, 172—177, 186, 200, 224—225. Див. також Жіноча професійна освіта; Професійна освіта; Школа фабрично-заводського учнівства (ФЗУ)

Підручник — 394

Піонерська організація і її робота — 247, 357—358, 385, 468, 479

Планування роботи, розвиток вміння планувати у дітей — 68—69, 132, 190, 210—211, 353

Побут радянський, основні проблеми, боротьба з пережитками старого — 389, 475—476, 499—501, 528

Поєднання навчання з продуктивною працею — 13—16, 21, 23—30, 31, 41—44, 49—51, 65, 195, 261—262, 341, 381—382, 401—402, 407—408, 413—417, 489, 532, 533, 551, 552. Див. також Політехнічна освіта

Позакласне читання. Див. Дитячі енциклопедії; Книга технічна, значення в політехнічній освіті

Позашкільна робота. Див. Гуртки дитячі

Позашкільна робота з дітьми — 33, 101—102, 124—127, 220, 338, 500, 538. Див. також Дитячі енциклопедії; Книга технічна, значення в політехнічній освіті

Позашкільна робота серед дорослих. Див. Політико-освітня робота

Політехнічна освіта — суть, цілі і завдання — 35, 63—64, 77—78, 174—177, 184—187, 188—191, 202, 244, 257—258, 259, 279, 319, 344, 406—407, 487, 507, 537—538, 550, 571—573. Див. також Ленін В. І. про політехнічну освіту, Маркс К. і Енгельс Ф. про виховання і суть політехнізму — як потреба соціалістичного способу виробництва — 252, 253, 254, 264—280, 385—387

— як знаряддя соціалістичного перетворення суспільства — 184, 194, 195—196, 266—267, 323, 354, 391, 421—422, 521, 541—542

Політехнічна і професійна освіта — 43, 63—64, 69, 243—245, 515

Політико-освітня робота (політосвітробота) — 7—8, 19, 21, 47

Постанови ЦК ВКП(б) про школу (1931—1932) — 477—480, 502, 507—513, 552—557

Праві і «лівацькі» перекручення в радянській педагогіці — 342—343, 478—479, 480, 500, 535—536

Прикріплення шкіл до підприємств — 356—357, 387, 449—450, 496—497

Пропаганда політехнізму — 268—269, 270, 272, 284, 300, 366, 367, 368, 369

Протилежність між містом і селом, шляхи ліквідації — 114, 193—195, 196, 197, 274—275, 416—417, 541, 542, 555

Протилежність між розумовою і фізичною працею, шляхи ліквідації 254, 485, 487, 555

Професійна освіта —
— в буржуазному суспільстві — 19, 20, 45, 80—81, 116, 123, 154, 163, 164, 243—244. Див. також Жіноча професійна освіта; школа професійна
— в СРСР — 18, 20—22, 43, 45—46, 76—77, 96—99, 111—115, 208, 220, 224—225, 243—244, 266—269. Див. також Жіноча професійна освіта; Загальна і професійна освіта; Підготовка кваліфікованого і свідомого робітника; Політехнічна і професійна освіта; Школа професійна

Психотехніка буржуазна і радянська — 150—151, 213, 240—241, 308, 309, 344—345, 483—484, 565

Праця в дитячих будинках — 106—110, 122—123, 566—567

Праця в школі — 23—30, 31—34, 35, 36, 49—51, 54—62, 64, 68—69, 79—80, 103—104, 130—132, 138—139, 141—142, 166—168, 215—216, 233—234, 546—549, 550—557. Див. також Навчальні програми трудової політехнічної школи, вимоги до них і розроблення — з праці

Праця жінок, дітей і підлітків — у капіталістичному суспільстві — 9—10, 15, 16, 19, 45, 147, 163, 217, 246—247, 248—250, 256—257, 321, 348, 438, 551

в СРСР — 9—12, 13—17, 33, 40, 45, 217—218, 223, 247—248, 250, 251, 491, 510—511. Див. також Охорона дитячої праці

Природознавство в школі — 24—25, 28—29, 30, 33, 35, 42, 50, 70, 329, 404

Р

Ради народної освіти (РНО) — 269, 272, 366

Радіо, навчальне і виховне значення — 197

Режим школи. Див. шкільний режим

Рідна мова в школі — 29, 372

Робітничі університети — 21, 149, 150, 203

Робітничі факультети (робітфаки) — 78, 90, 136, 514—517

Робочі кімнати в школі — 547

Розумова праця, її організація — 559—560

Російська мова в школі — 29 31, 42, 393

Рукоділья — 546

Руссо Ж.-Ж. про трудове виховання — 26

С

Самообслуговування в школі — 23, 36, 79, 103—104, 433, 510, 528, 547

Самоврядування в школі. Див. Шкільне самоврядування

Самоосвіта — 457—458

Середовище суспільне, вплив на дітей — 234, 499—500

Система народної освіти — 561—563

Сільськогосподарські трудові дружини, участь в них підлітків — 8

Сім'я і школа — 50, 232—235, 247

Соціалістична організація виробництва, вплив на справу народної освіти — 31, 33, 35, 232, 257—258, 260, 451—452. Див. також Инду-

стріалізація соціалістична як база політехнізації; Колективізація сільського господарства як база політехнізації; Електрифікація країни як база політехнізації

Соцзмагання і ударництво — 185, 237—238, 254, 258, 266—267, 298, 410

Соцзмагання в школі — 293

Співи в школі. Див. Музика і співи в школі

Спостереження, розвиток спостережливості у дітей — 30, 31, 328, 365

Статистика, значення в політехнічній підготовці учнів — 29, 30, 344, 440—441

Столярна справа — 25, 546, 547

Суботники комуністичні. Див. Комуністичні суботники

Суспільно корисна робота — 47, 103, 187, 328, 416, 418, 447—448, 460—462

Суспільствознавство в школі — 34, 36, 42, 66—67

Т

Текстильне виробництво, його вивчення в школі — 26, 243—245, 334—339

Теорія і практика — 48, 280, 312, 392, 413—415, 425—427, 432, 437—438, 551

Теорія «відмирання школи». Див. Праві і «лівацькі» перекручення в радянській педагогіці

Техніка, оволодіння нею, вивчення в школі — 25, 204, 301, 329—333, 378—379

Технікуми — 228, 299

«Технічні хати» — 287

Технічні станції — 220

Технологія, значення в політехнічній освіті — 173—174, 343, 458—459

Товариство педагогів-марксистів — 282—283, 397, 399, 412—413, 506, 542—543

Трудова школа. Див. Школа трудова

Трудовий метод у школі — 36, 53, 78—79

У

Участь мас у будівництві політехнічної школи — 29, 36, 37, 280, 356—357, 358, 359, 360, 361, 366, 368—369, 373—376, 444, 471—472, 503—504

Учитель

— кваліфікація, загальна методична підготовка — 463—464, 505, 511—512, 547

— підготовка політехнічна — 49, 51, 75, 136—137, 207—208, 287—289, 298—313, 314—315, 370—375, 417—418, 431—441, 444, 450, 549, 553

Учитель і учні, їх взаємовідносини 421—422

Учнівство індивідуальне — 243, 244

Ф

Фабрично-заводська семирічка (ФЗС) — 136—140, 152—153, 190—191, 205—206, 207—212, 244—245, 327—333, 334—339, 390—396, 397—398, 399, 401—402, 403—404, 412—413, 414, 442—445, 590

Фізика в школі — 26, 50, 104, 295, 329

Фізкультура і спорт у школі — 342, 379

Х

Хімія в школі, значення в політехнічній підготовці учнів — 26, 28, 42, 50, 104, 210, 295

Ц

Центральний інститут праці (ЦІП), метод ЦІПу — 94—95, 98, 104, 110, 148, 163—164, 175—177, 199, 200

Ш

- Шиття — 25, 182—183, 354. Див. також Домоводство; Рукоділля
- Школа агрономічна — 37, 275
- Школа вечірня — 41—43
- Школа селянської молоді (школа колгоспної молоді — ШКМ) — 153, 218, 219—220, 247, 263, 403—405
- Школа національна — 371
- Школа дослідно-показова. Див. Дослідно-показові школи
- Школа подовженого дня — 140
- Школа політехнічна 31—34, 35—37, 49—51, 64, 94—95, 103—104, 217, 234—236, 294, 397—398, 399—400, 401—402, 406—407, 442—445, 446—450, 478, 518, 537, 546—549, 550—557, 558—560. Див. також Політехнічна освіта
- Школа робітничої молоді (заводського учнівства) — 41—44, 67, 78
- Школа робітників-підлітків — 7, 16, 66
- Школа радгоспучу — 403, 404, 405
- Школа трудова
— в буржуазному суспіль-

- стві — 21, 22. Див. також Професійна освіта — в буржуазному суспільстві — в СРСР — 21, 23—30, 52, 54—62, 69, 94, 103, 106, 256, 288—290. Див. також Школа політехнічна
- Школа фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) — 65—66, 81—83, 99, 143, 145—146, 147, 148, 152—153, 157—158, 163—165, 226, 263, 278, 366—367, 381—383, 584—585
- Шкільне самоврядування — 56—59, 343, 352—353, 369—370, 418—421
- Шкільні майстерні — 23—24, 26, 27, 28, 43, 51, 217, 290—291, 295—296, 309—311, 319—320, 344, 397, 402, 417, 504, 537—538, 547—548, — районні — 474—475
- Шкільний режим — 70, 353, 420, 462—463

Я

- Якість шкільної роботи, боротьба за неї — 362—376, 384—389, 406, 422, 502, 539—545

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Аверченко А. Т.— 336
Аксельрод П. Б.— 465
Архангельський А. Д.— 437—
438
Архипов А. С.— 54, 392

Б

Барсуков І. І.— 373, 467
Беккер К. Г.— 275—276
Белламі Е.— 399
Бендриков К. Є.— 91
Блонський П. П.— 204, 423—
424, 435, 494
Бріцке Е. В.— 437, 438
Бубнов А. С.— 453, 462, 501,
542
Бухарін М. І.— 300—301

Г

Гайсинович С. Є.— 198
Гастев О. К.— 148, 175—177,
189, 194, 199—200, 203,
205, 226, 278, 319, 382,
427
Гегель Г.-В.-Ф.— 301
Гончаров І. О.— 476
Горький О. М.— 410—411
Гранат А. І.— 519

Д

Дзейверт — 428, 434—435
Догадов О. І.— 176
Дюрінг Є.— 196

Е

Енгельгардт О. М.— 202
Енгельс Ф.— 14, 45, 159, 181,
194, 195, 196, 197, 204,
252, 253, 258, 260, 261,
274, 289, 294, 331, 332,
347, 348, 349, 358, 381,
397, 400, 407, 427, 439,
442, 448, 451, 452, 471,
484, 498, 514, 517, 527,
532, 537, 550, 555, 557, 558

Є

Євреїнов М. М.— 288
Єрманський (Коган) Й. А.—
558

Ж

Жаворонков Б. Н.— 52—53

З

Закс А. Я.— 133

К

Короленко В. Г.— 330
Кошелев І.— 63

Кржижановський Г. М.— 184
262, 408, 534, 542
Криленко М. В.— 419
Кюне А.— 117

Л

Ларусс П.— 459
Ленін В. І.— 47, 102, 156,
174—176, 184—187, 188, 193,
194, 196, 201, 222, 237,
246, 247—250, 252, 253,
254, 258—259, 261—262,
264, 265, 266—270, 272,
274, 276, 282, 300—301,
319, 342, 347—349, 351,
353—356, 358, 362—368,
373, 381—382, 385, 387—
388, 397, 400, 404, 407—
411, 418, 421, 422, 423—424,
427, 428—429, 431—433,
440—441, 442, 445, 448,
449, 452, 461, 463, 465
470, 471, 475, 489—494, 496,
498, 501, 503, 504, 505, 507,
514, 515, 518, 519—521,
523—525, 528—529, 532—
536, 537, 541—544, 550—
557, 558, 571—573

М

Малишев М. П.— 546
Мамин-Сибіряк Д. Н.— 134
Маркс К.— 9, 13—16, 43—44,
63, 65, 77—78, 80, 94, 103,
154, 159, 162, 172—175,
188, 189, 195—197, 203,
252, 253, 254, 258, 260,
261, 270, 289, 291, 331, 332,
338, 339, 340—343, 347,
348, 349, 351, 358, 379,
381, 388, 392, 397, 400,
407, 427, 442, 448, 449,
450, 451, 452, 458, 459,
471, 486, 489, 490, 514, 518,
519, 527, 532, 533, 536,
537, 541, 542, 544, 550,
555, 557, 558, 560, 571
Маслов Ф.— 63—64
Маяковський В. В.— 439

Менжинська Л. Р.— 423
Мопассан Г., де — 146

Н

Некрасов М. О.— 247, 426, 561

О

Образцов В. Н.— 84
Оуен Р.— 195

П

Панкевич П.— 189
Песталоцці І.— Г.— 126—127,
159—162, 289
Петров П. П.— 428, 435
Плеханов Г. В.— 301, 337, 465
Покровський М. М.— 423
Пушкін О. С.— 197

Р

Раскін Л. Є.— 91
Розанов І. Г.— 141
Рудаков, учень Смоленських ве-
чірніх класів.— 267
Руднев П. В.— 473
Руссо Ж.-Ж.— 26, 561
Ряппо Я.— 76

С

Свердлов Я. М.— 254, 421
Свірський А. Н.— 198
Сементковський В.— 134
Смирнов К.— 63
Степанов (Скворцов-Степанов)
І. І.— 270, 429, 433
Струмлін С. Г.— 194
Студитський К.— 64

Т

Тезяков Н. І.— 249
Толстой Л. М.— 234
Троцький Л. Д.— 262, 300
Тугаринов Н. П.— 467
Тулайков Н. М.— 84
Тургенев І. С.— 426

У

Умнов Г. І.— 64
Успенський Г. І.— 337
Ушинський К. Д.— 394

Ф

Форд Г.— 198, 199—200, 291—
292, 310
Фур'є Ш.— 195

Ц

Цеткін К.— 388

Ч

Чуліт Я. Я.—305

Ш

Шировер М.— 498
Шастов А. С.— 130—132
Шацький С. Т.—494
Шохін А. П.—279, 283
Штаркенбург Г.— 181

Ю

Южаков С. М.—407, 515—519

ЗМІСТ

	Стор.
1917—1920	
До Комісаріату праці (Проект декрету)	7
Буква закону	9
До питання про скасування дитячої праці	13
Завдання професійної освіти	18
Поєднання навчання з продуктивною працею в єдиній трудовій школі	23
Проект школи на Бондюзькому хімічному заводі	28
Політехнічна школа	31
Тези про політехнічну школу	35
1921—1930	
Про заводське учнівство	41
Про жіночу професійну освіту	45
Про наказ IX з'їзду Рад	47
Анкета для збирання матеріалів у школі I і II ступеня в промисловому районі	49
Рецензія. Б. Жаворонков. От мотыги к трактору. Нарис з історії землеробської культури, М., 1922	52
Рецензія. А. Архипов. Опыт построения трудовой школы (теория и практика). Школа-коммуна в селі Винодельному, Ставрополь, 1922	54
Рецензія. Наш труд. Щомісячний журнал Ярославського губернського відділу народної освіти і губернської спілки працівників освіти	63
До з'їзду шкіл робітників-підлітків	65
Трудова школа і наукова організація праці	68
До питання про реорганізацію вузів	72
Загальна і професійна освіта	76
Вуз — навчальний плюс виробничий заклад (Уривок з листа).	84
Вузівці і виробництво	86
До питання про червоних спеців	88
Про одну книгу. Сборник материалов Гомельских губернских курсов по переподготовке сельских школьных работников в г. Новозыбкове. За редакцією і з вступними примітками К. Е. Бендрикова і Л. Е. Раскіна	91

Політехнічна школа і досягнення ЦППу	94
До питання про підготовку кваліфікованої робочої сили	96
Вибір професії	100
Із статті «Завдання, що стоять перед науково-педагогічною секцією ДВР в цьому році»	103
До питання про постановку навчання праці в дитбудинку	106
Профтехнічна школа і село (Доповідь на конференції профшкіл)	111
Профшколи для деревообробників у Німеччині	116
Про роботу дитгуртків	124
Майстерні при дитбудинках (Анкета)	128
До статті «Спроба аналізу дитячої праці»	130
Рецензія. Массовые школьные экскурсии. За ред. А. Закса, М., 1926.	133
Семирічка на фабриці	136
До складання програм з праці для початкової школи (Записки І. Г. Розанову)	141
Промова на Всесоюзній нараді шкільних працівників 2 липня 1927 р.	143
Про підготовку кваліфікованої робочої сили	154
До розділу про Песталоцці	159
Про новий тип робітника (3 промови на засіданні Колегії Наркомосу)	163
Ганебне ставлення до дитячої праці	166
√ Про колективну працю дітей	169
До питання про підготовку робочої сили	172
Необхідні навички (Примірний зміст навчання навичок з домо- водства в школі I ступеня)	178
Про політехнічну освіту	181
~~Про політехнізм~~	188
Доповідь на засіданні пленуму I сесії ДВР	192
Школа-семирічка при виробництві	207
Про вибір професії	213
Зауваження до програм з праці	215
Про працю підлітків	217
Виступ на Колегії Наркомосу в питанні про постановку дослід- ницької роботи по політехнічному вихованню	219
Політехнізм при теперішньому стані техніки (З виступу на II Всесоюзній партнараді по народній освіті)	222
<u>Комуністичне виховання дітей і підлітків (Доповідь на III з'їз- ді по охороні дитинства)</u>	230
Різниця між професійною і політехнічною освітою	243
Дитяча праця в колгоспі	246
Одно з найважливіших чергових завдань	252
Школа повинна стати політехнічною	256
Реконструкція народного господарства і політехнічна освіта (Промова на відкритті політехнічного з'їзду, доповідь і заключне слово)	260
До питання про політехнізацію школи	294
Політехнічна підготовка педагогічних кадрів (Доповідь у Го- варистів педагогів-марксистів)	298
Дати політехнічну освіту педагогам	314

1931—1937

Що повинна дати в галузі політехнізму школа ФЗС, прикріп- лена до металообробного заводу	327
До питання про програми в ФЗС, прикріплених до текстильних підприємств	334
До закону про політехнізацію	340
Товариші робітники, боріться за політехнічну школу! (Доповідь на 1-й робітничій конференції в справі політехнічної освіти Ленінського району Москви)	346
Боротьба за якість шкільної роботи (Доповідь на I Всеросій- ському з'їзді в справі всеобуча)	362
Думка педагога розбуджена для створення політехнічної школи 10 років фабзавучу	377
Про якість роботи в школах всеобуча	381
Виступ на закритті огляду фабрично-заводських семирічок, прикріплених до підприємств металопромисловості	384
Передмова до брошури «Передові школи в боротьбі за полі- технізм»	390
За Беллами	397
Передмова до брошури «Конференція учнів ФЗС металооброб- ної промисловості»	399
Виховувати будівників соціалізму (З виступу на Московській обласній конференції ШКМ і радгоспучів)	401
Політехнізація школи і підвищення якості навчальної роботи (Доповідь на зборах освітян Краснопресненського району Москви)	403
Помітка, зроблена Леніним на книжці Блонського «Трудова школа»	406
Теорія і практика	423
Важлива постанова	425
За оволодіння технікою (Виступ на I Всеросійській конферен- ції в справі педагогічної освіти)	428
За справді політехнічну школу (До Всеросійської конференції в справі виробничого навчання в школах ФЗС)	431
На будівництві політехнічної школи	442
Програма політехнічної школи і виробниче навчання в ФЗС (Доповідь і заключне слово на I Всеросійській конферен- ції в справі виробничого навчання в ФЗС)	446
За ленінську політехнічну школу	451
Про дитячі енциклопедії	477
Вибір професії	481
Пройдений шлях	483
Чергові завдання в галузі шкільного будівництва	489
За виконання постанови ЦК ВКП(б)	498
До питання про політехнізацію робітфаків	507
Роль Леніна в боротьбі за політехнічну школу	514
Пройдений шлях	518
Велике принципіальне питання	526
До проекту постанови Наркомосу про переробку програм з праці	532
	537

Вище прапор боротьби за якість навчання (З промови на 2-й конференції постів, авторських колективів і читачів журналу «За политехническую школу»	539
До відділу шкіл ЦК ВКП(б) т. М. П. Малишеву	546
Проект доповідної записки в ЦК ВКП(б) про політехнічне навчання	550
Питання, висунуте ходом соцбудівництва	558
Вибір професії	561
Що хотілося б знати про постановку праці в дитбудинку	566

ДОДАТОК

<i>В. І. Ленін.</i> Про політехнічну освіту. Замітки на тези Надії Костянтинівни	571
--	-----

ПРИМІТКИ І ПОКАЖЧИКИ

Примітки	577
Предметно-тематичний покажчик	598
Покажчик імен	606

Надежда Константиновна Крупская

Педагогические сочинения.

Том четвертый

(на украинском языке)

Издательство «Радянська школа» Государственного комитета Совета Министров УССР по печати

Редактор *К. П. Залеський*
Художній редактор *Г. І. Грибова*
Технічний редактор *А. Г. Галкіна*
Коректор *В. Г. Трещилова*

Здано до набору 26/II 1964 р. Підписано до друку 7/VIII 1964 р. Папір 84×108¹/₃₂, фіз. друк. арк. 19,125+1 вкл., умовн. арк. 31,365+0,102, видавн. арк. 29,86+0,03. Тираж 2550. Т. П. 1964 р. Поз.—415.

Видавництво «Радянська школа» Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі. Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5.
Видавн. № 14193. Зам. 4-99. Ціна 1 крб. 40 коп.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Изд. 10.000

« ПРАВОСЛАВНАЯ ШКОЛА »
1909